

94
0217

94 (575.1)

O'ZBEKISTON TARIXIDAN UNIVERSAL QO'LLANMA

To'ldirilgan ikkinchi nashri

Toshkent Axborot Texnologiyalari Universitet
374120
Axborot Resurs Markazi

Toshkent
«Akademnashr»
2014

O'QUV ZALI

UO'K: 94(575.1) (075)

KBK 63.3(50')

O'34

O'14

O'zbekiston tarixidan universal qo'llanma / tuzuvchilar D.O'roqov, A.Sharopov. – Qayta nashr. – Toshkent: Akadernashr NMM, 2014. – 656 b.

ISBN 978-9943-4299-1-8

UO'K: 94(575.1) (075)

KBK 63.3(50')

Ushbu qo'llanmada eng qadimgi davrlardan to shu vaqtgacha yurtimiz tarixida yuz bergan asosiy voqealar qamrab olingan. O'quvchiga qulaylik yaratish maqsadida muhim sanalar, joy va shaxs nomlari, e'tiborga molik nuqtalar ajratib ko'rsatilgan, yangi ma'lumotlar bilan boyitilgan. Kitob tilining sodda va tushunarli bo'lishiga ahamiyat berilgan. Qo'llanma o'quvchilar, talabalar, abituriyentlar va O'zbekiston tarixiga qiziquvchi keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

To'plab nashrga tayyorlovchilar:

Dilshodbek O'ROQOV, Abdulla SHAROPOV

Mas'ul muharrir:

K.TO'LAGANOV, tarix fanlari nomzodi

Taqrizchilar:

R.SIDDIQOV, tarix fanlari nomzodi, dotsent,
A.XOLIQULOV, tarix fanlari nomzodi, dotsent

O'zbekistonning eng yangi tarixi masalalari bo'yicha muvofiqlashtiruvchi-metodik markaz tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-4299-1-8

© «Akadernashr», 2014

1-BOB. VATANIMIZ XALQLARI ENG QADIMGI DAVRDA

1.1. SIVILIZATSIYALARNING BOSHLANISHI

Qadimgi tarixni o'rganish. Insoniyat qadimgi tarixini turli ixtisosdagi olimlar tadqiq etadi. **Arxeologlar** qadimda odamlar yashagan manzilgohlarda qazishma ishlarini olib boradilar. Qadimgi odamlarning qoldiqlari (skelet va boshchanog'i)ni sinchiklab tekshirib ko'rgan **antropologlar** ularning tashqi ko'rinishini qaytadan yaratishga, ming yillar davomida kishilarning tashqi qiyofasida ro'y bergan o'zgarishlarni o'rganishga harakat qiladilar. **Etnograflar** hozir ham barhayot bo'lgan qabila va xalqlarni, qadimgi odamlarning saqlanib qolgan ko'pgina udumlari, xo'jalik va madaniyat an'analarini o'rganadilar. **Lingvistlar**, ya'ni tilshunoslar u yoki bu hozirgi zamon tili qay yo'sinda shakllanganini tushunib yetish maqsadida qadimgi tillarni tadqiq etadilar.

Qadimgi tarix bo'yicha manbalar. O'lkamiz tarixining keng tarqalgan manbai qadimshunoslar tomonidan topilgan **moddiy manbalar**dir. Mehnat qurollari, sopol idishlar, qurol-aslahalar, zeb-ziynat buyumlari, xullas, qadimda inson qo'li bilan yaratilgan hamma narsalar shular jumlasiga kiradi. **Yozma manbalar** turli xil bo'lib, qoyatoshlarga, sopol buyumlarga bitilgan qadimgi yozuvlar yoki qadimgi tarixshunoslarning asarlari unga mansub. O'zbekiston tarixi bo'yicha eng qadimgi yozma manba zardushtiylarning muqaddas kitobi **«Avesto»**dir. Unda yurtimizning tarixiy viloyatlari, ajdodlarimiz madaniyati tarixi o'z ifodasini topgan. Qadimgi davr tarixiga doir yana bir manba **Behistun yozuvlar**idir. Behistun qoyalari Erondagi **Kirmonshoh shahri** yaqinida joylashgan. Fors shohi **Doro I** buyrug'iga ko'ra qoyaga o'yib yozilgan uch til – **qadimgi fors, elam va babil** tillaridagi yozuvlarda u zabt etgan mamlakat va xalqlar, jumladan, **Xorazm, So'g'diyona, Baqtriya** viloyatlari bilan birga **sak** qabilalari sanab o'tiladi.

Mil. av. V asrda yunon tarixchisi **Gerodot** turli mamlakatlarga sayohat qilib, **to'qqiz kitob**dan iborat **«Tarix»** asarini yozdi. Unda o'lkamizning qadimgi aholisi to'g'risida batafsil ma'lumot beriladi. Yurtimiz tarixi haqida ayrim ma'lumotlar yunon tarixchilari **Ksenofont** va **Ktesiy** asarlarida ham o'z aksini topgan (**mil. av. V – IV asrlar**). **Mil. av. I asr** oxirlarida o'tgan yunon tarixchisi va geografi **Strabon «Geografiya»** degan asarida ko'plab mamlakatlar xalqlari madaniyati va tarixiy voqealar haqida ma'lumotlar keltiradi. **Mil. av. II asr oxiri – I asr boshlarida** Xitoy tarixchisi **Sima Szyan** Xitoy tarixiga doir **«Tarixiy yilnomalar»** nomli asar yozgan.

U yurtimizning qadimgi aholisi va davlatlari to'g'risida ham ma'lumot beradi. **Milodiy I asrda** yashagan Rim tarixchisi **Kvint Kursiy Ruf «Buyuk Aleksandr tarixi»** degan asar yaratgan. Makedoniyalik Aleksandrning Markaziy Osiyoga harbiy yurishlari haqidagi ma'lumotlarni **milodiy II asrda** yashagan yunon tarixchisi **Arrian** to'ldiradi. U **«Aleksandrning harbiy yurishlari»** degan asar bitgan.

Qadimgi Xorazm sopol idishlari sirtidagi bitiklar mahalliy yozuv o'sha asrlardan boshlab mavjud bo'lganini ko'rsatadi. So'g'd yozuvi esa **mil. av. III – II asrlarda** shakllangan. O'zbekiston hududida **mil. av. III va milodiy I asrga** oid ko'plab tangalar topilgan, ulardagi yozuv va tasvirlar o'lkamiz tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

O'rta Osiyo va jahon sivilizatsiyasi. **Mil. av. VI – V asrlarda** Kichik Osiyo shaharlarida istiqomat qilgan yunonlar yurtimiz aholisi, viyoyatlari haqida ma'lumotlarga ega bo'lganlar. Yozma manbalarda O'zbekistonning ayrim viloyatlari **«ming shahar o'lkasi», «yuksak bayroqli go'zal mamlakat», «serquyosh o'lka»** kabi nomlar bilan tilga olinadi. Rimlik tarixchi **Pompey Trog** baqtriyaliklar qadimiylikda misrtiklar bilan bahslasha oladilar deb ta'kidlagan.

Mil. av. III – II mingyilliklarda O'rta Osiyoning qadimgi aholisi bilan Qadimgi Sharq elatlari o'rtasida keng madaniy aloqalar boshlangan. Milodiy I – IV asrlardan Zarafshon va Qashqadaryo vodiylarida yaratilgan madaniyat so'g'dlarning yangi yerlarni o'zlashtirish va sug'd savdogarlarining Buyuk ipak yo'lidagi harakatlari bilan bog'langan. Shuning uchun so'g'd tilidagi yozma yodgorliklar **Markaziy Osiyo, Sharqiy Turkiston, Pokiston va Mo'g'uliston** zaminidan topilgan.

Eng qadimgi tuzumni davrlashtirish. Insoniyat rivojidadagi birinchi bosqich kishilarning ibtidoiy to'daga birlashuvi bo'lib, bu to'da o'zida qadimgi odamlarning katta jamoasini birlashtirgan. **Ibtidoiy to'da** turmush va mehnat umumiyligi negizida birlashgan eng qadimgi odamlar jamoasidir. Eng qadimgi to'da asta-sekin bo'linib ketdi, qarindoshlarning alohida uyushmalariga – **urug' jamoasiga** aylana bordi. **Urug'** birgalikda yashagan va mehnat qilgan, umumiy mehnat qurollari va qurol-yarog'larga ega bo'lgan qarindoshlar jamoasidir. Eng qadimgi urug'chilik tuzumi – insoniyat tarixining barcha mehnat qurollari umumiy bo'lgan, hamma baravar ishlagan bir davri.

Dastlabki urug' jamoalari ayol kishi, ya'ni ona tevaragida jipslasha boshlagan. Insoniyat tarixidagi bu bosqich ona urug'i – **matriarxat** deb ataladi. Ancha keyinroq, mehnat qurollari va xo'jalik yuritish shakllari takomillashgani sayin, jamoadagi yetakchilik mavqeyi asta-sekin erkaklarga

o'taboshladi, endi erkak kishi urug'ga sardor bo'lib oldi. Olimlar insoniyat tarixidagi bu davrni **patriarxat** deb atashadi, patriarxat bilan eng qadimgi urug'chilik tuzumi ham nihoyasiga yetdi.

Eng qadimgi odamlar dastlabki mehnat quollarini toshdan yasagani tufayli, arxeologlar insoniyat tarixi ibtidosini «**tosh asri**» deb atashadi, tosh asri ancha uzoq davom etgan, shuning uchun uni quyidagi bosqichlarga ajratishadi: qadimgi tosh asri – **paleolit** (yunoncha «paleos» – qadimgi va «litos» – tosh so'zlaridan); o'rta tosh asri – **mezolit** («mezos» – o'rta); yangi tosh asri – **neolit** («neos» – yangi); mis-tosh asri – **eneolit** (lotincha «eneus» – mis va yunoncha «litos» – tosh so'zidan).

1.2. ENG QADIMGI ODAM RIVOJINING ILK BOSQICHLARI

Eng qadimgi odamlar. Toshdan yasalgan o'ta oddiy mehnat quollari yasashni biladigan eng qadimgi odam suyaklari qoldiqlari Janubiy Afrikadan – **avstralopitek**, Sharqiy Afrikadagi Zinj vodiysidan, Olduvay darasidan – **zinjanthrop**, Yava orolidan (Indoneziya) – **pitekanthrop**, Xitoy hududidan – **sinanthrop** va Farg'ona vodiysidagi Selungur manzilgohidan, Germaniyadan – **neandertal** va Fransiyadagi Kromanyon g'oridan – hozirgi qiyofadagi odam – **kromanyon** topib tekshirilgan.

Qadimgi odamlarning mashg'ulotlari. O'rta Osiyoda toshdan yasalgan qadimiy mehnat quollari Farg'ona vodiysidagi **Selungur** manzilgohidan va Toshkent vohasidagi **Ko'lbuloq** manzilgohidan ham topilgan. Bunday qo'pol tosh quollarning uchi bir tomonga qaratib o'tkirlangandi. Ular **chopperlar** deb atalgan. Mehnat quollari odamlarga yegulik topish uchun kerak bo'lgan. Dastlabki mehnat quollari ancha oddiy edi. Uchi o'tkirlangan tosh va tayoq bilan quollangan odam hayvonlarni ovlagan, uchi o'tkir tayoq yordamida o'simliklarning iste'molga yaroqli ildizlari va ildizmevalarini kavlab olgan. Tabiat insonga nimani taqdim etsa, odam shuni olgan, topgan yeguligi bilan qanoatlanagan, shuning uchun kishilarning eng qadimiy mashg'uloti bo'lgan termachilik va ovchilik **o'zlashtiruvchi xo'jalik** deb ataladi.

Teshiktosh g'ori qadimgi tosh asri madaniyatining jahonga mashhur yodgorliklaridan biridir. Undan **1938-yili 3000 dan ziyod** tosh quollari va ularning parchalari, arxar, kiyik, yovvoyi ot, qoplon, quyon, mayda kemiruvchilar, qushlarning suyaklari topilgan. Teshiktosh g'oridan qazib olingan, tosh asriga mansub 8 – 9 yashar bolaning suyak qoldiqlari eng mashhur topilmadir. Bola jasadi qoidali qilib ko'milgan. Jasad atrofiga

arxar shoxlari qadab chiqilgan. Murdaniyng dafn etilishi dastlabki diniy e'tiqodlar bilan bog'liq.

Diniy e'tiqodlarining vujudga kelishi. Mehnat faoliyati, tevarak olam haqida to'plangan bilimlar asta-sekin insonning fikrlash qobiliyati va tafakkurini o'zgartirib bordi. Odamlar o'zlariga tushunarsiz bo'lgan hodisalar haqida o'ylay boshladi: kun bilan tun, yil fasllari almashishi, vulqonlar otilishi, yer qimirlashi va boshqa tabiat hodisalari odam fikrini o'ziga tortgan. Ana shu hodisalarni tushuntirib berish qo'lidan kelmagan inson momaqaldiroq, yashin, shamol, yomg'ir kabi tabiat kuchlariga sig'ina boshlagan. Bora-bora qadimgi odamlarda inson vafot etganidan keyin yashashni davom ettiradigan o'zga bir olamga ketadi degan aqidaga ishonch paydo bo'ldi.

Odamni o'rab turgan muhitda jonlar va ruhlar mavjudligiga e'tiqod fanda **animizm** nomini olgan. Yil fasllari almashinuvi, momaqaldiroq, bo'ronni qadimgi odamlar ruh mujassamlashgan tabiat kuchlari harakati deb tushunganlar. Eng qadimgi odamlar u yoki bu buyumlar omad keltirishiga yoxud balo-qazoni bartaraf etishiga ham ishonganlar. Bu e'tiqod **fetishizm** nomini olgan. So'nggi paleolitga oid qoyatosh rasmlarining topilishi eng qadimgi odamlarda diniy e'tiqodlar bo'lganini tasdiqlaydi. Qoyatosh rasmlaridan eng qadimiylari ispaniyadagi **Altamir** va Boshqirdistondagi **Kapovaya** g'orlaridan topilgan.

1.3. URUG'CHILIK JAMIYATI

So'nngi paleolit. So'nggi paleolit davrida (**miloddan 40 – 12 ming yil avval**) ko'pdan ko'p voqealar ro'y berdi. Bu davrda toshga ishlov berish texnikasi va mehnat qurollari yasash usullari o'zgardi. Odamning o'zi ham, tashqi qiyofasi ham o'zgarib bordi. Mazkur davrda hozirgi qiyofadagi odam – kromanyon odami yashagan. So'nggi paleolit davri odami manzilgohlari Samarqand shahri hududidan, Toshkent viloyati Ohangaron daryosi vodiysidagi Ko'lbuloq manzilgohining yuqori madaniy qatlamlaridan, Farg'ona vodiysidan topilgan.

Taxminan **25 – 30 ming yil muqaddam** odamlar ancha takomillashgan kesuvchi, arralovchi va parmalovchi mehnat qurollari yasaydigan bo'lishgan. Inson endilikda taqinchoqlar – munchoqlar, tumorlar va uzuklar ham yasay boshladi. Odamlar qarindoshlardan tarkib topgan ixcham guruhlarga – **urug' jamoalariga** ajralib chiqishdi. Urug'ga oqsoqol sardorlik qilgan, urug' a'zolari bitta manzilgohda yashagan. Bir joyda yashab turgan bir qancha urug'lar **qabilani** tashkil etgan. **Turarjoylar** qurilishi

sō'nggi paleolit davri odamlarining muhim ixtirosi bo'ldi. Kiyim-kechak tayyorlashda hayvonlar terisi ishlatilardi. Inson bu davrda **sun'iy olov** (yog'ochni bir-biriga ishqalash, chaqmoqtoshni bir-biriga urish orqali) hosil qilishni ham o'rganib oldi.

Mezolit davri. Mezolit davri (o'rta tosh asri) taxminan **mil. av. XII – VII mingyilliklarda** davom etgan. Mezolit davri boshlanishi bilan, muzlik davri poyoniga yetdi, bu narsa iqlim ancha ilishiga va odamlar turmushida o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi. Mezolit davrida inson **o'q-yoy** yasashni o'rgandi. O'q-yoy kashf etilishi bilan, chopqir hayvonlar va qushlarni ovlash imkoniyati vujudga keldi. Mezolit davri oxirida inson hayvonlarni qo'lga o'rgata boshladi. Ovchilar itni qo'lga o'rgatishdi, itlar bilan birga ov qilinganda o'lja oldingisiga qaraganda mo'l-ko'l bo'ldi. Tiriklayin tutib olingan hayvonlarni endi odamlar yegulik zaxirasi sifatida saqlab qo'yadigan bo'lishdi. Mezolit davri oxirida Old Osiyoda xo'jalikning yangi tarmoqlari – **ibtidoiy ziroatchilik** va **chorvachilik** vujudga keldi. Shunday bo'lsa-da, xo'jalikning aytib o'tilgan tarmoqlari neolit davrida keng tarqaldi.

Muzlik chekinishi bilan urug' jamoalari nafaqat Osiyo va Afrika hududlarida, balki Yevropa shimolida ham keng joylasha boshladilar. Bugungi kunda mezolit davriga oid ko'plab manzilgohlar ochilgan. Farg'ona vodiysining tog'oldi va tog'li tumanlarida hamda O'zbekiston janubida bunday manzilgohlar ko'p uchraydi. **Obishir, Qo'shilish** va **Machay** manzilgohlari, Zarautsoy darasidagi qoyatosh rasmlari ancha mufassal o'rganilgan.

Dehqonchilik va chorvachilikning vujudga kelishi. Neolit davrida o'zlashtiruvchi xo'jalikda tub o'zgarishlar sodir bo'ldi, tabiatdan barcha tayyor narsalarni o'la boshlagan inson endi **ishlab chiqaruvchi xo'jalikka** – ziroatchilik va chorvachilikka o'tdi. O'rta Osiyoda neolit davri **mil. av. VI – IV mingyilliklar** bilan davrlashtiriladi. Arxeologlar neolit davri boshlanishini **sopol idishlar** yasashning kashf etilishi bilan belgilaydilar. Mezolit va neolit davrida odam toshdan kichik mehnat qurollari – **mikrolitlar** yasashni, toshga ishlov berishning notanish usullari: silliqlash, arralash, sirlash va teshikchalar parmalashni qo'llay boshladi.

Neolit davrida qabilalar o'troq turmush tarziga o'tib, doimiy turarjoylar qura boshlaganlar. Paxsa imoratlar qurish boshlanadi. Asta-sekin urug' jamoalarining o'troq manzilgohlari shakllanib bordi. O'troq turmush tarziga o'tilishi **hunarmandchilik** rivojiga zamin yaratdi. Loydan yasalgan va olovda pishirilgan idishlar yasash sohasi – **kulolchilik**, tolalar va jundan kiyim-kechak tayyorlash tarmog'i – **to'quvchilik** neolit davrining muhim kashfiyot va ixtirolaridir. O'rta Osiyoning janubiy viloyatlarida aholi **mil.**

av. VI – V mingyilliklar boshlarida ziroatchilikka o'tgan bo'lsa, markaziy va shimoliy o'lkalarda ovchilik va baliqchilikni davom ettiraverdi.

1.4. ENEOLIT VA BRONZA ASRI ZIROATCHILARI

Metall davrining asosiy xususiyatlari. Neolit davri oxirida odamlar misdan foydalanish, undan mehnat qurollari va qurol-yarog'lar yasashga o'tdilar. Misdan yasalgan qurollar toshdan yasalganlari bilan barobar ishlatilishi davri **eneolit** – mis-tosh asri deb ataladi. Bu davr **mil. av. IV – III mingyilliklarga** to'g'ri keladi. Tosh qurollarga nisbatan afzalliklari bo'lishiga qaramay, mis qurollar unchalik keng tarqalmadi. Odamlar misni qalay, qo'rg'oshin bilan birga qo'shib eritib **bronza** hosil etganlaridan so'ng misga nisbatan mustahkam sun'iy metall ommalashdi.

Metallurgiya rivoji kishilarning moddiy va ma'naviy madaniyatiga katta ta'sir ko'rsatdi. **Mil. av. IV mingyillikda** Qadimgi Sharqda ilk shaharlar va davlatlar vujudga kela boshladi. O'rta Osiyo janubida **sug'orma dehqonchilik** shakllandi, xom g'ishtdan ko'p xonali uylar qurila boshlandi, idishlarni pishirish uchun kulochilik xumdonlaridan foydalanishga kirishildi. Sopol idishlar hayvonlar, qushlar va o'simliksimon naqshlar (yaproqlar, gullar) bilan bezatiladigan bo'ldi. Bronza **mil. av. III mingyillik o'rtalaridan** asta-sekin mehnat qurollari, qurol-yarog'lar va zeb-ziyatlar tayyorlashda asosiy materialga aylandi.

Patriarxatning boshlanishi. Ayol kishi urug'ni oziq-ovqat bilan ta'minlashda yetakchilik qilarkan, patriarxat davom etib keldi. Yer haydab ziroatchilik qilish, chorvachilik, hunarmandchilikning vujudga kelishi natijasida urug'ni yetarli mahsulotlar bilan ta'minlash erkaklar qo'liga o'tdi. Ayollar uy xo'jaligi xususida g'amxo'rlik qila boshladilar. Endi urug'chilik oilasida erkaklar muhim o'rin tuta boshladi. Oila qurishda ayol erkak kishi oilasi ixtiyoriga o'tardi. Qarindoshchilik erkak nomi bilan belgilanadigan bo'ladi. **Mil. av. III mingyillikka** kelib patriarxat davri boshlandi. Ota urug'iga o'tilishi patriarxal oila shakllanishi bilan barobar kechdi.

Bronza davri dehqonlari manzilgohlari. Dehqonlarning qadimgi manzilgohlaridan biri Zarafshon daryosi havzasidagi **Zamonbobo ko'li** yaqinidan topilgan. Turkmaniston (**Oltintepe, Namozgoh**) va Tojikiston (**Sarazm**) hududlarida eneolit va bronza asriga oid uy-joylar, turli buyumlar topilgan va o'rganilgan. Surxondaryo vodiysida – Sherobod yaqinidan arxeologlar qadimgi ziroatchilar manzilgohlaridan biri bo'lgan **Sopollitepani** topishdi. Qazishmalar chog'ida bu yerdan uy-joy, maishiy va xo'jalikbop xonalardan tarkib topgan paxsa imorat, sopol buyumlar,

bronzadan yasalgan mehnat qurollari va zeb-ziynatlar yasalgan ustaxona qoldiqlari, yirik-yirik xumlarda saqlangan bug'doy va arpa doni topilgan.

Bundan uch yarim ming yil muqaddam Surxon vohasida – hozirgi Sheroboddan uncha uzoq bo'lmagan joyda **Jarqo'ton** manzilgohi vujudga kelgandi. Manzilgoh rejasida **shaharning ilk alomatlari** ko'zga tashlanadi. Jarqo'ton **ikki qismga** ajratilgandi: qasr (hukmdor qarorgohi) va jamoaa'zolari, hunarmandlar va savdogarlarning arkni qurshab turgan uylari. Qasr ichida ibodatxona bo'lgan. Bu davrga oid manzilgohlar Xorazm vohasida ham topib tekshirilgan.

Sopollitepa. Sopollitepa manzilgohi **uch qator** mudofaa devori bilan o'rab olingan. Devorining qalinligi **ikki metr**gacha boradi. Sopollitepaga yagona darvozadan kirilgan. U juda qattiq qo'riqlangan. Qishloqning **sakkiz mahallasi** bo'lgan. Barcha ko'chalar manzilgoh markazidagi maydonga olib borgan. Bu yerda savdo-sotiq qilingan.

15. TEMIR DAVRIGA O'TISH PAYTIDA O'RTA OSIYO

Sug'orma dehqonchilik va hunarmandchilik rivoji. Odamlar mis va bronzadan mehnat qurollari yasashni o'rgangan kezlardan beri oradan ko'p asrlar o'tdi. Faqat **mil. av. I mingyillik boshlaridagina** temirdan mehnat qurollari yasash imkoniyati paydo bo'ldi. Bu jarayon ancha sermehnat bo'lgan, negaki temir misga qaraganda ancha yuqori haroratda eriydi (1500 C). Ammo u mis va bronzaga nisbatan qattiqroq edi. Temirdan birinchi bo'lib **Kichik Osiyoda xetlar** (mil. av. XIV – XIII asrlar), so'ngra qo'shni mamlakatlar (**Mesopotamiya, Eron, Kavkazorti**) xalqlari foydalana boshladi.

Temir buyumlarning tarqalishi sekinlik bilan borgan. Temir nodir va qimmatbaho metall bo'lmasa-da, undan dastlab **zeb-ziynat buyumlari** yasashda foydalanilgan. Shunday bezaklar Misr fir'avni **Tutanxamon maqbarasidan** va Kavkazdagi **Maykop qo'rg'onidan** topilgan. Mehnat qurollari yasash uchun temirdan foydalanilishi, eng avvalo, dehqonchilik texnikasi rivojiga ta'sir ko'rsatdi. Temir uchli omochlar, temir boltalar paydo bo'ldi. Bu mehnat qurollari katta-katta maydonlarda ziroatchilikni rivojlantirishga imkon berdi. O'rta Osiyodan topilgan eng qadimgi temir buyumlar **mil. av. IX – VIII asrlarga**, ulardan ko'pi **mil. av. VII – VI asrlarga** o'gdir.

litimoiy tuzum. Yevropadan farqli o'laroq, Sharqda dehqonchilik, asosan, sun'iy sug'orish zaminida rivojlandi. Temir qurollarning keng tarqalishi mehnat unumdorligini oshirdi. Bu narsa yanada rivoj topgan

ishlab chiqarish usuliga o'tilishiga zamin hozirladi. Urug' jamoasi o'rmini hududiy qo'shniçilik jamoasi egallay boshladi. **Mil. av. I mingyillik bos hlarida** O'rta Osiyoda aholi to'rt guruhga ajratilgan: **kohinlar, jangchilar, dehqonlar, hunarmandlar**. Qabila-urug' boshliqlarining nufuzi asta-sekin orta borgan. Ayniqsa, harbiy sardorlarning ta'siri ortib, hokimiyat otadan o'g'ilga o'tadigan bo'ldi. Doimiy harbiy to'qnashuvlar sharoitida qabila sardorlarining ahamiyati va nufuzi yuksalib, jamiyat harbiy demokratiya qoidalariga asosan yashay boshladi.

Harbiy demokratiya ilk davlatchilikka o'tish davrida qabilaga harbiy sardorlar boshchilik qilgan boshqaruv shaklidir.

«Avesto»dan O'rta Osiyoda jamiyatning negizi «nmana» deb ataluvchi katta patriarxal oila bo'lganini bilib olamiz. Bir necha «nmana»lar urug' jamoasi – «vis»ni tashkil etgan. Hududiy qo'shniçilik jamoasi esa «varzana» deb nomlangan. Bunday jamoalar qabila – «zantu»ga birlashgan. O'z hududini himoya qilish uchun bir qancha qabilalar ittifoqqa – «dahya»ga uyushishgan. «Avesto»ga ko'ra, jamiyatni idora qilishning quyidagi tizimi mavjud bo'lgan: **oqsoqollar kengashi – xalq yig'ilishi – alohida tumanlar – viloyatlar hukmdorlari**. Aholi urug' va qabila bo'yichamas, balki hududiy taomilga ko'ra guruhlariga ajratilishi vujudga kelayotgan davlatchilikning muhim alomati edi.

1.6. ILK SIVILIZATSIYALARNING VUJUDGA KELISH DAVRI

Ibtidoiy tarixdagi o'zgarishlar. Xo'jalikning ishlab chiqaruvchi shakllari – dehqonchilik va chorvachilik odamlarning buyuk kashfiyotlari edi. Dehqonchilik va chorvachilik bundan **10 – 11 ming yil muqaddam Old Osiyoning** ayrim o'lkalarida vujudga kelganini bilamiz. **Falastin** hududida joylashgan **Iyerixon** dehqonchilik manzilgohi eng qadimiylaridan biri hisoblanadi. Old Osiyoning o'troq aholisi tez sur'atda ko'payib bordi. Qurg'ochilik mahalida ziroatchilar muqim yashaydigan yerlarini tark etib, boshqa hududlarga ketishardi. Shu taxlit yangi suv manbalari va serhosil yerlarni izlash zarurati **Kichik Osiyo, Misr, Bobil, Kavkazorti, Eron va O'rta Osiyoda** dehqonchilik tarqalishiga zamin hozirladi.

Ilk to'qnashuvlar – kichik urushlar. Barcha qabilalar ham yetarlicha yegulik zaxirasiga ega bo'lmagan. Ba'zilarining yerlari unumdor bo'lmasa, boshqalari faqat chorvachilik va ovchilik bilan shug'ullanishni afzal ko'radi. Cho'ponlar va dehqonlar o'rtasida suv manbalari va soz yerlar ustida tez-tez janjallar bo'lib turardi. Qabilalar bir-biriga hujum qila boshladilar.

Manzilgohtar mudofaa devorlari bilan o'rab olindi. Dehqon, chorvador va ovchilar o'z sardorlari rahnamoligida jangchilarga aylanishardi.

Ilk sivilizatsiyalar. Dushmanlardan himoyalaniş zarurati har xil tumanlar aholisini ittifoqlarga uyushishga majbur qildi. O'zgalari hududini egallab olish uchun ham avvalgisiga qaraganda ko'proq kuch talab etilardi. Bu aholi aralashib, qorishib ketishiga olib keldi. Ko'plab odamlar qanday urug' yoki qabilaga mansubligidan qat'i nazar, anhorlar va boshqa sug'orish inshootlari qurilishiga jalb etilardi. Endi odamlar bitta urug' yoki qabilaga mansub bo'lmay qoldilar. Tug'ishganlik munosabatlari ularning hayotida belgilovchi omil bo'lmay qoldi. Ishlab chiqaruvchi xo'jalik shakllari, qurilish va hunarmandchilik rivojlanishi, kichik urushlar bo'lib turishi va har xil tumanlar aholisi birlashishi boshlanishi odamlar hayotini sezilarli darajada o'zgartirdi. Jamiyatda harbiy sarkardalar – sardorlar va jangchilar – xo'jalik hayotiga rahbarlik qiluvchi oqsoqollar ajralib chiqishdi. Diniy marosimlar kohinlar tomonidan ado etilardi. Ayrim dehqonchilik hududlarida ilk davlatlar tashkil topdi. Shu tariqa tarixda dastlabki sivilizatsiyalar davri boshlandi.

Ilk sivilizatsiyalarga hunarmandchilik, qurilish va arxitektura, ayir-boshlash va savdo-sotiqning yuqori darajasi xosdir. Ko'pgina o'lkalarda sivilizatsiya yozuv, nazariy bilimlar, adabiyot va san'at mavjud bo'lganiga ham bog'liq edi. Sivilizatsiyalar ko'p miqdorda sug'orish inshootlari – kanallar va suvayirg'ichlar qurish zarur bo'lgan joylarda vujudga keldi. Bunday imkoniyat esa Misrda Nil, Mesopotamiyada Dajla va Frot, O'rtasiyoda Sirdaryo va Amudaryo mavjudligi tufayli yuzaga keldi. Mazkur hududlarda sug'orishni talab qiluvchi unumdor tuproq bo'lgan. Harbiy sardorlar va zodagonlar sug'orish tarmoqlarini barpo etish ishlariga rahbarlik qildilar. Pirovardida aynan ular bunday davlatlarning hukmdorlariga aylandilar.

1.7. O'RTA OSIYO VA QADIMGI SHARQ

Savdo va madaniy aloqalar. O'rtasiyo azal-azaldan tabiiy boyliklari bilan dong taratgan. O'lkaniqur purviqor tog'lari va keng cho'llari qalay, kumush, mis, oltin, lojuvard, firuza singari toshlarga boy bo'lgan. Bundan 4–5 ming yil ilgari ham O'rtasiyo aholisi Hindiston, Eron va Old Osiyo o'lkalari bilan madaniy aloqada bo'lgan. Turli-tuman arxeologik topilmalar shundan dalolat beradi. Masalan, Farg'ona vodiysidan mil. av. II mingyillik boshlariga oid metall buyumlar xazinasi topilgan. Bular haykalsimon tasvir tushirilgan kumush va bronza to'g'nag'ichlardir. Bunday

to'g'nag'ichlar Eronning qadimgi manzilgohlaridagi qazishmalarda ham topilgan.

Surxondaryo vodiysida va Zarafshon daryosining quyi qismida Janubiy Afg'oniston, Eron, Mesopotamiyada hamda Hindiston sivilizatsiyalarida ham uchraydigan bronza oybaltalar, sopol buyumlar va bronzadan yasalgan muhrlar topilgan. O'sha qadim zamonlarda bir o'lkadan boshqasiga savdogarlik sayohatlari ko'p bo'lardi. Ot, tuya qo'lga o'rgatilgach, g'ildirak ixtiro etilganidan keyin, mamlakatlar orasidagi masofa endi o'lisdek tuyulmasdi. O'rta Osiyoning mahalliy manzilgohlaridan Arabiston dengizi va Hind okeani o'rtasida ovlanadigan **kaurilar** – mitti chig'anoqlar ham topilgan. Bu chig'anoqlar ancha qimmat turgan. Ular savdo bitimlari tuzilayotganda to'lov vositasi bo'lib xizmat qilgan ekan.

Arxeologlarning topilmalari. O'rta Osiyo janubidagi bronza davriga oid **Oltintepa** manzilgohidan ho'kiz va bo'ri oltin boshi, aravaga qo'shilgan tuyaning haykalchalari, loydan yasalgan aravacha nusxasi topilgan. Oltintepada xom g'ishtdan qurilgan zinapoyali ibodatxona qoldiqlari ham o'rganilgan. Mesopotamiyada bunday ibodatxonalar «**zikkurat**» deb atalgan. Misr fir'avnlari maqbaralari va Mesopotamiyaning Ur shahri o'rganilganda la'ldan yasalgan zeb-ziynatlar topilgan. Ishlov berish uchun qulay tosh sifatida lojuvard Misr va Mesopotamiyada yuqori baholangan. Lojuvardning asosiy konlari esa Baqtriyada edi. Doro I ning **Suza shahrida** saroy qurishi to'g'risidagi bitiklarida shunday ma'lumot keltirilgan: «*Bu yerda ishlatilgan oltin **Sard** va **Baqtriyadan** keltirildi. Rangli toshlar va yoqut **So'g'diyonadan**. Bu yerda foydalanilgan to'q zangori rangli tosh **Xorazmdan**, kumush va bronza **Misrdan** yetkazib berildi*».

Zarafshon daryosining yuqori oqimidagi **Sarazm** manzilgohida, Surxon vodiysidagi **Sopollitepa** va **Jarqo'ton** manzilgohlarida qadimgi hind shaharlari **Xarappa** va **Moxenjodaro**da yasalgan hunarmandchilik buyumlari topilgan. Shimoli-Sharqiy Afg'onistondan Amudaryoning chap qirg'og'ida arxeologlar Hindiston sivilizatsiyalari vakillari asos solgan **Sho'rto'qay** savdo manzilgohini topishgan.

Madaniy munosabatlar. Viqorli tog'lar, ko'z ilg'amas dashtlar va cho'llar madaniyat va savdo munosabatlari uchun to'siq bo'lolmasdi. Shaharlar va davlatlar taraqqiy etishi bilan, madaniyat va savdo munosabatlari ham kengayib bordi. Shundan keyin O'rta Osiyo hududida qadimgi dunyoning ko'plab ixtirolari tarqala boshladi. Bular **tangalar** hamda oromiy alifbosiga asoslangan **yozuv**dir. Bu yozuvni Dajla daryosining yuqori oqimida yashagan **oromiylar** ixtiro qilganlar. Oromiy yozuvi Sharqda

yuz yillar davomida ishlatib kelingan **mixxat**ning o'rnini egalladi. O'rta Osiyo xalqlari qadimgi sharq sivilizatsiyalari rivojlanishiga ham katta hissa qo'shdilar. So'g'd yozuvi yodgorliklari Xitoy va Mo'g'uliston hududidan topilgan. O'rta osiyoliklar Mesopotamiya va Misrga, Xitoy va Hindistonga tarqalishgan.

1.8. O'ZBEKISTON HUDUDIDAGI ILK DAVLATLAR

Qadimgi aholining etnik tarkibi va joylashuvi. Yozma manbalarning guvohlik berishicha, mil. av. VII – VI asrlarda O'zbekiston hududida **so'g'diylar, baqtriyaliklar, xorazmliklar, sak va massaget** elatlari yashaganlar. Zarafshon va Qashqadaryo vodiysida dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi ko'plab aholi istiqomat qilgan. Yozma manbalarda bu hudud **So'g'da** («Avesto»da), **So'g'uda** (Behistun yozuvlarida), Arrian, Strabon, Kvint Kursiy Ruf asarlarida **So'g'diyona** deb atalgan. Mazkur hududda yashovchi aholi **so'g'diylar** deb nomlangan. Amudaryoning quyi oqimida o'troq dehqon elatlar – **xorazmliklar** bo'lgan. Ularning yurti **Xvarizam** («Avesto»da), **Xvarazmish** (Behistun yozuvlarida), **Xorasmiya** (Arrian, Strabon asarlarida) deyilgan. So'g'diylarning eng yaqin qo'shnilari **baqtriyaliklar** bo'lib, ularning yurti Surxon vodiysi, Afg'onistonning shimoliy, Tojikistonning janubiy hududlarida joylashgan. Yozma manbalarda u **Baxdi** («Avesto»da), **Baqtrish** (Behistun yozuvlarida) deb nomlangan. Yunon-rim mualliflari uni **Baqtriana** deb atashgan.

Cho'llar va Amudaryo bo'ylarida ko'chmanchi **massaget** qabilalari yashaganlar. Markaziy Osiyoning tog'li, dasht va cho'l yerlarida asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lgan **saklar** istiqomat qilgan. **Mil. av. VI asrda** ular o'z yerlarini boshqa qabilalardan himoya qilish uchun harbiy-qabila ittifoqini tuzadilar. Qadimgi Rim va yunon tarixchilarining yozishicha, saklar **uch guruhga** bo'linishgan. Ularning ko'pchilik qismi **saka-tigraxauda**, ya'ni o'tkir uchli kigiz qalpoq kiyib yuruvchi saklar deb atalgan. Ular hozirgi Toshkent viloyati va Janubiy Qozog'iston yerlarida yashaganlar. Ikkinchi guruh **saka-tiay-arada rayya**, ya'ni daryoning narigi tomonida yashovchi saklar deb atalgan. Ular Orol dengizi bo'ylarida, Sirdaryoning quyi oqimida yashaganlar. Pomirning tog'li tumanlarida va Farg'onada **saka-xaumovarka** deb ataluvchi saklar yashashgan.

Iqtisodiyot rivoji. Xorazm, So'g'diyona va Baqtriya aholisining asosiy mashg'uloti sun'iy sug'orishga asoslangan **dehqonchilik** edi. Jamiyat hayotida **hunarmandchilik** va **savdoning** ham o'rni katta bo'lgan. Man-

zilgohlardan yuqori sifati hunarmandchilik buyumlari, temir va bronza qurollar topilgan. Ko'chmanchi sak va massaget qabilalarining asosiy mashg'uloti **chorvachilik** bo'lib, ularning tuya, ot va qo'y-echkilardan iborat katta-katta suruvlari bo'lgan. Hayvon terisidan poyabzal, kiyimlar, chodirlar tikib, g'alla va mevaga ayiriboshlaganlar. Markaziy Osiyo xalqlari Sharq mamlakatlari bilan yaqindan madaniy aloqada bo'lganlar. Xalqaro savdo va madaniy aloqalar shaharsoziikni taqozo etgan. Hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi natijasida **mil. av. VII – VI asrlarda** qadimgi shaharlar rivojlangan. Ular mustahkam mudofaa devorlari bilan o'ralgan bo'lib, hunarmandchilik va savdo markazlari edilar.

Qadimgi shahar madaniyati. Qadimshunoslar **Afrosiyob** (Samarqand), **Yerqo'rg'on** va **Uzunqir** (Qashqadaryo vodiysi), **Ko'zaliqir** (Xorazm), **Qiziltepa** (Surxondaryo) kabi qadimiy shaharlarni o'rganishgan. Qadimgi shaharlarga xos umumiy belgi ularning **mudofaa devorlari** bilan o'ralgani edi. Shaharda hokim yashaydigan **qal'a** bo'lgan. Qal'ada xom g'ishtdan qurilgan katta **saroy** joylashgan. Shaharlarning bir guruhi savdo va hunarmandchilik markazlari bo'lsa, boshqalari alohida tuman va viloyatlar markazlari hisoblangan. Masalan, ilk Qiziltepa shahri mustahkam mudofaa devorlari bilan o'ralib, devor suv to'ldirilgan xandaq bilan ihotalangan. Devorning burjlari va o'q otish uchun maxsus shinaklari ham bo'lgan. Shahar ichkarisida xonadonlar va hunarmandchilik ustaxonalari joylashgan.

Ilk davlat birlashmalari. O'zbekiston hududida **mil. av. VII – VI asrlarda** tashkil topgan eng qadimgi davlat birlashmalari **Qadimgi Xorazm** va **Qadimgi Baqtriya** davlatlaridir. Marg'iyona va So'g'diyona ham Baqtriya-ni siyosiy va madaniy ta'sirida bo'lgan. Shuning uchun u qadimda bir-biriga qarindosh bo'lgan elatlarning davlat birlashmasi deyilgan. **Mil. av. VII – VI asrlarda** Surxondaryo, Qashqadaryo, Zarafshon vodiylari va O'zbekistonga chegaradosh viloyatlar Qadimgi Baqtriya davlati ta'sirida bo'lgan. Qiziltepa, Uzunqir, Yerqo'rg'on va Afrosiyob o'rnida Baqtriya va So'g'dning markaziy shaharlari joylashgan. Bu shaharlar O'zbekiston hududida eng qadimgilari bo'lib, ularning yoshi **2700 yildan** kammas.

Yana bir qadimiy davlat Xorazm hududida tashkil topgan. Bu davlat Xorazmdan tashqarida bo'lgan yerlarni ham birlashtirgan. Qadimgi Xorazm markazlaridan biri **Ko'zaliqir** shahri edi. U qalin va mustahkam mudofaa devori bilan o'ralgan. Uning dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lgan aholisi turli uy-qo'rg'onlarda va qishloqlarda yashagan. Qadimgi Xorazmda hunarmandchilik, binokorlik va savdo-sotiq yuksak darajada rivojlangan. Shunday qilib, **mil. av. IX – VIII asrlarda** O'zbekiston hudu-

dida ilk temir asriga o'tish boshlangan. Mil. av. VII – VI asrlarda bu yerda qadimgi yirik davlatlar mavjud bo'lgan. Qadimgi davrda O'zbekiston hududida davlatchilik taraqqiyoti mahalliy aholining yuqori darajada rivojlangan ziroatchiligiga asoslangandi.

1.9. ZARDUSHTIYLIK

Zardushtiylikning vujudga kelishi. Mil. av. I mingyillikda O'rta Osiyoda **zardushtiylik** keng tarqaladi. Bu din hali odamlar tabiatni ilohiy lashtirgan kezlarda kurtak yoza boshlagandi. Zardushtiytlar **olov** (Quyosh), **tuproq**, **suv**, **oy**, **yulduzlarga** sig'inishgan, ularni muqaddas hisoblashgan. «Zardushtiylik» so'zi ham **Zardusht** (turli tillarda Zaratushra, Zoroastr) ismidan kelib chiqqan. Keyinroq Yunonistonda payg'ambar Zardushtning ismi Zoroastr shaklida jarangladi (yunoncha «astron» – «yulduz» so'zidan), negaki Yunonistonda uni, birinchi galda, **donishmand yulduzshunos munajjim** sifatida bilishardi. Zardushtning ismidan kelib chiqqan hoida uning ta'limoti ham zardushtiylik dini deb yuritila boshladi.

Taraqlishi. Zardushtiylik tarqala boshlagan kezlarda ibodatxonalar ham, odamlar duo matnlarini o'rganishi uchun maxsus kitoblar ham bo'lmagan. Diniy marosimlar **ochiq osmon ostida**, **gulxan qarshisida** yoki **uydagi o'choq olovi atrofida** o'tkazilgan. Zardushtning so'nggi va'zlari din xizmatchilari bo'lmish koinlar tomonidan yozib olingan. Zardushtiylik koinlari diniy matnlarni yod olib, dindorlarga o'qib berardilar. Zardusht vafotidan keyin bir necha asrlar o'tgach barcha diniy marosimlar, madhiyalar va duolar dindor zardushtiytlar uchun muqaddas bo'lgan bir kitobga jamlandi. Bu kitobning nomi «**Avesto**» bo'lib, «**qat'iy belgilangan qonun-qoidalar**» degan ma'noni anglatadi.

Xudolari. Zardushtiylikning zo'r ehtiroimga sazovor xudolari **Ahuramazda**, **Mitra** va **Anaxita**dir. Ahuramazda zardushtiytlarning ulug' va donishmand oliy xudosi hisoblanadi. Mitra Quyosh va yorug'lik xudosi, dehqonlar va chorvadorlarning hosildorlik, farovonlik va maldavlat bag'ishlovchi homiysidir. Mitra Ahuramazda va odamlar o'rtasida bosh vositachi bo'lgan. Mitra o'spirin jangchi qiyofasida tasvirlangan. O'tli chaqmoqlar yordamida u yovuzlik va o'lim xudosi **Ahriman** bilan jang qiladi. Yomg'irdan keyin paydo bo'ladigan kamalakni Mitraning o'q uzayotgan yoyi deb hisoblaganlar. Anaxita zardushtiylikda hosildorlik va suv ilohasi sanalgan. Zardushtiylik dini ta'limoti insoniyatning Ezgulik va Yovuzlik haqidagi dualistik qarashlari takomiliga katta ta'sir ko'rsatdi.

«Avesto» va zardushtiylik marosimlari. Fransuz olimi **A.Dyuperron** ilk marotaba «Avesto»ning alohida qismlarini tarjima qilishga muvassar bo'lgan. Zardushtiylik dunyoga kelishi haqida shunday bir afsona bor. Bir kuni erta tongda Zardusht suv olish uchun daryo bo'yiga boribdi. Zilol suvda u Ahuramazda elchilaridan birining siymosini ko'rib qolibdi, siymo nur bilan qaysi tomonga borishga yo'l ko'rsatibdi. Zardusht sehrli nur izidan ergashibdi, ko'p o'tmay oliy iloh qarshisiga borib qolibdi. Ahuramazda unga Zardushtni xudo Ahuramazda va uning ezgu amallari haqidagi bilimlarni tarqatish uchun tanlab olganini ma'lum qilibdi. Shu alfozda Zardusht 30 yoshida yangi diniy ta'limot payg'ambariga aylangan. **«Payg'ambar»** so'zining o'zi esa **«ezgu amallar haqida mujda beruvchi»** ma'nosini anglatadi.

Zardusht va'zlari matnlarining hammasi **mil. av. III asrda 21 ta kitobga** aylangan, bu kitoblar «Avesto» asosini tashkil etgan. «Avesto» matnlariga sharh esa **«Zand»** deb yuritiladi. Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra, butun Boriq va bizni qurshab turgan hamma narsa ikki ibtidodan, ya'ni **Ezgulik** va **Yovuzlik**dan tashkil topgan. Ezgulik va Yovuzlik o'rtasida doimiy kurash boradi. Masalan, yorug'lik zulmat bilan, hayot o'lim bilan, yaxshilik yomonlik bilan, haq-huquq esa haqsizlik bilan kurashadi. Zardushtiyalar umrining tub ma'nosi **ezgu amal, ezgu so'z va ezgu fikrdan** iborat bo'lishi kerak. Insonning asosiy burchi, eng avvalo, **adolatli turmush tarzi** hisoblangan. Yovuzlik bilan kurashda Ezgulikka yordam berish lozim: yolg'on so'zlamaslik, aldamaslik, va'daga vafo qilish, faqat ezgu ishlarni amalga oshirish. Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra, inson o'z yo'lini o'zi tanlaydi, kimning yonini olish, kimni himoya qilishni ham o'zi hal etadi.

Olov, tuproq, suv va havoni zardushtiyalar muqaddas hisoblashgan. Ularni yovuzlikni ifoda etuvchi buyumlar bilan qarshitirib yubormaslik kerak. Yer yuzidagi eng qo'rqinchli yovuzlik **o'limdir**. Shuning uchun zardushtiyalarda vafot etgan kimsalarni dafn etish borasida alohida marosim vujudga kelgan. Inson vafot etganida bu hol unga yovuz ibtido – o'lim ko'chib kirganini anglatadi, Yovuzlik bilan Ezgulik bo'lmish tuproqni bulg'amaslik lozim. Marhumning jasadini yerga ko'mish ham, yondirib tashlash ham, suvga tashlab yuborish ham mumkinmas. Shuning uchun murdani qushlar va hayvonlar yeb ketishi uchun maxsus inshootda qoldirishgan. Yomg'irlar poklagan va oqtoq qoqlagan suyaklarni maxsus sopol botutchalar – **ossuariylar** (suyakdonlar)da dafn etishgan.

2-BOB. NILODDAN AWWALGI VI – IV ASRLARDA O'RTA OSIYO

2.1. O'RTA OSIYOGA AHAMONIYLARNING BOSQINCHILIK YURISHLARI

Kir II va uning bosqinchilik yurishlari. Mil. av. VI asr o'rtalarida Qadimgi Fors shohlari sulolasidan bo'lgan ahamoniy hukmdorlar imperiya barpo etishga kirishdilar. **Kir II** hukmronligi davrida **Midiya**, **Lidiya** (Kichik Osiyo) va **Bobil** (Mesopotamiya) bosib olindi. Muvaffaqiyatlardan quturib ketgan Kir II O'rta Osiyoga lashkar jo'natdi. U O'rta Osiyo hududini egallashga uringan ilk fors podshosi edi. **Mil. av. 545- va 540-yillar** oralig'ida u Parfiya, Marg'iyona va Baqtriyani bosib oldi. **Mil. av. 530-yili** Kir II ulkan lashkar bilan massagetlar ustiga yurishga otladi. Bu yurish to'g'risida Gerodot hikoya qilib bergan. Forslar massagetlar hududiga bostirib kirganlarida, ularning podsho-hokimasi **To'maris** bosqinchilarga tinchomon qaytib ketishni taklif qiladi. Ammo Fors shohi bu taklifni rad etadi va Araks – Amudaryodan kechib o'tishni boshlash to'g'risida farmon beradi. Gerodot massagetlarning asosiy kuchlari bilan forslarning jangi to'g'risida shunday hikoya qiladi: «Bu jang... barcha janglardan ham dahshatlirog'i edi. Avval har ikki dushman kuchlar bir-biriga qarshi jangovar saf tizishib, kamondano'q yog'dirishdi. O'qlari tugagach, qo'llariga xanjar va nayzalar olib dushmanga qarshi tashlandilar. Jang uzoq davom etdi. Hech kim chekinishni xayoliga keltirmasdi. Ko'p qon to'kildi. Nihoyat, massagetlarning qo'li baland keldi. Fors qo'shinlarining ko'pchiligi qirildi. Jang maydonida Kir II ning o'zi ham halok bo'ldi».

Doro I ning saklarqa qarshi yurishi. **Mil. av. 522-yili** ahamoniylar sulolasi vakillaridan biri **Doro I** taxtga o'tirdi. U **mil. av. 522 – 486-yillarda** hukmronlik qilgan. Doro I hukmronligining birinchi yili Marg'iyonada fors istilochilariga qarshi yirik xalq qo'zg'oloni ko'tarildi. Qo'zg'olonga **Frada** rahbarlik qiladi. Qo'zg'olonchilar bilan fors qo'shinlari o'rtasidagi hal qiluvchi jang **mil. av. 522-yili** bo'ladi. Fradaning o'zi asirlikka olinadi va **mil. av. 521-yili** qatl etiladi. Bu voqea haqidagi ma'lumot Behistun kitobalarida keltirilgan.

Hukmronligining uchinchi yilida (**mil. av. 519-yil**) Doro I **saklar** ustiga yurish qiladi. Bu yurish haqida Behistun yozuvlarida shunday deyilgan: «Shoh Doro ayurki: keyin qo'shin bilan saklar mamlakatiga yurish qildim. Keyin uch o'tkir kuloh kiyib yuruvchi saklar jangga kirdilar. Men daryodan o'tgach saklarni tamoman tor-mor keltirdim, qolgan qismini asirga oldim...

Ularning **Skunxa** degan sardorini qo'lga tushirib, huzurimga keltirdilar. Shunda men ularga boshqa bir sardor tayinladim. Men shunday bo'lishini xohladim. So'ngra bu mamlakat menga tobe bo'ldi».

Ayni paytda, mazkur yurish haqida tarixchi **Poliyen (mil. av. II asr)** keltirgan boshqa bir rivoyat ham mavjud. Forslarning qoshiga sak qabilasidan cho'pon **Shiroq** keladi, u fors qo'shinlarini o'zidan boshqa hech kim bilmaydigan so'qmoq bilan saklarning orqa tomoniga boshlab borishini aytadi. Suvsiz cho'li biyobon bo'ylab yetti kun yo'l bosishgach tashnalikdan do'zax azobini chekayotgan forslar aldanganlarini sezib qoladilar va jasur cho'ponni chopib tashlaydilar, Doro I ning saklar ustiga yurishi muvaffaqiyatsiz tugaydi.

Ahamoniylar hukmronligi davrida davlat boshqaruvi. Bosib olingan mamlakatlarni itoatda tutmoq uchun ahamoniylar butun boshli davlatni alohida viloyatlar – **satraplik**larga bo'lib tashladi. Bu so'z forscha «**xshatra**» – «**viloyat**» so'zidan kelib chiqqan. Viloyat boshlig'i – **satrapga** cheklanmagan hokimiyat berilgandi. Satraplarning ko'pchiligi ahamoniylar sulolasi vakillari bo'lgan. O'rta Osiyoning forslar bosib olgan viloyatlari **uch satraplikka** bo'linadi. Har bir satraplik yillik xiroj to'lagan. Bundan tashqari, qaram xalqlar saroy va ibodatxonalar qurilishiga ham safarbar etilgan. Xirojni kumush, chorva mollari (otlar, tuyalar, qo'ylar), hunarmandchilik buyumlari (sopol idishlar, qurol-yarog'lar, zeb-ziynatlar), Kiyim-kechak va hayvonlar terisi bilan to'lashgan.

Doro I, uning vorisi **Kserks** hukmronligi davrida (**mil. av. 486 – 465-yillar**) O'rta Osiyo xalqlari siyosiy hayotda va yunon-fors urushlarida ham qatnashganlar. Mashhur **Marafon jangida (mil. av. 490-yil)** fors qo'shinlari markazida saklar o'zini ko'rsatadi. Gerodot Kserks boshchiligida yunonlar ustiga yurish qilgan o'rta osiyolik jangchilar qurol-yarog'larini mufassal tasvirlagan. Baqtriyaliklar **kamon va nayzalar** bilan, saklar **xanjar va oyboltalar** bilan, xorazmiylar va so'g'diylar baqtriyaliklarniki singari qurol-aslahalari bilan jangga kirishgan. Sak va Baqtriya **suvoriylari** Kserks armiyasida eng yaxshi jangchilardan bo'lishgan. Yunon dramaturgi **Esxil** o'zining «**Forslar**» tragediyasida **Salamin** yonidagi dengiz jangida halok bo'lgan navqiron baqtriyalik jangchilarni tilga oladi.

O'rta Osiyo xalqlari ustidan ahamoniylar hukmronligi **200 yildan ko'proq** davom etdi. Faqat **mil. av. IV asrda** saklar, xorazmiylar va massagetlar Ahamoniylar davlati tarkibidan chiqib, mustaqil bo'ldilar.

Madaniyatning rivojlanishi. Mil. av. VI – IV asrlarda madaniyatning rivojlanishi yozma va arxeologik manbalar asosida o'rganilgan. Surxondaryo, Qashqadaryo, Zarafshon vodiylari, Amudaryoning quyi oqimi (masalan,

Qiziltepa, Uzunqir, Afrosiyob, Ko'zal i qir, Yerqo'rg'on va boshqalar)da yirik hunarmandchilik markazlari bo'lgan. Mil. av. VI – IV asrlarda O'rta Osiyo hududida dastlabki **tanga pullar** tarqalgan. Zargarlik san'atining yuksak darajada rivoj topganiga bugungi kunda Britaniya muzeyida saqlanayotgan **Amudaryo xazinasi** oltin va kumush buyumlari yorqin misol bo'la oladi.

Har bir shahar markazida qal'a — **arklar** bo'lgan. Ularning atrofini egallagan dehqon xo'jaliklarida ota urug'iga mansub katta-katta oilalar kun kechirardi. Dehqonchilik uy-qo'rg'onlari xonadonlar, xo'jalik va yordamchi tomorqa binolaridan iborat bo'lgan. Arxeologlar shahar va qo'rg'onlar afrovida dalalarga suv olib kelgan anhorlar va ariqlar izlarini topganlar.

2.2. O'RTA OSIYO AHOLISI NING YUNON-MAKEDON ISTILOCHILARIGA QARSHI KURASHI

Makedoniyaning vuksalishi. Mil. av. IV asrda Filipp II Makedoniya podshosi bo'ldi. U kuchli armiya tuzdi. Mil. av. 338-yili Xeroneya yaqinida makedonlar yunonlar qo'shini ni tor-mor keltirdi. Ana shu jangda Filippning o'g'li Aleksandr alohida jasorat ko'rsatdi. Korinf shahrida yunon shaharlari elchilarining kengashi to'plandi. Unda Filipp fors podsholigi ustiga yurish maqsadida yunonlar va makedonlar harbiy ittifoqini tuzishni taklif qildi. Filippning o'zi Sharqqa yurishni amalga oshirolmadi. Mil. av. 336-yili teatrga borganida, saroy xizmatkorlaridan biri unga xanjar urdi.

Aleksandr mil. av. 336-yili Makedoniya podshosi bo'ldi. Shu yili u 20 yoshga to'lgan di. Makedoniyalik Aleksandr g'ayrioddiy kuch-g'ayrat va jasorat sohibi bo'lgan, safdoshlari va qo'shinlari unga nihoyatda sadoqatli edi. Mil. av. 334-yili u Sharqqa yurish boshladi, bu yurish 10 yil davom etdi. Ana shu yurish davomida Kichik Osiyo, Suriya, Misr, Eron va Hindistonda katta-katta hududlarni bosib oldi. Ulkan hududda yunon madaniyati tarqalishiga imkon yaratish maqsadida bosib olingan shaharlarga yunonlarni joylashtirdi. Makedoniyalik Aleksandr yurishlarida qatnashgan tarixchi Aristobul ular haqida mufassal ma'lumotlar qoldirgan.

O'rta Osiyo xalqlarining harbiy san'ati. Mil. av. VII – IV asrlarda O'rta Osiyo jangchilari jangga sovut kiyib kirganlar, boshlarida dubulg'a bo'lgan. Xanjar va qilich bilan qurollanganlar. Jangovar oybolta va nayza ham ishlatganlar. Kamon o'qi va chopqilar temir va jezdan yasalgan. Jangchilar otda ham, piyoda ham jang qilolganlar. O'rta Osiyo

xalqlari orasida xanjar **aqinak**, jangovar oybolta esa **sagaris** deb nomlangan. Uzoq masofadan turib jang qilish quroli sifatida kamon o'qlaridan foydalanilgan. Jangovar otlar ustiga va ko'kragiga temirdan to'qilgan **bargustv on** yopilgan.

Qal'a va shaharlarni himoya qilishda o'q-yoy va palaxmondan foydalanilgan. Tosh irg'itganlar, qaynab turgan suvni sochganlar. Mudofaa maqsadida tosh va pishgan g'isht, guvalalardan ham foydalanilgan. Qiziltepa, Afrosiyob va Uzunqir singari shaharlar **burj** va **borulari** mudofaa maqsadida qurilgan shinaklar bo'lgan mustahkam devorlar bilan o'rab olingandi. Devorlar tepasida kamonchilar uchun yo'laklar qurilgan. Devorlar sirtidagi burj va borularda ham kamonchilar qo'yilgan. Suv to'latilgan chuqur va keng xandaq qal'aga boradigan yo'lni to'sib turardi.

Makedoniyalik Aleksandr istilolari. **Mil. av. 330-yili** Makedoniyalik Aleksandr Qadimgi Fors davlatining ahamoniylar sulolasidan bo'lgan so'nggi shohi **Doro III** qo'shinlarini tor-mor keltirdi. U Hindistonga yurish qilishdan oldin qo'shini orqasini xavfsizlantirish maqsadida Amudaryoning narigi tomonida yashovchi elatlarni bo'ysundirishni niyat qiladi. Dastlab uning yo'lini to'sgan shahar Baqtriya poytaxti **Baqtra** (Zariaspa) bo'ldi. Bu yerda satrap ahamoniylar sulolasidan bo'lgan **Bess** edi. U Baqtra shahrini himoyachilarga tashlab, Amudaryoning narigi tarafiga qochgandi. So'g'diyona mustaqilligicha turardi. Makedoniyalik Aleksandr o'z ustozini, qadimgi Yunon faylasufi Aristotelning Amudaryodan ikki podsho – Kir II va Doro I kechib o'tgani, ikkalasi ham mag'lubiyatga uchrangani, shuning uchun yaxshi tayyorgarlik ko'rishni lozimligi to'g'risidagi maslahatini yodda tutardi.

Maroqandaning bosib olinishi. **Mil. av. 329-yili** Makedoniyalik Aleksandr qo'shinlari Amudaryodan o'tib, O'rta Osiyoga bostirib kirdi. Qo'shinlar qarshisida esa **Nautaka** (Qashqadaryo vohasining sharqiy qismi) va **Maroqanda** turardi. **Mil. av. 329-yili** Makedoniyalik Aleksandr qo'shinlari Maroqandani egalladi. Aleksandr qo'shinlarning bir qismini qoldirib, o'zi esa **Kurushkat** (Kiropolis) shahrini bosib olish uchun asosiy kuchlar bilan Sirdaryo qirg'oqlari sari siljiy boshladi. Rivoyatga ko'ra, bu shaharga Fors shohi Kir II asos solgan ekan.

So'g'diyona xalqi bosqinchilarga qarshi kurashga ko'tarildi. Tez orada so'g'diyolarga baqtriyaliklar, sak va massagetlar qo'shildilar. Qo'zg'olonaga iste'dodli rahbar va qo'mondon **Spitamene** boshchilik qildi. Ancha qo'shin to'plagan Spitamene Maroqandani qurshovga oldi. Aleksandr qamalda qolganlarga yordamga **uch mingga yaqin** jangchidan iborat qo'shin jo'natadi. Qadimda **Politimet** deb atalgan Zarafshon daryosi

bo'yida makedonlarga pistirma qo'ygan Spitamen dushman guruhini tamomila qirib tashlaydi. Shunda Aleksandrning o'zi qo'zg'olonn bostirishga o'tlanadi. Yunonlarning katta kuchlari yaqinlashib kelayotganidan xabar topgan Spitamen qaramalni to'xtatadi, o'z qo'shinlarini sahro sari boshlab ketadi.

Saklar va massagetlarga qarshi kurash uchun Aleksandr Sirdaryo bo'yida – Xo'jand yaqinida bir tayanch manzil barpo etish to'g'risida buyruq beradi. Bu qal'a **Aleksandriya Esxata** (Uzoqdagi Aleksandriya) deb ataldi. Aleksandr Maroqandada garnizon – maxsus harbiy qo'shin qoldirib, asosiy qo'shinlari bilan qishlov uchun Zariasp (Baqtriya)ga jo'nadi. O'sha yilning bahorida Aleksandr qo'zg'olonn bostirish chorasini ko'radi. O'z lashkarlarini uch qismga bo'lib, So'g'diyonaning u boshidan bu boshigacha kezib chiqadi va tinch aholining **120 ming nafarini** qirib tashlaydi. **Mil. av. 328-yil kuzida** Spitamenning Aleksandr bilan hal qiluvchi jangi bo'lib o'tdi. Kuchlar teng bo'lmaganidan, Spitamen yengilib, tag'in cho'lga chekindi. O'sha yerda ko'chmanchi qabilalar boshliqlari uni xoinlarcha o'ldiradilar.

Kurashning davomi. Spitamenning o'limi so'g'diylar va baqtriyaliklar irodasini bukolmadi. **Xoriye n** va **Oksiartning** Hisor tog'larida joylashgan tog' qal'alarini qo'lga kiritib, Aleksandr Oksiartning qizi **Ravshanakka** uylanadi. Shunday qilib, Makedoniyalik Aleksandr e'tiborli so'g'd qabilasi boshliqlaridan biri bilan qarindosh tutinadi. O'rta Osiyo yerlarini bosib olish uchun Aleksandr deyarli **uch yil** urindi, biroq uncha katta bo'lmagan hududni: Marg'iyona, Baqtriya, So'g'diyona hamda hozirgi Bekobod va Xo'janddan iborat Sirdaryo bo'ylarini bo'ysundirishga muvaffaq bo'ldi. Xorazm, Toshkent vohasi va Farg'ona mustaqilligicha qoldi. Spitamen qo'zg'oloni bostirilishiga qaramay, yunon-makedon qo'shinlari birinchi bor qator mag'lubiyatlarga uchradilar.

Bosqin oqibatlari. Yunon-makedon qo'shinlarining bosqinchilik yurishlari O'rta Osiyo yerlarini xarobazorga aylantirdi, aholining katta qismi qirilib ketdi, ko'plab shaharlar vayron etildi. Yunon tarixchilarining yozishicha, Makedoniyalik Aleksandr O'rta Osiyoda **12 ta shahar** qurdigan. Bu shaharlar **Oksdagi Aleksandriya, Aleksandriya Esxata, Marg'iyona Aleksandriyas i** va hokazo tarzida atalgan. Ularning ba'zilari vayron etilgan So'g'diyona va Baqtriya shaharlari o'rnida, boshqalari esa tayanch qal'alar sifatida yangidan qurilgan. Mazkur shaharlarda yunon-makedon piyoda va otliq askarlari joylashdi. **Mil. av. 324-yildan** boshlab bu askarlarning siyraklashgan saflari Makedoniya tartibida qurollantirilgan Baqtriya va So'g'diyona yoshlari hisobiga to'ldirildi.

Bora-bora hunarmandchilik va savdo qayta tiklandi. Mahalliy va yunon madaniyatlari an'analarini o'zaro omixta bo'la bordi. Shu asosda O'rta Osiyoda Yunon-Baqtriya va Parfiya singari antik davlatlar taraqqiy etadi.

2.3. SALAVKIYLAR DAVLATI VA YUNON-BAQTRIYA PODSHOLIGI

O'rta Osiyo Salavkiylar davlati tarkibida. **Mil. av. 323-yil 13-iyunda** Makedoniyalik Aleksandr vafot etdi. U yaratgan davlat uch qismga: **Makedoniya, Misr va Suriyaga** bo'linib ketdi. Bu davlatlar Aleksandrning eng yaqin lashkarboshilari tomonidan boshqarilgan. Uzoq davom etgan o'zaro urushlardan keyin **mil. av. 312-yili** Makedoniyalik Aleksandrning lashkarboshilaridan biri **Salavka** Bobil (Mesopotamiya) davlati hukmdori bo'ldi. Salavka davlati tarkibiga **Mesopotamiya, Eron, Parfiya, Baqtriya, So'g'diyona, Marg'iyona** kirardi. O'z davlati tarkibiga kirgan O'rta Osiyoni Salavka satrapliklarga bo'ldi, ularning har biriga satrap hukmronlik qilardi. Davlat muhofazasi va qo'shinlarni tashkil etish bilan sobiq lashkarboshilardan tayinlangan **strateg** shug'ullanardi.

Mil. av. 293-yili Salavka sharqiy viloyatlar – Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya, So'g'diyona noibi etib o'z o'g'li **Antioxni** tayinladi. **Mil. av. 280-yili**, Salavka vafotidan so'ng, Antiox ulkan davlat hukmdoriga aylandi va **20 yilcha** mamlakatni boshqardi. Yunon-makedon istilolari tufayli izdan chiqqan turmush tarzi So'g'diyona, Baqtriya va Marg'iyonada asta-sekin tiklana boshladi. Bu yerlarda yangi manzilgo'harlar, shaharlar bunyod etildi, savdo-sotiq, dehqonchilik va hunarmandchilik rivojlana boshladi. **Baqtra, Maroqanda, Antiox Marg'iyonasi (Marv), Termiz** yirik shahar va madaniyat markazlariga aylandi. Yunon-makedon istilolaridan keyin O'rta Osiyo viloyatlari tarixida antik yoki ellinistik davr boshlandi. Bu yurishlar pirovardida G'arb va Sharq o'rtasida madaniy munosabatlar va almashinuv kengayishiga olib keldi. Baqtriyada yunon yozuvi, yunon og'irlik o'lchov birliklari, pul munosabatlari, hunarmandchilik va san'at buyumlari tarqaldi. O'z navbatida, yunonlar ham Baqtriya binosozlik va hunarmandchilik an'analarini o'zlashtirdilar.

Yunon-Baqtriya davlati. **Mil. av. III asr o'rtalarida** Baqtriya Salavkiylar davlati tarkibidan ajralib chiqadi. Antik davr tarixchilari xabar berishicha, **Diodot** – mingta Baqtriya shahri hukmdori o'zini podsho deb e'lon qiladi. Shu voqeadan **Yunon-Baqtriya davlati** tarixi boshlanadi. **Mil. av. 250-yili** Salavkiylar davlati tarkibidan ajralib chiqqan **Parfiya** Baqtriyaning raqibiga aylanadi. Baqtriyadan tashqari Yunon-Baqtriya podsholigi

tarkibiga So'g'diyona va Marg'iyona ham kirgandi. Diodotdan keyin Yunon-Baqtriya davlati hukmronlik davlati tarixida sezilarli iz qoldirmagan. **Yevtidemga** o'tdi. Yevtidemning o'g'li **Demetriy** davrida (mil. av. 199 – 167-yillar) Yunon-Baqtriya podshohligi eng katta sarhadlarga ega bo'ldi. Hindistonning bir qismi bu davlatga qo'shib olingandi.

Parfiya davlati **Mitridat I** qo'liga o'tishi bilan Baqtriya davlati harbiy tazyiqni kuchaytiradi. Yunon-Baqtriya davlati tinimsiz urushlar olib borishga majbur ediki, bu hoi uning kuchsizlanishiga sabab bo'ldi. Bundan foydalangan ko'chmanchi **yuechji** qabilalari mil. av. 140 – 130-yillarda Yunon-Baqtriya davlatini bosib oladilar.

Madaniyatning rivojlanishi. Yunon-Baqtriya davlati 120 yil yashadi. Shu davr mobaynida uning iqtisodiyoti va madaniyati yuksaldi. Hunarmandchilik va savdo-sotiq rivojlandi, ko'plab shaharlar barpo etildi. Yunon-Baqtriya davlatida tangalar hukmdor tasviri bilan zarb etilgan. Dajla daryosi bo'yi — Salavkiyadan Baqtriya qirg'og'iga karvon yo'li qurib bitkazilgach, jahondagi ko'pgina davlatlar bilan xalqaro savdo-sotiq va madaniy aloqalar jonlandi. Baqtriya orqali Xitoydan Hindistonga boradigan karvon yo'li. Buyuk ipak yo'lining janubiy tarmoqlari o'tgandi.

2.4. QADIMGI XORAZM, QANG' VA DOVON DAVLATLARI

Qadimgi Xorazm. Mil. av. IV asrda Xorazm Ahamoniylar imperiyasidan mustaqil davlatga aylandi. Makedoniyalik Aleksandr va salavkiylar hukmronligi davrida ham Xorazm davlati mustaqil edi. Bu o'lka aholisi xo'jaligining asosini **dehqonchilik** tashkil etgan. Xorazmda shaharsozlik boshlanishi mil. av. VII asrga borib taqaladi. Mil. av. V – IV asrlarda bu yerda mahalliy hukmdorning qarorgohi bo'lgan ulkan qal'a bunyod etilgandi (**Qal'aliquir** shahri xarobalari). Mil. av. III – II asrlarda Xorazm O'rta Osiyoning yirik antik davlatlari – Yunon-Baqtriya podshohligi va Parfiya podshohligi tarkibi ham kirmagan. Bu hol Xorazmda o'ziga xos madaniyat vujudga kelishida muhim omil bo'ldi. **Jonbosqal'a** va **Qo'yqirilganqala** yodgorliklari ana shu madaniyat namunalari. Qo'yqirilganqal'a xarobalari ostidan aylana shaklida qurilgan mustahkam **ibodatxona** qoldiqlari topilgan. **Milodiy II – III asrlarda Tuproqqal'a** shahrida bundan ham ulug'vor va muhtasham qurilish ishlari amalga oshirilgandi. Shahar qudratli mudofaa devorlari bilan o'ralgan, devor burchaklarida burjlar qurilgan. Markazdan o'tgan ko'cha shaharni ikki qismga bo'lgan, undan esa yon-atrofga ko'chalar ketgan, mahallalar bir-biridan ajralib turgan. Markaziy maydonda muhtasham saroy va ibodatxonalar joylashgan.

Qasrdagi saroy devorlari tasvirlar bilan bezatilgan bo'lib, shohlar, lashkarlar, mug'anniylar, hayvonlar va qushlar rasmlari chizilgan. Zallardan birida devor bo'ylab baland taglikka 20 dan ziyod haykallar o'rnatilgandi.

Xorazmda, ayniqsa, **hunarmandchilik** ishlab chiqarishi yuksak darajada rivojlangandi. Kuyolchilik, temir, mis asboblari, qurollar, zargarlik buyumlariga talab katta bo'lgan. Xorazm aholisi So'g'diyona, Marg'iyona, Baqtriya va sahro ko'chmanchilari bilan yaqindan savdo munosabatlarini o'rnatgan. Bu o'lkadan muhim karvon yo'llari o'tgan. **Mil. av. I asrda** va **dastlabki milodiy asrlarda** Xorazmda kumush va mis tangalar zarb qilingan. Xorazm hududidan O'rta Osiyo bo'yicha eng qadimgi yozuvlar topilgan. Bular **Oybo'yirqa'l'a (mil. av. V – IV asrlar)** yodgorligidan xum sirtiga chekilgan yozuv va **Qo'yqirilganqa'l'**adan topilgan ayrim mahalliy yozuvlardir. **Milodiy I asrda** Xorazmda ishlab chiqilgan mahalliy taqvimdan xorazmliklar **VIII asrga qadar** foydalanishgan.

Qang' davlati. Xitoy manbalaridan bu davlatning **Qang'yuy** deb atalgani ma'lum. **Mil. av. III asrda** unga **saklar** asos solishgan. Qadimshunoslarning aniqlashicha, Toshkent viloyatining Oqqo'rg'on tumanidagi **Qang'ha shahar** xarobasi saklarning o'sha kezlardagi poytaxti **Qang'dez** bo'lib, unga **mil. av. III asrda** asos solingan. Xitoy tarixchilari bu shaharni **Bityan** deb atashgan. Qang' davlatining asosiy shaharlari Sirdaryo sohillari bo'ylab joylashgandi. **Mil. av. II asr oxirida** Qang' qabilalarning eng qudratli davlat birlashmasiga aylanadi. Uning hukmdorlari hatto o'z nomidan tanga zarb qiladi. Qang' davlatida ulkan istehkomlar, qal'a, shahar ibodatxonalari, savdo va hunarmandchilik mahallalari barpo etiladi. Davlat markazlaridan biri Toshkent vohasi edi. Ayni shu hududda o'troq ziroatchi va savdo-hunarmandchilik madaniyati vujudga keldi.

Mamlakat iqtisodiyotining gullab-yashnashiga uning hududidan Buyuk ipak yo'lining shimoliy tarmog'i o'tgani imkon yaratdi. Lekin ayni shu hol Xitoy bilan urushlarning kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Mazkur urushlarda **qang'arlar** (Qang' davlati aholisini shunday atashgan) ko'pincha g'olib chiqardilar. Masalan, Qang' davlatiga yurishlardan biriga jo'natilgan **60 ming** xitoylik jangchidan **10 mingga yaqini** Xitoyga qaytib ketgan, xolos. **Milodiy III asrga** kelib Qang' davlati parchalanib ketdi.

Dovon davlati. Davlatchiligimiz tarixi bo'yicha hali kashf qilinmagan masalalar talaygina. **Dovon davlatining** (Xitoy manbalarida bu o'lka shu nom bilan tilga olinadi, boshqa manbalarda **Parkana** deyilgan) tashkil topgan va inqirozga uchragan yillari aniqlanmagan. Mazkur davlat taxminan **mil. av. III asrdan milodiy II asrgacha** mavjud bo'lgan. Dovon davlati tarixi haqidagi batafsil ma'lumot Xitoy manbalarida uchraydi va ular

milodiy I – II asrlarga doirdir. Xitoy tarixchisining yozishicha, bu davlat aholisi **70 dan ortiq shaharlarda** istiqomat qilgan. Masalan, Dovonda bo'lgan xitoy sayyohi **Chjan Szyan** shunday yozadi: «*Dovon diyorida 70 tacha katta-kichik shahar bor; nayzalar bilan qurollanishgan. Xalqi ot choptirib o'q otishga mohir*». Boshqa bir xitoy solnomasida: «*Ansi (Eron) shaharlari Dovondagiga o'xshashdir*», – deb yozilgan.

Xitoylik tarixchilarning guvohlik berishicha, Dovon davlati hududlari hozirgi Toshkent vohasigacha borgan: «*Xon sulolasi zamonida Shi mulklari Dovon davlatining shimoliy tumanlarini tashkil etardi va shimolda Gang' davlatigacha, janubda esa Yuechjilar davlatigacha borardi*». Xitoy hukmdorlari bir necha bor bu davlatni bosib olmoqchi bo'ldilar, biroq ularning harakatlari zoye ketdi. Harbiy yurishlarning birida ular Dovon davlatining poytaxti **Ershini** qo'lga kiritdilar, biroq aholining tazyiqi ostida tovon evaziga uni tashlab chiqishga majbur bo'ldilar.

Dovon davlati Xitoy va Sharqning boshqa mamlakatlari bilan xalqaro savdoda muhim o'rin tutgan. Xitoy hukmdorlarini ko'proq Farg'onaning nasldor otlari qiziqtirardi. Otlar naslining biriga hatto ular «**Samoviy**» deb nom berganlar. «Samoviy» otlar barkamol va go'zal ko'rinishga ega bo'lgan. Qadimshunoslar topgan dalillar Xitoy solnomalaridagi ma'lumotlarni tasdiqladi: **mil. av. II – I asrlarda** Farg'ona yuksak taraqqiy etgan, aholisi ko'p sonli, yaxshi qurollangan va mashq ko'rgan qurolli kuchlarga ega davlat bo'lgan. Farg'ona davlatining **Sho'rabashat, Uchqo'rg'on** va boshqa shaharlari atrofidagi aholi yerni ishlash, sholi va bug'doy yetishtirish, bog'dorchilik va uzum yetishtirishda katta yutuqlarga erishgan. Olimlarning aniqlashicha, **milodiy II asrda** Farg'ona davlati barham topgan va uning yerlari Kushon podsholigiga qo'shib olingan.

2.5. KUSHON PODSHOLIGI

Kushon davlatining tashkil topishi. Mil. av. 140 – 130-yillarda ko'chmanchi **yuechji** qabilalari Yunon-Baqtriya davlati hududiga bostirib kirdilar. Tarixda bu qabilalar «**kushonlar**» nomi bilan tilga olinadi. Yuechjilarning Yunon-Baqtriya davlatiga bostirib kirishi uning uzil-kesil bo'linib ketishiga olib keldi. Kushonlar Shimoliy Baqtriya yerlariga ko'chib kelib o'rnamashdilar. Birlashgan besh yuechji qabilasining birinchi hukmdori **Kudzula Kadfiz** bo'ldi. Kudzula Kadfiz hukmronligi davrida Afg'oniston va Kashmir Kushon davlatiga qo'shib olingan. Uning vorisi **Vima Kadfiz** hukmronligi davrida Kushon davlati hududi yanada kengaydi. Podsho **Kanishka**

davrida poytaxt **Baqriyadan Peshovarga** ko'chiriladi, Kushon davlati esa ulkan saltanatga aylanadi. Uning hududi Hindiston va Xo'tandan O'zbekistonning janubiy viloyatlari va Afg'oniston hududigacha bo'lgan joylarni qamragandi. **Rim, Parfiya, Xitoy** davlatlari qatorida Kushon davlati ham ulkan imperiyaga aylangan. **Milodiy III asrda** to'xtovsiz urushlar oqibatida bu davlat zavolga yuz tutdi.

Iqtisodiy taraqqiyoti. Vima Kadfiz hukmronligi davridan Kushon podsholigida hukmdor nomi ko'rsatilgan tanga zarb qilish boshlandi. Hukmdor pul islohoti o'tkazadi, zarb qilingan tangalar qadri ortadi. Tangalar oltin, kumush va misdan zarb qilingan. **Milodiy I – II asrlarda** Kanishka hukmronligi davrida (**78 – 123-yillar**) Kushon podsholigi o'z taraqqiyotining cho'qqisiga erishdi. Yangi-yangi shaharlar bunyod etildi, Hindiston, Xitoy va Rim bilan savdo hamda elchilik munosabatlari yo'lga qo'yildi. Kushon podsholigi tangalari Rim imperiyasi hududidan ham topilgan. **Pompey** shahridagi qazuv va tadqiq ishlari paytida Kushon mamlakatida suyakdan yasalgan haykalchalar topilgan.

Hunarmandchilik ham yuksak darajada taraqqiy etgan. Kushon davlati yodgorliklari bo'lmish **Xolchayon, Dalvarzintepa, Ayritom, Zartepa, Qoratepa** va boshqalarni o'rganish jarayonida aniqlangan topilmalar ham buni tasdiqlaydi. Kushon davlati iqtisodiyotining asosini **sug'orma dehqonchilik, savdo-sotiq va hunarmandchilik** tashkil qilgan. Kushon davlati davrida suv tegirmoni, chig'ir turlaridan keng foydalanildi, yerga ishlov berish qurollari takomillashtirildi.

Kushon davlatida yozuv. Kushon davlatida yashagan xalqlarning o'zaro madaniy va savdo-sotiq aloqalari tufayli O'rta Osiyoda qadimgi oromiy yozuvi keng tarqaladi. Bu yozuv **G'arbiy Osiyoda** paydo bo'lib, alifboga asoslangani tufayli, o'zlashtirish ancha oson bo'lgan. Qadimgi Termiz yodgorliklarini o'rganish natijasida oromiy yozuvi asosidagi **kushon-baqriya alifbosidagi** yozuv namunalari topilgan. Kushon mamlakatida yana bir xil yozuv – **kushon shaklli yozuvi** mavjud bo'lgan, bunda harflar **burchakli, to'rtburchakli** va **aylana** shaklda bo'lgan. Kushon podsholigida yozuv qadimdan mavjudligini **Surxo'tal** (Afg'onistondagi Qunduz shahri yaqinida) yodgorligida topilgan yunon alifbosidagi kushon bitiklari ham tasdiqlaydi. Amudaryoning quyi oqimida, Zarafshon va Qashqadaryo vodiylarida oromiy alifbosi asosidagi xorazmiy va so'g'diy yozuvlar ham keng tarqalgandi. Yozuvning turli ko'rinishlariga oid topilmalar Kushon imperiyasining jahondagi ko'plab davlatlar bilan keng ko'lamdagi aloqalaridan guvohlik beradi.

Diniy e'tiqod. Kushon davlati tashkil topayotganda Baqriya, So'g'di-

Yunonning asosiy aholisi **zardushtiylik** dinida edi. Kanishka hukmronligi davrida Hindistonning bir qismi qo'shib olinib, yaqin aloqalar o'rnatilgach, Kushon davlati hududiga kirib kela boshlagan **buddaviylik** zardushtiylik bilan birga **milodiy VIII asrgacha** O'rta Osiyoda mavjud bo'ldi. **Eski Termiz, Ayritom** va **Dalvarzintepada** muhtasham buddaviylik ibodatxonalari bo'lgan. Aynan shu yerdan buddaviylik butun O'rta Osiyo bo'ylab keng tarqala boshladi.

Me'morchilik va san'at. Kushonlar davrida O'zbekiston hududida binokorlik va me'morchilik yuksak darajada taraqqiy etdi. Dalvarzin va Eski Termiz singari shaharchalar xom g'ishtdan qurilgan mustahkam istehkom devorlari bilan o'ralgandi. Mudofaa devorlari ortida hukmdor qarorgohi joylashgan. Shaharlarning o'zi esa hunarmandlar mahallalariga va turarjoy mavzeleriga ajratilgandi. Asosiy e'tibor **saroylar** va **ibodatxonalar** qurilishiga qaratilgan. Xolchayon (Surxon vohasi) dagi hukmdor saroyi, Eski Termiz (Qoratepa, Fayoztepa) buddaviylik ibodatxonalaridan, Dalvarzintepadagi buddaviylik ibodatxonalaridan o'sha davr devoriy tasvirlari, haykaltaroshlikning san'atkorona namunalari topilgan. Bu shahzodalar va saroy a'yonlari, jangchilar tasviri, Budda haykali hamda ud cholg'u asbobi chalayotgan ayollar tasvirlangan mashhur **Ayritom** frizidir. Temir va suyak kandakorligi ham yuqori darajaga erishadi. Dalvarzinda fil suyagidan yasalgan **shaxmat** donalari topilgan. Kushon san'atida mahalliy an'analar, Qadimgi Sharq va Qadimgi Yunoniston ellinistik san'ati uslublari rivojlanishda davom etgan.

2.6. BUYUK IPAK YO'LI

Vujudga kelishi va tarmoqlari. **Milodiy XVI asrga** qadar Sharq va G'arb xalqlari o'rtasidagi tarixiy-madaniy va savdo munosabatlari taraqqiyotida qadimgi dunyoda mashhur bo'lgan **Buyuk ipak yo'li** muhim o'rin tutgandi. Bu yo'l **mil. av. II asrda** vujudga kelgan va «**Buyuk meridional yo'l**» deb atalgan. Bu yo'lga «Ipak yo'li» degan nom **1877-yili** nemis geografi **F.Rixtgofer** tomonidan berilgan. Buyuk ipak yo'li tashkil topmasdan avval O'rta Osiyo va Qadimgi Sharq hududida savdo va madaniy ayirboshlash uchun turli-tuman yo'llar mavjud bo'lgan. Eng qadimgi yo'llardan biri **mil. av. III — II mingyillikda** vujudga kelgan «**La'li yo'li**»dir. U Pomir tog'laridan boshlanib, Eron va Old Osiyo hamda Misr orqali o'tgan. Pomirdan olinadigan yarim nodir la'li toshi (lojuvard) Qadimgi Sharq mamlakatlari zargarlari tomonidan yuksak baholangan. Badaxshon la'li ishlatilgan buyumlar Misr firavnlari maqbaralaridan topilgan.

Boshqa bir karvon yo'li Eron ahamoniyarlari sulolasining yo'li bo'lib, «**Shoh yo'li**» deb atalgan. U mil. av. VI – IV asrlarda Kichik Osiyo shaharlarini, O'rta yer dengizi bo'yidagi Efes, Sard shaharlarini Eron poytaxtlaridan biri – **Suza** bilan bog'lab turgan. Tag'in bir yo'l Eron, Baqtriya orqali So'g'diyona, Toshkent vohasi va Qozog'iston hududidan o'tgan va Oltoygacha borgan. Arxeologlar tog'li Oltoydagi ko'chmanchilar zodagonlarining mil. av. V – IV asrlarga oid **Paziriq** qo'rg'onini o'rganganda kigiz gilam, jun gazlamalar, oltin, jez va kumush buyumlar, O'rta Osiyo va Eron matolaridan tikilgan kiyimlar qoldiqlarini topishgan. Barcha buyumlar yaxshi saqlangan, chunki qo'rg'onida **2500 yil** davomida erimagan qalin muz qatlami yuzaga kelgandi.

Buyuk ipak yo'li **12 ming km** cha uzunlikda bo'lgan. U Sariq dengiz sohilidan boshlanib, Sharqiy Turkiston, O'rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya orqali O'rta yer dengizi sohillarigacha borgan. Mazkur yo'lda **Sian, Dunxuan, Yorkent, Samarqand, Buxoro, Termiz, Marv** va boshqa bir qancha qadimiy shaharlar joylashgandi. So'g'diyonadan Xitoyga jun gazlama, gilam, zeb-ziynat buyumlari va qimmatbaho toshlar olib borilgan; Baqtriya dan tuyalar, Farg'onadan nasldor otlar, Badaxshondan la'l; Hindistonda n O'rta Osiyoga ip-gazlama matolar va paxta chigiti ortilgan karvonlar kelgan; Xitoydan guruch keltirilgan; O'rta Osiyodan Xitoyga uzum, yong'och, anor va boshqa dehqonchilik mahsulotlari tashilgan. Buyuk ipak yo'lida joylashgan me'morchilik yodgorliklarini o'rganganda har xil hunarmandchilik buyumlari, turli mamlakatlarning tangalari topilgan. Masalan, Termizdan **Rim tangalari xazinasi**, Afrosiyobdan **Rim sopol shamdonlari**, Misr muhrlari topilgan.

Buyuk ipak yo'li Chjan Szyan tavsifida. Mil. av. 138-yili Xitoy imperatori **U Di** elchi **Chjan Szyanni** ko'chmanchi xun qabilalariga qarshi kurashda ittifoqchi va hamkorlar topish uchun jo'natadi. Xunlar Xitoyning shimoliy tumanlarini talon-toroj qilardilar. Elchi xunlar qo'lga asir tushadi va o'n yilcha hibsdan yotadi. U asirlikdan qochib, Markaziy Tyan-Shan dovonlari orqali Issiqko'lga chiqadi. Norin daryosi bo'ylab Farg'ona vodiysiga keladi. Bu yerda o'zi uchun vodiydagi shaharlarni kashf etadi. Mazkur shaharlar Farg'ona podshohligiga qarashli ekanini bilib oladi. **Tabiiyki**, elchi Xitoyning xunlarga qarshi kurashida Farg'ona hukmdorining yordamini olmoqchi bo'ladi. Lekin Farg'ona hukmdori faqat savdo-sotiq aloqalarini o'rnatish istagini bildiradi. Chjan Szyan janub sari sayohatini davom ettiradi. Oloy vodiysidan o'tib, yana xunlar qo'lga tushib qoladi. Bir yildan keyin vataniga qaytadi. Elchi Xitoy imperatoriga ko'rgan-bilganlarini so'zlab beradi. U Xitoyga Farg'ona otlaridan birini va

beda urug'idan olib kelgandi. Bu otni xitoyliklar «Samoviy» deb ataganlar. Imperator U Di o'z saroyi yaqinida beda ektiradi. Keyinchalik u Xitoyning butun shimoli bo'ylab ekiladigan bo'ladi. Xitoyliklar anor, uzum, bodring va yong'oq ekishni ham yo'lga qo'yadilar.

Shunday qilib, Chjan Szyan yurgan yo'l bo'ylab **mil. av. II – I asrlarda** Xitoy mamlakatini Markaziy va G'arbiy Osiyo bilan bog'lovchi jahon ahamiyatiga ega Buyuk ipak yo'li o'tadigan bo'ldi. Farg'ona vodiysida Ipak yo'li **ikki tarmoq**qa bo'lingan. Birinchisi O'zgandan Axi shahri, Qamchiq dovoni orqali (yozda) Iloq vohasi va Toshkentga kelgan. Ikkinchisi janubiy tarmoq bo'lib, O'zgandan O'sh, Quva, Marg'ilon, Qo'qon orqali Xo'jand, Samarqand, Buxoroga o'tgan. Asosiy karvon yo'llaridan tashqari ichki savdo yo'llari ham bo'lgan. Biri Axsidan Koson orqali Chust vohasiga o'tgan. Yana biri Pop, Zarkent orqali konchilar qarorgohlariga va yaylovlarga borgan. Qurama va Oloy tog'lari qazilma boyliklari va Zarafshon daryosi boyliklari tufayli bu yo'l tarmog'ini «**Oltin yo'l**» deb atashgan. Arxeologlar ibodat tartiblari bilan bog'liq jez milga qo'ndirilgan qimmatbaho toshlar qadalgan qush shaklini topganlar. Markaziy Osiyo kumushiga ehtiyoj sezgan mamlakatlarga boradigan «**Kumush yo'l**» ham bo'lgan. Bu yo'l Xazar xoqonligi va Bulg'or davlati orqali Kiyev Rusi va Yevropa mamlakatlariga borgan. U Buyuk ipak yo'lining shimoliy tarmog'i hisoblanib, VI asrdan boshlab ishga tushgan.

3-BOB. ILK O'RTA ASRLARDA O'RTA OSIYODA IJTIMOIY-SIYOSIY, IQTISODIY VA MADANIY HAYOT

3.1. YER-SUV MUNOSABATLARI

Dehqonchilikdagi yutuqlar. Qadimgi Turonda Qang' va Kushon davlatlari ravnaq topgan davrda yuksalish boshlangandi. Bu o'zgarishlar mamlakat aholisining ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va siyosiy hayotida muhim o'zgarishlarga olib keldi. Shaharlar soni ko'paydi, maydonlari kengaydi, hunarmandchilik, savdo-sotiq va madaniy hayotning markaziga aylandi. Yirik sug'orish tarmoqlari qazilib, sug'orma dehqonchilik maydonlari kengaydi. Suv tegirmoni, chig'ir va charxpalak (charxparrak) kabi suv inshootlari kashf etildi. Mazkur inshootlar baland joylarga ham suv chiqarish imkonini berdi. Ziroatchilikda g'allakorlik, polizchilik, paxtachilik va bog'dorchilik kabi sohalarda rivoj topdi.

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar. Shaharlarda aholining gavjumlashuvi, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdoning rivojlanishi bilan qishloq xo'jaligi mahsulotlariga talab ortib bordi. Natijada iqtisodiy hayotda xomashyo yetkazib beruvchi qishloqlarning nufuzi ko'tarildi. Birinchidan, yerga, ekin maydonlariga bo'lgan munosabat, ularga egalik qilish shakli o'zgarara boshladi. Ikkinchidan, o'troq ziroatkor aholi bilan chorvador qabilalar o'rtasidagi aloqalar rivojlandi. Ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholining o'troqlashuvi kuchaydi. Natijada dehqonchilik uchun yaroqli obikor yerlarga talab ortib bordi. Qo'riq va bo'z yerlarga suv chiqarish, katta-katta yer maydonlarini o'zlashtirish jadallashdi. Yangi yer maydonlarining ma'lum bir qismi bu ishlarga bosh-qosh bo'lgan mulkdor tabaqa vakillari, qishloq oqsoqollari, urug' va qabila boshliqlari qo'lga o'tadi va vorisiy mulkiga aylanadi. Shu tariqa katta yer egaligiga asoslangan **mulkdorlar tabaqasi** shakllandi.

Dehqonlar va ular xo'jaligidagi hayot. **Sarkorlar** o'zlariga sug'orish tarmoqlarining yuqori qismidan, ayniqsa, to'g'on boshi atrofidan yer ajratib oladilar. Bu orqali yo'l bilan suv taqsimotini nazorat qilish, qishloq aholisi ustidan o'z ta'sirini o'tkazish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu tariqa ular o'z ta'sir doiralari kengaytirib, bora-bora ziroatkor aholi ustidan hukmronlik qila boshlaydi. O'sha zamonlarda ular **dehqonlar** deb atalgan. Dehqonlar shaharlarda hashamatli qasrlar va saroylar, savdo va hunarmandchilik do'kon-u rastalaridan iborat kattagina xo'jalikka ega edilar. Qishloqlarda ekinzorlari, ko'shk va istehkomli qo'rg'onlari, objuvoz-u moyjuvoz va

tegirmonlari bo'lardi. Qui va ch o'rilardan iborat xizmatkorlari ularning xo'jaligida mehnat qilgan. Har bir dehqonning **30 – 40, 50 – 100**, ba'zan undan ortiq chokarlari bo'lgan. **Chokarlar** baquvvat, abjir va o'z xo'jayiniga sadoqatli yigitlardan tanlab olingan. Ayrim manbalarda o'sha davr udumi bo'yicha, xojasi vafot etganda, chokarlar u bilan birga tiriklayin ko'milishi lozimligi qayd etilgan. Chokarlar dushmanlarga qarshi harbiy yurishlarda, zirotkor aholiga hukm o'tkazishda qo'l kelgan.

Qishloq jamoalarining tabaqalanishi. Yer egaligi munosabatlari-ning tarkib topishi bilan ijtimoiy hayotda keskin o'zgarishlar yuz berdi. Patriarxal qishloq jamoalari tabaqalanib, yerli mulkdor dehqon va unga qaram bo'lgan yersiz hamda erksiz **kadivarlarga** ajralib bordi. Qishloq jamoalari yerlarida yashab, yer va suvdan iborat umumiy mulkka ega erkin zirotchilar tabaqasi **kashovarlar** deb atalardi. Ulardan ma'lum bir qismi jamoa yerlaridan ayrilib, kadivarlarga aylanib boradi. Ayrim dehqonlar vohalarida dehqonchilik kuchayib, o'z viloyatlarida hatto mustaqil hokim bo'lib oladilar.

3.2. ILK O'RTA ASR DAVLATLARI

Xorazm davlati. Zaiflashib qolgan Qang' davlatidan birinchi bo'lib Xorazm ajralib chiqadi. Uni mahalliy **afriq'iylar** sulolasiga mansub xorazmshohlar idora qila boshlaydi. **Milodiy III asr o'rtalarida** Xorazm davlatining poytaxti dastlab hozirgi Qoraqalpog'istonning Ellikqal'a tumanida joylashgan **Tuproqqal'a** shahar xarobasining o'rnida bo'lgan. Shaharning mustahkam labirintli (g'ulomgardish) darvoza og'zi istehkomi – darvozaxonasi bo'lgan. Shahar markazini kesib o'tgan ko'chaning har ikki tomoni bo'ylab shaharliklarning turarjoylari joylashgan. Shahar markazidan yuqoriroqda ibodatxona majmuasi, uning shimoli-g'arbiy burchak qismida esa balandligi **25 m** bo'lgan uch minorali xorazmshohlar qasri qad ko'targan. Shaharning umumiy maydoni **26 gektarni** tashkil etgan. Bu davrda Xorazmda atrofi mustahkam devorlar bilan o'ralgan shaharlar, qishloqlar ko'p bo'lgan.

Milodiy 305-yili xorazmshoh **Afrig'** o'z qarorgohini Xorazmning qadimiy poytaxti **Katshahriga** ko'chiradi. **Al-Fir** qasri ichida shoh o'ziga saroy qurirdi. Xuddi shu vaqtdan boshlab Xorazmning afriq'iy shohlari betiga shoh va orqasiga suvoriy tasviri tushirilgan kumush tangalar zarb etib, mamlakat ichki va tashqi savdo munosabatlarida mustaqil bo'lib oladilar.

Abu Rayhon Beruniyning yozishicha, xorazmshohlar unvoni dastlab **siyovushlar sulolasi** tomonidan qabul qilingan. **Mil. av. VII asr-**

da shakllangan Qadimgi Xorazm davlatini avval **ahamoniylar**, so'ngra esa **afrig'iylar** boshqargan. Beruniy bu haqda: «*Siyovush ibn Kayxusravning Xorazmga kelishidan... tarix oldilar. Shu vaqtdan Kayxusrav... turk podsholari (ustidan) hukmronligini yurg'izgan edi*», – deb yozgan. O'sha zamonda **Kayxusrav, Saksafar, Farasman, Xusrav** kabi hukmdorlar «**xorazmshoh**» unvoniga sazovor bo'lishgan.

Moddiy-madaniy topilmalardan ayon bolishicha, **III asrda** Xorazm hududida iqtisodiy-siyosiy jihatdan mustaqil bir nechta sug'orma dehqonchilik vohalarini boshqargan mayda hokimliklar tarkib topgan. *Tuproqqal'adan qo'lida burgut qo'ndirilgan tojkor hukmdor haykali yoki Anqaqal'a yaqinidan qo'lida shohboz lochin tutgan tojkor tasviri so'qilgan tangananing topilishi, shubhasiz, hukmronlik ramzidan dalolat beradi.* Bu davrda Xorazmda sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilik va savdo-sotiq, ilm-fan, san'at, xususan, haykaltaroshlik yuqori darajada rivoj topgan. **III asrdayoq Qang'** davlatidan ajralib mustaqillikka erishgan Xorazm o'zaro kurashlarda g'olib chiqadi. Natijada **afrig'iylar sulolasi** hukmronligiga asos solinadi.

Xorazm xioniylar, kidariylar, eftallar hamda Turk xoqonligi davrida ham o'zining siyosiy mustaqilligini saqlab qoladi. Vizantiyalik tarixchi **Menandr** Xorazm **VI asrning 60-yillarida** Vizantiya va turklar bilan diplomatik aloqalar olib borganligi to'g'risida ayrim ma'lumotlarni qayd etgan.

Xioniylar davlati. **IV asr o'rtalarida** O'rta Osiyoga Yettisuv va Sharqiy Turkistondan ko'chmanchi chorvador xion qabilalarining hujumi boshlandi. **Xioniylar 353-yili Grumbat** boshchiligida So'g'dga bostirib kiradilar. So'ngra ular Erondagi **Sosoniylar** davlati bilan to'qnashadilar. Dastlabki janglardayoq sosoniylar shohi **Shopur II (309 – 379)** xioniylardan yengiladi. So'ngra o'zaro sulhga kelishilib, ittifoqlik iplari bog'lanadi. O'rtadagi ittifoq goh buzilib, goh tiklanib turadi. Nihoyat, **IV asrning 70-yillarida** O'rta Osiyoda xioniylar hukmronligi o'rnatiladi. Sirdaryo bo'ylaridan to Amudaryo havzasigacha bo'lgan keng hududda xioniylarning kuchli davlati qaror topadi. Bu davlat **120 yildan oshiqroq** hukmronlik qildi.

Kidariylar davlati. **V asrning 20-yillarida** Sharqdan Sirdaryo va Orol bo'ylari orqali Xorazm hamda Amudaryo havzasiga yana bir ko'chmanchi chorvador aholi – **toxtarlar** kirib keladi. Toxtarlar kushonlarning avlodidan bo'lib, **Kidar** ismli hukmdor ularga yo'l boshchi edi. Tez orada kidariylar Amudaryo havzasi hamda G'arbiy va Janubiy Sug'd yerlarini ishg'ol etib, Xioniylar davlatining janubiy qismida o'z hukmronligini o'rnatganlar. **Balx** shahri bu yangi davlatning poytaxtiga aylanadi. Aftidan, kidariylar xioniylar bilan ittifoqchi sifatida harakat qilganlar va tajovuzlarini janubga tomon

kengaytirishga intilishgan. **V asrning 30 – 50-yillarida** kidariylar bilan sosoniylar o'rtasida ziddiyat kuchayadi. **456-yili** bo'lib o'tgan navbatdagi to'qnashuvda sosoniylardan yengilgan kidariylar O'rta Osiyoni tark etib, **Shimoliy Hindistonga** chekinadilar. U yerda **75 yil** hukmronlik qiladilar.

Eftaliylar davlati. Eftallarning ilk ajdodlari Xitoyning shimoli-g'arbiy hududida (**Xesi**) yashagan turkiy xun qabilalari ittifoqi tarkibida bo'lgan. Xitoy manbalarida ta'rif etilishicha, **mil. av. VII asrda** mallasoch, ko'zi ko'k xunlarning bir qismi yashab turgan joylarini tashlab, **Pomir tog'i etaklariga** kelib o'rnashgan. Xunlar davlati yemirilgach, ularning ikkinchi qismi **Jung'ariyaga**, **Elsuvi** (Ili) havzasiga borib o'rnanishgan. Bu yerda **Yueban** etnik uyushmasini tashkil qilganlar. Yuebandan **Eftal** nomi bilan atalgan yirik guruh ajralib, **III asrda** Turonning janubiy va Harkon (Kaspiy) dengizining shimolida yastangan yaylovlarga o'rnanishib, boshqa turkiy elatlar bilan aralashib ketadi. Eftallar **IV asrning 2-yarmida** ko'payib, avval xioniyarlarni, so'ngra boshqalarni tobe etib, davlat tuzganlar. **V asrda** ular Kidariylar davlatini mag'lub etib, Xurosonning talay qismini egallaganlar va sosoniylar bilan to'qnashganlar.

V asr o'rtalarida diyorimizga kirib kelgan **eftaliylar** yozma manbalarda **eftal**, **xaftal**, **xaytal** degan nomlar bilan tilga olinadi. «Eftal» degan nom ilk bor «**Xeptal**» shaklida **V asr arman manbalarida** uchraydi. Bu nom, aslida, **Eftalon** deb yuritilgan shoh nomidan olingan. Uni **Vaxshunvar** deb ham ataganlar. Qisqa vaqt ichida **Chag'oniyon**, **Toxariston** va **Badaxshon** bo'ysundiriladi. Su'g'dda xioniyar hukmronligiga barham beriladi. Eftaliylar davlati nihoyatda kuchayadi. **456-yili** o'zaro aloqa o'rnatish maqsadida Xitoyga elchi yuboriladi. Eftaliylardan xavfsiragan sosoniylar ularga qarshi yurish qiladi. Jang-u jadal sosoniylar shohi **Pero'z** hukmronlik qilgan davrda (**459 – 484**), ayniqsa, avjiga chiqadi. Pero'z eftaliylarga qarshi **3 marta** yurish qiladi. Dastlabki janglardayoq u mag'lubiyatga uchrab, asir tushadi. Vizantiya imperatori **Zenon** yuborgan o'lpon evaziga asirlikdan ozod etiladi. Biroz o'tgach ikkinchi marta eftaliylarga qarshi qo'shin tortadi. Bu yurishda **Vizantiya elchisi** ishtirok etadi. Ikkinchi yurish ham muvaffaqiyatsiz tugaydi. Yana asir olingan Pero'z **30 xachirga yuklatilgan kumush dirham** bilan o'lpon to'lash majburiyatini oladi. Biroq uning xazinasidan **20 xachirga yuk bo'ladigan mablag'** topiladi, xolos. Shahzoda **Kubod** eftaliylar yurtiga garovga yuborilib, Pero'z tutqunlikdan ozod etiladi. Ikki yil davomida eftaliylarga katta o'lpon to'lab turiladi.

Pero'z **484-yili** uchinchi yurishga o'tlanadi. Bu galgi urush shohning halokati bilan tugaydi. Marv ishg'ol qilinib, Eron ustiga juda og'ir o'lpon

yuklanadi. Pero'z vorislari: **Kubod (488 – 531)**, **Anushervon (531 – 579)** hukmronlik qilgan davrlarda eftaliylar bilan munosabatlar ancha yumshagan. Keyinchalik eftaliylar Kobul, Panjob, Urumchi, Qorashar, Xo'tan, Koshg'ar shaharlarini ham o'z tasarrufiga kiritadilar. Shunday qilib, **V asrning 2-yarmi va VI asr boshlarida** O'rta Osiyo, Sharqiy Eron, Shimoliy Hindiston va Sharqiy Turkiston yerlarini birlashtirgan Eftaliylar davlati tashkil topadi.

3.3. EFTALIYLAR DAVRIDA IJTIMOY-IQTISODIY VA MADANIY HAYOT

Xo'jalik hayoti. Eftaliylar kelib chiqishiga ko'ra ko'chmanchi qabilalarga mansub edi. Chorvachilik bilan shug'ullanib, yaylovlarda kigiz o'tovlarda yashagan eftaliylar zabt etgan yerlarida obod dehqonchilik vohalariga va savdosi rivojlangan shaharlarga ega bo'ldilar. Yillar o'tishi bilan ular mahalliy o'troq aholi bilan qorishib ketadi. Toxariston va So'g'd dehqonchilik va bog'dorchilik markazi hisoblanardi. Qashqadaryo va Zarafshon vodiylarida g'alladan tashqari sholi ham yetishtirilardi. Xitoy manbalarida qayd etilishicha, **V – VI asrlarda** Sharqiy Turkiston va O'rta Osiyo yerlarida paxta ekilardi. Paxta tolasidan to'qilgan oppoq va mayin matoga Xitoy bozorlarida talab katta bo'lgan. Chunki Xitoyda hali paxta ekilmasdi. Aholining dashtliklarda yashovchi yarim ko'chmanchi qismi chorvachilik, xususan, mayda va yirik shoxli hayvonlar boqish, tuyachilik, tog'li va tog'oldi mintaqalarda esa yilqichilik bilan shug'ullanardi. Farg'ona vodiysi hamon zotli arg'umoblari bilan mashhur edi.

Yer egaligi. Ziraatkor yerlarning katta qismi hali ham qishloq jamoalari tasarrufida bo'lsa-da, ularning ma'lum bir qismi dehqonlar qo'lida to'plana borgan. Natijada kashovarlar dehqonlar asoratiga tushib, kadivarlarga aylana borgan. Yaylovlarning asosiy qismi esa qabila va urug' jamoalari hamda ularning oqsoqollari – **xvabulari** tasarrufida edi. Hozirda ham Toshkent vohasi va Janubiy Qozog'iston yerlarining bir qismini suv bilan ta'minlab turgan **Zog'ariq** (Zovariq) va **Bo'zsu**, Samarqand viloyati janubiy tumanlarining asosiy suv manbayi **Darg'om kanali** V asrning eng yirik sug'orish tarmoqlari hisoblanadi. Bu davrda o'q, gupchak tishli g'ildirakka asoslangan suv inshootlari – charxpalak, chig'ir va boshqalardan foydalanilgan. Xuddi shu davrda Chag'oniyon (Surxondaryo), Samarqand, Buxoro, Kesh (Shahrisabz), Naxshab (Qarshi) va Toshkent atroflari to'la o'zlashtirilib, alohida dehqonchilik vohalari shakllandi. Keyinchalik mazkur vohalarda yetakchilik qilgan mayda hokimliklar vujudga keldi.

Savdo va pul muomalasi. Eftaliylar Ipak yo'lini o'z nazorati ostida tutib turishga harakat qilgan. Xitoy, Hindiston, Eron va Vizantiya bilan xalqaro savdoda ular faol qatnashdilar. Ipak yo'li savdosida sosoniylar savdogarlari bilan raqobatda **so'g'diylar** asosiy vositachilik qilardi. Mamlakatda pul muomalasi tartibga solinadi. Ichki va tashqi savdoda dastlab sosoniylarning kumush tangalaridan foydalaniladi. Bundan tashqari, Buxoro, Poykand, Vardona, Naxshab, Samarqand va Xorazmda mahalliy hokimlar chaqqa tangalar zarb ettirgan. Eftaliylar davrida aholining tabaqalanishi, mulkiy tengsizlik kuchayib borgan. Shu boisdan davlat boshqaruvida qonun va qoidalar qaror topgan. Davlat harbiy kuchga tayangan. Jinoyat uchun juda qattiq jazolar belgilangan.

Madaniy hayot. Ko'chmanchi qabilalarning dehqonchilik vohalariga kelib o'rtnashishlari bilan ma'lum darajada dasht udumlari va e'tiqodiy tasavvurlari o'troq aholi hayotiga kirib bordi. Ko'chmanchilar mahalliy aholi bilan qorishib, uning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida faol qatnashdilar. Madaniy hayotdagi bunday o'zgarishlar, xususan, binokorlik, me'morchilik va tasviriy san'atning ayrim jabhalarida ko'proq namoyon bo'ladi. Bu davr me'morchiligida, ayniqsa, **qasrlar** alohida o'rin tutgan. Uning ayrimlari hatto ikki qavatli bo'lib, yuqorisiga **pandus** orqali chiqilgan.

O'rta Osiyo aholisi turli tillarda so'zlashgan. Chorvador aholi turkiy tilda, o'troq aholining bir qismi so'g'd tilda, bir qismi turkiy tilda so'zlashgan. Bu davrda **so'g'd tili** xalqaro savdo tili bo'lgan. **V – VI asrlarda** so'g'd yozuvi, xorazm va eftaliy yozuvlari tarqalgandi. **Eftaliylar xati** Baqtriya yozuvi asosida paydo bo'lib, **22 harfdan** iborat edi. Xat **chapidan o'ngga** tomon ko'ndalangiga yozilgan. Bu davrda Xitoy, Hindiston va Eron bilan madaniy aloqalar kengaygan. **V asrda** o'rta osiyolik shishasozlar Xitoy hunarmandlariga rangli shisha va shisha buyumlar yasashni o'rgatadilar. O'rta Osiyo shishasi rangdorligi, yarqiroqligi va tiniqligi jihatidan Vizantiya shishasidan ustun turgan. Xitoy imperatorlari o'z saroylarini bezashda O'rta Osiyoning **rangli shishasidan** foydalanganlar.

Shunday qilib, O'rta Osiyo aholisining madaniy an'analari qo'shni mamlakatlar bilan o'xshashib, ilk o'rta asrlar madaniyatining shakllanishiga xizmat qildi.

3.4. O'RTA OSIYO TURK XOQONLIGI DAVRIDA

Xoqonlikning tashkil topishi. **VI asr o'rtalarida** Oltoy va Janubiy Sibirda yashagan turkiy qabilalarni birlashtirgan **Turk xoqonligi** vujudga

keldi. Uning asoschisi **Bumin** edi. **552-yili** Bumin «xoqon» deb e'lon qilindi. **Oltoy** xoqonlikning markazi etib belgilanadi. Turkning g'arbga yurishlariga **Istami** boshchilik qildi. Unga «**Yabg'u xoqon**» degan unvon beriladi. Tez orada **Yettisuv** va **Sharqiy Turkistonga** tutashgan yurtlarda yashovchi turkiy qabilalar bo'ysundiriladi. **555-yili**yoq turklar **Sirdaryo** va **Orol dengizi** bo'ylarigacha cho'zilgan keng o'lkalarni zabt etadi. Xoqonlik chegarasi **Eftaliylar** davlati hududlariga borib yondashadi. **558-yili** turkiylar **Yoyiq** (**Ural** va **Itil** (**Volga**) bo'ylarini zabt etadi. **575 – 576-yillarda** **Shimoliy Kavkazning** bepoyon yerlarini egallab, **Qrim yarimoroliga** kirib boradilar. **Sosoniylar** **Toxariston** va **Chag'oniyonni** eftaliylardan tortib oladilar.

Turk xoqonligining eftaliylarga dushmanlik munosabati xoqonlikni **Eron**, so'ngra **Vizantiya** bilan yaqinlashtirdi. Ayniqsa, sosoniylar Eftaliylar davlatining tamomila barbod bo'lishidan manfaatdor edilar. **Xusrav I Anushervon (531 – 579)** tashabbusi bilan yuzaga kelgan harbiy ittifoq **Eron** shohining **Istamiga** kuyov bolishi orqali mustahkamlanadi. **Eron** askarlarining **Balxga** hujumi ko'magida turklar **563-yili** Eftaliylar davlati hududiga bostirib kiradilar. **Parak** (**Chirchiq**) vodiysi va uning markazi **Choch** shahri ishg'ol etiladi. **Birin-ketin Samarqand**, **Kesh** va **Naxshab** egallanib, **Buxoroga** yaqinlashadilar. **Sakkiz kun** davom etgan shiddatli jangda eftaliylar yengiladi. Shunday qilib, janubdan sosoniylar, shimoldan esa **Turk** xoqonligidan **563 – 567-yillarda** zarbaga uchragan Eftaliylar davlati inqirozga yuz tutadi. **Amudaryoning** janubiy qirg'oqlarigacha bo'lgan viloyatlar **Eron**, uning sohillari bo'ylab **Kaspiy dengizigacha** bo'lgan yerlar **Turk** xoqonligi tasarrufiga o'tadi. Endilikda **Eron** **Amudaryo**dan to **Suriyagacha** Ipak yo'li ustidan nazorat o'rnatdi. **Uzoq Sharqdan** **Eron** hududlarigacha esa turklar nazorati o'rnatilib, **Eron** orqali **Vizantiya** bilan savdo aloqalari yo'lga qo'yiladi. **VI asrning 70 – 80-yillarida** **Enasoyning** yuqori oqimidan to **Amudaryo** bo'ylarigacha, **Manjuriyadan** to **Kimmeriy** (**Qora dengiz**) **Bosforigacha** cho'zilgan ulkan hududda **Turk** xoqonligi tashkil topdi.

Turk xoqonligining boshqaruvi. Turk xoqonligi qanchalik katta bo'lmasin, chinakam markazlashgan davlat emasdi. Uning asosi turkiy tilda so'zlashuvchi qabilalar ittifoqidan iborat bo'lgan. Mazkur ittifoqni xoqon boshqargan. **Hukmdorning** hokimiyati urug'-aymoqchilik udumlariga tayangan harbiy-ma'muriy boshqaruvga asoslangan. **Mamlakat** ko'chmanchi chorvador va o'troq dehqon aholiga bo'linardi. **Ko'chmanchi chorvador** aholi «**budun**» yoki «**qora budun**» nomlari bilan yuritilgan. **Budun**, o'z navbatida, qabilalar ittifoqi birlashmasini tashkil etardi. U «**o'n o'q budun**» yoki «**o'n o'q el**» deb yuritilgan. **O'n o'q budun** yoki

elning hokimi «**yabg'u**» yo «**jabg'u**» nomi bilan atalardi. Yabg'u darajasiga faqat xoqon urug'iga qon-qarindosh bo'lganlarga ko'tarilardi. Shu boisdan ba'zan u «**Yabg'u xoqon**» deb ulug'langan. O'n o'q el sardori bir tuman (o'n ming) suvoriyni safga tortardi. Bunday harbiy bo'linma tuman boshisi «**shod**» deb yuritilgan. Turk xoqonlari qaram yerlarning ichki ishlariga aralashmaydilar. **VI asrda** Chirchiq, Zarafshon, Qashqadaryo va Amudaryo havzalarida **o'ndan ortiq** mayda hokimliklar mavjud edi. Ularning iqtisodiy va siyosiy boshqaruvi yerli sulola hukmdorlari qo'lida qoldirilib, turklar ulardan faqat **boj** va **yasoq** undirib olish bilan cheklanardilar.

Xoqonlikning bo'linishi. Turk xoqonligi turli-tuman turkiy qabilalarni kuch bilan birlashtirish natijasida tuzilgandi. Qabilalar markaziy hokimiyatga bo'ysunmaslikka intilganlar. Bu xoqonlikning mustahkam markazlashgan davlatga aylanishiga imkon bermagan. Mahalliy hokimlar orqali boshqaruv tartibi xoqonlikni zaiflashtira borgan. Oqibatda Turk xoqonligi **VI asrning 80-yillari oxirlarida** ikkiga – Sharqiy turk xoqonligi va G'arbiy turk xoqonligiga bo'linib ketadi.

Buyuk turk xoqonligi barpo etilgan el-yurt Oloy tog'lari sharqidan to Uzoq Sharqqacha bo'lgan hudud, ya'ni Janubiy Sibir, Urxun havzasi (Mo'g'uliston), Shimoliy Xitoy Sharqiy xoqonlik tasarrufida bo'lgan. Mazkur xoqonlikning poytaxti **O'tukan vodiysi** (Mo'g'uliston)da qaror topgan. *Oloy tog'larining g'arbida joylashgan o'lkalar: Yettisuv, Sharqiy Turkiston, Sirdaryo va Amudaryo havzalari hamda ularga tutashgan hudud G'arbiy xoqonlik tomonidan idora etilgan.* Qarorgohi **Yettisuv**da joylashgan. G'arbiy xoqonlik o'troq voha va viloyatlarni boshqarishda garchi qator mavjud mahalliy sulolalarni saqlab qolgan bo'lsa-da, ammo strategik jihatdan muhim ahamiyatga molik ayrim o'lkalarda turkiy hokimiyatni tashkil etish maqsadida xoqon xonadoniga tegishli mansabdorlar tayinlangan. Masalan, **Farg'onada ixshid, Ustrushonada afshin, So'g'dda ixshid, Buxoroda buxorudot, Dabusiya**da **dabushoh, Xorazmda afrigiylar** hokimiyatlari mavjud bo'lgan, **Choch** viloyati **tudunlar, Toxariston esa yabg'ular** tomonidan boshqarilgan.

3.5. G'ARBIY TURK XOQONLIGI

Xoqonlikning hududlari va boshqaruv. G'arbiy turk xoqonligi tasarrufiga O'rta Osiyo va Sharqiy Turkistonning bir qismi kirardi. Uning markazi **Yettisuv** edi. Sharqiy xoqonlik aholisining asosiy qismi chorvador

ko'chmanchilar bo'lsa, G'arbiy xoqonlik aholisining kattagina qismi o'troq dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan mashg'ul edi. **VII asrning 1-choragida** G'arbiy xoqonlik nihoyatda kuchayadi. Uning sharqiy chegarasi Oltoyga, janubda esa Sind daryosi bo'ylariga borib taqaladi. Xoqon **To'n yabg'u (618 – 630)** hukmronlik qilgan davrda boshqaruv tartiblari isloh etildi. Viloyat hokimlarini xoqonlik ma'muriyati bilan bevosita bog'lash va ular ustidan nazoratni kuchaytirish maqsadida mahalliy hukmdorlarga xoqonlikning «yabg'u» unvoni beriladi. Natijada ular xoqonning noibiga aylanadilar. Shu bilan birga, O'rta Osiyo, Sharqiy Turkiston va Toxaristonning deyarli mustaqil hokimliklari ustidan siyosiy nazorat kuchaytiriladi. Ular huzuriga xoqonlik noiblari – **tudunlar** yuboriladi. Biroq ichki kurash oqibatida G'arbiy turk xoqonligi zaiflashib boradi.

litimoiy havot. Turk xoqonligiga birlashgan aholining hayoti ham, xo'jaligi ham turlicha edi. Ko'chmanchilarning asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lgan. Yilqichilik va tuyachilik muhim o'ringa ega edi. Chorvador ko'chmanchilar orasida mulkdorlar, ularning xizmatida esa ko'plab qul, cho'ri va xizmatkorlar bo'lardi. Mulkdorlarning eng yirigi xoqonning o'zi edi. Xoqonlikda shaharlar va qishloqlar ko'p bo'lgan. Aholisi dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq ishlari bilan shug'ullanardi. Dehqonchilikda, asosan, donli ekinlar: bug'doy, arpa, sholi va tariq ekilardi. Paxta, beda ekish, bog'dorchilik va tut ko'chatlari o'tqazish hamda uy hayvonlarini boqish bilan shug'ullanilardi.

Hunarmandchilikda kulolchilik, to'qimachilik, sarrojlik, miskarlik, temirchilik va zargarlik ancha rivoj topgandi. Turk hunarmandlari yasagan zeb-ziyonatlar va qurol-yarog'lar xilma-xilligi va nihoyatda puxtaligi bilan ajralib turardi. Farg'ona va So'g'dda oltin, mis, temir va simob, Iloq (Eloq)da qo'rg'oshin, kumush va oltin qazib olinardi. Ichki va tashqi savdo-sotiq ishlari ham shahar aholisining asosiy mashg'ulotlaridan biri edi. Ayniqsa, so'g'd savdogarlarining mavqeyi baland bo'lgan. Davlat jahon savdo ahli bilan juda yaxshi munosabatda edi. Chunki saltanat tashqi va ichki savdodan katta foyda ko'rardi. Eron bilan munosabatlarning keskinlashishi oqibatida karvon yo'llari janubdan shimolga tomon ko'chgandi.

Xalq qo'zq'olonlari. **VII asrning 1-yarmida** G'arbiy turk xoqonligi bilan Xitoy o'rtasida iqtisodiy aloqalar, ayniqsa, faollashdi. Bu davrda Xitoyga **to'qqiz marotaba** savdo elchiligi yuboriladi. Birgina **627-yilning** o'zida Buxoro, Samarqand, Ishtixon va Ustrushona (Jizzax va O'ratepa viloyatlari)dan birlashgan savdo karvoni Xitoyga yetib boradi. **VI – VII asrlarda** O'rta Osiyoda dehqonlar tomonidan yerlarni egallash jarayoni

tobora avj olib, zulm kuchayadi. Kashovarzlarning kadivarlarga aylanishi tezlashadi. Qashshoqlik, jabr-zulm va dehqonlarning asoratiga qarshi aholi bosh ko'tarishga majbur bo'ladi. Shunday xalq qo'zg'olonlaridan biri **585 – 586-yillarda Buxoroda** yuz beradi. Qo'zg'olonga xoqon xonadoniga mansub **Abruy** boshchilik qildi. Qo'zg'olon natijasida Abruydan jabrlangan mulkdor dehqonlar va boy savdogarlar Buxoro viloyatini tark etib, **Turkiston** va **Ta roz** atrofiga borib o'rnashadilar. Ular turk xoqoniga murojaat qilib, qo'zg'olonchilarga qarshi kurashda yordam berishni so'raganlar. Turk xoqoni **Qoracho'rin o'g'li Sheri Kishvar** (El Arslon) boshliq qo'shin yuboradi. Abruy o'ldirilib, qo'zg'olon bostiriladi. Kadivarlar va xizmatkorlar o'z xo'jayinlari – dehqonlarga qaytariladi.

3.6. MAHALLIY HOKIMLIK LARNING TASHKIL TOPISHI

Mahalliy hokimliklar. **V – VII asrlarda** mamlakat bir necha mayda hokimliklarga bo'linib ketadi. Viloyat va uning yirik shaharlariga tayangan **15 dan ortiq** mustaqil hokimliklar tashkil topadi. Bu mayda hokimliklar avval eftaliylar, so'ngra Turk xoqonligiga bo'ysundirilgan bo'lsa-da, ammo hukmronlar ularning ichki hayotiga aralashmaydilar. Markaziy hokimiyatga boj to'lab turish bilan ular o'z mustaqilligini ma'lum darajada saqlab qoladilar.

So'g'd. Mustaqil hokimliklar orasida eng yirigi **So'g'd** ixshidlari edi. So'g'dda aholi gavjum yashardi. So'g'diylar dehqonchilik va bog'dorchilik, ayniqsa, uzumchilikda nihoyatda omilkor edilar. Chorvachilikda mayda va yirik shoxli hayvonlar bilan bir qatorda ot, xachir, eshak va tuya boqilardi. Ayniqsa, So'g'dning hisori qo'ylari va tulporlari juda mashhur edi. So'g'd shaharlari bu davrda hunarmandchilik markaziga aylanadi. Ularda to'qimachilik, kulolchilik, ko'ncilik, chilangarlik, taqachilik, najjorlik, qurolsozlik va zargarlik juda rivojlangandi. So'g'd tog'laridan oltin, jez, novshadil va yalama tuzlar kavlab olinardi. Shaharlarda hunarmandchilikning yuksalishi ichki va tashqi savdo aloqalarining kengayishiga imkon beradi. So'g'ddan Sharqiy Osiyo va Xitoyga qimmatbaho toshlar va ulardan yasalgan zeb-ziynatlar, turli-tuman matolar, dorivorlar olib borilardi. Hatto 718-yili hadya tariqasida Samarqanddan yuborilgan dubulg'adan nusxa olib, Xitoy qurolsozlari temir qalpoq (dubulg'a)lar bilan ta'minlaganlar.

Toxariston. Nisbatan mustaqil hokimliklarning bir nechtasi **Toxaristonda** joylashgandi. **Balx** shahri Toxariston poytaxti bo'lgan. Toxariston avval eftaliylar, so'ngra Turk xoqonligi tomonidan bo'ysundirilgan.

Toxariston aholisi **budda diniga** e'tiqod qilgan. Toxariston **25 harfli yozuviga** ega bo'lgan. U ko'ndalangiga chapdan o'ngga yozilgan. Aholisi ip va ipak matolardan kiyingan. Tog'liklari esa po'stin va jun chakmon kiyishgan. Aholining asosiy qismi o'troq dehqonchilik bilan shug'ullangan. Toxaristonda, ayniqsa, qurolsozlik yuksalgan. Chokarlari kamon, gurzi, cho'qmor, xanjar, shamshir va sovutlar bilan qurollanardi. Toxaristonda shishasozlik va to'qimachilik ham ancha rivoj topgandi. Toxariston ko'p mamlakatlar bilan savdo aloqaiari olib borgan, o'z chaqa tangalari ichki savdo muomalasida yurgan.

Farg'ona. **Farg'ona** hukmdorlari **ixshid** deb atalgan. Aholi dehqonchilik bilan kun kechirgan, paxta va sholi ekan. **Koson, Axsikat** va **Quva** (Qubo) kabi yirik shaharlarda hunarmandchilikning turli sohaları rivoj topib, uning mahsulotlari ichki va tashqi bozorlarda juda xaridorgir bo'lgan. **Qo'shni** mamlakatlarga bo'yoq, rangli shisha buyumlar va dori-darmonlar chiqarilgan. O'troq aholi bilan bir qatorda chorvador aholi ham yashagan. Qurama va Qoramozor tog'lari yonbag'irtarida qadimdan yilqichilik bilan shug'ullanilgan. Bu diyorda ko'paytirilgan otlarning dong'i jahonga taralgan.

Choch va Iloq. Chirchiq va Ohangaron vodiylarida ikkita hokimlik mavjud bo'lgan. Manbalarda ular **Choch, Iloq** nomlari bilan tilga olinadi. Chochning markazi **Choch** shahri bo'lib, hukmdori «**tudun**» deb yuritilardi. Iloqning markazi Tunkat, hokimlari dehqon deb atalardi. Choch va Iloqda sug'orma dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, konchilik, ichki va tashqi savdo yuksak darajada rivojlangandi. Choch va Iloq tog'lari oltin, kumush, rangli ma'danlar, temir va jilvador chaqmoqtoshlarga boy edi. Ipak yo'lining o'lka orqali o'tishi Choch va Iloqda ichki va tashqi savdo-sotiqning kengayib, shaharlarning gavjumlashuviga imkon beradi. Choch tudunlari old tomoniga mulkdorlarning surati, orqasiga gajak dumli bars yoki qoplon tasviri, ba'zan sulolaviy ayri tamg'a tushirilgan chaqa-tangalar zarb etganlar.

Boshqaruv ma'muriyati. Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyo hokimliklarida ma'lum tartibdagi boshqaruv ma'muriyati tashkil topgandi. Boshqaruv ma'muriyatining asosiy vazifasi fuqarolardan boj, soliq va yasoqlarni o'z vaqtida yig'ib olish, jamcat ishlariga ularni safarbar etishdan iborat bo'lgan. Kirim-chiqimlar aniq va ravshan qayd etilib hujjatlashtirilgan. Ularga barmoq bosilib, hatto muhr bilan tasdiqlab qo'yilgan.

Shahar me'morchiligi. **V – VII asrlarda** O'rta Osiyoda ziroatkor yerlar kengayib, dehqonchilik vohalarining suv ta'minoti yaxshilandi. Shaharlar gavjumlashdi. Qishloqlarda «**ko'shk**», «**qasr**», «**qo'rg'on**» va

«qo'rg'oncha» nomlari bilan shuhrat topgan istehkomli turarjoylar qad ko'tardi. Istehkomli qasr, qo'rg'on va ko'shklar, asosan, tashqi dushman hujumiga qarshi mudofaa inshooti, chokarlar to'planadigan joy, ma'muriy markazhamda oziq-ovqat va qurol-yarog' saqlanadigan ombor vazifasini o'tagan. O'rta asrlarda shaharlar uch qismdan iborat bo'lgan, ular «ark», «shahriston», «rabad» deb yuritilgan. Shaharlarning uchala qismi ham alohida-alohida devorlar bilan o'rab olingan. Ularning bir nechta darvozalari bo'lgan. Shahar devorlari bo'ylab oqib o'tgan anhor xandaq vazifasini bajargan.

3.7. VI – VII ASRLARDA MADANIY HAYOT

Yozuv. Bu davrda So'g'd, Xorazm va Toxariston aholisining alohida yozuvlari bo'lib, So'g'd va Xorazm yozuvlari **oromiy yozuvi** asosida yuzagakelgandi. Toxar yozuvi **baxtar yozuvi** asosida shakllangandi. Xat, hujjat va ayrim axborotlar, asosan, charm, yog'och, sopolga, kamdan kam hollarda qog'ozga bitilgan. Chunki qog'oz juda qimmat edi. Ayrim bitiklar esa hatto podsho saroylari va ibodatxona devorlariga ham yozilardi. Ular orasida elchilik maktublari, xo'jalik kirim-chiqimlari, yuridik shartnomalar, astronomik hujjat, tarixiy yodnomalar hamda diniy aqidalar bitilgan nodir qo'lyozma topilmalar bor. Bizgacha yetib kelgan So'g'd yozuvlari **Panjikent** yaqinidagi **Qal'ayi Mug'da**, **Sharqiy Turkistondagi Turfan** shahri yaqinida, **Samarqandning** qadimiy xarobasi **Afrosiyobda** qayd etilgan. So'g'dda o'g'il bolalar **besh yoshga** to'lgach **yozuv** va **hisobga** o'rgatilar, ular **20 yoshga** kirganlarida savdo ishlarini o'rganish uchun o'zga mamlakatlarga jo'natilardi. So'g'd xati asosida **uyg'ur** va **turk yozuvi** shakllangan. Uyg'ur yozuvidan esa, o'z navbatida, **mo'g'ul** va **manjur xatlari** paydo bo'lgan. **Ko'kturk xati** ham qo'llanilgan. Turklarining bu yozuvi ikkinchisiga tutashib ketadigan **38 – 40 harfdan** iborat edi. Qadimgi ko'kturk bitiklari (**Kultegin** va **Bilga xoqon** bitiklari) Oltoy va Sharqiy Turkistondan tashqari Yettisuv, Farg'ona va Zarafshon vodiylaridan topib o'rganilgan. Ular qabr toshlari, sopol va metall buyumlar, yog'och hamda tanga pullarga bitilgan.

Diniy e'tiqod. VI – VIII asrlarda O'rta Osiyoda **zardushtiylik**, **bud-daviylik**, **nasroniylik**, **moniylik** va **qam** (shomoniyylik) kabi bir nechta mahalliy dinlar mavjud bo'lgan. Aholining ko'pchiligi zardushtiylik diniga e'tiqod qilgan. Samarqand viloyatining **Urgut** tumani butun O'rta Osiyoda **nestorianlik** markazlaridan biri bo'lgan. Moniy dini ham keng tarqalgandi. Mazkur din ta'limoti bo'yicha, olamning ibtidosi ikki qarama-qarshi

yaratuvchi – yorug'lik va ezgulik hamda zulmat va yovuzlikdan iboratdir. **Ibodati, ro'za, sadaqa** moniy dinining arkoni hisoblangan.

Turk xoqonligining chorvador aholisi qadimdan **shomonlik** diniga sig'inib kelgan. Bu din jon va ruhlarga, ota-bobolar ruhiga sig'inish e'tiqodini tarbiyalagan. Qadimgi turklar o'z dinini «**qam**» deb yuritganlar. Chunki ularda «shomon» degan so'z bo'lmagan. Bu din koinotni yo'qlikdan bor qilgan **Ko'k Tangriga** e'tiqod qiluvchi yakkaxudolik dini hisoblanadi. Chorvador ko'chmanchi aholi Tangriga bag'ishlangan marosimlar o'tkazib, qurbonliklar qilishgan. Masalan, Ko'k Tangri sharafiga qurbonlik uchun **qora qashqa ot** so'yilgan.

Mamlakatda tasviriy san'atning rassomlik va haykaltaroshlik kabi bir qator tarmoqlari ravnaq topadi. Surxon vohasida **Bolaliktepa**, Zarafshon vodiysida **Panjikent, Varaxsha** va **Afrosiyob**, Farg'ona vodiysida **Quva** xarobalari hamda boshqa yodgorliklardan topib o'rganilgan devoriy suratlar, haykallar va ganchkorlik naqshlari yuksak san'at asarlari hisoblanadi. Haykaltaroshlik rivojiga, ayniqsa, budda dini kuchli ta'sir ko'rsatgan. Farg'ona vodiysida **Quvan** hamda Qo'rg'ontepa yaqinida **Ajinatepandan** topilgan budda haykalining bo'yi **12 m** ga yetadi. Bu davrda badiiy yog'och o'ymakorligi va ganchkorlik san'ati ham yuqori darajada turgan. Ikk o'rta asr ganchkorligi san'atning nodir yodgorligi namunalari Varaxsha topilmalari orqali tadqiq etildi. Turli xil geometrik shakllar, mevali daraxt va o'simliklarning o'ymakor naqshlari, ov manzarasi Buxoro hukmdorlarining Varaxshadagi qarorgohining hashamati saroy devorlarini bezab turgan.

Musiqasi san'ati. O'rta Osiyoda musiqasi, raqs, qo'shiqchilik, qiziqchilik va dorbozlik kabi san'atning turli sohalari ham rivojlangandi. Bu davrda san'at sohasida Buxoro qiziqchilari, Samarqand naychilari, Toshkent o'yinchi yigit va raqqosa qizlari bilan mashhur bo'lgan. Choch o'yinchi yigitlari ijro etgan mashhur «**Choch raqsi**» yoki doira chertmasiga imo bilan yelka uchirib tushadigan o'ynoqi «**Doira raqsi**» Xitoy a'yonlarini maftun etgandi. Birgina Buxoro shahrida usta hunarmandlar tomonidan o'n turdagi cholg'u asboblari yasalgan.

4-BOB. ARABLAR ISTILOSINI, UNING OQIBATLARI, XALQ QO'ZG'OLONLARI

4.1. ARABLARNING O'RTA OSIYONI FATH ETISHI

Arabistonda markazlashgan davlat tuzish uchun kurash. VII asr boshlarida Arabiston yarimorolida yagona e'tiqod asosida mamlakatni birlashtirish boshlandi. Bu e'tiqod islom dini edi. Makka shahrida dunyoga kelgan **Muhammad** (s.a.v.) binni Abdulloh (570 – 632) mazkur harakatga rahnamolik qildi. Makka shahrida boshlangan islom dini targ'iboti Madinaga ko'chadi. Muhammad (s.a.v.) **630-yili** arablarni yagona davlatga birlashtiradi. Uning vafotidan keyin eng yaqin safdoshi **Abu Bakr** (632 – 634) xalifa deb e'lon qilindi. **Misr, Suriya, Falastin, Iroq, Eron** kabi yurtlarni bo'ysundirgan Arab xalifaligi harbiy yurishlarni endi O'rta Osiyoga qaratdi. **651-yili** jangsiz **Marv** shahrini egallaydilar. So'ngra Afg'onistonning shimoli, Eronning shimoli-sharqiy qismi hamda Janubiy Turkmanistonda in to Amudaryogacha bo'lgan hududlar istilo qilinadi. Arablar bu hududlarni **Xuroson** deb ataganlar. Mazkur viloyatni boshqarish uchun maxsus noib tayinlangan, u viloyat markazi Marv shahrida turardi. Arablar bu yerda o'rtnashib olgach Amudaryodan shimolda joylashgan boy viloyatlarni zabt etishga tayyorgarlik ko'radilar. Bu yerlarni ular **Movarounnahr**, ya'ni «**daryoning narigi tomoni**» deb atardilar.

Movarounnahr tomon yurishlar. Movarounnahrda ilk bor yurishlar **654-yili** **Maymurg'** va **667-yili** **Chag'oniyon**dan boshlanadi. **Narshaxi**ning yozishicha, **673-yil** **kuzida** xalifa **Muoviya I** (661 – 680) farmoni bilan **Ubaydulloh ibn Ziyod** Amudaryodan kechib o'tib, **Buxoro** muzofotiga bostirib kiradi. **Poykand** va **Romitanni** egallab, Buxoro hukmdori qo'shinlarini yengadi va bir lak (yuz ming) dirham hajmida o'lpon undiradi. Bojdan tashqari arablar to'rt yuz ming asir, qurol, kiyim-kechak, oltin va kumush buyumlardan iborat behisob o'ljalarni Marvga qaytadilar. Yo'l-yo'lakay **Termiz** shahri egallanadi. Shunday qilib, arablarning Movarounnahrda tomon uyushtirgan dastlabki yurishlari boylik orttirish maqsadida amalga oshirilgan talonchilikdan iborat bo'lgan.

Movarounnahrning zabt etilishi. VII asr oxirlarida arablar Movarounnahrni uzil-kesil bosib olishga kirishadilar. **704-yili** **Qutayba ibn Muslim** Xurosonga noib etib tayinlanadi. Qutayba harbiy yurishni **705-yili** **Balx**

viloyati atroflarini zabt etishdan boshlaydi. Tez orada **Chag'oniyon** hokimi jangsiz taslim bo'ladi. **707-yili** Qutayba katta qo'shin bilan **Poykandni** qamalga oladi. **50kunlik** qamaldan so'ng Poykand egallanib, shahar vayron etiladi. **Narshaxi**ning yozishicha, **buxorxudotlar** hokimiyati hududi **12 ta** yirik qo'rg'on va ayrim shaharlar: **Karmana, Nur, Arqud, Zandana, Afshona, Romtin (Romitan), Rajfandun (Varaxsha), Sarg', Vardona, Barkad, Iskijkat** va **Faroblardan** iborat edi. Bu davrda vohada hukmdor xoqonining tojkor tasviri, ostida «**Buxorxudot**» degan yozuv zarb etilgan **kumush dirham** muomalada bo'lgan. Davlatni **Tug'shoda (692 – 724)** boshqargan. Buxoroliklar har yili xalifalikka boj to'lash, uylarining yarmini arablarga bo'shatib berishga majbur etiladi. Qutayba Buxoro shahrining markazida joylashgan zardushtiyalar ibodatxonasini jome masjidiga aylantirdi. So'g'd tili va xatida bitilgan asarlarni yo'qotdi. Mahalliy aholini islom diniga jalb etish uchun masjidga kelib ibodat qiluvchilarga **2 dirhamdan** pul hadya etishni joriy qildi.

710-yili Qutayba **Naxshab** va **Keshni** bosib olib, Samarqandga hujum boshlash uchun tayyorgarlik ko'radi. Biroq **Xorazmda** boshlangan ichki ziddiyatlar oqibatida yuzaga kelgan qulay fursat Qutaybani So'g'd yurishini kechiktirib, Xorazmga qo'shin tortishga jalb etadi. Negaki Xorazm shohi **Chag'on** ukasi **Hurzod** boshliq xalq qo'zg'olonidan qo'rqib **711-yili** yordam so'rab Qutaybaga murojaat qiladi. Hurzod garchi dushman qo'li bilan tor-mor etilib o'ldirilsa-da, xorazmshoh bundan hech narsa yutmaydi. Aksincha, o'z mustaqilligini yo'qotib, arablarning bojdoriga aylanadi, uning qo'shini esa Qutaybaning harbiy yurishlarida ishtirok etishga majbur qilinadi. Qutayba fathidan so'ng Xorazm diyori **shimoliy** va **janubiy** qismlarga ajralib ketgan. *Uning shimoliy qismi Gurganj (Ko'hna Urganch) miri, janubiy qismi esa Xorazmshoh tomonidan boshqarilgan.* Ularning har ikkisi ham xalifalikka bevosita bo'ysunib, har qaysisi alohida-alohida xiroj to'lagan.

So'g'd yurishi. **712-yili** Qutayba qo'shinlari Samarqandga tashlanadi. Bu davrda ixshid **Tarxun** taxtdan tushirilib, uning o'rniga **G'urak (710 – 737)** So'g'dga podsho etib ko'tarilgandi. G'urak arablarga qarshi g'ayrat bilan kurash olib bordi. Kuchlar teng emasligi oqibatida Samarqand taslim bo'ladi. G'urak bilan Qutayba o'rtasida sulh tuzilib, arablarga bir yo'la **2 ming**, yiliga esa **200 ming dirham** hisobida boj to'lash, **30 ming nafar** odam berish, shaharda birona askar saqlamaslik, ichki shaharni arablarga bo'shatib berish, masjid bino qilish kabi shartlarni bajarishga majbur etiladi. Buning evaziga Qutayba G'urakni Samarqand, Kesh va Naxshabga hokim etib tayinlaydi. Shunday qilib, u arablarga qaram bo'lib qoladi.

Choch va Farq'onaning zabt etilishi. **713-yili** Qutayba qo'shinining bir

qismi **Choch** viloyatiga, o'zi boshliq asosiy kuch esa **Farg'ona** vodiysi tomon yo'l oladi. Choch vodiysi bosib olinib, Chochning poytaxti **Madinat ash-Shosh**, juda ko'p qal'aa va qo'rg'onlar hamda qishloqlarga o't qo'yilib, vayron etiladi. **715-yil bos hida** esa Farg'ona vodiysini uzil-kesil egallab, **Koshg'argacha** kirib boradi. Hamma viloyatlarga arablardan amirlar tayinlanadi.

4.2. BOSQIN OQIBATLARI

latisodiy oqibatlar. Arablar bosqini natijasida obod dehqonchilik vohalari oyoqosti qilindi, shahar va qishloqlarga o't qo'yilib, vayron etildi. Suv inshootlari buzib tashlandi. Ekin maydonlari suvsizlikdan qurib qoldi. Aholidan oltin, kumush, qimmatbaho buyumlar va ko'plab qurol-yarog'lar tortib olindi. Arablar o'z qo'shinlariga minglab nafar yigitlarni jalb etdilar. Movarounnahrning barcha shahar va qishloqlarida istilochilarning harbiy qismlari joylashtirildi. Bu harbiy kuchga tayanib aholidan turli soliqlar undirildi, xilma-xil jamoa ishlariga safarbar etildi. Marv, Poykand, Buxoro va Samarqand kabi shaharlarda shahriston yoki undagi xonadonlarning teng yarmi arablar va ular bilan kelgan ajamlarga bo'shatib berildi. Ayrim istilochi zodagonlar eng unumdor yerlarni va suv inshootlarini egallab oldilar. Yerli aholi jamoat binolari, suv inshootlari qurish, sug'orish tarmoqlarini loyqadan tozalash kabi ishlarga jalb etildi. **Xiroj, ushr, zakot, jizya** kabi soliqlar joriy etildi. Istilochilar kuch – xirojda deganlar.

Islomga da'vat etish. Arablar Movarounnahrda siyosiy hokimiyatini mustahkamlash uchun aholi o'rtasida **islom dinini** yoyishga alohida ahamiyat berdilar. Movarounnahr aholisining asosiy dini hisoblanadigan otashparastlik va boshqa dinlarga qarshi qattiq kurash olib bordilar. Ibadatxonalar vayron etilib, ularning o'rniga jome masjidlari bino qilinadi. Islom dinini qabul qilgan mahalliy aholi vakillari dastlabki yillarda xiroj va jizyadan ozod etilgan. Soliqlarni o'z vaqtida to'lamagan kishilar tutib olinib, bo'yinlariga «**qarzdor**» deb yozilgan taxtacha osib qo'yilardi. Bunday chora-tadbirlar, shubhasiz, aholi o'rtasida islom dinining tarqalishiga yordam beradi. Biroq islomni qabul qilganlarning aksariyati nomigagina musulmon bo'lib, uzoq vaqtlargacha pinhona o'z dini va e'tiqodlariga sodiqligicha qolaverdi.

Mahalliy madaniyatning poymol etilishi. Istilo natijasida mahalliy xalqning urf-odatlarini, dini va e'tiqodi, qadimdan rivojlanib kelayotgan madaniyati, boy ma'naviy hayoti poymol etildi. Bosqinchilar mahalliy din namoyandalarini, madaniyat, adabiyot va ilm ahllarini quvg'in qiladilar.

Mahalliy so'g'd yozuvida bitilgan diniy va ma'rifiy kitoblarni, ilmiy asarlarini va qimmatli hujjatlarni hamda sanamlarni gulxanda yoqib, yo'q qilib tashlaydilar. Quvadagi budda ibodatxonasiga o'rnatilgan turli-tuman haykallarning parchalab tashlangani, Afrosiyob saroy devorlariga solingan suratlarining, ayniqsa, odam rasmlarining ko'zlari o'yilib, bo'yinlariga qilich bilan chopib yuborilgani bunga yaqqol misoldir.

4. 3. ARABLAR HUKMRONLIGIGA QARSHI XALQ HARAKATLARI

Qo'zg'olonlarning sabablari. Bosqinchilarning talonchilik siyosati yerli xalqni barcha huquqlardan mahrum etdi. Madaniyatning oyoqosti qilinishi, zulum hamda arab tili, yozuvi va xalifa qonun-qoidalarining zo'rlik bilan joriy etilishi natijasida mahalliy xalq orasida norozilik tobora kuchayib, qo'zg'olonlar ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Xalifa **Umar ibn Abdulaziz (717 – 719)** murakkab vaziyatni hisobga olib bo'ysundirilgan yerli xalq bilan kelishish siyosatini amalga oshirishga majbur bo'ldi. U yangi yerlarni bundan buyon zabt etishni to'xtatish hamda moliyaviy islohot o'tkazish to'g'risida farmon berdi. Farmonga binoan musulmon arablar bilan bir qatorda islomni yangi qabul qilgan yerli xalqlardan xiroj va jizya soliqlarini olish bekor qilindi. Ammo Xuroson noiblari uni bajarishdan bosh tortishdi. Ular hali yuzaki musulmon, jizyadan ozod qilish uchun xatnaga e'tibor berish ham lozim degan beandishalikka boradilar. Biroq Movarounnahr zodagonlarining ko'pchiligi o'zini haqiqiy musulmon deb hisoblab soliq to'lamay qo'yadi. So'ngra xalifalik ma'muriyati bir yo'la hammadan jizya olish haqida buyruq beradi. Natijada Movarounnahrda yoppasiga islomdan chiqish va eski dinlarga qaytish boshlanadi. Buning oqibatida mahalliy mulkdorlar bilan arab ma'muriyati o'rtasida ziddiyat keskinlashib, butun mamlakatda bosqinchilarga qarshi xalq qo'zg'olonlari ko'tariladi.

Qo'zg'olonlarning boshlanishi. Bunday qo'zg'olonlardan biri **720-yili So'g'dda** boshlanadi. Qo'zg'olonga Samarqand ixshidi **G'urak** va Panjikent hokimi **Divashtich** boshchilik qiladi. So'g'dliklarga yordam berish uchun Yettisuvdan turk lashkarlari keladi. So'g'ddagi barcha hokimliklar aholisi ko'tariladi. Qo'zg'olonchilarning birlashgan kuchlari arablarga qattiq zarba beradi. Faqat ayrim shahar va qishloqlarda qurshovda qolgan istilochilar katta o'lpon va e'tiborli vakillarini garovga berish evaziga jon saqlaydilar. **721-yili Said Xaroshiy** Xurosonga noib etib tayinlanadi. U Iroqda xalq qo'zg'olonini bostirishda shafqatsizligi bilan dong qozongan. Unga so'g'dliklar qo'zg'olonini bostirish va ularni islomga qaytarish vazifasi topshiriladi. Said Xaroshiyning qo'zg'olonchilar bilan olib borgan

muzokaralari natijasida G'urak boshliq So'g'd mulkdorlarining bir qismi arablar tomoniga o'tadi. Qo'zg'olonchilarning qolgan qismi Farg'onaga chekinishga majbur bo'ladi. Said Xaroshiy Movarounnahrda jazo choralari kuchaytiradi. Biroq qo'zg'oloni to'la bostirishga erisholmaydi.

Qo'zg'olonchilarga yon berilishi. Qo'zg'olonchilarni tinchlantirish uchun Xuroson noibi **Ashros** islom dinini qabul qilganlardan xiroj va jizya soliqlarini olmaslikka qaror qiladi. Bu aholini tinchlantirishga qaratilgan vaqtinchalik tadbir bo'lsa-da, o'z samarasini berdi. Zodagon dehqonlarning ko'pi o'z kadivarlari va chokarlari bilan islomni qayta qabul qilib, arablar tomoniga o'tdilar. Xurosonning yangi noibi **Nasr ibn Sayyor (738 – 748)** mamlakatda o'z mavqeyini mustahkamlab olish maqsadida moliya islohoti o'tkazdi. Islomni yangi qabul qilgan kishilar jizyadan ozod etildi. Barcha musulmonlar huquqiy jihatdan tenglashtiriladi, yer egasining, etiqodidan qat'i nazar, xiroj to'lashi shart qilib qo'yildi.

Shu bilan birga, Nasr mahalliy mulkdorlar bilan yaqin aloqa o'rnatish va ular yordamida mamlakatni itoatda tutib turishga harakat qiladi. Shu maqsadda u xalifalik tomoniga o'tgan yirik dehqonlarning avvalgi imtiyozlarini tiklaydi. Oliy martabali arab lashkarboshilari bilan mulkdor dehqonlar o'rtasidagi qon-qarindoshlik aloqalari o'rnatilishini himoya qiladi. Ayni vaqtda, o'zi ham namuna ko'rsatib Buxorxudotning qiziga uylanadi. Bunday siyosat natijasida arablar bilan mahalliy zodagonlar o'rtasida ma'lum darajada ittifoq yuzaga kela boshladi. Ammo bu ozodlik harakatlariga barham berolmadi. Movarounnahr xalifalikdagi eng notinch va isyonkor o'lkalardan biri bo'lib qolaverdi.

VIII asrning 40-yillarida xalifalikda toj-u taxt uchun kurash kuchayadi. Muhammad alayhissalomning amakisi Abbasning evarasi **Muhammad ibn Ali** xalifalik taxti uchun kurash boshladi. Umaviylar Muhammad (s.a.v.) avlodlarini qirib yuborishda ayblandi. Hokimiyatni abbosiy larga topshirish kerak degan da'vo ilgari surildi. Xalifalikning deyarli barcha o'lka va viloyatlariga targ'ibotchilar yuborildi. Targ'ibotchilar aholining og'ir ahvoriga faqat umaviylar sababchi degan g'oyani oshkora targ'ib qiladilar. Shu tariqa xalifalikda umaviylar hukmronligini ag'darib tashlash uchun harakat boshlanib ketdi.

4.4. ABBOSIYLAR DAVRIDA XUROSON VA MOVAROUNNAHR

Xalq noroziligining kuchayishi. Umaviylarga qarshi umumiy norozilik, ayniqsa, xalifa **Marvon II (744 – 750)** davrida nihoyatda kuchaydi. Bunga xiroj miqdorining oshirilishi va aholining muttasil hasharlarga majburan

jalb etilishi sabab bo'ldi. **746-yili** abbosiylarning targ'ibotchilaridan biri **Abu Muslim** Xurosonga keladi. U Xuroson aholisiga murojaat qilib payg'ambar avlodlarini quvvatlashga chaqiradi.

Qo'zg'olonchilarning to'planishi. Dastlab arab zodagonlari, so'ngra mahalliy dehqonlar Abu Muslimni qo'llab-quvvatlaydilar. Umaviylarga qarshi tashviqotning sadosi tez orada Xuroson, Movarounnahr, Toxariston viloyatlariga keng tarqaladi. G'oya tarafdorlari avval Abu Muslim qarorgohi **Moxuvon** qal'asida to'planadi. Abu Muslimga kelib qo'shilgan kishilar ro'yxatga olinib, ularga avval **uch dirhamdan**, keyinroq **besht dirhamdan** maosh to'lanadi. Qizig'i shundaki, ro'yxatdan o'tgan kishilarning katta qismi qullardan iborat edi. Bu davrda ham qullar aholi o'rtasida eng quyi tabaqa hisoblanib, ular bilan bir safda turish boshqa tabaqa vakillariga or tuyulgani hisobga olinib Abu Muslim qullar uchun **Shavval** qishlog'ida maxsus joy tashkil ettiradi va ularga **Dovud** ismli targ'ibotchini boshliq etib tayinlaydi.

Qo'zg'olonchilarning maqsadi. Qo'zg'olonchilar safida arab zodagonlari, Movarounnahr va Xurosonning mahalliy mulkdor dehqonlari, mazlum aholi, shahar hunarmandlari va qishloq kadivarlari hamda qullar bor edi. Ularning maqsadi ham har xil edi. Arab zodagonlari hokimiyatni abbosiylarga olib berib, mamlakatda o'z mavqelarini ko'tarmoqchi edilar. Mahalliy mulkdorlar mamlakatda siyosiy jihatdan arablar bilan tenglashish, iloji topilsa, mamlakatni xalifalikdan ajratib, uni mustaqil boshqarishni maqsad qilib olgandilar. Abu Muslimning o'zi ham xuddi shu kuchning vakili edi. Mehnat ahli umaviylar zulmi, og'ir soliqlar va uzluksiz majburiy hasharlardan, qullar esa kishanlaridan qutulish orzusida edilar. Shu tariqa qo'zg'olonchilarning soni kun sayin oshib bordi. **100 ming nafar** lashkar yig'ilgandi. Ularning deyarli hammasi qora libosda edilar.

Qo'zg'olonning boshlanishi. **748-yil boshida** Abu Muslim **Marv** shahrini egallaydi. **749-yili** Abu Muslim boshliq qo'zg'olonchilar xalifaikning markaziy viloyatlari tomon yo'l oladilar. Poytaxt qo'lga kiritilib, xalifa Marvon II taxtdan ag'dariladi. Uning o'rniga abbosiylar xonadonidan bo'lgan **Abul Abbas Saffoh (750 – 754)** xalifalik taxtiga ko'tariladi. Joylarda umaviylar xonadoni vakillari va yaqinlari qirib tashlanadi. Shunday qilib, Arab xalifaligida davlat hokimiyati abbosiylar qo'lga o'tadi.

Abbosiylar davrida Movarounnahr. Abbosiylarning xalifalik taxtiga chiqishi aholiga hech qanday yengillik keltirmadi. Abu Muslim Bag'dodda davlat va harbiy kuchlarning yuqori lavozimiga tayinlanadi. Biroq abbosiylarni uning xalq orasidagi obro'si ortib borayotgani cho'chitardi. Oqibatda Abu Muslim poytaxtdan uzoqlashtirilib, Xuroson va Movarounnahrda noib

etib yuboriladi. U deyarli mustaqil siyosat yurita boshlaydi va barqaror tinchlikni saqlash uchun bir qator ishlarni amalga oshiradi. Yangi sug'orish tarmoqlarini bunyod etadi, qal'alar bino qiladi. Karvon yo'llarini tartibga keltiradi. Biroq bu davrda ham Movarounnahr, Xorazm va boshqa viloyatlarda mehnatkash ommaning ahvoli yaxshilanmaydi. Aholi ikki yoqlama zulm ostida qoladi. Bunday og'ir ahvol xalq noroziligini kuchaytiradi. Aholi o'rtasida abbosiylarga qarshi qo'zg'olon ko'tarish kayfiyati paydo bo'ladi. Bunday qo'zg'olonlardan biri **750-yili Buxoroda** ko'tariladi. Abu Muslim mahalliy kuchlar yordamida arang qo'zg'olonni bostirdi.

Movarounnahr dagi ichki ziddiyatdan foydalanib Xitoy imperatorining qo'shinlari Turkistonga bostirib kiradi. Abu Muslim tomonidan **Ziyod ibn Solih** boshchiligida yuborilgan arab va so'g'd, turklardan iborat qo'shin **751-yili Talos** vodiysida Xitoy qo'shinlariga zarba berib, ulami mamlakat hududidan quvib chiqaradi. Abu Muslim sidqidildan xizmat qilsa-da, abbosiylar unga ishonmasdilar. Ularning nazarida Abu Muslim xalifalik taxtining da'vogaridek bo'lib tuyulardi. Undan hatto qo'rqardilar ham. Nihoyat, **755-yili** qurolsiz va yolg'iz saroyga tashrif buyurgan Abu Muslim xalifa buyrug'iga binoan o'ldiriladi. Abu Muslimning o'ldirilishi Xuroson va Movarounnahrda abbosiylarga qarshi xalq harakatlarining avj olishiga bahona bo'ladi.

4.5. «OQ KIYIMLILAR» QO'ZG'OLONI

«*Oq kiyimlilar*», **769 – 783-yillarda** Movarounnahrda juda katta xalq qo'zg'oloni bo'lib o'tdi. Qo'zg'olonchilar oq libos kiyganlari uchun, tarixda u «**Oq kiyimlilar**» qo'zg'oloni nomi bilan shuhrat qozondi. Bu harakatning rahbari **Muqanna** deb atalgan marvlik **Hoshim ibn Hakim** ismli hunarmand bo'lgan. U Marv yaqinidagi **Koza qishlog'**ida tug'ilgan, boshi va yuziga ko'k parda tutib yurgan. Shu bois u «Muqanna», ya'ni «**Niqobdor**» laqabi bilan mashhur bo'lgan. Muqanna yoshlik chog'ida **kudungarlik** (matolarga ohor beruvchi) kasbi bilan shug'ullangan. U savodli, aqlli va tadbirkor bo'lgan. Xurosonda **sarxanglik** (kichik lashkarboshilik)dan vazirlik darajasigacha ko'tarilgan. U Mazdak g'oyalariga asoslangan ijtimoiy tenglik va erkin hayotga da'vat etuvchi ta'limotni targ'ib qilgan (**Mazdak ibn Hamadon (470 – 529)** – Eronning bosh kohini. U dunyoning barcha boyliklari odamlarga teng taqsimlanishi tarafdori bo'lgan va buni zo'rlik bilan amalga oshirishni yoqlab chiqqan). Muqanna ajnabiylar hukmiga qarshi qo'zg'alishga da'vat qilib, Movarounnahr viloyatlariga targ'ibotchilarni yuborgan. Uning targ'iboti **Naxshab**

va **Kesh** shaharlarida yaxshi samara beradi. «Oq kiyimlilar»ning safi tobora kengayib boradi. Ularga bevosita rahbarlik qilish maqsadida Muqanna So'g'd tomon otlaradi. Uni Marv, So'g'dga o'tkazmaslik uchun arab ma'murlari ta'qibni kuchaytiradilar.

Qo'zg'olonning boshlanishi. Muqanna Movarounnahrda yo'l oladi va o'z yaqinlari bilan omon-esson Amudaryoning o'ng qirg'og'iga o'tib, Naxshab va Kesh shahriga yetib boradi. Kesh yaqinida tog' tepasiga bino qilingan **Som qal'asini** o'z qarorgohiga aylantiradi. Ko'pgina qishloqlarning kadivarlari, shahar hunarmandlari va ayrim mulkdor dehqonlar unga ergashadilar. Tez orada butun Qashqadaryo vodiysi Muqanna tarafdorlari qo'lga o'tadi. «Oq kiyimlilar» qo'zg'oloni kengayib, ayniqsa, So'g'dda avj o'ldi. **Iloq** (Ohangaron) va **Shoshga** ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Qo'zg'olonida turli tabaqalar qatnashadi. Ularning oldilariga qo'ygan maqsadlari ham turlicha bo'lgan. Mehnatkash aholi og'ir mehnat va iqtisodiy tengsizlikka qarshi kurashsa, mahalliy mulkdor dehqonlar mamlakatdan arablarni quvib, hokimiyatni o'z qo'lga olishni maqsad qilib qo'ygandi.

Qo'zg'olonning borishi. «Oq kiyimlilar» qo'zg'oloniga zarba berish uchun xalifa **Mansur 775-yili Jabroil ibn Yahyo** boshliq katta harbiy kuchni Movarounnahrda safarbar qiladi. Ammo Jabroil qo'zg'olonchilardan yengiladi. U katta talafotlar berib, Samarqanddagi arab qo'shinlariga kelib qo'shiladi. Qo'zg'olonchilar hujumni janub tomon davom ettiradilar. **Termiz** yaqinida qo'shimcha yordamga kelayotgan arab qo'shinlariga to'satdan hujum qilib ularni tor-mor etadilar. **Naxshab** va **Chag'oniyon** vohalari qo'zg'olonchilar qo'lga o'tadi. Qo'zg'olon **776-yildan** boshlab **Buxoro vohasida** kuchayib ketadi. **Narshax qal'asi** qo'zg'olonchilarning qarorgohiga aylantiriladi. **To'rt oy** davom etgan kurashdan so'ng qo'zg'olonchilar mag'lubiyatga uchraydi.

«Oq kiyimlilar»ning venilishi. Narshaxdagi qo'zg'olon bostirilgach, arablar asosiy kuchni qo'zg'olon markazi bo'lgan Samarqand va Keshga tashlaydi. **777-yili** «Oq kiyimlilar»ga uzil-kesil zarba berish uchun harbiy kuch to'plash maqsadida xalifa **Mahdiy Nishopurga** keladi. Samarqandga katta qo'shin yuboriladi. Qo'zg'olonchilar Sirdaryo vohasida yashovchi turkiy qabilalarni yordamga chaqiradilar. «Oq kiyimlilar» va turkiy qabilalar Samarqandda arablarga qarshi **ikki yil** jang qiladilar. Nihoyat, qo'zg'olonchilar yengilib, Samarqand taslim bo'ladi. Narshax va Samarqandda qo'zg'olonchilar yengilgach, mahalliy mulkdor tabaqa vakillari arablarga yordam bera boshlaydilar. Kurashning oxirgi bosqichi **Kesh** vodiysida bo'lib o'tadi. **783-yili** Muqannaning Som qal'asidagi qarorgohi qamalga

olinadi. Uzoq davom etgan qamaldan so'ng kurashdan tinkasi qurigan muqannachilar taslim bo'ladilar. Istilochilarga taslim bo'lishni istamagan Muqanna o'zini yonib turgan tandinga tashlab o'ladi.

Qo'zg'olonning yengilishi sabablari va oqibatlari. «Oq kiyimlilar» uyushqoqlik bilan harakat qilolmadilar. Mazkur omil qo'zg'olon yengilishining asosiy sababi bo'ldi. Ikkinchidan, xalq harakatining ommalashib ketishidan cho'chigan mahalliy mulkdorlar birin-ketin arablar tomoniga o'tgan. Shu sababli u tarqalib keta boshlagan. Arablar esa bunday vaziyatdan ustalik bilan foydalanganlar, chunki harbiy jihatdan ustun edilar. Qo'zg'olon yengilgan bo'lsa-da, arab istilochilariga qarshi mahalliy xalq harakati uzil-kesil to'xtab qolmadi. «Oq kiyimlilar» qo'zg'olonidan **20 yil** o'tar-o'tmas, **806-yili, Rofe ibn Lays** boshchiligida xalifalikka qarshi yana qo'zg'olon ko'tariladi. Qo'zg'olon Samarqanddan boshlanib, Shosh, Farg'ona, Buxoro, Naxshab va Xorazm viloyatlari xalifalik qo'lidan ketadi. Xuroson noibi **Ma'mun** dehqonlardan bo'lgan Somonxudotning nabiralari – **Nuh, Ahmad** va **Yahyo**dan yordam so'raydi. Ular Rofe ibn Laysni qo'lga olib, uni xalifaga taslim bo'lishga majbur qiladilar. Shu tariqa navbatdagi xalq harakati bostiriladi. Mahalliy xalqlarning istilochilarga qarshi kurashlari behuda ketmadi. Asta-sekin xalifalikning hukmronligi zaiflasha bordi. Bu hol Movarounnahr aholisining mustaqillikka erishuvini tezlashtirdi.

5-BOB. IX – XIII ASR BOSHLARIDA MOVAROUNNAHR VA XUROSONDA MUSTAQIL DAVLATLARNING SHAKLLANISHI

5.1. XALIFALIK HUKMRONLIGINING ZAIFLASHUVI, MUSTAQIL DAVLATLARNING SHAKLLANA BOSHLASHI

Sivosiy ahvol. VIII asr oxiri – IX asr boshlarida Arab xalifaligi og'ir siyosiy tanglikka uchradi. Aholining tez-tez qo'zg'olon ko'tarib turishi, uzluksiz davom etgan o'zaro urush va ichki ziddiyatlar markaziy hokimiyatni zaiflashtirdi. Bu esa mustaqil davlatlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Mustaqil davlatlar dastavval Movarounnahrning shimoliy va shimoli-sharqiy hududlarida, hali xalifalikka bo'ysundirilmagan o'lkalarda tashkil topdi. Ulardan biri **Qarluqlar davlatidir**.

Qarluqlar davlati. Qadimda Oltoyning g'arbida, so'ngra Irtish daryosining o'rta oqimida yashagan **qarluqlar VI – VII asrlarda** Turk xoqonligi tarkibiga kirgan. VIII asr o'rtalarida **Yettisuvda** Qarluqlar davlati tashkil topdi. Bu davlatning poytaxti Chu daryosidan shimolroqda joylashgan **Suyob** shahri edi. Qarluq davlati hukmdori «**yabg'u**» yoki «**jabg'u**» deb yuritilgan. X asr o'rtalariga kelib qarluqlarning kattagina qismi musulmon bo'lgan. Bu davrda bir qancha qarluq shaharlarida jome masjidi bino qilingan.

Qarluqlar davlati shimol va sharqdan Elsuvi daryosi vodiysigacha, chigil qabilasi yaylovlarigacha; g'arbdan o'g'uz yurti va Farg'ona vodiysi; janubda esa yag'molar vohasi va Sharqiy Turkiston bilan chegaralangan. Bu diyorda poytaxtdan tashqari **Jo'l, Navkat, Karmankat, Yor** kabi shaharlar va qator qishloqlar qad ko'targan. Aholi qo'ychilik, tog' jilg'alari bo'ylarida esa dehqonchilik bilan shug'ullangan. Sharqiy Turkiston va Movarounnahr bilan savdo-sotiq olib borilgan. Chetga, asosan, jun va junli mahsulotlar: **gilam, sholcha, namat** kabilar olib chiqilgan.

X asrda qarluqlar Movarounnahrning shimoliy hududlarini egalagach **Shosh atrofi, Farg'ona** hamda **Zarafshon vodiylariga** kelib o'rtnashganlar. Keyinchalik o'troq tarzda yashaydigan mahalliy aholiga singib ketganlar.

O'g'uzlar. VI asrning 2-yarmi va VII asr o'rtalarida o'g'uzlar Turk xoqonligi tarkibida edi. Turk xoqonligi yemirilgach, o'g'uzlarning katta qismi Sirdaryo havzasi hamda Orol dengizi bo'yida muqim o'rtnashib olganlar. Ular IX asr oxiri va X asr boshlarida **O'g'uzlar davlatiga** asos soladilar. Sirdaryo bo'yidagi **Yangikent** shahri uning poytaxti bo'lgan.

Og'uz yabg'ulari bu shahardan qishlov uchun qarorgoh sifatida foydalanganlar. O'g'uzlar, asosan, chorvachilik, xususan, qo'ychilik bilan shug'ullanganlar. O'troq voha aholisi bilan savdo aloqalarining o'sishi oqibatida o'g'uzlar dashtiga asta-sekin islom dini kirib keladi va o'troq aholining madaniy ta'siri kuchayadi. **X asrdan** boshlab o'g'uzlar islom dinini qabul qilganlar.

X asrning 1-yarmida O'g'uzlar davlati shimoli-sharqdan qo'zg'algan **qipchoqlar** tomonidan qaqshatqich zarbaga uchrab bo'linib ketdi. Og'uzlar o'z yurtini tark etib, bir qismi g'arbga, Shimoliy Kavkaz dashtlariga borib o'rnatashdilar. Ularning ikkinchi qismi esa avval Movarounnahr ga kirib boradi va undan janubi-g'arbga siljib, yangi sulola – **saljuqiylar** boshchiligida Old Osiyo mamlakatlarini istilo qilishga kirishadi. Bu ikki turkiy davlat faqat Movarounnahr gina emas, balki butun O'rta Sharq hamda Old Osiyo aholisining siyosiy hayotiga, etnik tarkibiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Masalan, qarluqlar **o'zbek** va **tojiklarning**, o'g'uzlar **turkman, ozarbayjon, qoraqalpoqlarning** etnogenezida muhim rol o'ynadi.

Tohiriylar davlati. VIII asr oxiri – IX asr boshlarida xalifalikni larzaga keltirgan og'ir siyosiy vaziyat abbosiylarni Movarounnahr va Xurosonda olib borilayotgan siyosatni o'zgartirishga majbur etdi. Endilikda ular sharqiy viloyatlarni boshqarish ishlariga mahalliy zodagonlarni jalb etish va ularning qo'li bilan viloyatlarni xalifalik tasarrufida tutib turishga urindilar. Natija abbosiylar ko'zlagandek bo'lmadi. Mahalliy zodagonlar Movarounnahr va Xurosonni nafaqat o'z tasarruflariga o'tkazib oldilar, balki xalifalik markazida ham hokimiyatni boshqarishda tobora ko'proq rol o'ynay boshladilar. Bunga, ayniqsa, xalifa **Horun ar-Rashid (786–809)** vafotidan so'ng uning o'g'illari **Ma'mun** va **Amin** o'rtasida **809–813-yillarda** taxt uchun kechgan kurash keng yo'l ochib berdi.

Xalifalik markazidagi arablar Aminni xalifalik taxtiga ko'taradilar. Bundan norozi bo'lgan Ma'mun ukasi Aminga qarshi kurash boshlaydi. Hirot viloyatining zodagonlaridan **Tohir ibn Husayn** boshliq Xuroson va Movarounnahr mulkdorlari unga yordam berdilar. **813-yili** ular Bag'dodga yurish qiladilar. Poytaxt qo'lga kiritilib, Ma'mun xalifalik taxtiga o'tqizildi. Buning evaziga **Tohir 821-yili** Xuroson va Movarounnahr noibi etib tayinlanadi. Ma'mun Movarounnahr zodagonlarining ham yordamini unutmadi. Somonxudotning nabiralarini ayrim shahar va viloyatlarga noib qilib tayinlaydi. Nuhga **Samarqand**, Ahmadga **Farg'ona**, Yahyoga **Shosh** va **Ustrushona**, Ilyosga esa **Hirot** tegadi. Buning evaziga aka-uka somoniylar Movarounnahming har yilgi xirojidan juda katta mablag'ni tohiriylar orqali xalifa xazinasiga yuborib turadilar.

Tohir davlat ishlarini mustaqil idora etish maqsadida **822-yili** xalifa nomini xutbadan chiqartirib tashlaydi. Bu amalda mustaqillikni e'lon qilish edi. Biroq ko'p o'tmay Tohir to'satdan vafot etadi. Uning o'g'illari **Talxa** va **Abul Abbas Abdulloh** otasining o'rniga birin-ketin noiblik qiladilar. Shu tariqa Xuroson va Movarounnahr boshqaruvi tohiriylar xonadoniga meros bo'lib qoladi. **Abul Abbas Abdulloh (830 – 844)** davrida poytaxt Marvdan **Nishopur** shahriga ko'chiriladi. Movarounnahr shaharlarida noiblik qilayotgan Somonxudot avlodlarining mahalliy noibligi tohiriylar tomonidan ta'n olinadi, somoniylar esa tohiriylarga tobe sifatida Movarounnahrni idora etadilar.

Tohiriylar hokimiyatining barham topishi. Tohiriylar dastavval hokimiyatni mustahkamlashga va qishloq xo'jaligini tartibga keltirishga intildilar. Dehqonchilik vohalarining suv ta'minotini yaxshilash uchun yangi kanallar qazdirdilar. Biroq tohiriylar zamonida ham mehnat ahlining ahvoli nihoyatda og'irligicha qolaverdi. Mulkdor dehqonlarning jabr-zulmidan, davlatning og'ir soliqlaridan bezor bo'lgan xalq qo'zg'olon ko'taradi. Ularga «g'oziyalar» ham qo'shiladilar. Qo'zg'olonga safforiylar – aka-uka **Ya'qub** va **Amr ibn Lays** boshchilik qiladilar. **873-yili** Xuroson poytaxti Nishopurni egallaydilar. Natijada tohiriylar hukmronligi tugatilib, hokimiyat safforiylar qo'liga o'tadi.

5.2. SOMONIYLAR DAVLATI

Somoniylar hukmronligi. **IX asrda** Movarounnahrning siyosiy hayotida ham o'zgarishlar yuz beradi. Yurtga avval **Nuh**, so'ngra **Ahmad** boshchilik qiladi. Har biri o'z nomidan mis chaqalar zarb etadi. Ahmad vafotidan keyin (**865**) uning o'g'li **Nasr Samarqandni** markazga aylantiradi. U Movarounnahrning barcha viloyatlarini birlashtirish va uni Xurosondan ajratib olish choralarini ko'radi. Tohiriylar davlati barham topishi bilan, Nasr uchun qulay sharoit yuzaga keladi. Buxoro ahli Nasr huzuriga elchilar yuborib Buxoroni o'z qo'l ostiga olishni va somoniylar xonadonidan bir kishini Buxoroga hokim qilib yuborishni so'raydilar. Nasr ukasi **Ismoil** ni Buxoroga noib sifatida yuboradi.

IX asr oxirgi choragida Movarounnahrning deyarli barcha viloyatlari somoniylar tasarrufiga o'tadi. Nasr butun Movarounnahr hukmdoriga aylanadi. U kumush dirham zarb etadi. Ko'p o'tmay aka-uka o'rtasida toj-taxt uchun kurash boshlanadi. Unda Ismoil g'olib chiqadi. Ismoil Somoniy **888-yili** butun Movarounnahrni o'z qo'l ostiga birlashtiradi.

Ismoil Somoniy. Ismoil Somoniy Movarounnahrni birlashtirib, mustahkam davlat tuzishga intiladi. Shimoli-sharqiy hududlarga yurish qiladi. **893-yili Taroz** shahrini egallab, dashtliklarga qaqshatqich zarba beradi. Natijada dashtlik qabilalarning Movarounnahrda bo'lgan uzluksiz bosqinlari barham topib, aholi mudofaa devorlari-yu son-sanoqsiz qal'alarni qurish va ularni ta'mirlash tashvishidan qutuladi. **300 km dan ortiq** masofada Buxoro vohasining atrofini o'rab turgan **Kampirak** (kampir) devorining har yilgi odatiy hashari to'xtatiladi.

Movarounnahrning mustaqillikka erishishi arab xalifalariga yoqmasdi. Shu bois safforiylar va somoniylarni to'qnashtirishga va ularni zaiflashtirib, bu boy viloyatlarda o'z ta'sirini qayta tiklashga intiladilar. Xalifa **Mu'tazid (892 – 902)** safforiylar hukmdori Amr ibn Laysga Xuroson bilan birga Movarounnahr ustidan ham hukm yuritish huquqi berilgani haqida farmon chiqaradi va uni Ismoilga qarshi gijgijlaydi. Natijada **900-yili** ular o'rtasida urush boshlanadi. Urush Ismoilning g'alabasi bilan tugaydi. Butun Xuroson somoniylar qo'l ostiga o'tadi. Noilojlikdan xalifa Ismoilga hukmdorlik yorlig'ini yuborishga majbur bo'ladi. Ismoil Somoniy butun Movarounnahr va Xurosonni o'z qo'l ostiga birlashtirdi. **Buxoro** shahri poytaxt bo'lgan.

Somonivlarda boshqaruv tizimi. Somoniylar mamlakatni boshqarishda dastavval ixcham boshqaruv ma'muriyatini tashkil etdilar. U **amir dargohi** va **devonlar** (vazirliklar)dan iborat edi. Dargohda amir qarorgohi va harami hamda saroy a'yonlari, navkar va xizmatkorlarning turarjoylari bo'lardi. Narshaxiyning yozishicha, somoniylar boshqaruvi, asosan, **vazir, mustovfiy, amid ul-mulk, sohibi shurat** kabi o'nta devon orqali idora etilib. ular orasida vazir devoni bosh boshqaruv mahkamasi hisoblanardi. Ma'muriy, siyosiy va xo'jalik tartiboti uning bevosita nazorati ostida tutib turilardi. Barcha devon boshliqlari vazirga tobe edi. Amid ul-mulk davlat hujjatlari va elchilik aloqalari, mustovfiy devoni xazina (moliya), kirim-chiqim masalalari bilan shug'ullangan. Sohibi shurat harbiy ishlar vaziri bo'lgan. **Nasr II (914 – 943)** davrida Buxoroning registon maydonida amir qasri qarshisida devonlar uchun saroy quriladi. Mahkama xizmatchilari faqat saroy ahli, ruhoniylar va zodagon dehqonlardan bo'libgina qolmay, muayyan bilimlarga ega bo'lishi ham shart edi. Odatda, ular arab, fors tillarini puxta egallab olgan, Qur'onni va shariatning asosiy qoidalarini yaxshi biladigan, turli fanlardan birmuncha xabardor bo'lgan savodli aslzodalardan tanlangan. Viloyatlarda barcha dehqonlarning vakillari bo'lgan. Viloyat dehqonlari, bir tomondan, mahalliy hokimga, ikkinchi tomondan, markaziy mahkamaning tegishli devoniga bo'ysunardilar.

Iqto mulki. **X asrda** yirik mansabdorlarning davlat oldidagi xizmati uchun yer va suvdan iborat katta-katta mulklar in'om qilina boshlaydi. Bunday mulk «**iqto**», unga ega bo'lgan mulkdorlar «**muqto**» yoki «**iqtodor**» deb yuritilardi. Iqto tarzida esa ayrim viloyat yoki shaharlar va tumanlar hadya etilgan. Iqto dastavval oliy tabaqa zodagonlar: sulola a'zolari – amirzoda va yirik mansabdorlarga in'om etilgan. Iqto mulkiari avval bir umrgamas, balki ma'lum muddatga berilib, nasdan naslga o'tkazilmagan. Iqtodor o'ziga in'om etilgan hududlarda yashovchi aholidan olinadigan soliqlarning ma'lum qismini yig'ib olish huquqiga ega bo'lgan.

Islom dini rivoji. Movarounnahr ravnaqiga islom dini ruhoniylarining hissi katta bo'ldi. Shu bois ularning obro'si oshib, Buxoro islom dinining eng nufuzli markazlaridan biriga aylandi. Shaharlarda ko'plab ibodatxonalar, jumladan, jome masjidi, xonaqoh va namozgohlar bino qilinadi. Shu davrda Buxoroda ilk ilmgoh – **madrasa** bunyod etiladi. Madrasa shaharning **Darvozayi Mansur** mahallasida joylashgandi. Islom mafkurasiga bu davrda «**ustod**» deb atalgan din va ilm peshvolari rahnamolik qilardi. Keyinchalik bu nom «**shayxulislom**» nomi bilan yanada ulug'landi. Ustoddan keyin **xatiblar** turardi.

Mudofaa ishlari. Somoniylar tashqi va ichki dushman xurujlaridan mamlakatni muhofaza qilish masalasiga katta e'tibor beradilar. Ismoil Somoniy yaxshi qurollangan harbiy qo'shin va saroyning maxsus muntazam sarbozlari qismini tuzadi. Muntazam qo'shin oliy dargoh va shaxsan amirni hamda uning haramini qo'riqlash uchun **turk g'ulomlaridan** tuzilgandi. Saroy sarbozligiga qabul qilingan o'spirin turk g'ulomi harbiy xizmatini ma'lum muddatda va qat'iy tartibda o'tardi. Yaxshi va uzoq xizmat qilgan sarbozlar «**hojib**» lavozimiga ko'tarilgan. Hojiblarning boshlig'i «**hojib ul-hujob**» yoki «**hojibi buzruk**» deb yuritilardi. Bunday unvon somoniylar saroyida oliy unvon hisoblanardi. U saroyda turar va dargohning ishlarini boshqarardi. Somoniylar sarbozlardan tashqari ozod mehnat aholidan tuzilgan harbiy qo'shinlarga ega edilar. Harbiy qo'shin va uning ta'minoti bilan **ariz devoni** deb atalgan maxsus vazirlik shug'ullanardi.

5.3. SOMONIYLAR DAVRIDA IJTIMOIY-IQTISODIY HAYOT

Qishloq xo'jaligi. **IX – X asrlarda** Movarounnahr va Xorazm aholisining asosiy qismi sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanardi. Serunum vohalarda g'allakorlik, sholikorlik, paxtachilik, sabzavotchilik, polizchilik

va bog' dorchilik yuqori darajada rivoj topgandi. Aholi arpa, bug'doy, tariq, mosh, adas-yasmiq, kunjut, no'xat, zig'ir, jut va shu kabilarni yetishtirardi. Zig'ir, kunjut va kanakunjutdan moy olinardi. Paxtaning ingichka totali g'o'za navlari ekilardi. Movarounnahrda o'simliklardan turli xil dori-darmon va bo'yoqlar tayyorlanardi. Bog'dorchilik ham keng ravnaq topgandi. Bog' va chorbog'larda uzum, anjir, olma, nok, behi, o'rik, shaftoli, olxo'ri, olcha, tut, jiyda va ko'pgina boshqa mevalar yetishtirilardi. Uzumdan mayiz, shinni, sirka va musallas tayyorlanardi. Sabzavot va poliz ekinlari serob bo'lib, qovunlar nihoyatda shirali edi. Qirqma qovunlar va qovun qoqilari Sharqning uzoq-uzoq shaharlariga olib borilardi.

Dehqonchilik solig'i – xirojdan xazinaga tushadigan daromad davlat kirim-chiqimining kattagina qismini qoplardi. Shu bois somoniylar mam-lakatda dehqonchilik xo'jaligini rivojlantirishga katta e'tibor berdilar. Dehqon paykallariga suv yetkazib berish uchun **mirob, jo'ybon** va **poypor** kabi sug'orish bo'yicha mutaxassislar bo'lgan. Chorvachilik ham yuksak darajada rivojlangan. Chorvachilik aholini chorva mahsulotlari bilan ta'minlabgina qolmay, xo'jalikning hamma sohalariga ot-ulov ham yetkazib bergan. Ot, eshak, tuya va ho'kizlar qo'sh, arava, moyjuvoz va chig'irlarga qo'shilib ishlatilgan. Ayniqsa, qo'shinni ot-ulov bilan ta'min-lash muhim edi.

Hunarmandchilik. Shaharlarda to'qimachilik, kulolchilik, chilangarlik, miskarlik, zargarlik, shishasozlik va duradgorlik ancha rivoj topdi. Natijada shaharlar qiyofasi o'zgarib, katta-katta imoratlar, ustaxonalar, masjid, madrasa, maqbara, xonaqoh va karvonsaroylar qad ko'tardi. Shaharning do'nglik yerida joylashgan arkda, odatda, podsho qarorgohi – dargoh, xazina, chaqa-tanqalar so'qiladigan zarbxona va qamoqxona bo'lardi. Uning markazida registon maydoni, devonlar, mahkama saroyi, amirzodalar, saroy a'yonlari, ruhoniylar, muikdor dehqonlar va davlatmand savdogarlarning hashamatli qasrlari, qurol-yarog', asbob, egar-jabduq yasaydigan ustaxonalar, hunarmandlarning yangi-yangi mahalla-ko'ylari, bozor va rastalar paydo bo'ldi. Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv, Binkat, Kesh, Axsikent kabi shaharlar o'rta asr hunarmandchiligining rivoj topgan yirik markazi va g'ajum maskan qiyofasini oladi.

Samarqandda yuqori navli **qog'oz** ishlab chiqarilardi. **Shosh** o'zining ko'ncilik mahsulotlari va **charm mollari** bilan, **lloq esa kumush** va **qo'rg'oshin** konlari hamda kumush tanga chiqaradigan **zarbxonasi** bilan mashhur edi. **Xorazmda qayiqsozlik** taraqqiy qildi. Xorazm va Termizda yasalgan qayiqlar Amudaryo bo'ylab to Orol dengizigacha muttasil mol tashib savdogarlarning yukini yengil, uzog'ini yaqin qilgan. Bu davrda

shahar bilan birga qishloqlar ham iqtisodiy hayotda katta o'ringa ega edi. Buxoroning **Zandana** qishlog'ida to'qilgan mallarang bo'z «**zandanachi**», Samarqandning **Vador** qishlog'ida tayyorlangan mato «**vadoriy**» nomlari bilan mashhur bo'lgan.

Konchilik. Movarounnahrda qadimdan mavjud bo'lgan konchilik **IX – X asrlarda** yuksak darajada rivojlandi. Zarafshon tog'larida temir, mis, qo'rg'oshin, oltin, kumush, firuza va boshqa qimmatbaho toshlar qazib olinardi. Iloq kumush va qo'rg'oshin qazib olishning yirik markazlaridan biri edi. Farg'ona vodiysi tog'laridan temir, qo'rg'oshin, kumush, simob, mis, qalay, firuza, navshadil qazib chiqarilgan. Hatto Farg'onadan toshko'mir va neft qazib olingan. Konlar yaqinida rudalarni eritib, ma'dan oluvchi ohangarlar va konchilarning qishloqlari bo'lardi.

Ichki va tashqi savdo. **IX – X asrlarda** ichki va tashqi savdo kengaydi. Qadimgi karvon yo'li bo'ylab quduqlar qazilib, har bir bekatda rabotlar bino qilinadi. Shahar va qishloqlarda karvonsaroylar quriladi. Shimoliy yo'l orqali Janubiy Sibir va Mo'g'ulistonga Movarounnahrda bo'z, kiyim-kechak, egar-jabduq, o'q-yoy, qilich, idish-asbob, zargarlik buyumlari, dori-darmon, quruq meva, kunjut, zig'ir moyi va boshqa shu kabi mollar olib borilgan. Sibirdan turli-tuman qimmatbaho mo'ynalar, chorva mollari va chorvachilik mahsulotlari keltirilgan. Xitoyga shisha buyumlar olib borilardi. Xitoydan ipak, shoyi gazlamalar, chinni idishlar olib kelingan. Xitoyshunos **A.Xo'jayevning** ta'kidlashicha, **VII – IX asrlarda** Xitoy bilan bo'lgan savdoda **choy, ipak mato, tuz** va **ot** asosiy o'rinda turgan. *Har bir ot Xitoy bozorida (to'pi 12,8 metrli) 50 o'ram ipak matoga ayirbosh (barter) qilingan. Choy bahosida har bir otning bahosi 56 kg oliy navli choyga teng bo'lgan. Bir necha «jin» (600 g) choyga bir bosh qo'y almashtirilgan.*

VII – VIII asrlarda choy asosiy import mahsulotlaridan biriga aylangan. Xitoycha «**cha**» yoki «**ming**» deb yuritilgan xushbo'y choy o'simligi va uning seleksiyasi bu davrda Sharqiy Turkiston orqali Turkiston diyoriga, so'ngra boshqa mamlakatlarga keng tarqalib, aholining maishiy hayotida kundalik iste'mol etiladigan chanqovbosdi benazir ichimlikka aylangan. Itil, Xazar va Bulg'orga guruch, quruq mevalar, yong'oq, mayiz, o'rik va h.k., kanakunjut moyi, shirinliklar, tuzlangan baliq, bo'za, mushk-anbar, paxta, ip va shoyi matolar, movut, kimxob, gilam va choyshablar, kamon, Xitoy, Hindiston, Eron, Kichik Osiyo, Iroq va boshqa mamlakatlardan keltirilgan mollar chiqarilardi. Bulg'or va Xazardan qimmatbaho mo'ynalar, mum, shamlar, o'qlar, cho'qqi qalpoqlar, baliq moyi, asal, qo'y va qoramol olib kelinardi.

Pul. Ichki bozorlarda «**fais**» deb atalgan mis chaqa, xalqaro savdoda

esa kumush tanga – **dirhamlar** ishlatilardi. Mis chaqalarni markaziy hukumat ham, sulola a'zolaridan bo'lgan ba'zi mahalliy viloyat hokimlari ham chiqarardilar. Kumush tangalar faqat hukumat boshlig'i nomidan **Marv, Samarqand, Buxoro va Shoshda** davlat zarbxonalarida so'qilardi. Somoniylar «**ismoiliy**», «**muhammadiy**» nomli bir necha kumush dirhamlar chiqargandilar. Ular orasida «ismoiliy» yuqori sifatli sof kumushdan zarb etilib, asosan, xalqaro savdo aloqalarida ishlatilgan.

5.4. IX – X ASRLARDA YER-MULK MUNOSABATLARI. SOMONIYLAR SULOLASI INQIROZI

Yer egaligi turlari. Somoniylar hukmronligi davrida yer egaligining «**mulki sultoniy**», «**mulk yerlari**», «**vaqf yerlari**», «**mulki xos**» va «**jamo'a yerlari**» deb ataluvchi **besht** turi mavjud bo'lgan. Oliy martabali ruhoniylar va sayyidlar qo'l ostidagi yerlar «mulki xos» deb yuritilgan. Bunday mulkdorlar davlatga hosilning **1/10 qismi** hisobida **ushr** solig'ini to'lagan, xolos. Hukmron sulola hamda oliy tabaqa vakillariga davlat oldidagi xizmatlari evaziga hadya qilingan (soliqning bir qismi) mulklar iqto yerlari deb yuritilgan. Bundan tashqari, qishloq jamoalari tasarrufida ham ma'lum hajmda yer maydonlari saqlanib, ular «jamo'a yerlari» hisoblanardi. Ular, asosan, lalmikor va tog'oldi yerlaridan iborat bo'lgan.

Barzikor-qo'shchilar. IX – X asrlarda katta yer egalari kadivarlarni ishlatishdan ko'ra o'z yerlarini qishloq jamoalarining kam yerli a'zolariga ijaraga berishni afzal ko'radilar. Ijarachilar «**barzikor**» yoki «**qo'shchilar**» deb atalardi. Agar barzikor o'z urug'i va qo'shi bilan dehqonchilik qilsa, uning hissasi hosilning **1/3, 1/4** yoki **1/5 qismi** miqdorida belgilangan. Qosh va urug'likni yer egasi hisobidan ishlatgan qo'shchi hosilning **1/10** yoki **1/12 qismi** miqdorida ulushga ega bo'lardi. Davlat soliqlari (xiroj va ushr) yer egasidan ham, qo'shchilardan ham alohida-alohida olinardi.

Somoniylar hokimiyatining inqirozi. Jafokash aholi zimmasiga sug'orish tarmoqlarini muntazam loyqadan tozalash, kanallar qazish, to'g'onlar o'rnatish, ko'priklar qurish, suv omborlari barpo etish kabi ishlar yuklangandi. Bundan tashqari, masjid, madrasa, xonaqoh, maqbara va karvonsaroylar qurilishida, shahar va qal'alarining mudofaa devorlarini ta'mirlash va yo'llarni tuzatishda tekinga ishlab berishga majbur bo'linardi. Somoniylar harbiy yurishlari, hukmron sulolaning ichki nizolari, mahalliy hokimlarning boshboshdoqliklari avj olib bordi. Oqibatda mamlakatda iqtisodiy tanglik sodir bo'ldi. Hatto harbiylar, jumladan, amirning muntazam turk sarbozlari qo'shiniga maosh to'lash uchun

mablag' topilmaydi. Bunday og'ir vaziyatdan chiqish uchun **942-yili** aholidan **ikki** marta soliq undirib olinadi. Behad tartibsizlik mamlakatda vaziyatni yanada keskinlashtirib, turli tabaqalarning hokimiyatga qarshi qo'zg'alishiga sabab bo'ldi.

Siyosiy vaziyat **Nuh (943 – 954)** va uning nabirasi **Nuh II (976 – 997)** hukmronlik qilgan davrda nihoyatda keskin tus oladi. **947-yili** Nuh ibn Nasrning amakisi **Ibrohim** isyon ko'taradi. U saroy sarbozlari va Chag'oniyonning yirik yer-mulk egasi **Abu Ali Chag'oniy** yordamida Buxoro taxtini egallab oladi. Ko'p vaqt o'tmay Abu Ali Chag'oniy isyon ko'taradi. Nuh qo'zg'olonni bostirolmaydi. U **952-yili** Abu Ali Chag'oniyini avval Chag'oniyonga, so'ngra Xurosonga hokim qilib tayinlaydi. **961-yili** Buxoro harbiy askarlarining isyoni ko'tariladi. Qo'zg'olonchilar amir saroyini talaydilar va unga o't qo'yib yuboradilar. Bunday voqealarning tez-tez qaytarilib turishi, shubhasiz, markaziy hokimiyatning zaiflashib qolganidan dalolat berardi. **X asr oxiriga** kelib somoniylar o'rtasida avj olgan o'zaro urushlar, mahalliy hokimlar va yirik mulkdor zodagonlarning markaziy hokimiyatga qarshi kurashi iqtisodiy va siyosiy qudratga katta putur yetkazadi. Natijada somoniylar hokimiyati zaiflashib, inqirozga yuz tutdi.

G'azna viloyat davlati. Mamlakatda sodir bo'lgan og'irdavrdan Somoniylar davlatining turk hojiblari saroy gvardiyasining siyosiy nufuzi nihoyatda kuchaydi. Chunki harbiy va mudofaa ishlari to'la ular qo'lida edi. Turkiy sarkardalarning xizmatlari evaziga somoniy amirlari aksariyat iqtidorli lashkarboshilarni **hojib ul-hojib** yoki **hojib ul-buzruk** kabi oliy harbiy mansablarga tayinlab, ularga hatto ayrim viloyatlarni boshqarish huquqini berganlar. **962 – 963-yillarda G'azna** viloyatini **Alptegin** noib va lashkar amiri sifatida boshqargan. U **G'azna** va **Kobul** viloyatlarini mustaqil idora etishga intilib **G'aznaviylar davlatiga** asos solgan. Mazkur yosh turkiy davlatning poytaxti **G'azna** shahrida qaror topgan. G'aznaviylarning siyosiy nufuzi **Sobuqtegin** davrida (**977 – 997**) ortib, somoniylar tomonidan e'tirof etilgan. **Mahmud G'aznaviy** davrida (**997 – 1030**) esa uning hududi kengayib, Sharqning eng qudratli davlatlaridan biriga aylangan. Davlat chegarasi g'arbda **Ray** va **Isfahon** shaharlari. **Kaspiy** dengizi, shimoli-g'arbda **Xorazm** va **Orol** dengizigacha cho'zilgan. Sharqda esa **Shimoliy Hindistonning** kattagina qismini o'z ichiga olgan va **Janubiy Balujiston** gacha yetgandi. Somoniylar sulolasi barham topgach, Mahmud G'aznaviy ularning Xurosondagi hududini, so'ng Xorazm davlatini (**1017**) ham o'z saltanatiga qo'shib olgan. Ammo **Mas'ud G'aznaviy** davrida (**1030 – 1041**) mamlakat viloyatlari birin-ketin qo'ldan chiqarilib,

tanazzulga yuz tutgan. Oqibatda **1186-yili** G'aznaviylar davlati butunlay tugatilgan.

G'aznaviylar davlat tuzumi va boshqaruv tizimlari azaldan rivojlanib kelayotgan turkiy davlatchilik asosida qurilgan bo'lsa-da, biroq u o'ziga xos mahkamachilik xususiyatiga ega edi. Bosh vazir tizimida **harbiy, elchilik va rasmiy tadbirlar, moliya va xabar-pochta** devonlari faoliyat ko'rsatgan. Viloyat hukmdori **voliy**, shahar hokimi **rais** deb yuritilgan. Viloyatda boshqaruv ishlari **amid**, shaharlarda esa **kutvol** tomonidan amalga oshirilgan. Davlat qudratli qo'shinga ega edi. Bosh qo'mondon **sipohsolor**, lashkarboshi **solor**, harbiy qismlar boshlig'i **sarxang** deb atalgan. Qo'shinda harbiy kemalar (daryo va dengiz floti) ham mavjud bo'lgan.

G'aznaviylar davlatida ilm-fan va madaniyat, xususan, adabiyot rivojlangan. Mahmud G'aznaviy turkiy ona tili bilan bir qatorda fors, arab va pahlaviy tillarini ham mukammal bilgan, she'r bitgan. Poytaxt saroyida **400 dan ortiq** olim, shoir va san'atkorlar ijod qilgan. **Abu Rayhon Beruniy, Nosir Xusrav, Gardiziy va Bayhaqiy** kabi buyuk mutafakkirlar G'aznada yashaganlar. **Beruniy «Qonuni Mas'udiy», Bayhaqiy «Tarixi Mas'udiy»** asarlarini sulton Mas'udga bag'ishlaganlar. **Abul Qosim Firdavsiy** mashhur **«Shohnoma»** dostonini **Mahmud G'aznaviyga** taqdim etgan. G'aznaviylar davlatida qurilish va me'morchilikka ham jiddiy e'tibor berilgan. **G'azna, Balx, Nishopur, Lohur** va boshqa shaharlarda ko'plab madrasalar, masjid, xonaqoh va saroylar bino qilinib, kutubxonalar faoliyat ko'rsatgan. Bog'-u chorbog'lar barpo etilgan, xususan, poytaxt G'azna shahri gullab-yashnagan.

5.5. QORAXONIYLAR DAVLATI

Qoraxoniylar davlatining tashkil topishi. **X asr o'rtalarida** Issiqko'lning janubi va Koshg'arda yashagan **yag'mo** qabilasi o'zining shimoli-sharqida yashovchi **chigil** qabilasi bilan yagona ittifoqqa birlashgan. So'ngra Yettisuvga hujum qilib qarluqlarni bo'ysundirdi va ulkan hududda **Qoraxoniylar davlati** tashkil topdi. Mazkur davlatga **Abdulkarim Sotuq Bug'roxon** asos soladi. Uning poytaxti **Bolasog'un** shahri edi. Qoraxoniylar davlati hukmdorlari **«arslonxon»** va **«bug'roxon»** unvonlari bilan yuritilgan. Bu so'zlar oliy darajali hukmdor ma'nosini anglatgan. Buyuklik yoki ulug'lik qadimda turkiy xalqlarda **«qora»** so'zi bilan sifatlangan. Shu bois taxtda o'tirgan arslonxon yoki bug'roxon **qoraxon** hisoblangan. Aslida, **arslon chigil** qabilasining totemi – ajdodi sanalgan. **Bug'ro** esa yag'molarning

totemi bo'lib, og'ir yuk ko'taradigan ikki o'rkachli tuya ma'nosini anglatgan. Qoraxon «**tamg'achxon**» deb ham yuritilardi.

Qoraxonivla ming Movarounnahrğa hujumi. **992-yili** Horun Bug'roxon boshliq qoraxoniylar Movarounnahrğa hujum boshlaydilar. Bu davrda Somoniylar davlati chuqur inqiroz girdobiga tushib qolgandi. Qoraxoniylar Buxoroni qarshiliksiz ishg'ol qildilar. **Nuh ibn Mansur** qoraxoniylarga qarshi kurashish uchun G'aznadagi noibi **Sobuqtegin**ni yordamga chaqiradi. U yigirma mingli qoshin bilan Movarounnahrğa yetib keldi. Nuh bilan birlashib bir necha janglardan so'ng qoraxoniylar noibi qo'shinlarini tor-mor qiladi. Buning evaziga Nuh Sobuqteginni Xuroson noibi etib tayinlaydi. Natijada Gazna va Xurosonda Sobuqtegin va o'g'li Mahmudning siyosiy hukmronligi mustahkamlanib, **G'aznaviylar davlati** tashkil topadi. Tez orada mazkur davlat kuchayib, Hindiston chegarasidan Amudaryogacha bo'lgan yerlarni egallaydi.

996-yili qoraxoniylar Movarounnahr tomon yana hujum boshlaydilar. Sobuqtegin qo'shini Buxoroni egallaydi. So'ngra u qoraxoniylar bilan muzokaralar olib boradi. Ular o'rtasida shartnoma tuzilib, Sirdaryo havzasi qoraxoniylar qo'liga o'tadi. Sobuqtegin esa Amudaryodan janubdagi yerlar, jumladan, Xurosonda hukmdor bo'lib oladi. Somoniylarga Movarounnahrning markaziy qismigina beriladi, xolos. **999-yili** Buxoroning **Nasr Eloqxon** tomonidan zabt etilishi bilan somoniylar hukmronligi barham topdi.

Qoraxonivlar davlatiniga ikkiga ajralishi. Qoraxoniylar endi Xurosonni ham o'z davlatiga qo'shib olish uchun harakat qiladilar. Oradan ko'p vaqt o'tmay qoraxoniylar va g'aznaviylar o'rtasida shiddatli urush boshlanadi. **1006-** va **1008-yillarda** qoraxoniylar Xuroson ustiga ikki marta qo'shin tortadilar. Lekin Mahmud G'aznaviy qoraxoniylarga zarba berib, Xurosonni o'z davlati tasarrufida saqlab qolishga erishadi. Bu davrda **saljuqiylar** g'aznaviylarga xavf sola boshlaydi. Saljuqiylar bilan jiddiy kurash boshlanadi. Bundan foydalangan qoraxoniylarning mahalliy hukmdori **Ibrohim Bo'ritagin 1038-yili** Amudaryo bo'yi viloyatlari – **Xuttalon, Vaxsh** va **Chag'oniyonni** g'aznaviylardan tortib oladi. Ko'p o'tmay u Movarounnahr va Farg'onani o'ziga bo'sundirib, mustaqil siyosat yurita boshlaydi. Natijada qoraxoniylar ikki mustaqil davlatga ajralib ketadi. Biri poytaxti Bolasog'unda bo'lgan **Sharqiy qoraxoniylar**, ikkinchisi markazi Samarqandda bo'lgan **G'arbiy qoraxoniylar** davlati edi. Ibrohim Bo'ritagin «**bug'roxon**» unvonini oigan.

Davlat boshqaruvi. Qoraxoniylar davlatni el-yurt va viloyatlarga bo'lib idora qilganlar. Ularni **eloqxon** va **takin** (tegin)lar boshqarardi. Hokim-

lari faqat qoraxoniylar xonadonining eloqxon unvoniga sazovor bo'lgan a'zolaridan saylangan. Eloqxonlar o'z nomlari bilan chaqa tangalar zarb qilar va viloyatlarning mustaqilligi uchun intildilar. Movarounnahr eloqxoni qoraxoniy eloqxonlari orasida katta obro'ga ega edi. U, odatda, Samarqandda taxtda o'tirgan. Viloyat boshqaruv ma'muriyatida somoniylar davridagidek **vazirlar, sohibbaridlar, mustavfiylar** xizmat qilardi. Shaharlar esa **shahar hokimi, rais** va **muhtasiblar** tomonidan boshqarilardi. Qoraxoniylar mamlakatda o'z hukmronligini mustahkamlab olishda musulmon ruhoniylari bilan yaqin va do'stona munosabat o'rnatadilar. Bu davrda **imomlar, sayyidlar, shayxlar** va **sadrlarga** e'tibor kuchayib, ularning obro'yi har qachongidan ham balandga ko'tariladi. Qoraxoniy hukmdorlar, garchi bu davrda hali o'troq hayotga ko'chmagan bo'lsalar-da, dehqonchilik vohalari va shaharlarning madaniy ahamiyatini yaxshi anglardilar. Ular Bolasog'un, Koshg'ar, Taroz, O'zgan, Samarqand va Buxoro kabi shaharlarni davlat yoki viloyat poytaxtiga aylantirib, shaharlar bilan aloqa bog'lashga harakat qiladilar.

5.6. XI – XII ASRLARDA IJTIMOY-IQTISODIY HAYOT

Qishloq xo'jaligidaqi ahvol. Movarounnahrda kirib kelgan ko'chmanchi chorvadorlar dehqonchilik maydonlarini toptab oyoqosti qildilar. Ekinzorlar yaylovlarga aylantirildi, ko'pgina dalalar, paykal va bog'lar barbod bo'ldi. Ekin maydonlari qisqarib ketdi. Mahalliy mulkdor dehqonlar bilan chorvador ko'chmanchilar o'rtasida ziddiyat kuchayib, dehqonlarga qarshi kurash keskin tus oladi. Dehqonlar jon saqlash maqsadida o'z yerlarini tashlab ketishga majbur bo'ladilar, ularga zo'rlik choralari ham qo'llanilgan. Qoraxoniylar hukmronligi davrida mahalliy mulkdor dehqonlar yer-suv mulklaridan hamda mavqelaridan ajralib, jamiyat hayotida o'zining ilgari o'rni va ahamiyatini butunlay yo'qotadi.

Iqto verlarining kengayishi. XI asrdan boshlab yerdan foydalanishda iqto tartiboti keng yoyiladi. Hukmron sulola namoyandalaridan tashqari oliy darajali harbiylar, davlat ma'murlari va mahalliy zodagonlarga ham katta-katta yer maydonlari iqto tarzida hadya qilinadi. Iqto qoraxoniylar uchun bo'ysundirilgan mamlakat aholisidan soliqarni undirib, uni boshqarishning eng qulay shakli hisoblangan. Bu davrda iqto tartibi shunchalik keng aydiki, nafaqat qishloqlar, balki butun bir viloyat va yirik shaharlardan olinadigan daromad ham iqto tarzida in'om qilinadigan bo'ldi. Iqto vaqtinchalik in'omdan umrbod foydalanishga, hatto avloddan avlodga o'tadigan merosiy mulkka aylana boshlagan. Shunday qilib,

XI – XII asrlarda iqto mulkchilikning asosiy shakllaridan biriga aylanadi. Bu davrga kelib ruhoniylarga bo'lgan e'tibor kuchayishi, ularning siyosiy ta'siri ortib borishi bilan **vaqf yerlari** ham ancha ko'paydi. Garchi bu davrda **barzikorlar** ilk o'rta asrlardagi kadivarlarga nisbatan ozod hisoblansalar-da, ammo ularning zimmasiga turli soliq va majburiyatlar yuklangan. Sug'orish tarmoqlari, to'g'onlar, yo'l va qal'alar qurish va ularni ta'mirlashda ularning ishtiroki shart edi.

Shaharlar savdo. XI – XII asrlarda, ayniqsa, shaharlar kengayadi, aholisining soni ko'payib, gavjumlashadi. Samarqand, Buxoro, Termiz, O'zgan, Toshkent kabi shaharlar ichki va tashqi savdo uchun xilma-xil chaqa-tangalar vositasi bilan olib boriladigan bozor tijoratining markaziga aylanadi. Shaharlar markazida shohona saroylar, masjidlar, madrasa, minora va hammomlar, shahar ichi va atrofida savdo va hunarmandchilik mahallalari, karvonsaroylar va bozorlar barpo etiladi. Shaharlarda, ayniqsa, ku'lolchilik, shishasozlik, miskarlik va chilangarlik rivoj topadi. **XI – XII asrlarning** sirli koshinkor va qabartma naqshli sopol idish va tovoqlari, rangdor shisha buyumlari, naqshinkor mis idishlari o'zining xilma-xilligi va nafisligi bilan ajralib turadi. Hunarmandchilik taraqqiy etishi hamda ichki va tashqi savdoning kengayishi bilan bozor tijoratida pulga talab oshadi. Natijada qoraxoniylar va ularning viloyat hokimlari tomonidan kumush va misdan ko'plab chaqa va tangalar zarb qilinadi. **Bolasog'un, Tarozi, O'zgan Toshkent, Samarqand, Buxoro** va boshqa shaharlarda pul so'qiladigan zarbxonalar bo'lgan.

Qoraxitoylar hujumi. Mamlakatni viloyatlarga bo'lib boshqarish va iqto tartibotining keng joriy etilishi ayrim viloyatlarning siyosiy nufuzini oshirib, ularning mustaqillikka intilishini kuchaytiradi. Oqibatda siyosiy jihatdan tobora zaiflashib borayotgan Qoraxoniylar davlati o'zining avvalgi mavqeyini yo'qotib, saljuqiylar tazyiqiga uchraydi va qaram bo'lib qoladi. **XII asrning 30-yillari oxirida** Qoraxoniylar davlati Sharqdan kelgan ko'chmanchi **qoraxitoylar** (mo'g'ullarga mansub qabila) hujumiga duchor bo'ladi. **Go'rxon Bolasog'un** shahrini Qoraxitoylar davlati poytaxtiga aylantirgan. Yettisuvga joylashib olgan qoraxitoylar tez orada **Sirdaryoning** o'rta-oqimiga tomon yurish boshlaydi. Ularning jangovar qo'shinlari, avvalo, Shosh va Farg'onaga, so'ngra Zarafshon va Qashqadaryo viloyatlariga bostirib kiradi. **1137-yili** ular **Xo'jand** yaqinida qoraxoniylar eloqxoni **Mahmudga** qaqshatqich zarba beradilar. O'zaro sulh tuzilib, qoraxoniylardan katta tovon olingach o'z yurtlariga qaytib ketadilar. Lekin sulh uzoqqa cho'zilmaydi. Oradan **to'rt yil** o'tib qoraxitoylar yana Movarounnahrda yurish qiladilar. **1141-yili** bo'lib

o'tgan jangda qoraxitoylar g'alaba qozonadi. Oqibatda Qoraxoniylar davlati tugatiladi.

5.7. XORAZMSHOHLAR DAVLATI

Mustaqillik uchun kurash. 1017-yili Mahmud G'aznaviy tomonidan zabt etilib, o'z mustaqilligini yo'qotgan **Xorazm** ko'p vaqt o'tmay (1040) **Saljuqiylar davlatiga** qaram bo'lib qoladi. Saljuqiylar hukmdori **Malikshoh** o'z ma'murlaridan **Anushteginni** Xorazmga noib qilib tayinlaydi. Anushtegin vafotidan keyin Xorazmda uning vorisi **Qutbiddin Muhammad** (1097 – 1127) noiblik qiladi. Garchi u «**xorazmshoh**» unvonini tiklab, bunday jarangdor nom bilan atalsa-da, Saljuqiylar davlatining sadoqatli noibligicha qolgandi. Xorazmning mustaqilligi Qutbiddin Muhammadning o'g'li **Otsiz** (1127 – 1156) nomi bilan bog'liq. Otsiz va uning vorislari Xorazmning mustaqilligi yo'lida Movarounnahr va Eronda sodir bo'lgan har qanday qulay vaziyatdan foydalanadi. Otsiz dastavval turkman va qipchoqlarni o'ziga bo'ysundiradi. Sirdaryo etaklari va Mang'ishloq yarimorolini egallaydi. Qang'li va turkmanlardan kuchli qo'shin to'plab, **sulton Sanjarga** qarshi isyon ko'taradi. Otsiz Kaspiy dengizi sohillaridan to Sirdaryoning o'rta oqimiga qadar bo'lgan **Xorazmshohlar davlatining** poydevorini barpo etadi.

Xorazmshohlar davlatining tashkil topishi. Otsizning siyosatini uning vorislari **Elarslon** (1156 – 1172) Sultonshoh Mahmud (1172) va **Takash** (1172 – 1200) davom ettiradilar. Movarounnahr va Xurosonda siyosiy vaziyat yanada keskinlashadi. **1153-yili** sulton Sanjarga qarshi ko'chmanchi o'g'uzlar isyon ko'taradilar. Buning oqibatida Saljuqiylar davlati keskin zarbaga uchrab parchalanib ketadi. Dastavval undan Kichik Osiyo va Kermon ajralib chiqadi. So'ngra Fors, Ozarbayjon va Xuroson viloyatlari mustaqil bo'lib oladi. Bunday siyosiy vaziyatda Xorazmning hukmronlik doirasi kengaytirilib, uning mustaqilligi yanada mustahkamlanadi. Xorazm davlati, ayniqsa, Otsizning nabirasi Takash davrida juda kengayadi. **1187–1193-yillarda Nishopur, Ray va Marv** shaharlarini zabt etadi. **1194-yili** esa saljuqiylar sultoni **To'g'rulga** qaqshatqich zarba berib **Eronni** Xorazmga bo'ysundiradi.

Davlat hududining kengayishi. Takashdan so'ng uning o'g'li **Muhammad** (1200 – 1220) ham Xorazm davlatini kengaytirish siyosatini davom ettirdi. **1206-yili Talos** vodiysida qoraxitoylar mag'lubiyatga uchratiladi. Yettisuvga qadar bo'lgan yerlar Xorazmshohlar davlati tasarrufiga o'tadi. **XIII asr boshida** Xorazm davlatining shimoli-g'arbiy va g'arbiy chegarasi

Orol va Kaspiy dengizi sohillaridan janubi-g'arbda Iroqqa qadar borardi. Janubi-sharqiy hududlari G'azna viloyatidan, shimoli-sharqiy chegarasi esa Yettisuv va Dashti Qipchoqdan o'tardi. Bu ulkan davlatning poytaxti **Urganch** shahri edi. Xorazmshoh «**Iskandari soniy**» deb ulug'lanardi.

Ichki ziddiyatlar. Qoraxitoylar zulmidan qutulishgan bo'lsa-da, mehnatkash aholining ahvoli yengillashmadi. Aksincha, xorazmshohlarning harbiy yurishlari, talonchilikdan iborat soliq siyosatidagi beboshlik, amir va ma'murlarning jabr-u zulmi mamlakat fuqarolarining moddiy ahvolini g'oyat og'iriashtirdi, xalq xo'jaligini yanada zaiflashtirdi. Bu shahar va qishloq mehnatkashlarining xorazmshohlarga qarshi noroziligini oshirdi. Natijada **1210-yili O'tror aholisi**, **1212-yili esa samarqandliklar** qo'zg'olon ko'tardilar. Muhammad Xorazmshoh qo'zg'olonlarni shafqatsizlik bilan bostiradi. Xorazmshohlar davlati faqat tashqi ko'rinishidagina kuchli edi. Uning yemirilishiga sabab bo'lgan ziddiyatlar kuchayib bordi. Viloyat hukmdorlarining isyonlari, xalqning ko'pgina tabaqalari noroziligi, qo'shin va saroyda fitnalarning avj olishi davlatning beqaror holatini ko'rsatardi. Shu bois mazkur davlat ko'p yashamadi.

6-BOB. IX – XIII ASRLAR DA MADANIY HAYOT

6.1. O'RTA OSIYODA ILM-FAN RAVNAQI

«*Bayt ul-hikmat*». IX – XIII asrlarda mintaqada sodir bo'lgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar mamlakat madaniy hayotiga ham kuchli ta'sir etdi. Movarounnahr istilo qilingach faqat islom dinigina emas, balki arab tili va uning imlosi ham joriy etildi. Bag'dod shahri Sharqning yirik ilm va madaniy markazi edi. IX asrda bu shaharda «*Bayt ul-hikmat*» tashkil etilgandi. «*Bayt ul-hikmat*»da katta kutubxona, Bag'dod va Damashqda astronomik kuzatishlar olib boriladigan rasadxonalar mavjud edi. Bu ilm dargohiga jalb etilgan tolibi ilmlar ilmiy tadqiqotlar bilan bir qatorda qadimgi yunon va hind olimlarining ilmiy merosini o'rganish, asarlarini arab tiliga tarjima qilish bilan shug'ullanardilar. **Al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oniy, Ahmad al-Marvaziy, Al-Abbos Javhariy va Yahyo bin Abu Mansur** kabi o'rta osiyolik olimlar ijod qilib, ilm-fanga katta hissa qo'shdilar.

Al-Xorazmiy. **Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783 – 850)** Xorazm diyorida tug'ilib voyaga yetadi. Dastlabki bilimlarini Xorazm, Movarounnahr shahar va qishloqlarida oladi. So'ngra xalifa **Ma'mun** zamonida (813 – 833) «*Bayt ul-hikmat*»da mudir sifatida faoliyat ko'rsatdi. Zamonasining mashhur matematigi, astronomi va geografi sifatida fanga ulkan hissa qo'shdi. Xorazmiy **20 dan ortiq** asarlar yozdi. Ulardan faqat 10 tasigina bizgacha yetib kelgan. Matematikaga doir asarlari «*Al-jabr val-muqobala*», «*Hind hisobi haqida*»; geografiyaga oid kitobi «*Kitob surat ul-arz*» (Yer surati); astronomiyaga oid asarlari «*Zij*» va «*Usturlab bilan ishlash haqida kitob*»; tarixga oid asarlari «*Kitob at-tarix*», «*Yahudiylarning taqvimi va bayramlarini aniqlash haqida risola*» nomlari bilan atalgan. Xorazmiy nomi esa matematika fanida «*algoritim*» atamasi shklida o'z ifodasini topdi. Uning «*Al-jabr*» asari asrlar davomida avlodlar qo'lida yer o'lchash, ariq chiqarish, bino qurish, merosni taqsimlash va boshqa turli hisob hamda o'lchov ishlarida dasturilamal bo'lib xizmat qildi. Asar **XII asr**dayoq **Ispaniyada lotin tiliga** tarjima qilinadi va qayta ishlanadi. Xorazmiyning arifmetik risolasi hind raqamlariga asoslangan o'nlik hisoblash tizimining Yevropada, qolaversa, butun dunyoda tarqalishida buyuk ahamiyat kasb etdi.

Ahmad al-Farg'oniy. «*Bayt ul-hikmat*»da faoliyat ko'rsatgan olimlardan yana biri buyuk astronom, matematik va geograf **Abul Abbas Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Farg'oniy (797 – 865)**dir. U Yevropada **Alfraganus** taxallusi bilan shuhrat qozondi. U astronomiya, matematika

va geografiya fanlari, qator ilmiy va amaliy ishlar bilan shug'ullandi. Damashqdagi rasadxonada osmon jismlari harakati va o'rnini aniqlash, yangicha zij (astronomik jadval) yaratish ishlariga rahbarlik qildi. **831 – 833-yillarda** Suriyaning shimolida **Sinjor** dashtida va **Ar-Raqqa** oralig'ida yer meridiani bir darajasining uzunligini o'lchashda qatnashdi. **861-yili** Farg'oniy rahbarligida Nil daryosi sohilida qurilgan qadimgi gidrometr – daryo oqimi sathini o'lchaydigan «**Miqyos an-Nil**» inshooti va uning darajoti qayta tiklandi. Bizgacha Farg'oniyning sakkizta asari saqlangan bo'lib, ular orasida «**Samoviy harakatlar va umumiy ilmi nujum**» kitobi mashhur. Bu asar **XII asr**dayoq **lotin tiliga** tarjima qilinib, Yevropa mamlakatlaridagi astronomiya ilmining rivojini boshlab berdi. Mustaqillik yillarida allomaning noyob merosi xalqimizga qaytarildi. **1998-yil oktyabr**da Ahmad al-Farg'oniy tavalludining **1200 yilligi** nishonlandi. Farg'ona shahrida allomaga haykal o'rnatildi.

Imom al-Buxoriy. Dunyoviy fan olimlari bilan bir qatorda bu davrda islom ta'limotining takomili yo'lida movarounnahrlilik muhaddis ulamolarning ham xizmatlari katta bo'ldi. Bu borada **Imom al-Buxoriy (Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, 810 – 870)**, uning zamondoshi va shogirdi **Termiziy (Abu Iso Muhammad at-Termiziy, 824 – 894)**larning hissasi nihoyatda ulug'dir. Imom al-Buxoriy islom ta'limotiga oid **20 dan ortiq** asar yozdi. Uning «**Al-jomi' as-sahih**» nomli shoh asari qariyb o'n ikki asr davomida islom olamida Qur'oni Karimdan keyingi asosiy manba sifatida yuqori baholanib keladi. Bu bebaho asarga **7275 hadis** kiritilgan. **1998-yil oktyabr**da Imom al-Buxoriy tavalludining **1225 yilligi** nishonlandi. Samarqand yaqinidagi **Xartang** qishlog'ida «Imom al-Buxoriy» yodgorlik majmuasi barpo etildi. 4 jildlik «Al-jomi' as-sahih» kitobi ilk bora o'zbek tilida nashr etildi.

Abu Mansur al-Moturidiy. Kalom ilmi ravnaqiga ulkan hissa qo'shgan buyuk alloma **Abu Mansur al-Moturidiy** taxminan **870-yili** Samarqand yaqinidagi **Moturid** qishlog'ida tug'ilgan. Al-Moturidiy islomiy odob qoidalari, ma'naviy kamolot sirlaridan ta'lim berishga mo'ljallangan qator asarlar yozgan. Ulardan «**Kitob at-Tavhid**» (Alloh birligi) va «**Ta'vilot ahl as-sunna**» (Sunniylik an'analari sharhi) nomli asarlarigina saqlanib qolgan. Ularda diniy ta'limot, islomiy urf-odatlarining insonning kamol topishida, dunyoqarashining shakllanishidagi mohiyati talqin etilgan. Al-Moturidiy **944-yili** Samarqandda vafot etgan. **2000-yil noyabr**da Imom al-Moturidiy tavalludining **1130 yilligi** keng nishonlandi. Samarqandda Moturidiy xotirasiga bag'ishlangan yodgorlik majmuvi barpo etildi, asarlari o'zbek tilida nashr qilindi.

6.2. MOVAROUNNAHR VA XORAZMNING MADANIY HAYOTIDA YANGI DAVR (IX – XIII ASR BOSHLARI)

Madaniy va ma'raviy uyg'onish. IX asrning 2-yarmida xalifalik hukmronligi tugab, madaniy hayot rivoji uchun keng yo'l ochildi. Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv va Nishopur kabi shaharlar ilmiy va madaniy markazlarga aylandi. Ularda kutubxonalar, kitob do'konlari qurilgan. Movarounnahrning hayotida uyg'onish davri boshlandi. **1004-yili «Dorul hikmat va maorif»** (Hikmat va maorif uyi) Ma'mun akademiyasi shakllangan. Uning asosini **Abu Nasr ibn Iroq (X asr – 1034)**, **Abuxayr ibn Hammor (991 – 1048)**, **Abu Sahl Masihiy (970 – 1011)**, **Abu Rayhon Beruniy (973 – 1048)**, **Abu Ali ibn Sino (980 – 1037)** va boshqalar tashkil etgan. **1017-yili** Mahmud G'aznaviy Xorazmga bostirib kirgan. «Dorul hikmat va maorif» faoliyati tugatilgan, olimlarning ko'pchiligi **G'azna** shahriga olib ketilgan. **1997-yil 11-noyabr**da O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Xorazm Ma'mun akademiyasini qaytadan tashkil etish to'g'risida»gi Farmoni chiqdi. **2005-yil kuzida** «Xorazm Ma'mun akademiyasi»ning **1000 yilligi** nishonlandi.

Forobiy. **Abu Nasr Forobiy (873 – 950)** **873-yili** Aris suvining Sirdaryoga quyilishida joylashgan **Forob** shahrida tug'ilgan. U avval ona shahrida, so'ngra Samarqand, Buxoro va Bag'dodda bilim olgan. Umrining oxirlarida Xalab va Damashq shaharlarida yashagan. Forobiy riyoziyot, falakiyot, tabobat, musiqa, mantiq, falsafa, tilshunoslik, tarbiyashunoslik va adabiyot sohalarida ijod qilgan. U **160 dan ortiq** asar yozib, fan va madaniyat rivojiga ulkan hissa qo'shdi. Ular orasida «**Arastuning «Metafizika» asariga sharh**», «**Musiqa kitobi**», «**Baxt-saodatga e'rishuv haqida**», «**Tirik mavjudot a'zolari haqida**», «**Fozil odamlar shahri**» va boshqa ko'pgina asarlari muhim ahamiyatga ega. Forobiy sharqda Arastudan keyingi yirik mutafakkir – «**Muallim ussoniy**» nomi bilan shuhrat topdi.

Ibn Sino. Bu davrning ulug' mutafakkirlaridan biri **Abu Ali ibn Sino 980-yili** Buxoro yaqinidagi **Afshona** qishlog'ida mahalliy amaldor oilasida dunyoga keldi. Maktabni bitirgach ustoz **Abu Abdulloh**dan mantiq, falsafa, riyoziyot va fiqh ilmlarini o'rganadi. O'n olti yoshidan Sharq va G'arb olimlarining ilmiy asarlarini mustaqil o'rganadi. Ayniqsa, **Gippokrat, Galen, Abu Bakr ar-Roziy (865 – 925)** asarlarini puxta o'zlashtiradi. Ibn Sino o'n yetti yoshi dayoq e'tiborli hakim va olim bo'lib yetishadi. U amir Nuh ibn Mansurni davolagach somoniyning saroy kutubxonasidan foydalanishga ruxsat oladi. Ibn Sino Gurganch (Urganch)dagi Ma'mun

akademiyasi olimlari qatorida ijod qiladi. Alloma **1037-yili** vafot etadi va **Hamadonda** dafn qilinadi. Ibn Sino **450 dan ortiq**, jumladan, tibbiyotga doir **43 ta** asar yozgan. Uning 5 jildlik «**Al-qonun fit-tib**» (Tib qonunlari) asari tabobatning g'oyat muhim masalalariga bag'ishlanadi. Asar **XII asr**dayoq lotinchaga tarjima qilinib, to **XVII asr**gacha Yevropa tabobatida asosiy qo'llanma sifatida foydalanilgan.

Beruniy. Ulug' mutafakkir **Abu Rayhon Beruniy (973 – 1048)** qadimgi **Kat** shahrida tug'ilib, Urganchda ta'lim olgan. Xorazmshoh **Abul Abbas Ma'mun II** saroyida to'plangan olimlar bilan birgalikda Ma'mun akademiyasida ijod qilgan. 1017-yili Beruniy va boshqa olimlar **G'aznaga** olib ketiladi. Beruniy **1048-yili** G'aznada vafot etadi. Beruniyning falakiyot, geografiya, matematika va tarix fanlari bo'yicha **160 dan ortiq** asarlari bizgacha yetib kelgan. Uning «**Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar**», «**Hindiston**», «**Mineralogiya**», «**Geodeziya**» kabi yirik asarlari shular jumlasidandir. U o'zining falakiyotga oid asarlarida Kopernikdan qariyb besh asr oldin Yerning Quyosh atrofida aylanishi haqidagi fikrni o'rta asrlarda birinchi bo'lib ilgari surdi. Yerning dumaloq shaklda ekanini asoslab berdi. **1029 ta yulduzning** koordinatlari va yulduz kattaliklari qayd etilgan jadval va dunyoning geografik xaritasini tuzdi. O'zbekiston shaharlari, Sharqshunoslik instituti, Texnika universiteti Beruniy nomi bilan ataladi. Beruniy nomidagi davlat mukofoti ta'sis etilgan.

Mahmud Zamaxshariy. Buyuk alloma **Abulqosim Mahmud az-Zamaxshariy 1074-yili** Xorazmning **Zamaxshar** qishlog'ida dunyoga kelgan. Dastlabki ma'lumotni otasidan oladi, so'ngra madrasada tahsil ko'radi. Ilmga bo'lgan chanqoqlik bois Buxoro, Marv, Nishopur, Isfahon, Shom, Bag'dod, Hirot va Makkada hayot kechirib, arab tili va adabiyoti, diniy ilmlar, xattotlik san'ati, arab maqollari va urf-odatlarini chuqur o'rganadi. Mintaqa geografiyasiga oid ma'lumotlarni to'playdi. Mahmud Zamaxshariy turli ilm sohalariga oid **50 dan ortiq** asarlar yozib qoldirdi. Ayniqsa, uning arab tili fonetikasi va morfologiyasiga bag'ishlangan «**Al-Mufassal**», Qur'oni Karim tafsiriga oid «**Al-Kashshof**» asarlari musulmon olamida mashhurdir. Zamaxshariy «**Arab va g'ayriarablar ustoz**», «**Xorazm faxri**» kabi sharafli nomlar bilan ulug'langan. Qohiradagi mashhur **Al-Azhar** diniy dorilfununi talabalari hozir ham «**Al-Kashshof**» asosida Qur'oni Karimni o'rganadilar.

Burhoniddin Marg'inoniy. Mashhur faqih (huquqshunos) **Burhoniddin al-Marg'inoniy 1123-yili** **Rishtonda** tavallud topgan. Allomaning eng nodir asari to'rt jildli «**Hidoya**»dir. U islom huquqshunosligi bo'yicha mukammal asar bo'lib, bir necha asrlar davomida musulmon mam-

lakatlaridagi huquqshunoslar uchun ham nazariy, ham amaliy qo'llanma vazifasini o'tab kelgan. Asar ko'p tillarga tarjima qilingan. **2000-yili** Marg'inoniy tavalludining **910 yilligi** nishonlandi.

Turkiy vozma adabiyot. Bu davrda turkiy xalqlarning qadimdan davom etib kelayotgan og'zaki adabiyoti bilan bir qatorda yozma adabiyoti vujudga keladi. Qator yirik asarlar bitiladi. Ulardan eng nodirlari **Yusuf Xos Hojibning (XI asr) «Qutadg'u bilig»** asari, **Mahmud Koshg'ariyning «Devoni lug'atit turk»** asari, **Ahmad Yugna'kiyning «Hibat ul-haqoyiq»** asari, **Ahmad Yassaviyning «Hikmat»** asari hisoblanadi. Bu davr turkiy tili eski o'zbek va uyg'ur tillarining vujudga kelishida ham muhim bosqich bo'ldi.

6.3. ME'MORCHILIK, SAN'AT, MUSIQA VA DINIY E'TIQOD

Me'morchilik va san'at. Islom dini va mafkurasi me'morchilik va san'atga ham kuchli ta'sir qildi. Samarqand, Buxoro, Urganch, Termiz, O'zgan va Marv shaharlarida ko'plab saroy, masjid, madrasa, minora, maqbara, tim va karvonsaroylar quriladi. Buxorodagi Ismoil Somoniy, Namozgoh, Minorayi Kalon hamda Vobkent va Jarqo'rg'ondagi minora va ko'pgina boshqa binolar o'sha davr me'morchiligi namunalaridir. Bu davrda yo'niltirilgan tosh, pishiq g'isht va suvga chidamli qurilish qorishmalaridan turli xil suv inshootlari: suv omborlari – bandlar, novalar, ko'priklar, sardobalar va korizlar barpo etiladi. **X asrda** Nurota tizmalaridagi past tog' darasi to'silib barpo etilgan **Xonbandi suv omboriga 1,5 mln litr** suv to'plangan. To'g'on granit toshi va suvga chidamli qurilish qorishmasidan barpo qilingan. Suv omborini qurishda suvning vertikal va gorizontal bosim kuchi va bu hududlarda tez-tez sodir bo'lib turadigan zilzilalar silkinish kuchi ham hisobga olingan. Bu XVII asr fransuz olimi **Blez Paskal** suv bosim kuchi to'g'risidagi qonunni kashf etishidan ancha oldin yurtdoshlarimizga malum bo'lganini ko'rsatadi.

Turariovlar. **X asrdan** boshlab binokorlikda sinchkori imoratlar keng tarqaladi. Yakkasinch va qo'shsinchli binolarning tagsinchlaridan tortib ustunlari-yu sarroblari va to'sinlarigacha yog'ochlarni payvandlash uslubida qurilib, sinchlarning orasi xom g'isht yoki guvalalar bilan urib chiqilgan. Afrosiyob, Varaxsha, Buxoro va Poykand shahar xarobalari o'rganilganda **X – XI asrlarda** ham paxsa va xom g'ishtdan qurilgan imoratlar shahar me'morchiligida asosiy o'rinni egallagani ma'lum bo'ladi. Bu davrda naqqoshlik va o'ymakorlik san'ati ham ancha rivoj topadi. Endilikda jonli mavjudotlarni tasvirlashdan murakkab geometrik va islami

gulli naqshlar ishlashga o'tiladi. Imoratning peshtoqi va devorining ayrim qismlari turli mazmundagi bitiklar bilan qoplanadi.

Xattotlik. Hali kitob bosish kashf etilmagani bois, xattotlik san'ati ancha rivoj topdi. Turli uslubda husnixat bilan bitilgan xattotlik namunalari me'moriy naqshlarda ham hayotiy mazmun va estetik zavq beruvchi bezak sifatida ishlatiladi. **IX – XIII asr boshlari** me'morchiligi va unda ishlatilgan naqsh uslublari, xattotlik namunalari, o'z navbatida, mehnatkash aholining did-nafosat, binokorlik g'oyalari va sermazmun ijodini yaqqol namoyon etdi.

Musiq san'ati. Bu davrda musiqa san'ati ham g'oyat taraqqiy qiladi. Sozandalar ud, tanbur, qo'biz, rubob, nay, surnay, karnay, qo'shnay va qonun kabi xilma-xil torli, zarbli va puflab chalinadigan cholg'u asboblaridan keng foydalangan. Xalq kuylari asosida keyinchalik o'zbek va tojik xalqlarining mumtoz kuyi «**Shashmaqom**» uchun poydevor bo'lgan «**Rost**», «**Xusravoniy**», «**Boda**», «**Ushshoq**», «**Zerafkanda**», «**Buslik**», «**Sipohon**», «**Navo**», «**Basta**», «**Tarona**» kabi yangi-yangi kuylar ijod etilgan. Musiqa san'ati she'riyat hamda musiqashunoslik ilmi bilan uzviy bog'langan holda rivojlanadi.

Din. Bu davrda jahon dini darajasiga ko'tarilgan islom musulmon dunyo sinining mafkurasiga aylandi. Movarounnahr aholisi ham islom dinini qabul qilib, shariat ahkomlarini bajarishga, arab tili va yozuvini o'rganishga kirishdi. Markaziy shaharlarda qator masjid va madrasalar qad ko'tardi. **XII asrda** Buxoroning **Darvoza mahallasida** hatto huquqshunoslar uchun maxsus «**Faqihlar madrasasi**» qurilgan. Madrasalarda islom ta'limotining asosiy manbalari: Qur'oni Karim va Hadisi Sharifni, arab tilini mukammal o'rganishga katta e'tibor berilgan. Buxoro islom ta'limoti ravnaqi va targ'ibotining kengayishida markazga aylandi. Buxoro madrasalaridan ko'plab yetuk fiqhshunos olimlar, qozilar, imomlar yetishib chiqadi. Shu bois Buxoro **IX asrdan** boshlab «**Qubbat ul-islom**» — «**Islom dinining gumbazi**» nomi bilan shuhrat topdi.

Tasavvuf. Mazkur davrda tasavvuf ta'limoti keng tarqaldi. U dastlab **VIII asr o'rtalarida** Iroqda yuzaga kelgan. Tasavvuf asosida inson faoliyati va uning kamoloti yotadi. Turkistonda **XII asrda** yassaviya, **XII asr oxirida** Xorazmda kubraviya, **XIV asrda** Buxoroda naqshbandiya kabi tasavvufning tariqatlari vujudga keladi. Yassaviya tariqatiga Ahmad Yassaviy asos soladi. Tariqatning asoslari allomaning «**Hikmat**» asarida bayon etiladi. Ahmad Yassaviy fikricha, shariatsiz tariqat, tariqatsiz ma'rifat, ma'rifatsiz haqiqat bo'lolmaydi. Yassaviy tariqatining asosida kamolotga uzlat va tarkidunyochilik orqali yetishish g'oyasi olg'a suriladi. Unga faqat bu dunyo rohati va farog'atidan voz kechib, uzlatda toat-

ibodat, mashaqqat chekkanlargina erishadi. Yassaviy tariqatida tarkidunyochilik targ'ib etilsa-da, inson zoti sharif darajasida ulug'lanadi. Insonning har qanday mol-dunyodan va davlatdan ustun turishi ta'kidlanadi.

Najmiddin Kubro (1145 – 1221) Xorazmda kubraviya tariqatiga asos soladi. Kubraviya tariqati tarkidunyochilikni rad etadi. Kamolot yo'lidagi mashaqqatli mehnat jarayonida bu dunyo noz-ne'matlaridan bahramand bo'lishning joizligi g'oyasi ilgari suriladi. Kubraviyada xalqqa va vatanga bo'lgan muhabbat nihoyatda kuchli.

XIV asrda Bahouddin Naqshband naqshbandiya tariqatiga asos soldi. U **1318-yili** Buxoro yaqinidagi **Qasri Hinduvon** qishlog'ida matolarga naqsh bosuvchi usta oilasida dunyoga keladi. Yoshligida o'qish va ta'lim olish bilan bir qatorda kimxobga qo'ng'ir bosishni puxta o'rganib, ota kasbi naqqoshlik kasbini egallagan. Xoja Bahouddin «**Hayotnoma**» va «**Dalil ul-oshiqin**» nomli asarlar yozib, o'z tariqatini yaratadi. Tariqat Movarounnahr, Xuroson va Xorazmda keng tarqaladi. Naqshbandiya insonlarni halol, pok bo'lishga, o'z mehnati bilan kun kechirishga, muhtojlarga xayriyalar berishga, sofдил va kamtar bo'lishga chaqiradi. Uning «**Dil ba yor-u, dast ba kor**» (**Ko'ngil Allohda bo'lsin, qo'l ish bilan band bo'lsin**) degan hikmati tariqatning hayotiy mohiyatini ifodalaydi. Naqshbandiya tarkidunyochilikni rad etib, mehnatsevarlik, odillik va bilimdonlikni targ'ib qiladi. Ta'limot taraqqiyotiga **Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Xoja Ahror** kabi buyuk allomalar katta hissa qo'shdilar.

6.4. ETNIK JARAYONLAR VA O'ZBEK XALQINING SHAKLLANISHI

Etnik jarayonlar. O'zbeklar alohida etnik birlik (elat) bo'lib, O'rta Osiyoning markaziy viloyatlari – Movarounnahr, Xorazm, Yettisuv, qisman Sharqiy Turkistonning g'arbiy mintaqalarida shakllangan. O'zbek xalqining asosini o'troq **so'g'diylar, baxtariylar, xorazmiylar, farg'onaliklar**, yarim chorvador **qang'li, ko'chmanchi sak-massagetlar** kabi etnik guruhlar tashkil etgan. Janubiy Sibir, Oltoy, Yettisuv, Sharqiy Turkiston hamda Volga va Ural daryosi bo'ylaridan turli davrlarda Movarounnahrda kirib kelgan etnik komponentlar ham o'zbek xalqi etnogenezida ishtirok etadilar. Yuqoridagi qabilava elatlarning etnik jihatdan dastlabki aralashuv jarayoni natijasida o'troq hayotga moslashgan turkiy hududiy maydon, o'zbek xalqiga xos antropologik tip (qiyofa) shakllanadi.

Mil. av. III asrda Sirdaryoning o'rta oqimida turkiy va so'g'diylar ittifoqi asosida tashkil topgan **Qang' davlati** davrida Movarounnahr va unga tutash mintaqalarda iqtisodiy, siyosiy va etnomadaniy aloqalarning

rivojlanishi natijasida turkiyzabon etnoslar ustuvorlik qilib, o'ziga xos uyg'unlashgan madaniyat yuzaga keladi. Bu madaniyat **Qovunchi madaniyati** nomini olgan. Antropolog olimlarning ta'kidlashicha, aynan **shu** davrda O'rta Osiyoning vodiy va vohalarida yashovchi aholi tashqi qiyofalarida hozirgi o'zbek va voha tojiklariga xos O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i antropologik tipi (qiyofasi) to'liq shakllandi.

O'zbeklar etnogenezida qatnashgan navbatdagi etnik komponentlar **kushonlar** hamda **IV – V asrlarda** O'rta Osiyoning markaziy viloyatlariga Janubiy Sibirdan, Jung'oriyadan, Sharqiy Turkistondan kirib kelgan **xioniylar, kidariylar va eftaliylardir**. O'zbeklar etnogeneziga Turk xoqonligi davrida o'troqlashgan **turkiy etnik komponentlar** faol ta'sir ko'rsatadi. Kirib kelgan turkiy komponentlar va mahalliy aholi o'rtasidagi etnik-madaniy munosabatlarning rivoji natijasida turkiy qatlam madaniy yutuqlarining mahalliy madaniy-xo'jalik an'analari bilan jadal uyg'unlashuvi yuz berdi. **VII asrdan** o'lkamiz **Turkiston** nomi bilan atala boshladi.

O'zbek xalqining shakllanishi. VIII asrdan arab va ajam xalqlarining O'rta Osiyoga kirib kelishi mintaqadagi etnik jarayonlarga katta ta'sir qilmagan. Bu davrda aholi etnik tarkibida ma'lum bir o'zgarishlar bo'lgan esa-da, Movarounnahrda o'troq va yarimo'troq turkiyzabon aholi, so'g'diylar va Xorazmning tub yerli aholisi o'z hududlarida qolib, arablar hukmronligi ostida yashaganlar. **IX asrda** Movarounnahrda yaxlit turkiy etnik qatlam, jonli turkiy til muhiti vujudga kela boshladi, o'z navbatida, so'g'diylar va boshqa mahalliy etnoslarda ham turkiylashish jarayoni kuchaygan. Bu davrda Movarounnahr va Xorazmda turkiy etnik qatlam kuchli etnik asosga ega bo'lib, mazkur qatlam asosining aksariyat ko'pchiligini o'troqlashgan turg'un turkiy etnoslar tashkil qilgan.

Qoraxoniylar davrida Movarounnahr va Xorazmda siyosiy hokimiyat turkiy sulolalarga o'tishi munosabati bilan yuz bergan etnik jarayonlar o'zbek xalqining shakllanishida yakuniy bosqich bo'ladi. Aynan mazkur davrda o'zbek xalqiga xos elatni belgilovchi hududiy, madaniy-ma'naviy umumiylik, etnik o'zlikni anglash, ma'lum bir davlat doirasidagi etnik uyushqoqlik, din umumiyligi kabi etnik omillar shakllangan. Bu davrda o'zbeklarning umumelat tili qaror topdi. Umuman olganda, elat shakllanishidagi muhim ahamiyatga ega aksariyat etnik alomatlar shakllanib yetiladi. Shunday qilib, asrlar osha yurtimizda sodir bo'lgan o'qta murakkab siyosiy vaziyatda muttasil davom etgan etnik jarayonlar natijasida **IX – XII asr boshlarida o'zbek xalqi** shakllandi. Uning asosiy o'q ildizini o'lkamizda muqim yashab kelgan tub yerli aholi tashkil etdi. Ikkinchi ildizi esa o'lkaga kirib kelgan turkiy elatlardir.

7-BOB. MO'G'ULLAR ISTILOSI

7.1. XORAZMSHOHLAR SALTANATI BILAN MO'G'ULLAR DAVLATI O'RTASIDAGI MUNOSABATLAR

Mo'g'ullar davlati. XI asrda mo'g'ul qabilalari hayotida hali urug'-aymoqchilik munosabatlari nihoyatda kuchli edi. Ular, asosan, ko'chmanchi chorvachilik, ovchilik va o'zaro mahsulot ayirboshlash bilan shug'ullanardi. Bu davrda mo'g'ul urug' va qabilalari o'rtasida o'zaro kurash avj oladi. Mazkur kurashda **Temuchin (1155 – 1227)** g'olib chiqadi. **1206-yili Onon** daryosi bo'yida chaqirilgan qurultoyda Temuchin ulug' xon (qoon) deb e'lon qilindi, unga **Chingiz** laqabi berildi. Shu bilan **Mo'g'ullar davlatiga** asos solinadi. Chingizxon ko'psonli, yaxshi qurollangan, intizomli va uyushgan qo'shin tuzadi va istilochilik urushlari olib borishga kirishadi. **1206-yili** dastlab naymanlar boysundiriladi. **1207 – 1208-yillarda** Enasoy havzasi, so'ngra Yettisuv viloyatining shimoliy qismi zabt etiladi va uyg'urlar taslim bo'ladi. **1211 – 1215-yillarda** bir necha bor Xitoyga hujum qilinadi. Natijada Shimoliy Xitoyning markazi – **Szindi** shahri egallanib, **szin** sulolasi taxtdan qulatiladi. Chingizxon Xitoydan ko'plab o'ljalar, cho'rilar bilan harbiy qurol yasaydigan va ularni ishlata oladigan mohir hunarmandlarni ham Mo'g'ulistonga olib ketadi. Bu orqali uning qo'shini zamonasining eng yaxshi harbiy qurol-aslahalari bilan ta'minlanadi. Chingizxon **1218 – 1219-yillarda** Sharqiy Turkiston va Yettisuv viloyatlarini deyarli talafotsiz qolga kiritib, bu yerdagi **Kuchluk davlatini** tugatdi. Shunday qilib, Gobi sahrosining sharqiy chegarasidan to Tangritog' (Tyan-Shan) tizmasining g'arbiy etaklarigacha bo'lgan viloyatlar Mo'g'ullar davlatiga birlashtiriladi. Endilikda bu davlatning g'arbiy hududlari Xorazmshohlar saltanatining chegarasiga bevosita tutashib ketgandi.

O'zaro elchilik aloqalari. Chingizxon va Xorazmshoh o'rtasida bir-birining kuch-qudrati haqida ma'lumot to'plashga harakat qilinadi. Ikki o'rtada hatto elchilik aloqalari o'rnatiladi. Chingizxon bunda huzuridagi musulmon savdogarlardan foydalanadi. Har ikki tomondan savdo karvonlari safida yuborilgan elchi va vakillar ayg'oqchilik vazifasini ham bajaradilar. Dastavval, **1216-yili**, Chingizxon huzuriga **Bahouddin Roziy** boshchiligida xorazmshoh elchilari yuboriladi. Chingizxon ham qimmatbaho sovg'alar va mollar ortilgan katta karvon bilan o'z elchilarini Xorazmga yuboradi. Elchilarga xorazmlik savdogar **Mahmud Yalavoch** boshchilik qiladi. Elchilar **1218-yil bahori**da **Buxoro** shahrida sulton Muhammad

tomonidan qabul qilinadi. Xorazmshoh tunda Mahmudni xufyona o'z huzuriga chaqirtirib keladi. Elchiga Chingizxonga emas, unga xizmat qilishini, Chingizxon to'g'risidagi bor gapni aytishini, keyinchalik xon huzurida xorazmshohning josusi bo'lib qolishini talab etadi. Buning evaziga elchiga qimmatbaho javohir ham sovg'a qilinadi. So'ngra Chingizxon bilan shartnoma tuzishga rozilik beradi va elchilarni jo'natib yuboradi. Chingizxon elchilarining ish natijalaridan mamnun bo'ladi. Chunki Mahmud Xorazm va uning hukmdori haqida Chingizxonga mo'g'ullar to'g'risida xorazmshohga aytgan ma'lumotlaridan ham ko'proq axborot to'plab qaytgandi.

Munosabatlarning keskinlashuvi. Chingizxon sulton Muhammadga minnatdorchilik bildirish va o'zaro shartnoma tuzish uchun **1218-yil**ning o'zidayoq Xorazmga juda katta savdo va elchilik karvonini yuboradi. Karvon ko'p miqdorda oltin, kumush buyumlar, xitoy ipak matolari, suvsar va qunduz mo'ynalari va boshqa qimmatbaho mollar ortilgan **500 tuyadan** va **450 musulmon savdogarlardan** tashkil topgandi. Ammo karvon chegara shahar **O'tror**da ushlab qolinadi. Shahar noibi **G'oiron** (**Inolchiq**) tomonidan karvon talanib, savdogarlarning hammasi qirib tashlanadi. Faqat bir tuyakashgina o'limdan qutulib qoladi. U Chingizxon qarorgohiga zo'rg'a yetib borib, karvonning dahshatli qismatidan xabar beradi. Chingizxon voqeadan qattiq g'azablanadi. Ammo g'azabini bosib, **Ibn Kafroj Bug'roni** ikki ishonchli mulozim kuzatuvchilar bilan xorazmshoh huzuriga elchi qilib yuboradi. Chingizxon sulton Muhammaddan aybdorlarni jazolash va Inolchiqni uning ixtiyoriga topshirishni talab qiladi. Xorazmshoh bunga javoban elchini o'ldirishni, ikkita mulozimning soqol-mo'ylarini qirib, sharmandalarcha qaytarib yuborishni buyuradi. Bu ikki davlat o'rtasidagi savdo aloqalari va elchilik munosabatlari tamomila uzilganini bildirardi. Shunday qilib, **O'tror voqeasi** urush boshlanishiga bahona bo'ldi.

Xorazmshohlar davlatining inqirozga yuz tutishi. Xorazmshohlar saltanati qo'shinining umumiy soni Chingizxon harbiy kuchiga nisbatan birmuncha oshiqroq edi. Biroq xorazmshoh hokimiyati mustahkam emasdi. Mansabdorlar davlat tang ahvolda qolgan paytlarda o'z vazifalarini tashlab ketar, o'zboshimchalik bilan yo'l tutardilar. Hatto ayrim viloyat hokimlari xorazmshohga nomigagina bo'ysunar, amalda deyarli mustaqil edi. Ayniqsa, **Turkon xotun**, ya'ni «Turklar onasi» nomi bilan shuhrat topgan sulton Muhammadning onasi qo'shinining oliy sarkardalari hisoblangan qipchoq oqsuyaklari bilan urug'-qabila aloqalari orqali mahkam bog'langandi. U o'z qabiladoshlari manfaati yo'lida saroydagi

barcha fitnalarga boshchilik qilar, hatto ko'pchilikda shohga qarshi adovat ruhini uyg'otib qo'ygandi. Eng achinarlisi, ezilgan Xorazm xalqining sulton Muhammadga nisbatan e'tiqodi susayib ketgandi. Ichki nizo, boshboshdoqlik va fuqarolarning noroziligi kuchayib, mamlakat siyosiy hayoti inqirozga yuz tutgandi. Ana shunday vaziyatda u mo'g'ullarning Chingizxon boshliq bosqiniga duchor bo'ldi.

7.2. CHINGIZXON BOSQINI

Xorazmshohnina mudofaa reiasi. Chingizxon yurishni Sharqiy Turkiston va Yettisuv o'lkalarini zabt etishdan boshladi. U Xorazmshohlar davlatidagi ichki ahvoldan to'la xabardor edi. Askarlarning umumiy soni bo'yicha Xorazmshoh ustunroq edi. Lekin shoh bilan sarkardalar o'rtasidagi ixtiloflar mazkur ustunlikdan foydalanish imkonini bermadi. Urush arafasidagi kengashda bu ixtilof yaqqol namoyon bo'ldi. Sulton katta qo'shinni bir joyga to'plashdan qo'rqardi, uning nazarida bir joyga to'plangan qo'shin sultonni taxtdan ag'darib tashlashi mumkin edi. Shu bois sulton o'z qo'shinlarini turli shaharlarda alohida-alohida joylashtirishga, urushda mudofaa taktikasini qo'llashga qaror qiladi.

O'tror qamali. 1219-yil kuzida Chingizxon xorazmshohga qarshi yurish boshladi. Uning jami askari **200 mingga yaqin** edi. Dastlab Sirdaryo bo'yida joylashgan **O'tror** shahriga hujum qilindi. Chingizxon bu shahar yaqinida butun harbiy kuchlarni **to'rt qismga** bo'ldi. Uning bir qismini o'g'illari **Chig'atoy va O'qtoy** boshchiligida **O'troni** qamal qilish uchun qoldirdi. Ikkinchi qismga **Jo'ji** boshliq etilib, u Sirdaryo etagi tomon yuborildi. Unga **Sig'noq, Jand, Yangikent** shaharlarini bosib olishni buyurdi. Besh ming kishilik uchinchi qo'shin **Oloqno'yon** hamda **Suketu Cherbi** qo'mondonligida Sirdaryoning o'rta oqimi bo'ylab uning yuqori oqimida joylashgan **Banokat** va **Xo'jand** shaharlari tomon yuborildi. **Chingizxonning** o'zi asosiy kuchlari bilan **Buxoro** tomon yurdi.

O'tror mustahkam qal'ali chegara shahar edi. Shahar qamalga olinishi bilan, o'trorliklar sarosimaga tushmaganlar. Ona shaharlarini mudofaa qilib, uni **besh oy** davomida o'z qo'llarida ushlab turadilar. Nihoyat, qurshovga olingan Inolchiq asirga tushiriladi va Samarqandga olib kelinib, qiynab o'ldiriladi.

Buxoro fojiasi. 1220-yil fevralida Chingizxon Buxoroga yetib boradi. Shahar dushman hujumini qaytarishga tayyor emasdi. Buxoroliklar dushmanga taslim bo'lishdan o'zga chora topolmaydilar. Buxoro qozisi **Badriddin Qozixon** o'z oqs oqollarini Chingizxon huzuriga shafqat so'rab

yuboradi. **1220-yil 16-fevralda** mo'g'ullar Buxoroni egallaydilar, shahar talon-toroj etiladi. Behisob xazinalar talanadi, asriy qo'lyozma asarlar, muqaddas kitoblar yirtilib, hayvonlar oyog'i ostiga tashlanadi. Ilm va ma'rifat egalari bo'lgan ulamo va shayxlar e'tiborli mo'g'ul jangchilariga xizmatkor qilib, go'ho esa baxshilarga masxara uchun beriladi. Chingizxon amri bilan Buxoro yoqib yuboriladi.

Samarqand jangi. Buxorodan keyin Chingizxon Samarqandga yo'l oladi va **1220-yil martda** Movarounnahming eng muhim shahriga yaqinlashadi. Chingizxon shahardan tashqarida joylashgan **Ko'ksaroy** qasridan turib shaharni qamal etish ishiga boshchilik qiladi. Shahar ostonasida **uch kun** shiddatli janglar davom etadi. Qamalning uchinchi kuni mudofaachilar qamalni yorib chiqib, mo'g'ullarga hujum qiladilar. Mo'g'ullar ularni qirib tashlashadi. Beshinchi kuni shahar taslim bo'ldi. Samarqandning bosh suv inshooti - **Qo'rg'oshin nova** buzib tashlanadi, shahar suvsiz qoldiriladi. Mo'g'ullar **Namozgoh** darvozasidan bostirib kirib, barcha istehkomlarni vayron qiladilar. Shahristondan aholi haydab chiqariladi va Samarqand talanadi. Shahar aholisining ko'pgina qismi qiriladi, **30 mingga yaqin** hunarmand asirga olinadi. Qurol ko'tarishga holi bo'lganlar askarlikka majburan jalb etiladi. Bu paytda Muhammad Xorazmshoh nochor kuzatuvchiga aylangandi. Dushmanga qarshi kurashni tashkil etish o'rniga tinchgina bir go'shani qidirish ko'yiga tushadi. 30 ming mo'g'ul qo'shinining ta'qibidan zo'rg'a qutulib Eronga qochadi. So'ngra Kaspiy dengizining janubidagi **Ashura** oroliga borib joylashadi va xor-zorlikda, g'ariblikda kasallanib vafot etadi.

Sirdaryo bo'ylaridagi janglar. Bu paytda Jo'ji boshliq harbiy qism Sirdaryo etaklarida Zarafshonga harakat qilmoqda edi. Avval u aholisi zich va boy savdo shahri **Sig'noqqa** hujum boshlaydi. Aholi **yetti kun** davomida shaharni qahramonona mudofaa qiladi. Sakkizinchi kuni shahar mo'g'ullarga majburan taslim bo'ladi. Bosqinchilar shaharni talab, aholisining oxirgi kishisigacha qirib tashlaydilar. **1220-yil aprelida** istilochilar **Jandni** egallab, uni talaydilar. Aholining qurollangan qismi qatl etilib, shahar vayron qilinadi. Mo'g'ullar besh ming askarlik kichik bir qo'shin bilan Sirdaryo bo'yida joylashgan **Banokat** ustiga yuradi. Shahar **to'rt kunlik** mudofaadan so'ng taslim bo'ladi.

Temur Malik ijasorati. **Xo'jand** shahri daryo ikkiga ayrilgan yerda joylashgandi. Uning tabiiy joylashishi hamda shahar hokimi **Temur Malikning** qahramonligi bilan xo'jandliklar mo'g'ullarga kutilmagan qarshilik ko'rsatdilar. Biroq kuchlarning tengmasligi bois Temur Malik shaharni tashlab chiqib, ming kishilik lashkari bilan shahar yaqinida

daryo o'rtasidagi o'rolga joylashib oladi. Temur Malikning farmoyishi bilan **12 ta qayiq** yasilib, dushmanning o'qi teshib o'tmasligi, o't yondirib yubormasligi uchun qayiqning usti namat bilan qoplanib, sirkali loy bilan suvaladi. Bunday qayiq bilan sohilga xavfsiz suzib borilar va maxsus shinaklardan dushman o'qqa tutilardi. Temur Malik kuchlar tengmasligini inobatga olib bor oziq-ovqat va qurol-yarog'larni **70 ta kemaga** yuklatib, daryoning quyi oqimi bo'ylab suzib ketadi. Mo'g'ullar ularni ta'qib etar, kemalarga kamondan o'q yog'dirar, ichiga neft to'lg'izilib, piliklari yondirilgan ko'zchalarni palaxmonlardan irg'itardilar. Banokat atrofida daryoning u sohilidan bu sohiligacha zanjir tortib qo'yiladi. Ammo Temur Malik qayiqchilari uni bir zarba bilan uzib tashlaydi. Shu tariqa ular Jand shahriga yetib boradilar. **Barchinlig'kent** va **Jand** yaqinida daryoni to'sadilar. Jasur xo'jandliklar sohilga tushib, dushman bilan so'nggi jangga kirishadilar. Bu jangda Temur Malik o'z safdoshlaridan batamom ayriladi. Faqatgina o'zi halokatdan qutulib, Urganch shahriga yetib keladi. Biroz vaqt o'tgach Xorazmda to'plangan qo'shin va xalq lashkarlariga boshchilik qiladi. Jo'jiga qarshi muvaffaqiyatli janglar qilib, undan **Yangikent** shahrini qaytarib oladi.

Chingizxon **1220-yil yozida Naxshab** (Qarshi)ga bostirib kiradi va uni egallaydi. Shu yilning kuzida esa **Termizga** askar tortadi. Termiz qamalning **o'n birinchi kuni** qattiq hujum bilan olinib, xarob etiladi. Sirdaryo havzasi, Zarafshon va Qashqadaryo vodiylari, Amudaryo o'rta oqimining o'ng sohilidagi viloyatlar egallangach, Chingizxon asosiy kuchni Xorazmga tashlaydi. Poytaxt Urganch ustiga yurishga katta ahamiyat beriladi.

7.3. XORAZMSHOHLAR DAVLATINING HALOKATI

Urganch qamali. **1221-yil boshlarida** Chingizxon qo'shinlarining **Urganchga** yurishi boshlandi. Endigina sulton deb e'lon qilingan Jaloliddin Manguberdi Urganchga yetib kelib mudofaaga kirishsa-da, Turkon xotun uning hokimiyatini tan olmadi. Unga qarshi sobiq Jand noibi qochqin **Qutlug'xon** boshliq qipchoq lashkarboshilari uyushtirgan suiqasddan xabar topgan sulton Jaloliddin Temur Malik bilan Xurosonga jo'nashga majbur bo'ldi. Chunki bunday vaziyatda Urganch mudofaasini tashkil etib bo'lmadi. Tez orada shahzodalar **Uzloqshoh** va **Oqshoh** Urganchni tark etib qochib ketadilar. Poytaxt taqdiri o'ta qo'rqqoq va amalparast amir **Xumortegin** qo'lidagi qoladi. U o'zini sulton deb e'lon qiladi. Urganchni qamal qilish uchun shimoldan Jo'ji, Buxoro tomondan Chig'atoy va O'qtoy askarlari bostirib keladi.

1221-yil qishida 50 ming kishilik qo'shin Urganchni qamal qiladi. Urganchliklar o'z ona shahrini qahramonlarcha mudofaa etadilar. Poytaxt ichida olib borilgan ko'cha janglarida buyuk alloma shayx **Najmiddin Kubro** nomi bilan shuhrat qozongan **Ahmad ibn Umar Xivaqiy** o'z do'st-u shogirdlari va izdoshlari bilan ishtirok etadi. Uning «**Yo Vatan, yo sharofatli o'lim**» deb aytgan xitobi rahnamoligida shaharning har qarich yeri janggohga aylanadi. Mo'g'ullar shu paytgacha Movarounnahrning hech bir shahrida bunchalik ko'p qurbon bermagandilar. Mazkur qonli kurash **besh oy** davom etadi. Chingizxon Najmiddin Kubroga yaqinlari bilan chiqib jon saqlashni taklif etgan. Ammo shayx bu taklifni rad qiladi. Tengsiz janglarning birida yaralangan alloma tug' tutgan mo'g'ul askariga tashlanib qahramonlarcha shahid bo'ladi. Albatta, kuchlar teng emasdi. Noiljlikdan taslim bo'lgan Urganch bosqinchilar tomonidan talon-toroj etiladi. 100 ming nafar hun armand asir olinib, qolganlari qirib tashlanadi. Shaharning bosh to'g'oni buzib yuboriladi. Urganchni suv bosib, vayron bo'ladi.

Jaloliddin Manguberdi jasorati. Movarounnahr egallangach, mo'g'ullar bosqini Amudaryodan janubga – yirik savdo va madaniyat markazlari hisoblangan **Balx, Hirot, Marv va G'azna** kabi shaharlarga qaratiladi. Ammo bosqinchilar bu yerda Jaloliddin Manguberding qattiq qarshiligiga uchraydi. Bu o'lkada u kuchli lashkar to'playdi. Ancha yillar ilgari **G'azna, Bomiyon, Guch, Bust va Hindiston** hududlarigacha bo'lgan yerlarga hokim etib tayinlangandi. Shu bois u G'azna tomon borardi. Yo'lda unga Xuroson noiblari o'z qo'shinlari bilan kelib qo'shildi. Sulton Jaloliddin **Niso, Qandahor** shaharlari yonida mo'g'ullarga qaqshatqich zarba berib, G'aznaga yetib keldi. **Valiyon** qal'asini qamal qilayotgan mo'g'ul qo'shinlarini tor-mor etadi. Bu Jaloliddinning dastlabki yirik g'alabasi edi.

Chingizxon Jaloliddin Manguberdiga qarshi **Shiki Xutuxu no'yonni** 45 minglik qo'shin bilan jo'natadi. G'azna yaqinidagi **Parvon** tekisligida jang bo'ladi. Jaloliddin jangda harbiy taktika tarixida birinchi marta dushman suvoriylariga qarshi ot yonida piyoda turib jang qilish uslubini qo'llaydi, jangda Jaloliddin g'alaba qozondi. Biroq qo'lga kiritilgan o'ljalarni taqsimlashda Jaloliddin lashkarboshilari o'rtasida kelishmovchilik boshlanadi. Oqibatda lashkarboshilardan **Sayfuddin Ag'roq, A'zam Malik va Muzaffar Malik** qo'shindan ajralib ketadilar. Fursatdan foydalangan Chingizxon G'aznaga qo'shin tortadi va ajralib chiqqanlarni alohida-alohida tor-mor etadi. Jaloliddin tengsiz janglar olib orib, Sind (Hind) daryosi qirg'oqlariga yaqinlashib boradi. Daryo bo'yida **1221-yil 25-noyabrda** qattiq jang bo'ladi. Jaloliddin Chingizxon qo'shinining ilg'orini yengadi. Mo'g'ullarning pistirmalarga qo'yilgan 10 ming kishilik saralangan askari

jang taqdirini hal qildi. Jaloliddin o'lasining mo'g'ullar qo'liga tushishini istamay (onasining oldindan qilgan vasiyatiga ko'ra) rafiqasi, onasi va bolalarini tik qirg'oqdan daryoga tashlashga amr etadi. O'zi esa otda Sind daryosiga sakrab, narigi qirg'oqqa suzib o'tadi. U bilan birga to'rt ming kishilik askari ham daryodan o'tib oladi. Hozirgi paytda ham bu daryoning bir tomoni «**Ot sakrash**», narigi tomoni «**Cho'li Jaloliy**» deb ataladi. Jaloliddinning jasoratiga qo'yil qolgan Chingizxon hatto uni ta'qib qilish fikridan ham qaytadi. Jaloliddin yana o'n ikki yil davomida goh Eron, goh Ozarbayjon hududlarida mo'g'ullarga qarshi kurashni davom ettiradi. Kavkazda kuchli davlat barpo etmoqchi bo'ladi. Ammo mahalliy hokimlar o'rtasidagi nizolar uning bu orzusini puchga chiqardi. Shunday qilib, harchand kurashsa-da Jaloliddin ona yurt ozodligini saqlab qololmadi. Chunki fursat boy berilgandi. Eng so'nggi xorazmshohning hukmronligi **1231-yili** tugaydi.

1999-yili yurtimizda buyuk ajdodimiz Jaloliddin Manguberding **800 yilligi** keng nishonlandi. Xorazmda unga haykal o'rnatildi, yirik ko'cha va maydonlarga uning nomi qo'yildi, videofilm, pyesa va dostonlar yaratildi. **2000-yil 30-avgustda** «**Jaloliddin Manguberdi**» ordeni ta'sis etildi.

Mo'g'ullar istilosi oqibatlari. Mo'g'ullar istilosi oqibatida Movarounnahr va Xorazmning yashnab turgan obod dehqonchilik viloyatlari halokatga uchradi. Gavjum va ko'rkam shaharlar, ayniqsa, Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv, Banokat, Xo'jand va boshqalar xarobazorga aylantirildi. Marv vohasi sug'orish tarmoqlarining bosh to'g'oni – **Sultonband** buzib tashlandi. Samarqandliklar o'z ona shaharlarini tashlab chiqib ketdilar. Marv aholisi esa suvsizlikdan qurib borayotgan qishloqlarni tashlab, o'zga yerlarga borib joylashdi. Urganch suvga bostirilib, batamom vayron etildi. Xorazm va Movarounnahrning ziroatchi aholisi soni keskin kamayib ketishi oqibatida, ekin maydonlari qisqarib, dehqonchilik tanazzulga yuz tutdi. Mohir hunarmandlar Mo'g'ulistoniga yuborildi. Ipak yo'li mo'g'ullar bosqini davrida butunlay harakatsiz qoldi. Bu davrda ilm va ma'rifatga yetkazilgan jarohat ham oz bo'lmasdi.

7.4. CHIG'ATOY ULUSINING TASHKIL TOPISHI. MAHMUD TOROBIY QO'ZG'OLONI

O'lkalarning taqsimlanishi. Chingizxon hali hayotlik paytidayoq zabt etilgan o'lka va viloyatlarni o'g'illarga taqsimlab berdi. **Janubiy Sibir, Dashti Qipchoq, Itilbo'yi, Xorazm va Darbandgacha** to'ng'ich o'g'li

Jo'ji va uning vafotidan keyin **Botuga** topshirildi. **Sharqiy Turkiston, Yettisuv va Movarounnahr**ga uning ikkinchi o'gli **Chig'atoy** ega bo'ldi. **G'arbiy Mo'g'uliston, Tarbag'atoy**ni uchinchi o'g'li va vorisi **O'qtoyg**a berdi. Kenja o'g'li **Tuluga** esa **Mo'g'uliston, Xitoy va Qirg'iz yeri** tegdi. Shunday qilib, mo'g'ullar bosib olgan yerlarini uluslarga bo'lib boshqarishga kirishdilar. Chingizxon vafotidan keyin (1227) O'qtoy Mo'g'ullar davlatining ulug' xoqoni etib tayinlandi. Uluslarning hukmdorlari «**xon**» deb yuritilardi. Ulug' xoqonning qarorgohi **Qoraqurum** shahrida bo'lib, u yerdan turib xonlarning xatti-harakatini nazorat qilib borardi.

Chingizxon vafotidan keyin ham mo'g'ullarning g'arbga yurishi davom etdi. **1236 – 1241-yillarda Rusiya** zabt etilib, **Oltin O'rda davlati** tashkil topdi. **1256-yili Eron** batamom bosib olindi va **Xulokuiylar davlatiga** asos solindi. Xuloku 1258-yili abbosiylar sulolasiga barham beradi. Garchi Osiyo va Yevropaning katta qismida mo'g'ullar hokimiyati o'rnatilgan bo'lsa-da, markazlashgan davlat tuzishga erishilmadi. Ulus xonlari ulug' xoqonga nomigagina bo'ysunardi. Ular o'rtasida tez-tez o'zaro urushlar bo'lib turardi.

Chig'atoy ulusi. **XIII asrning 20-yillarida Chig'atoy ulusi** tashkil topdi, uning tarkibiga **Movarounnahr, Yettisuv va Sharqiy Turkiston** kirardi. Chig'atoyxonning ulusni boshqaradigan o'rdasi **Ili daryosi** bo'yida joylashgandi. Chig'atoy ulusni boshqarishda bo'ysundirilgan xalqlarning yuqori tabaqa vakillari xizmatidan foydalanadi. Movarounnahrni bevosita idora etish ishlari hali o'lka zabt etilmasdan ilgari **Mahmud Yalavochga** beriladi. U **Xo'jand** shahrini o'ziga qarorgoh qilib oladi va shu yerdan. Movarounnahrni idora eta boshlaydi. Harbiy hokimiyat, aholini ro'yxatdan o'tkazish, soliq yig'ish ishlari **durug'achi** va **tang'ach** deb atalgan mo'g'ul amaldorlari qo'lida bo'lgan. Mo'g'ul **bosqoqlari** (mahalliy hokim) ixtiyoridagi askarlar Mahmud izmiga bo'ysundirilgandi. Mahmud boshqaruvda bevosita ularga tayanardi.

Soliq turlari. Chig'atoy xonlari aholiga turli soliqlar solib, zo'ra vonlik bilan undirib olardilar. Ziroatchi dehqonlardan olinadigan yer solig'i «**kalon**» deb yuritilgan. Chorvadorlarga esa «**qopchur**» solig'i solingan. Davlat xazinasi uchun «**shulen**» deb nomlangan oziq-ovqat solig'i ham undirilgan. «Shulen» har bir podadan ikki yashar qo'y, qimiz uchun ming otdan bir biya hisobida olingan. Hunarmand va savdogarlardan «**targ'u**» solig'i undirilgan. Targ'u ishlab chiqarilgan mahsulot yoki sotilgan molning **o'ttizdan bir qismi** hajmida undirilgan. Bulardan tashqari, aholiga **tuz, jun va kumush solig'i** solingan. Soliqlar mahalliy amaldorlar tomonidan **barot** (ijara) tartibida avvaldan bir yo'la to'lab yuborilar, so'ngra aholidan

yig'ib olinardi. Soliqlar, shubhasiz, rasmiylashtirilgan miqdordan oshirib undirilgan.

Mo'g'ul xoqonlari dastlabki yillardayoq o'zlariga xizmat ko'rsatgan kishilarga, ayrim katta yer egalari va savdogarlarga yorliq va payzalar berardi. **Payza** oltin, kumush, jez va yog'ochdan yasalgan taxtachalardan iborat bo'lardi. Bunday yorliq yoki payzaga ega bo'lgan kishilar, jumladan, elchi, soliq yig'uvchilar va boshqa ma'murlar aholidan turli xil yig'im va to'lovlarni talab qilib olish huquqiga ega edilar. Bundan tashqari, mamlakatning savdo yo'llarida joylashgan bekat – **yomlarning** xizmati va xarajati ham aholining bo'yniga yuklangandi. Ya'ni davlat topshirig'i bilan qatnaydigan son–sanoqsiz elchilar, choparlar va xabarchilarga bekatlarda xizmat qilish, ularga ot-ulov, oziq-ovqat, yem-xashak va boshqa kerakli buyumlarni topib berish lozim edi. Albatta, bunday boshboshdoqlik xalqning bosh ko'tarishiga olib keldi. Shunday qo'zg'olonlardan biri Buxoro vohasidagi Torob qishlog'ida ko'tarilgan xalq qo'zg'oloni bo'ldi.

Mahmud Torobiy qo'zg'oloni. Buxoroning **Torob** qishlog'ida bosqinchilar va mahalliy mulkdorlar zulmiga qarshi qo'zg'olon boshlanadi. Unda Buxoro shahri va uning atrofidagi qishloqlar hunarmandlari va dehqonlari qatnashadi. Qo'zg'olonga **g'alvir yasovchi** hunarmand Mahmud boshchilik qiladi. **Mahmud Torobiy** atrofiga juda ko'p hunarmand va dehqonlardan iborat katta kuch to'planadi. Qo'zg'olonchilar Torobdan chiqib, Buxoroga yo'l oladilar. Bu yerda Torobiyning yaqin safdoshlaridan **Shamsiddin Mahbubiy** va shahar aholisi qo'zg'olonchilarga qo'shiladi. Mahmud Torobiy o'z tarafdorlari bilan Buxoroga kirib olgach shahar ichidagi **Robiya saroyini** qarorgoh qilib oladi. Bu yerda Buxoroning sadrlari, badavlat a'yonlari, yirik yer egalari chaqirtiradi. U o'zini Buxoro va atrof viloyatlarning xalifasi deb e'lon qilishga ularni majbur etadi. Mahmud Torobiy Buxoroda o'z hukmronligini o'rnatgach, mo'g'ul tarafdorlari bo'lgan mahalliy amaldorlar qochib ketadi.

Qochib ketgan amaldorlar va mo'g'ullar noib Mahmud Yalavoch yordamida **Karmana** yaqinida kuch to'plab Buxoro ustiga yuradi. Bundan xabar topgan Mahmud Torobiy o'z tarafdorlari bilan shahardan tashqariga dushman harbiy kuchlariga qarshi chiqadi. O'rtada jang boshlanadi. Mo'g'ullar yengilib, Karmanaga tomon qocha boshlaydi, dushman Karmanagacha quvib boriladi. Mo'g'ullardan 10 mingga yaqin kishi halok bo'ladi. Bu jangda qo'zg'olon boshliqlari Mahmud Torobiy va Shamsiddin Mahbubiy ham shahid bo'ladilar. Qo'zg'olonchilar ularning o'rniga Torobiyning ukalari **Muhammad** va **Alini** boshliq qilib saylaydilar. Oradan bir hafta o'tmay ularga qarshi mo'g'ullarning yangi qo'shini hujum

qiladi. Jangda qo'zg'olonchilar tor-mor keltirilib, Torobiyning ikkala ukasi ham halok bo'ladi. Mo'g'ullar Buxoroni yana bosib olib, u yerda ilgarigi tartiblarni tiklaydi. Qo'zg'olon bostirilsa-da, mo'g'ullar va mahalliy hukmdorlar qarshisida jiddiy xalq kuchi, vatanparvar xalq yetakchilari borligini ko'rsatdi. Chig'atoy soliqlarni tartibga solishga, **1238-yili** Mahmud Yalavochni noiblikdan chetlatishga majbur bo'ldi. Uning o'g'li **Mas'udbek** noib etib tayinlandi. Ulug' xoqon O'qtoy Mahmud Yalavochni **Pekin** shahriga hokim etib tayinladi.

7.5. IJTIMOIIY-IQTISODIIY VA MADANIY HAYOTNING JONLANISHI

Ulug' xoqon farmoni. XIII asr o'rtalarida Chig'atoy ulusning mo'g'ul amaldorlari orasida o'troqlikka ko'chish, shahar hayotiga yaqinlashish, mahalliy o'troq aholining boy madaniyatidan foydalanish jarayoni kuchayadi. Mo'g'ulistonning ulug' xoqoni **Munke** soliq va hashar ishlarni tartibga solish to'g'risida maxsus farmon – yorliq chiqaradi. Yomlar bo'ylab pochta xizmati uchun ajratilgan otlar soni belgilanib, aholidan ortiqcha ot talab qilish man etiladi. Elchilarga, qo'llarida bevosita topshiriqlari bo'lmasa, shahar yoki qishloqlarga kirmasligi va aholidan ular uchun belgilanadigan ortiqcha yem-xashak hamda oziq-ovqat olmasligi uqtiriladi. Shu tariqa aholi o'zboshimchalik bilan yig'iladigan hisobsiz to'lovlardan ozod bo'ladi.

Mas'udbekning pul islohoti. Movarounnahrda asta-sekinlik bilan shahar hayoti, hunarmandchilik va savdo munosabatlari jonlana boshlaydi. Tovar va pul munosabatlarining tiklanishida Mas'udbek tomonidan **1271-yili** amalga oshirilgan pul islohoti muhim ahamiyatga ega bo'ldi. U Movarounnahrning **16 ta** shahar va viloyatlarida, jumladan, **Samarqand, Buxoro, Taroz, O'tror, Xo'jand** va boshqa shaharlarda bir xil vazn va yuqori qiymatli sof kumush tangalar zarb ettirib, mamlakatda ularni muomalaga chiqaradi. Yarim asr mobaynida Movarounnahrda kumush tangalar muntazam zarb etilmagandi, Mas'udbekning pul islohoti mamlakatda tovar va pul munosabatlari tiklanib, shaharlar hayotining jonlanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Kebekxon va uning boshqaruvi. Movarounnahrdek madaniy o'lka bilan mustahkam aloqa o'rnatishga va o'troq hayot kechirishga intilgan Chig'atoy xonlarining biri **Kebek (1318 – 1326)** edi. U hokimiyatni bevosita o'z qo'lga olib, Qashqadaryo vohasidagi qadimgi **Nasaf** shahri yonida o'ziga saroy qurdiradi. Saroy mo'g'ul tilida «Qarshi» deb yuritilardi. Kebekxon mo'g'ul hukmdorlari orasida birinchi bo'lib o'z qarorgohini

Movarounnahrğa ko'chiradi. Shu davrdan Nasaf shahri **Qarshi** deb atala boshlaydi. Kebekxon ma'muriy va pul islohoti o'tkazadi. Davlat **yurtlarga**, Movarounnahr hududlari **tumanlarga** bo'linadi. Jumladan, Samarqand viloyati **7 ta**, Farg'ona vodiysi **9 ta** tumanga bo'linadi. Ammo ma'muriy islohot mahalliy hokimliklar va beklklarga barham bermaydi, balki ularga moslashadi. Ilgarigi mahalliy hokimlar tumanlarning noibiga aylantiriladi. Avvalgi mahalliy hukmdorlar – maliklar va sadrlarning o'rnini turk-mo'g'ul urug' boshliqlari egallaydi. Kebek davrida ichki savdo-sotiqni tartibga solish, qo'shni davlatlar bilan tashqi savdo munosabatlarini yaxshilash uchun mamlakatda yagona pul joriy qilindi. Erondagi Xulakuiylar davlati va Oltin O'rda xonligining kumush tangalari namunasida ikki xil pul: og'irligi **8 gm** lik katta kumush tanga va **1 gm** lik kichik tanga zarb etilgan. Katta tanga «**dinor**», kichigi «**dirham**» deb atalgan. «**Kepaki**» deb nom olgan bu tangalar Samarqand va Buxoroda zarb etilgan.

Itisodiy hayotning jonlanishi. Mo'g'ullar istilosi davrida xarob bo'lgan hunarmandchilik, savdo-sotiq va dehqonchilik asta-sekin jonlana boshlaydi. Hunarmandchilik va ichki-tashqi savdoning jonlanishi xarob bo'lgan shaharlarning tiklanishiga turtki berdi. Urganch va Buxoro shaharlari qayta tiklanadi. Qadimgi Samarqand vayronalari yonginasida yangitdan shahar qad ko'taradi. Shaharlarda turli xil davlat, jamoat va ma'rifat binolari qad rostladi, shahar bozorlari gavjumlashdi.

Yer egaligi. Mo'g'ullar hukmronligi davrida O'rta Osiyoda yerga bo'lgan egalikning **mulki devon**, **mulki inju**, **mulki vaqf** va **mulk** deb ataluvchi **to'rt** xil shakli mavjud edi. Mulklarning kattagina qismi harbiy ma'murlarga davlat oldida xizmatlari uchun hadya qilingan yerlar bo'lib, ular **suyurg'ol** deb yuritiladi. Bunday yerlarga ega bo'lgan yerdorlar – suyurg'ol egalari barcha soliqlar va to'lovlardan ozod etilardi. Suyurg'ol yerlari avloddan avlodga meros tariqasida o'tardi. Yirik yerdorlar qo'lidagi mulk yerlariga yersiz yoki dehqonlar birlashtirilib, ular bunday mulklarda hosilning **1/3 qismi** evaziga ijarachi bo'lib ishlardilar.

Chiqatoy ulusining bo'linishi. Mo'g'ul hukmdorlari va mulkdorlari o'rtasida bosib olingan mamlakatlar aholisiga ikki xil qarash mavjud edi. Ba'zilar mahalliy zodagonlar, savdogarlar bilan yaqinlashish, hunarmandchilik, dehqonchilikni rivojlantirish, islom dinini qabul qilish tarafdori edi. Boshqalari esa o'troqlik va shahar hayotiga qarshi bo'lib, shaharlarni buzib tashlash, bog' va ekinzorlarni o'tloqlarga aylantirishni istardilar. Yettisuva yashayotgan mo'g'ullar Movarounnahrğa ko'chib kelganlarni «**qoraunas**» (duragay), Movarounnahrda yashayotgan mo'g'ullar esa ularni «**jete**» (qaroqchi, talonchi) deb atay boshlaydilar. Ular o'rtasida

ziddiyat, nafrat kuchayib bordi. Oqibatda Chig'atoy ulusi **XIV asrning 40-yillarida** ikkiga bo'linib ketdi. Chig'atoy ulusining Sharqiy Turkiston, Mo'g'uliston va Yettisuv qismi Mo'g'uliston deb atala boshlandi. Ulusning g'arbiy qismi – Movarounnahr mustaqil idora qilinadigan bo'ldi.

Madaniy hayot. Fan, adabiyot, ma'rifat va madaniyatning ayrim tarmoqlari ham tiklana boshlaydi. Xususan, binokorlik va me'morchilik yo'lga qo'yiladi. Koshinpaziik, ganchkorlik, parchinsozlik, me'moriy g'isht o'ymakorligi va me'moriy xattotlik asriy an'ana va tajribalar asosida tiklandi. Masjid, madrasa, xonaqoh, maqbara, minora va saroylar qad ko'tardi. Ularning ayrimlari bizning davrimizgacha yetib kelgan. Buxoro shahridagi **Sayfiddin Boxarziy**, **Bayonqulixon** maqbaralari, Samarqanddagi mashhur **Shohizinda** me'moriy ansamblining asosiy qismi bo'lgan **Qusam ibn Abbos** maqbarasining ziyoratxonasi, Ko'hna Urganchdagi balandligi **62 metr**li ulug'vor minora, **Najmiddin Kubro** va **To'rabekxonim** maqbaralari shular jumlasidandir. **XIII asr o'rtalarida** Buxoroda **Mas'udiya** va **Xoniya** nomlari bilan shuhrat qozongan ikkita madrasa bino qilinadi, ularning har birida mingtagacha tolibi ilm tahsil ko'rgan.

XIII asrning 2-yarmi – XIV asr boshlarida fors-tojik she'riyatining yirik namoyandalardan **Jaloliddin Rumiy**, **Sa'diy Sheroziy**, **Amir Xusrav Dehlaviy** kabi buyuk siymolar yashab ijod etganlar. **Jaloliddin Rumiy** (1207– 1273) buyuk tasavvuf shoiri bo'lib, **36 ming** baytdan iborat «**Masnaviyi ma'naviy**» nomli dostonini yaratdi. Mazkur asarda u tasavvuf falsafasi asoslarini talqin etadi. Bu davr mutafakkirlaridan biri **Sa'diy Sheroziy** (1219– 1293)dir. U o'zining «**Guliston**», «**Bo'ston**» nomli asarlaridagi sermazmun g'azallari bilan Sharq adabiyotining taraqqiyotida o'chmas iz qoldirdi. U o'z asarlari bilan ona yerga bo'lgan muhabbat va insonparvarlik g'oyalarini bayon etadi. O'z davrining buyuk adiblaridan biri **Amir Xusrav Dehlaviy** (1253– 1325) Nizomiy Ganjaviydan so'ng «Xamsa» dostonini yozgan ham shoir, ham musiqashunos mutafakkirlardan edi. U «**Zafarlar kaliti**», «**Falakning to'qqiz gumbazi**» kabi asarlar muallifidir.

XIII asrning 2-yarmidan boshlab tarixnavislik ham taraqqiy qiladi. Bu davrda **Juzjoniyning «Tabaqoti Nosiriy»** (Nosir turkumlari), **Juvayniyning «Tarixi jahongushoy»** (Jahon fотиhi tarixi), **Rashiduddin Fazlullohning «Jome at-tavorix»** (Tarixlar to'plami) kabi qimmatli tarixiy asarlari yoziladi. Bu asarlar o'sha davr tarixi, ayniqsa, mo'g'ullar istibdodini o'rganishda birinchi darajali manba hisoblanadi. Bu davrda turkiy tildagi adabiyot ham rivoj topa boshlaydi. Keyinchalik u «**Chig'atoy tili**» va «**Chig'atoy adabiyoti**» nomini oldi.

8-BOB. AMIR TEMUR SALTANATI

8.1. AMIR TEMURNING SIYOSIY KURASH MAYDONIGA KIRIB KELISHI

Siyosiy taraqqaliq. XIV asrning 50 – 60-yillarida Movarounnahr 10 ga yaqin mustaqil bekliklarga bo'linib ketgan. Samarqand viloyatida **Amir Bayon Sulduz**, Keshda **Amir Hoji Barlos**, Xo'jandda **Amir Boyazid Jaloyir**, Balxda **O'ljaytu Sulduz**, Hisoni Shodmon chegarasida **Amir Husayn** va **Amir Yasovuriy** o'zlarini hokimi mutlaq deb e'lon qiladilar. Boz ustiga, Sharqiy Turkiston va Yettisuvdagi Mo'g'uliston xonlari bir necha bor Movarounnahr ustiga yurish qilib uni talaydilar. Bu istibdodga qarshi xalq harakati boshlanadi. Mana shunday og'ir bir vaziyatda mamlakatda yangi siyosiy kuch yetilmoqda edi.

Amir Temurning yoshlik davri. Amir Temur Kesh (Shahrisabz) shahri yaqinidagi **Xojailg'or** qishlog'i (hozirgi Yakkabog' tumani hududi)da 1336-yil 9-aprel kuni tavallud topgan. Uning to'liq ismi **Amir Temur ibn Amir Tarag'ay ibn Amir Barqul**. Amir Temurning onasi **Takina xotun** Kesh yurtining obro'li beka (bek og'o)laridan hisoblangan. Otasi **Amir Tarag'ay** barlos urug'ining oqsoqollaridan bo'lib, ajdodlari Kesh va Nasaf viloyatida o'z mulklariga ega bo'lgan va bu yurtda hokimlik qilgan. Amir Temurning yoshligi ona yurti Keshda kechdi. Yetti yoshga to'lgach, otasi uni o'qishga beradi. **Shayx Shamsuddin Kulol** Temurbekning piri bo'lgan. U yoshlik chog'laridanoq chavandozlik va ovga ishqiboz bo'lib, kamondan o'q uzish, ot choptirish, turli mashq va harbiy o'yinlar bilan mashg'ul bo'lishni yoqtirardi. Shu tariqa Amir Temur mohir chavandoz va dovyurak bahodir sifatida voyaga yetadi. Uning atrofidagi do'stlari dan harbiy guruh shakllana boradi. Bu guruh orasida **Abbos Bahodir**, **Jahonshohbek**, **Qimori Inoq**, **Sulaymonshohbek**, **Sayfuddinbek** va boshqalar bo'lgan. Keyinchalik ular Amir Temurning safdoshlariga aylanib, uning qo'shinida lashkarboshilik darajasigacha ko'tarilgan. Amir Temur ilk harbiy faoliyatini navkarlari bilan ayrim viloyat amirlariga xizmat qilishdan boshlagan. Harbiy mahorat va oliyhimmatlilik Amir Temur shuhratini oshiradi. Otasi uni avval (1352) Amir Joku Barlosning qizi **Turmush Og'oga** uylantiradi. 1355-yili Amir Temur Qazag'onning nabirasi, Amir Husaynning singlisi **Uljoy Turkon Og'oni** o'z nikohiga oladi. Keyingi nikoh tufayli Amir Temur va Balx hokimi Amir Husayn o'rtasida ittifoq yuzaga keladi.

Amir Temurning siyosiy kurash maydoniga kirib kelishi. XIV asrning 50-yillari oxirida Movaroun nahrda amirlarning o'zaro kurashi kuchayib, mamlakatda siyosiy parokandalik avjiga chiqadi. Mo'g'uliston xonlari bunday vaziyatdan foydalaniib Movarounnahrda o'z hokimiyatini o'rnatishga harakat qildilar. Tug'luq Temur **1360 – 1361-yillarda** Movarounnahrda ikki marta bostirib kiradi. Movarounnahr amirlari bosqinchilarga qarshi kurashishga jur'at etolmaydilar. Ularning bir qismi dushman tarafiga o'tadi, ikkinchi qismi esa el-yurtni tark etib, o'zga mamlakatlardan boshpana izlaydi. Amir Temurning amakisi Kesh viloyatining hukmdori **Amir Hoji Barlos** Xuroson tomon qochadi. 24 yoshli Amir Temur boshqacha yo'l tutadi. U Tug'luq Temur tomonidan Keshga yuborilgan beklar bilan kelishib xon xizmatiga kiradi. Natijada Tug'luq Temurning yorlig'i bilan o'z viloyatining **dorug'asi** etib tayinlanadi. Shu tariqa siyosiy vaziyat keskinlashgan, uning mustaqilligini ta'minlash zarurati ko'ndalang bo'lib turgan tarixiy sharoitda Amir Temur siyosiy kurash maydoniga kirib keldi.

Tug'luq Temur o'g'li **Ilyosxoja**ni Movarounnahr hukmdori etib tayinlab, Mo'g'ulistonga qaytib ketadi. Ilyosxoja bilan Amir Temurning murosasi kelishmaydi. Shu tufayli u Balx hokimi Husayn bilan ittifoq tuzib, mo'g'ullarga qarshi kurash olib boradi. **1363-yili** Amudaryoning chap sohilidagi **Qunduz** shahri yonida umumiy dushman ustidan g'alaba qozonadilar. Keyingi ikki yil davomida ittifoqchilar Ilyosxoja boshliq jeta lashkarlari bilan bir necha marta jang qiladilar. Nihoyat, **1364-yil oxirida** ular mo'g'ullarni Movaroun nahrda quvib chiqaradi. Biroq Movarounnahrni qo'ldan chiqarishni istamagan Ilyosxoja **1365-yilning bahorida** Movarounnahr ustiga qo'shin tortadi. Ikki o'rtadagi jang **1365-yil 22-may** kuni Toshkent bilan Chinoz o'rtasidagi Chirchiq daryosi bo'yida sodir bo'ldi. Tarixda u «**Loy jangi**» nomi bilan mashhur. Jang maydoni botqoqlikka aylangan, hatto otlar loyga botib qolgan. Jangda Amir Temur qo'shini g'olibona harakat qilib, dushman qo'shinining o'ng qanotiga qaqshatqich zarba berayotgan bir paytda, Husayn o'z askarlarini raqibning so'l qanotiga tashlamay jang maydonini tark etadi. Amir Temur chekinishga majbur bo'ldi. Bu g'alabada n so'ng Ilyosxoja hech qanday qarshilikka uchramay **Xo'jand** va **Jizzax** shaharlarini egallab, Samarqand ustiga yuradi. Samarqandda qurolli qo'shin bo'lmasa-da, xalq shahar mudofaasini o'z qo'lga oladi. Bu xalq harakati «**Sarbadorlar harakati**» nomi bilan shuhrat topgan.

Samarqand sarbadorlari. Sarbadorlar harakati **XIV asrning 60-yillarida** Movarounnahrda mo'g'ul xonlarining hujumi munosabati bilan vujudga keldi. Samarqand sarbadorlariga mudarris **Mavlonozoda Samarqandiy**, hunarmand **Abu Bakr Kuluyi** va shahar mahallalaridan

birining oqsoqoli, mohir merngan **Xurdaki Buxoriy** boshchilik qiladilar. Sarbadorlar mo'g'ullarga Samarqand shahrida qaqshatqich zarba beradilar. Boz ustiga, Ilyosxojaning ot uyuri orasida o'lat tarqalib, otlar qirila boshlaydi. Chorasiz qolgan Ilyosxoja avval Samarqand, so'ngra esa butun Movarounnahrni tashlab chiqib ketadi. Shaharda xalq hokimiyati o'rnatiladi va ayrim islohotlar o'tkaziladi. Badavlat mulkdorlarning mol-mulki musodara qilinib, yo'qsillarga o'tkaziladi. Jon boshidan olinadigan jizya solig'i bekor qilinadi. Bu hukmdor tabaqalarning keskin noroziligiga sabab bo'ladi. Natijada Samarqandda beqarorlik vujudga keladi.

Sarbadorlarning g'alabasi to'g'risidagi xabar Amir Temur va Amir Husaynga ham borib yetadi. **1366-yil bahorida** ular Samarqandga yo'l oladilar va shahar yaqinidagi **Konigil** mavzeyiga kelib tushadilar. Sarbadorlarning yetakchilari bilan muzokara olib borildi. Uchrashuvning birinchi kunida beklar ularning sharafiga ziyofat berib, sha'niga hamd-u sanolar aytadilar. Biroq ertasi kuni Abu Bakr Kuluyi bilan Xurdaki Buxoriy dorga tortiladi. Mavlono zodani esa Amir Temur o'rta tushib qutqarib qoladi. Shu tariqa sarbadorlar boshliqsiz qoldirilib, harakat bostiriladi. Movarounnahrda Amir Temur va Amir Husayn o'rtasida munosabat keskinlashib, ochiqdan ochiq nizoga aylanadi. **1366 – 1370-yillar** davomida ular o'rtasida bir necha bor to'qnashuvlar ham bo'ladi.

8.2. AMIR TEMUR — MARKAZLASHGAN DAVLAT ASOSCHISI

Amir Temurning hokimiyat tepasiqa kelishi. Amir Temur Movarounnahrni birlashtirishdek vazifani boshqa amirlarga nisbatan yaxshiroq tushunardi. Shuning uchun u markazlashgan davlat tuzishga kirishdi. Bunda ruhoniylar, harbiylar, savdogarlar va shahar hunarmandlari tabaqalariga suyanadi. Mazkur ish, avvalo, ichki g'animlarga qarshi kurashdan boshlandi. **1370-yil bahorida** Balx hukmdori Amir Husayn tomon qo'shin tortiladi. Qo'shin Termiz yaqinidagi **Biyo** qishlog'iga yetganida, uning huzuriga **Sayyid Baraka** tashrif buyuradi. Amir Temur faoliyatini qo'llab-quvvatlab, oliy hokimiyat ramzi tabi bilan yalov-bayroq tortiq etib, uning buyuk kelajagidan bashorat qiladi. Amir Temur qo'shini to Balxga yetib borguncha yo'l-yo'lakay unga yangi-yangi kuchlar kelib qo'shiladi. Bu paytda Amir Husaynning ko'pchilik amirlari uni tark etadilar. Jangda Amir Husayn qo'shinlari yengiladi, ikki kunlik qamaldan so'ng, **1370-yilning 10-aprelida**, Balx shahri taslim bo'ladi. Amir Husayn asir olinib, qatl etiladi. **1370-yil 11-aprelda** Chig'atoy ulusining bek va amirlari, viloyat va tumanlarning dorug'alari, Amir Temurning quroldosh

do'stlari, piri Sayyid Baraka ishtirokida qurultoy o'tkaziladi. Qurultoyda Amir Temurning hukmdorligi tan olinib, u Movarounnahrning amiri deb e'lon qilinadi.

Markazlashgan davlatning tashkil topishi. Amir Temur davlatni siyosiy va iqtisodiy jihatdan mustahkamlashga kirishadi. **1370-yil iyul oyida** Samarqandda qurultoy chaqirdi. Qurultoyda **Shibirg'on** hokimi amir **Zinda Chashm**dan boshqa Movarounnahrning barcha amirlari va qabila boshliqlari to'planadi. Ikki daryo oralig'ida yashovchi turk-mo'g'ul qabila boshliqlari, barcha amirlar Amir Temur hokimiyatini tan oldilar. **Samarqand** davlat poytaxti deb e'lon qilindi, shaharda mustahkam devorlar, qal'alar hamda saroylar barpo etiladi. Amir Temur mamlakatda qonun va tartib ishlarini joriy etadi. Maxsus qo'shin tuzib, unga katta imtiyozlar beradi. Amir Temur yirik harbiy bo'linmalar boshliqlari etib **Joku Sayfuddin, Abbos Iskandar, A'lam shayx, Ardasher Qavchin** va boshqalarni tayinladi. Tajribali harbiylar sipohsolorlikka tayinlandi.

1370-yiliyoq **Shibirg'on** bo'ysundirildi. Zinda Chashm Amir Temur xizmatiga o'tdi. Amir Temur sharqiy hududlarni mo'g'ullar ta'siridan ozod etish uchun Sharqiy Turkiston tomon bir necha marta yurish qilib Mo'g'uliston xonlariga zarba berdi va Farg'ona vodiysi hududlarini, O'tror, Yassi (Turkiston) va Sayramni o'z tasarrufiga oldi. Hisor, Badaxshon, Qunduz kabi viloyat amirlari ham Amir Temur hokimiyatini tan olib, unga bo'ysunadilar. **1381-yili** Hirot, Seyiston, Mozandaron egallandi. Saraxs, Jom, Qavsiya, Sabzavor shaharlari ham jangsiz Amir Temurga bo'ysundi va uning tasarrufiga o'tdi. Shu tariqa Movarounnahr va Xuroson birlashtirildi. Amir Temur saltanati bilan Oltin O'rda xonligi oralig'ida bu davrga kelib mustaqil bo'lib olgan Xorazm davlati qaror topgandi. Qadimdan iqtisodiy va madaniy jihatdan Movarounnahr bilan bevosita bog'liq Xorazm mo'g'ullar davrida ikki qismga ajralib, markazi **Urganch** shahri bo'lgan **Shimoliy Xorazm** Oltin O'rdaga, markazi **Kat** qal'asi bo'lgan **Janubiy Xorazm** Chig'atoy ulusiga bo'ysundirilgan. **XIV asrning 60-yillari oxirida** Oltin O'rdada yuz bergan g'alayonlar vaqtida qo'ng'iroq so'filari Shimoliy Xorazmda yangi sulolaning mustaqil hukmronligini tiklab oladilar. So'ngra Kat va Xiva shaharlarini fath etib, Shimoliy Xorazm bilan Janubiy Xorazm yerlarini birlashtiradilar. Amir Temur esa butun Xorazmni Chig'atoy ulusining ajralmas qismi deb hisoblardi. Shuning uchun u Xorazmni o'z davlatiga qo'shib olish siyosatini tutdi. Amir Temur **1372-yili** Xorazmga yurish qilib uni egallaydi. Biroq voqealar taqozosi bilan Xorazmga **besh marta** harbiy yurish qiladi. Xorazm **1388-yili** uzil-kesil bo'ysundirildi. Shunday qilib, Amir Temur Movarounnahr,

Xuroson va Xorazmni birlashtirib, yirik markazlashgan davlat tuzdi. Bu ulkan hududda yashovchi xalqlarning birlashuvi ular taqdirida ijobiy ahamiyatga ega bo'ldi.

8.3. AMIR TEMURNING HARBIY YURISHLARI

Mamlakat xavfsizligi yo'lida. Amir Temur saltanatiga xavf solib turuvchi kuchlar hali bartaraf etilmagandi. Bir tomondan, Mo'g'uliston xonlari Chig'atoy ulusini birlashtirishga intilib tinchlik bermasdi. Ikkinchi tomondan, Oltin O'rda va Oq O'rdaga bo'linib ketgan Jo'ji ulusi xonlari ham shimol va Xorazm tomondan xavf solib turardi. Biroq bu davrda Amir Temur davlati uchun eng kuchli xavf **Oq O'rda** va **Oltin O'rda** edi. Endilikda Amir Temur Oltin O'rdaga zarba berib uni kuchsizlantirishga intiladi. Lekin Jo'ji ulusini o'z davlatiga qo'shib olishnimas, Oltin O'rdaning Movarounnahrga tutashgan sharqiy qismini o'z ta'siri ostiga olish hamda **Saroy Berka** orqali o'tadigan karvon yo'lini Movarounnahrga burib yuborishni ko'zlaydi. Oltin O'rdada toj-taxt uchun ayovsiz kurash boshlangandi. Bunday sharoitda ba'zi chingiziylar turli tomonlarga qochib jon saqlaganlar. Ulardan biri **To'xtamish** Oq O'rdadan qochib, Samarqandga keldi. Amir Temur unga izzat-hurmat ko'rsatdi, oxir-oqibatda u Amir Temur yordamida Oltin O'rda taxtini egallaydi.

Amir Temur va To'xtamish. Keyinchalik To'xtamish xoinlik yo'liga kiradi. U Amir Temurga qarshi ochiq kurashga o'tadi. Natijada Amir Temur unga qarshi **uch marta** qo'shin tortishga majbur bo'ladi. So'nggi shiddatli jang **1395-yil 15-aprelda** Shimoliy Kavkazda **Tarak** (Terek) daryosi bo'yida yuz berdi. Muhoraba **uch kun** davom etdi. Bu safar Amir Temur qo'shini dushmanga qarshi otdan tushib, uni kamondan o'qqa tutish usulini qo'lladi. O'q va qilich zarbiga chidolmagan To'xtamish qo'shinining safi buzilib, ortga chekindi va tarqalib ketdi. To'xtamishxon sanoqligina askari bilan qochib changalzorga kirdi va g'oliblardan bekindi. Rossiya tarixchilari **B.D. Grekov** va **A.Y. Yakubovskiy**ning ta'kidlashicha, Amir Temurning To'xtamish ustidan qozongan g'alabasi faqat O'rta Osiyo uchunmas, balki butun Sharqiy Yevropa, Rus knyazliklarining birlashishi uchun ham buyuk ahamiyatga ega bo'ldi.

Eron, Iroq, Shom, Hindistonga yurish. Amir Temur o'z saltanatining janubiy chegaralarini mustahkamlash va kengaytirish maqsadida Eron, Ozarbayjon, Iroq, Shom (Suriya) ustiga uch marta askar tortadi. Bu yurishlar tarixda **uch yillik**, **besh yillik** va **yetti yillik** urushlar deb nom olgan. **Uch yillik (1386 – 1388)** harbiy yurishlar natijasida Eron (Fors),

Janubiy Ozarbayjon, Iroqning shimoliy qismi, Gurjiston va Armanistondagi (Van ko'li atrofidagi) yerlar egallandi. Erondagi muzaffariylar, jaloyiriylar sulolasi va killarining ayirmachilik harakatlari, Mozandaron, Janubiy Eronda ko'tarilgan qo'zg'olonlar Amir Temurning Eronga yana yurish qilishiga olib keldi. Bu **besht yillik (1392 – 1396)** urush davomida G'arbiy Eron, Iroq **Ajam** va Kavkaz egallandi. **1398 – 1399-** yillarda Hindistonga yurish qiladi va Dehlini egallaydi. 1399 – 1404-yillarda Eron, old Osiyo va kichik Osiyoga bir necha yurish qilindi. Bu yurish tarixga **yetti yillik** urush nomi bilan kirgan.

Keng ko'lamli harbiy yurishlar natijasida saltanatning chegarasi Usmonli turklar davlati chegarasiga borib taqaldi. Ziddiyatlarni diplomatik yo'l bilan hal qilish maqsadida ikki tomon o'rtasida **4 marta** xat almashinadi. Sulton Boyazid esa har safar qaysarlik, manmanlik qilgani, hatto Amir Temur nomiga nomaqbul so'zlarni ham yozgani tarixiy manbalarda qayd etilgan. Boyazid qoraqo'yunlilar, muzaffariylar, jaloyiriylarning Amir Temurga qarshi harakatlarini qo'llab-quvvatlagan. Shu omillar tufayli bu ikki davlat o'rtasida to'qnashuv yuz berishi muqarrar bo'lib qoldi.

Anqara jangi. Amir Temur bilan sulton Boyazid qo'shinlari o'rtasidagi hal qiluvchi jang **1402-yil 20-iyulda Anqara** yaqinida sodir bo'ldi. Bu jangda har ikki tomondan jami **360 ming nafar**, Amir Temurning taxminan **200 ming**, usmonlilar sultonining **160 ming** askari qatnashadi. Qo'shinning markaziy qismiga Amir Temurning o'zi qo'mondonlik qiladi. Uzoq davom etgan shiddatli jangda turk qo'shini tor-mor etiladi. Sulton Boyazid asirga olinadi, u bilan o'g'li **Muso Chalabiy** ham asirga tushadi. Amir Temur raqibni ta'qib etib Bursa va O'rta yer dengizining sharqiy sohilida joylashgan **Izmir** shahrini zabt etadi va salibchilarning Yaqin Sharqdagi oxirgi qarorgohiga barham beradi. Amir Temurga **Misir** ham o'z itoatkorligini izhor etadi.

Amir Temur Boyazid Yildirimga shohona hurmat ko'rsatadi. Uning o'limidan so'ng (**1403-yil 9-mart**) vorislariga himmat ko'zi bilan boqadi va ularga beqiyos muruvvatlar qiladi. Boyazidning o'g'illari **Sulaymon, Iso** va **Musoga** otasining yerlarini suyurg'ol qilib beradi. Salib yurishlarining oqibatlari, Yevropa davlatlarining Yaqin Sharq mamlakatlaridagi umidlari hali musulmon olami yodidan chiqmagandi. Shu bois Amir Temur Usmonli turk davlatini saqlab qoldi. Shunday bo'lsa-da, Boyazid ustidan qozonilgan buyuk g'alaba bilan Amir Temurni Fransiya qiroli **Karl VI (1380 – 1422)**, Angliya qiroli **Genrix IV (1399 – 1413)** hamda Kastiliya va Leon qiroli **Genrix III (1390 – 1407)** qutlab, unga o'z tabriknomalarini yuboradilar. Chunki Sohibqiron Yevropaning xaloskoriga aylangandi.

Kichik Osiyodan Samarqandga qaytgan Amir Temur **1404-yil 27-noyabr**da 200 ming kishilik qo'shin bilan Xitoy safariga chiqdi. Biroq bu yurish Amir Temurning to'satdan vafot etishi (**1405-yil 18-fevral**) tufayli amalga oshmay qoldi.

Amir Temurning Vatanimiz va jahon tarixida tutgan o'rni. Amir Temur **35 yil** davomida mamlakatni boshqardi. Hindiston va Xitoydan Qora dengizga qadar va Orol dengizidan Fors qo'ltig'iga qadar bo'lgan g'oyat ulkan saltanatni vujudga keltirdi. Bundan tashqari, Kichik Osiyo, Suriya, Misr va Quyi Volga, Don bo'ylari, Balxash ko'li va Ili daryosi, Shimoliy Hindistongacha bo'lgan mamlakatlarni o'ziga bo'ysundirdi. U nafaqat Movarounnahrni obod qildi, balki bo'ysundirilgan yurtlarning shaharlarini ham qayta tikladi. **Bag'dod, Darband** va **Baylakon** shaharlari shular jumlasidandir. Karvon yo'llarida rabotlar, qal'alar, ko'priklar, shaharlarda masjid va madrasalar hamda bog'-u bo'stonlar barpo etildi. Eng muhimi, Eron, Ozarbayjon va Iroqdagi boshboshdoqlikka barham berildi, qadimiy karvon yo'llari tiklandi. Bu jihatlar mo'g'ullar davrida vayron bo'lgan iqtisodiyotni tiklash imkonini tug'dirdi. Sug'orma dehqonchilikda muayyan siljishlar ro'y berdi. Yangi-yangi kanallar qazilib, ekin maydonlari kengaydi. Hunarmandchilik, ichki va tashqi savdo rivojlandi, fan va madaniyat ravnaq topib, shaharlar obodlashdi va gavjumlashdi.

8.4. AMIR TEMUR SALTANATINING MA'MURIY VA HARBIY TUZILISHI

Saltanat boshqaruv. Sohibqiron yurtimizdagi davlatchilik tajribasidan, tartib-qoidalaridan keng foydalandi. Davlat boshqaruvini takomillashtirdi. Davlatning tarkibiy tuzilishi harbiy-siyosiy tartiblarga asoslangan bo'lsa-da, jamiyat roli, barcha ijtimoiy tabaqalarning manfaatlarini ta'minlash ko'zlangandi. Saltanatda davlat boshqaruvini ikki idoradan – **dargoh** va **vazirlik** (devon)dan iborat bo'lgan. Dargohni oliy hukmdorning o'zi boshqargan. Ijroiya hokimiyat – devonni **devonbegi** (bosh vazir) boshqargan. Devonda harbiy vazir, mulkchilik va soliq ishlari vaziri, saroy xarajatlari – moliya vaziri faoliyat yuritgan. Bundan tashqari, sarhadlar va tobe mamlakatlarning boshqaruvini bilan shug'ullanuvchi yana uch vazir bo'lib, ular devonbegiga hisobot bergan. Markaziy hokimiyat tizimida **shayxulislom, qozikalon, sadri a'zam, dodxoh, yasovul, muhassil, tavochi, muhtasib** va boshqa amaldorlar xizmat qilgan. Dargohda **bosh hojib, xazinabon, xon solor, qo'shchi, bakovul, kotiblar, bitikchilar, tabiblar, sozandalar, dasturxonchilar** xizmatda bo'lgan.

Suyura'ol verlar. Amir Temur ulkan saltanat tasarrufidagi o'lkalarni o'g'illari, nabiralari va xizmat ko'rsatgan amirlarga suyurg'ol tarzida in'om qilib, ular orqali boshqardi. Movarounnahrda tashqari barcha viloyat va mamiakatlarni o'g'il va nabiralari orasida quyidagicha taqsimlaydi: Ozarbayjon, G'arbiy Eron, Iroq, Armaniston, Gurjistonni **Mirzo Umar ibn Mironshohga**, Forsni **Pirmuhammad ibn Umarshayxga**, Xuroson, Mozandaron, Ray va Seyistonni **Shohrux mirzoga**, Sulton Mahmud G'aznaviy mulkini Kobul va Qandahordan Shimoliy Hindistongacha Sind daryosi havzasi bilan birga **Pirmuhammad Jahongirga**, Toshkent, Sayram, O'tror va Ashparadan to Xitoy chegarasigacha **Ulug'bekka**, Farg'ona, Tarozdan to Xo'tangacha, ya'ni Sharqiy Turkistonning janubi-g'arbini **Ibrohim sultonga** berdi. Usluslar markaziy hukumatga itoat etsalar-da, ma'lum mustaqillikka erishdilar. Uslus hukmdorlarining alohida davlat devonxonasi, qo'shini mavjud edi. Ularning tobeligi xirojning bir qismini Samarqandga yuborib turish va harbiy yurishlarda o'z qo'shini bilan qatnashish yoki talab qilingan askarni yuborib turishdan iborat edi.

Qo'shin tuzilishi. Amir Temur ichki va tashqi siyosatda, asosan, qo'shinga suyanardi. Shu bois u qo'shin boshliqlarini tanlash va ularni tarbiyalash, harbiy qismlar va ularning joylashish tartibi, navkar va sarbozlarning qurollanishi hamda ichki intizom masalalariga nihoyatda katta ahamiyat beradi. Amir Temur qo'shini o'ntalik askariy birikmalar asosida tuzilgan harbiy qismlardan iborat edi. Lashkar **tuman – o'ng minglik, hazora – minglik, ho'shun – yuzlik** va **ayl – o'nlik** birikmalariga bo'lingan. O'n minglik askarni boshqarish uchun **tuman og'asi**, minglik bo'linmalar uchun **mirihazora**, yuzliklar uchun **ho'shunchoshi** va o'nliklar uchun **aylboshi** kabi harbiy mansablar ta'sis etildi. Askariy qismlarni viloyatlardan to'plash bilan **tavochi** mansabidagi amaldorlar shug'ullanardi.

Jangga kirish usuli. Harbiy yurish paytida oldinda **xabarchilar**, ular ortida **yasovul** bo'linmasi, undan keyinroqda **manglay – avangard** qism borardi. Manglay bilan qo'shinning asosiy qismlari oralig'ida esa qo'mondonning qarorgohi va uning yon-atrofida zaxira qismlar joylashgan bo'lib, u **izofa** deb yuritilgan. Qo'shinning asosiy jangovar qismlari **markaz, o'ng – burung'or** va **so'l – juvong'or** qanotlaridan iborat bo'lgan. Har bir qanotning oldida bittadan qo'shimcha askariy qo'shilmalar – **kanbullar** bo'lardi. Shu tariqa qo'shin **yetti qism – qo'llardan** iborat edi. **Sharafiddin Ali Yazdiy** qo'shinni yetti qo'lga – qismga bo'lib joylashtirish tartibini birinchi bo'lib Amir Temur joriy qilgan deb yozadi. Bu qo'llar janglarda

mustaqil harakat qilib, faqat qo'shin qo'mondoniga bo'ysungan. Amir Temur jang qilishning yangi harbiy uslublarini qo'llagan.

«*Temur tuzuklari*». Amir Temur hayotlik davridayoq uning harbiy san'ati va davlat boshqarish uslubiga bag'ishlangan maxsus asar yaratilib, u «**Temur tuzuklari**» nomi ostida shuhrat topadi. Unda davlatni boshqarishda kimlarga tayanish, toj-u taxt egalari tuzumi (yo'nalishi) va vazifalari, vazir va qo'shin boshliqlarini tayinlash tartiblari belgilab berilgan. Tuzuklarda mamlakatni idora etish tartibi, davlat arboblari va qo'shin boshliqlarining burchi va vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqalar xususida bayon etiladi. Amir Temur turk, arab va eronliklar tarixini chuqur bilgan. Amaliy jihatdan foyda keltira oladigan har qanaqa bilimni, davlat ahamiyatiga ega har bir masalani hal etishda shu sohaning bilimdonlari va ulamolalar bilan maslahatlashardi. Shunday qilib, Amir Temur davlatni boshqarish va harbiy sohada o'ziga xos usul yaratib, shu asosda barpo etgan davlati bilan dunyoni lol qoldirdi.

8.5. MAMLAKAT OBODONCHILIGI YO'LIDA

Shahar obodonchiligi. Amir Temur Movarounnahrning, ayniqsa, poytaxt Samarqandning obodonchiligiga alohida ahamiyat beradi. Uning har bir zafarli voqeani, sevinchli hodisani muhtasham me'moriy obida barpo etish bilan nishonlash odati bo'lgan. Shu maqsadda Hindistondan olib kelingan mohir g'isht teruvchilar, Sheroz, Isfahon va Damashqning mashhur usta-hunarmandlari qatorida mahalliy ustalar mamlakatda go'zal imorat-u inshootlar bino qildilar. Amir Temur **Tabrizda masjid, Sherozda saroy, Bag'dodda madrasa, Turkistonda Ahmad Yassaviy qabri ustiga maqbara** bino qildirdi. O'zining ona shahri **Shahrisabzda** otasi va o'g'li Jahongirning qabri ustiga maqbara qurdirdi, katta jome masjidini bunyod ettirdi. Mashhur **Oqsaroy** qad ko'tardi. Bu muhtasham saroy peshtoqi, toq-u ravoqlari, devorlari zangori va oltin rangdagi arabiy naqshli koshinlar, guldor o'ymakor parchinlar bilan ziynatlandi. Oqsaroy peshtoqining guldor naqshlari orasida «*Agar bizning quvvat va qudratimizga ishonmasang, bizning imoratlarimizga boq*» degan xitobnoma bitilgan. Ahmad Yassaviy maqbarasini bino qilishda ham shunday maqsad nazarda tutilgan.

Samarqand – davlat poytaxti. Mo'g'ullar bosqini davomida butunlay vayron etilgan Samarqand shahri o'zining qadimiy o'rnidan janubroqda qayta tiklandi. Shahar tevaragi **Ohanin, Shayxzoda, Chorsu, Korizgoh, So'zangaron** va **Feruz** kabir nomlar bilan yuritiluvchi oltita darvozali

mustahkam yangi qal'a devor bilan o'rab chiqiladi. Shahar arkida Amir Temurning qarorgohi – **Ko'ksaroy** va **Bo'stonsaroy** bino qilinadi. Ko'ksaroy **to'rt qavatli** bo'lib, gumbazlar va devorlari zangori koshinlar, naqshinkor va guldor parchin bilan qoplangani uchun shunday nom olgan. Ko'ksaroyda taxtga o'tqizish marosimi vaqtida ularni oq kigiz ustiga o'tqiziladigan toshdan taxt kursi – **Ko'ktosh** qo'yilgandi. Bundan tashqari, arkda davlat devonxonasi, qurol-yarog'lar yasaydigan ustaxona va aslahaxona, tangalar so'qiladigan zarbxona, qamoqxona kabi imoratlar joylashgandi. Samarqandda saroylar, masjidlar, madrasalar, maqbaralar quriladi. Shahar tashqarisida esa bog'-rog'lar barpo etiladi. **1403 – 1404-yillarda** Samarqandda bo'lgan Ispaniya elchisi **Klavixo** olib borilayotgan bunyodkorlik ishlaridan hayratda qolgandi. Xuddi shu davrda Shohizinda me'moriy yodgorliklari majmuasidagi ba'zi ajoyib maqbaralar, hozirda **Bibixonim** nomi bilan mashhur jome masjidi va boshqalar bino qilinadi. Bu davrda Samarqandda yangi, ko'rkam va muhtasham binolardan tashqari turli-tuman kasbdagi hunarmandlar mahallalari qad ko'taradi.

Amir Temur bog'lari. Mohir me'mor, tajribali sohibkorlarning aql-zakovati, mehnati-yu mahorati bilan barpo etilgan **Bog'i Dilkusho**, **Bog'i Chinor**, **Bog'i Bihisht**, **Bog'i Baland**, **Davlatobod**, **Bog'i Nav**, **Bog'i Shamol**, **Bog'i Jahonnamo**, **Bog'i Maydon** kabi chorbog'lar va ulardagi go'zal ko'shklar o'sha davr bog'dorchilik san'ati namunalaridandir. Tuzilishiga ko'ra bog'lar ikkiga bo'lingan. Birinchi turdagi bog'lar har tomoni taxminan 1 km masofaga cho'zilgan to'rtburchak shakldagi chorbog'lardir. Ikkinchi turdagi bog'lar geometrik shaklda bo'lmay, tabiiy daraxtzor va chakalakzorlar bag'rida barpo etilgan. Bunday bog'lar hukmdor shikor qilishi uchun mo'ljallangan. Shaharning sharqiy tomonida **Bog'i Dilkusho** joylashgan. Uning tashqi hovlisida hashamatli saroy bo'lib, unda qurollangan askarlar turgan, ichki hovlida esa tug'lar bilan bezatilgan olti fil haykallari safga terilgan. Uchinchi hovli Amir Temurning mehmonlarini qabul qiladigan oltin taxtli qarorgohi bo'lgan. Klavixo ham o'sha bog'da qabul qilingan. Amir Temur Samarqand atrofida qad ko'targan bir qancha yangi qishloqlarni Sharqning mashhur shaharlari – **Dimishq** (Damashq), **Misr** (Qohira), **Bag'dod**, **Sultoniya** va **Sheroz** nomlari bilan atadi. Chunki Samarqand kattaligi, go'zalligi hamda obodligi bilan dunyoning eng yirik shaharlaridan ham ustunroq turmog'i lozim edi.

Ichki va tashqi savdo. Movarounnahr shaharlarida, ayniqsa, uning poytaxtida savdo va hunarmandchilik g'oyatda rivojlanadi. Yangi bozorlar, savdo rastalari barpo etiladi. Shaharlar bilan dehqonchilik vohalari

va chorvador ko'chmanchi aholi o'rtasida savdo aloqalari kengayadi. Tashqi savdoda Samarqand katta o'rin tutgan. Samarqandda chet el mamlakatlari, xususan, Xurosondan ma'danlar, Hind va Sinddan yoqut, olmos, Xitoydan atlas, yashin toshi, mushk va boshqa mollar, o'zga mamlakatlardan oltin va kumush olib kelinardi. Klavixo Xitoy poytaxti **Xonbaliqdan 800 tualik** savdo karvoni kelganini o'z kundaligida qayd etgan. Bu davrda Buyuk ipak yo'lida savdo karvonlari xavfsizligini ta'minlash bo'yicha muhim chora-tadbirlar ko'riladi. Sharq bilan G'arb o'rtasida savdo-sotiq va elchilik aloqalari kengaydi. Bu Amir Temur davlatining tashqi iqtisodiy va elchilik aloqalari barqarorligiga olib keldi.

8.6. G'ARBIY YEVROPA DAVLATLARI BILAN ALOQALAR

Xalqaro sivosiv vaziyat. Sohibqiron Amir Temur jahon siyosiy hayotiga ham ulkan ta'sir ko'rsatdi. Boyaziddan yengilib, o'z yer-mulklaridan mahrum bo'lgan Kichik Osiyo mamlakatlarining hukmdorlari Amir Temurdan madad istab uning **Qorabog'**dagi o'rdugohiga borib qaror topadilar. Hatto Vizantiya va G'alatadagi Genuya hokimining noibi, Fransiya qiroli hamda Sultoniya shahrining katolik missionerlari yordam so'rab Amir Temurga murojaat etadilar. Buning evaziga ular harbiy yurish vaqtida unga yordam berish hamda Konstantinopol va Peraning Boyazidga to'lab kelgan bo'jini bundan buyon Amir Temurga to'lashga va'da qiladilar. Bunday taklif Sohibqironga ma'qul tushadi. Chunki raqibni dengiz sohilidagi tayanchidan ajratish uchun unga dengizdan madad zarur edi. Shunday qilib, sulton Boyazidga zarba berish uchun yuzaga kelgan vaziyatdan ustalik bilan foydalanildi.

Davlatlararo vozishuvlar. Bu davrda Amir Temur Boyazid bilan o'zaro diplomatik yozishmalar olib borish bilan bir qatorda bo'lajak to'qnashuvda **Trapezund va Konstantinopolning** harbiy kemalaridan foydalanishga harakat qildi. Shu maqsadda u **Genuya va Venetsiyaga** sovg'a-salomlar hamda maktublar bilan elchilar yuboradi. O'zaro yordam masalasida Amir Temur Konstantinopol noibi **Ioann VII Paleolog** bilan ham yozishmalar olib boradi. Amir Temurning **1402-yil 15-may** kuni Ioann VII Paleolog nomiga yo'llagan xatining mazmuniga qaraganda, Konstantinopol noyibi va Genuya hokimi Boyazidga qarshi kurashda Amir Temurga xizmat qilish, hatto unga odamlar va har qaysisi **20 tadan 40 tagacha harbiy kema** bilan yordam berish majburiyatini o'z zimmalariga oladilar. Buni Ispaniya elchisi Klavixo ham o'z daftariga qayd qilib o'tadi.

Amir Temur Fransiya qiroli **Karl VI (1380–1422)**, Angliya qiroli **Genrix IV (1399 – 1413)**, Kastiliya va Leon qiroli **Genrix III de Trastamara (1390 – 1407)** bilan dipiomatic aloqalar o'rnatib, yozishmalar olib boradi. Fransiya fuqarolari hisoblangan genuyaliklarning yer va mulklarini, ayniqsa, G'alatadagi mustamlakalarini himoya qilish uchun Karl VI, o'z navbatida, Amir Temurdan madad kutar va u bilan diplomatik aloqalar o'rnatishga urinardi. Ularning yozishmalarida qayd etilishicha, Sohibqiron qirolni jiddiy qo'llab-quvvatlaydi. Anqara yaqinidagi g'alabadan so'ng Amir Temurning G'arbiy Yevropa davlatlari bilan bo'lgan aloqalari mazmuni tubdan o'zgaradi. Endilikda ular bilan do'stona munosabatlarni mustahkamlash va o'zaro savdo-sotiq aloqalarini yo'lga qo'yish kabi masalalarga ahamiyat beradi.

Elchilik aloqalari. Amir Temur **1402-yil yozida** Fransiya va Angliyaga maxsus elchilar orqali Karl VI va Genrix IV nomlariga maktublar yo'llaydi. Elchilar Parijga **1403-yil may oyida** yetib boradi. Elchilar ikki mamlakatning savdogarlari uchun erkin savdo munosabatlari olib borilishini ta'minlash va buni bitim yoki shartnoma bilan mustahkamlashni taklif etadi. Shu bois Sohibqiron Fransiya qiroli Karl VI ga yo'llagan maktubida bu haqda quyidagilarni ta'kidlaydi: «*Bundan keyin sizning (odamlaringiz) bizning yerlarimizga va bizning (kishilarimiz) sizning o'lkangizga o'tgan ajdodlarimiz davridagidek borib-kelib tursalar, sizning va bizning nomimizni hamma joyda olqishlab tursalar, mamlakatimiz savdogarlari uchun foyda keltirishsa, ko'p xursand bo'lardik. Shuni aytish kerakki, endilikda bizning yurtimizda savdogarlaringizning xavfsizligi ta'minlanadi*». Fransiya qiroli Karl VI **1403-yil 15-iyunda** Amir Temurga yo'llagan javob maktubidan ma'lum bo'lishicha, Amir Temur taklifi Fransiya tomonidan mamnuniyat bilan qabul qilingan.

Amir Temurning Angliya qiroli Genrix IV bilan olib borgan diplomatik munosabatlarida g'arbiy viloyatlar hokimi **Mironshoh** faol qatnashdi. Shimoliy Eron, Iroq, Tabriz va Sultoniyani o'z ichiga olgan mulklar hokimi Mironshoh Amir Temurning keksayib qolgan davrida G'arbiy Yevropa hukmdorlarining diqqat-e'tiborini o'ziga jalb etadi. Bu davrda u Yevropa davlatlari bilan savdo aloqalarini jonlantirish maqsadida nasroniylik ruhoniylariga xayrixohlik bildirib, savdogarlarning daxtsizligini ta'minlash borasida chora-tadbirlarni amalga oshirdi. Shu sababli G'arbda Mironshoh tez orada katolik dinining homiysi sifatida shuhrat qozondi.

Kastiliya (Ispaniya) qiroli Genrix III Sharq bilan juda qiziqib qolgandi. **1402-yil bahorida** dastlab Ispaniya elchilari Amir Temurning Kichik Osiyodagi qarargohiga yuboriladi. Elchilarga Amir Temur va Boyazid-

ning kuch-qudrati, urf-odatları, dini va qonunları haqida aniq ma'lumotlar topshiriladi. Sharq va G'arb davlatlarining elchilari qatorida Ispaniya elchilari ham Amir Temur tomonidan qabul qilinib, qirol nomiga yozilgan maxsus maktub va in'omlar bilan kuzatiladi. Ularga qo'shib Amir Temur **Muhammadqozi** ismli o'z vakilini Ispaniyaga elchi qilib yuboradi. Genrix III **1403-yili** Amir Temur huzuriga ikkinchi marta maxsus elchilarni yuboradi. Unga Klavixo boshliq etib tayinlanadi. **1403-yil 21-mayda** Ispaniyadan jo'nab ketgan elchilar Samarqandga keladilar. Ispaniya elchilari Samarqandda Amir Temur tomonidan tantanavor qabul qilinadi. Klavixo boshliq Ispaniya elchilari **1404-yilning sentyabr – noyabr oylarida** Samarqandda bo'ladilar. Xitoyga yurish munosabati ila ko'pgina davlatlarning elchilari bilan bir qatorda Ispaniya elchilari ham **1404-yil 21-noyabrda** Samarqanddan jo'natib yuboriladi. Klavixo Ispaniyaga **1406-yil mart oyida** qaytib keladi. Uning safar taassurotlari «**Buyuk Temur tarixi**» va «**Temur qarorgohi**», «**Samarqandga sayohat kundaligi**» nomlari ostida ispan tilida bir necha bor nashr qilinadi.

9-BOB. TEMURIYLAR DAVRIDA IJTIMOY-SIYOSIY, IQTISODIY VA MADANIY HAYOT

9.1. TEMURIYLAR O'RTASIDAGI TAXT UCHUN KURASH

Taxt uchun kurash. Amir Temur vafot etgach, yirik saltanat parchalana boshladi. Sababi, saltanat tasarrufiga olingan yurtlar va ellar shu qadar xilma-xil, uzoq masofalarga cho'zilgan bo'lib, ularni yagona bir markazdan turib boshqarish murakkab edi. Boz ustiga, ulardagi muxolifatchi kuchlar ajralib chiqish uchun qulay payt kutardilar. Saltanatning parchalanishiga Amir Temur vorislari o'rtasida o'zaro ziddiyat va urushlar sabab bo'ldi. Amir Temur vafotidan oldin taxt vorisi etib nabirasi **Pirmuhammadni** (Kobul, Qandahor va Hindiston viloyatlari hukmdori) tayinlagandi. **Pirmuhammadni** taxtga o'tqizish tarafdorlari kuchli bo'lsa-da, biroq **Mironshohning o'g'li Xalil sulton mirzo** o'zboshimchalik bilan **1405-yil 18-mart** kuni Samarqandni egallab, o'zini Movarounnahrning oliy hukmdori deb e'lon qiladi. Xalil Sulton garchi Movarounnahr taxtini egallab olgan bo'lsa-da, ammo ko'p o'tmay u Amir Temurning sadoqatli amirlari, viloyat noiblari va shahzodalarning kuchli noroziligi va isyoniga duch keladi. Birinchi bo'lib Turkiston hamda Farg'ona hokimi **Amir Xudoydod** bilan **Shayx Nuriddin** Xalil sultonga qarshi isyon ko'taradilar. Hatto Xalil sultonning o'z ukasi **Sulton Husayn mirzo** Amudaryoning chap sohili viloyatlarida hokimiyatini o'rnatmoq niyatida akasiga qarshi bosh ko'taradi. O'z navbatida, Amir Temur taxtining qonuniy vorisi **Pirmuhammad Amudaryodan** kechib o'tib, Xalil sultonga qarshi **Nasafga** askar tortadi. Movarounnahrda boshlangan o'zaro kurashlar shu tariqa avj olib ketadi.

Oqibatda bu davrda **Xurosonda Shohrux, Balx, G'azna va Qandahorda Pirmuhammad, G'arbiy Eron va Ozarbayjonda Mironshohning o'g'illari Umarshayx mirzo bilan Abu Bakr mirzo** hokimi mutlaq bo'lib oladilar. Sirdaryodan shimolda joylashgan viloyatlar: **Turkiston, Sabron, O'tror, Sayram Amir Berdibek** tasarrufida qoladi. **O'ratepa** bilan **Farg'onani Amir Xudoydod Husayniy** egallab oladi. Xorazmni esa Oltin O'rdaning nufuzli amirlaridan **Idiku** bosib oladi. **Pirmuhammad 1407-yil 22-fevralda** vaziri **Pir Ali Toz** boshliq fitnachilar qo'lida shahid bo'ladi. **1408-yil 22-aprel** kuni qoraqo'yunli turkmanlarning qabila boshlig'i **Qora Yusuf** bilan bo'lgan jangda Mironshoh halok bo'ladi. Ozarbayjon va Iroq viloyatlari temuriylar qo'lidan ketadi. **1409-yil bahorida** Movarounnahrda vaziyat yanada keskinlashadi. Amir Xudoydod **O'ratepa va Shohruxiya**

shaharlarini osongina qo'lga kiritib, Samarqand tomonga askar tortadi. **Sheroz** yaqinida Zarafshon daryosi bo'yida sodir bo'lgan jangda Xalil sulton qo'shini mag'lubiyatga uchraydi, o'zi esa asirga olinadi.

Shohrux hokimivatining qaror topishi. Shu davrda Xurosondagi amirlar isyonini bostirishga ulgurgan **Shohrux** endilikda butun e'tiborini Movarounnahrqa qaratadi. Chunki u ota yurtidagi hodisalarga loqayd qarolmasdi. **1409-yil 25-aprelda** u Amudaryodan o'tib, Samarqand sari yurish qiladi. Movarounnahrda beshliklarga chek qo'yib, Movarounnahr va Xurosonda o'z hukmronligini o'rnatadi, mamlakatda tinchlik va osoyishtalikni ta'minlashga erishadi. Shohrux hukmronligi davrida mamlakat **ikki davlatga** bo'lingandi. Ulardan biri Amudaryodan janubda joylashgan Shohrux boshchiligidagi davlat bo'lib, uning markazi **Hiro**t shahri edi. Ikkinchisi esa Amudaryodan shimolda Movarounnahr va Turkistonda vujudga kelgan Ulug'bek boshchiligidagi davlat bo'lib, **Samarqand** uning poytaxti edi.

9.2. ULUG'BEK – MA'RIFATPARVAR DAVLAT ARBOBI

Ulug'bek – Movarounnahr hukmdori. **1409-yili** Shohrux Samarqanddan Hirotda qaytish oldida **Mirzo Ulug'bekni** Movarounnahr va Turkistonga hokim etib tayinlaydi. Ulug'bek garchi Movarounnahr bilan Turkistonning hokimi deb e'lon qilinsa-da, aslida, uning hokimiyati dastavval faqat **Samarqand, Buxoro** va **Nasaf** viloyatlari bilangina cheklanardi. Chunki Shohrux avvalboshdan **Farg'onani** to **O'zgangacha Amirak Ahmadga, Hisori Shodmonni Muhammad Jahongirga** in'om qilgandi. **Turkiston Shayx Nuriddin** tasarrufida edi. O'sha vaqtda u na Ulug'bek, na Shohruxni tan olardi. Shayx Nuriddin Turkiston bilan qanoatlanmaydi. **1410-yili** u **Muhammad Jahongir**, Yangi va Sayram viloyatlari hokimi **Amir Abduholiq** hamda oq o'rdalik xonzodalardan **Chingiz o'g'lon** bilan ittifoq tuzib temuriylarga qarshi isyon ko'taradi. **1410-yil 20-aprelda** Samarqand yaqinida **Qizilravot** mavzeyida isyonkor ittifoqchilar bilan Mirzo Ulug'bek qo'shinlari o'rtasida jang bo'ladi. Jangda Ulug'bek mag'lubiyatga uchrab, **Kalifga** chekinadi. Shohrux Samarqandga yetib kelib, Shayx Nuriddin isyonini bostiradi. Movarounnahr va Turkistonni boshqarish to'liq **18 yashar** Ulug'bek qo'lga o'tadi.

Harbiy yurishlar. Ulug'bek **1414-yili Farg'ona** va **Koshg'arni** egallaydi. **1413-yili** Shohrux tomonidan **Xorazm** Oltin O'rda xonlari tasarrufidan qaytarib olinadi. Ulug'bek **1425-yilning erta bahorida** Mo'g'uliston ustiga yurish boshlaydi. Issiqko'l yaqinida sodir bo'lgan to'qnashuvda

Ulug'bek mo'g'ullar ustidan g'alaba qozonadi. Qo'lga kiritilgan o'ljalor orasida ikki bo'lak nefrit toshi ham bor edi. Keyinchalik bu nefritdan Amir Temur maqbarasi uchun qabr toshi yasattiriladi. Qozonilgan g'alabaniy nishoni tarzida Jizzax yaqinidagi **Ilono'tti** dasida **1426-yili** Ulug'bek tomonidan qoyatoshga yozdirilgan o'ziga xos «zafarnoma» hozirgi kungacha saqlangan. Dashti Qipchoqqa qarshi qilingan yurishda esa Ulug'bekning omadi kelmaydi. Otasi Shohruxning katta qo'shin bilan yetib kelishigina uni halokatdan saqlab qoladi.

Text uchun kurash. Shohrux **1447-yil 12-mart** kuni nevarasi **Sulton Muhammad** isyonini bostirish vaqtida **Ray** viloyatida o'rniga voris belgilashga ulgurmay vafot etadi. Shohrux vafot etishi bilan oq, Xuroson va Movarounnahrda temuriy shahzodalar o'rtasida toj-taxt uchun kurash yana avjga minib, mamlakat beqarorlik va chuqur ijtimoiy-siyosiy larzalarga duchor bo'ldi. Odatga ko'ra, taxtga Shohruxning to'ng'ich o'g'li Ulug'bek o'tirishi kerak edi. Ammo taxtni Boysung'urning o'g'li **Alouddavla** egallaydi. Toj-u taxt uchun yana kurash boshlanadi.

O'zboshimcha shahzodalar Ulug'bekka qarshi harakat boshlaydi va **1447-yil bahorida** Alouddavla Ulug'bekning katta o'g'li **Abdullatifning** qo'shinini tor-mor qilib, uni asirga oladi. Bunday sharoitda Ulug'bek Alouddavla bilan sulh tuzishga majbur bo'ladi. Unga ko'ra, Abdullatif ozod qilinadi. Ulug'bek esa Hirot va Xurosonga bo'lgan da'vosidan voz kechadi. Biroq ko'p o'tmay sulh buziladi. **1448-yil bahorida** Ulug'bek va Abdullatifning **90 ming** kishilik birlashgan qo'shini Hirotga yurish qiladi. **Tarnob** yaqin idagi jangda Alouddavla qo'shini tor-mor etilib, Hirot qo'lga kiritiladi. Ulug'bek Xurosonda Abdullatifni qoldirib, o'zi Samarqandga qaytadi. Negaki Movarounnahrda Ulug'bekka qarshi isyon boshlangandi.

Abdullatif garchi bobosi Shohruxning Hirotidagi taxtiga o'tirgan esada, unda otasiga nisbatan adovat paydo bo'ladi. G'alaba to'g'risida tevarak-atrofga yuborilgan fathnomalarda Abdullatifning nomi inisi **Abdulazizdan** keyin tilga olingani, **Ixtiyoriddin** qal'asidagi xazina Ulug'bek tomonidan olib qo'yilgani Abdullatif uchun bahona bo'ladi. U otasining dushmanlari bilan til biriktirib Ulug'bekka qarshi harakat boshlaydi. Abdullatif Hirotida bor-yo'g'i **15 kun** hokimlik qildi. **Abulqosim Bobur** qo'shinining shaharga yaqinlashib kelayotganidan xabar topib Movarounnahr tomon qochdi. Ulug'bek farmoni bilan **Balxga** noib qilib tayinlangach viloyatda **tamga** solig'ini bekor qilib savdogarlarni o'z tarafiga og'dirib oladi. Otasida n norozi amirlarni atrofiga to'playdi. Hatto Abulqosim Bobur bilan bog'lanib, birlashib Ulug'bekka qarshi kurashga undaydi. Shunday qilib, Abdullatif o'z otasiga qarshi ochiqdan ochiq dushmanlik yo'lga o'tdi.

Ulug'bek fojiasi. Hirotdan Samarqandga qaytarkan, Ulug'bek old tomondan Dashti Qipchoq ko'chmanchilarining hujumiga duchor bo'ldi. **Abulxayrxon** boshchiligidagi ko'chmanchilar o'shanda **Toshkent, Shohruxiya, Samarqand** va **Buxoro** tevaragidagi qishloqlarni talaydi. Ikki tarafdin kelgan dushmanlar bilan bo'lgan to'qnashuvlar oqibatida Ulug'bek qo'shini zaiflashib qoladi. Shu vaqtda Samarqandda vaqtinchalik noib qilib qoldirilgan Ulug'bekning kichik o'g'li Abdulazizga qarshi Samarqand amirlarining noroziligi kuchayib, Ulug'bek uni bartaraf etishga majbur bo'ladi. Abdullatif qulay fursatdan foydalanib bosh ko'taradi va Amudaryodan kechib o'tib, **Termiz, Shahrisabz** va Xuzorni osongina zabt etadi. So'ngra Samarqandga qarab yo'l oladi. **1449-yil oktyabrda Damashq** qishlog'i yaqinida qattiq jang bo'ladi va unda Ulug'bek yengiladi, Samarqand amiri **Mironshoh Qavchin** shahar darvozalarini berkittirib, Ulug'bekni ichkariga kirishga qo'ymaydi. U Shohruxiyaga ham kirolmaydi va Abdullatifga taslim bo'lishga majbur bo'ladi. Shahar qozisi **Shamsiddin Muhammad Miskin**ning qarshiligiga qaramay, Abdullatif jaholatparast ulamolarning yashirin fatvosini chiqartirib, otasining o'ldirilishini uyushtiradi.

9.3. TEMURIYLAR SALTANATI INQIROZI

Siyosiy beqarorlik. Mamlakat fuqarolari tomonidan «padarkush» deb la'natlangan Abdullatif va uning tarafdorlari taxtda uzoq vaqt o'tirolmadi. Oradan **olti yarim oy** o'tar-o'tmas Abdullatifga qarshi saroyda fitna uyushtirilib, u o'ldirildi. Uning kallasi tanasidan judo etilib, Registon maydonida Ulug'bek madrasasining peshtoqiga osib qo'yildi. Muxolifatchi kuchlar Samarqandda Shohruxning nabirasi **Mirzo Abdulloni**, Buxoroda Mironshohning nabirasi **Abu Said**ni hukmdor qilib ko'tarishadi. Oqibatda ular o'rtasida hokimiyat uchun yana kurash boshlanadi.

Movarounnahr va Xurosonda muttasil davom etib turgan o'zaro kurashlar Dashti Qipchoqdagi hukmdorlar uchun juda qo'l keladi. **1451-yili Abulxayrxon** katta qo'shin bilan Abu Said yordami va ishtirokida **Toshkent, Chinoz** va **Jizzax** orqali Samarqandga Mirzo Abdulloga qarshi yurish qiladi. **Sheroz** qishlog'i yaqinida **Bulung'ur** anhuri yoqasida jang bo'ladi. Muhorabada Mirzo Abdullo yengiladi va halok bo'ladi. Shunday qilib, Abulxayrxon yordamida Abu Said Samarqandni egallab, Movarounnahrda hokim bo'lib oladi. Xuroson bu davrda Shohruxning nabirasi **Abulqosim Bobur** tasarrufida edi. Xurosonda siyosiy tarqoqlik avj oladi. Temuriylar davri muarrixlarining yozishicha, bu davrda Xuroson **o'n bir**

bo'lakka ajralib ketadi. **1457-yili** Abulqosim Bobur vafot etgach, Abu Said taxtni egallaydi va saltanatning har ikki qismini birlashtirishga erishadi. Biroq tarqoqlik barham topmaydi. Ayniqsa, uni Xorazmni egallab olgan Umarshayx mirzo avlodi **Sulton Husayn** isyonlari hammadan ko'proq tashvishlantiradi.

1496-yil erta bahorida Abu Said Ozarbayjon, G'arbiy Eron va Iroqqacha bo'lgan viloyatlarni egallab turgan turkmanlarga qarshi jangda haik bo'ladi. Otasi o'limidan so'ng Abu Saidning vorislari sulton Husayn bilan to'qnashishga jur'at etolmay Movarounnahrda qaytadilar. **1469-yil 24-martda** sulton Husayn Xurosonning hokimi sifatida tantana bilan Hirotga kirib boradi. Natijada Temuriylar saltanati yana ikki mustaqil qismga bo'linadi: **Sulton Husayn** hukmronligidagi Xuroson va Abu Saidning o'g'li **sulton Ahmad** hukmronligidagi Movarounnahr.

Movarounnahrda Abu Saidning o'g'illari: avval **Sulton Ahmad (1469 – 1494)**, so'ng **Sulton Mahmud (1494 – 1495)** va keyinchalik Mahmudning o'g'li **Sulton Ali (1498 – 1501)** mustaqil hokimlik qiladi. Biroq Movarounnahrda tarqoqlik yanada avj oladi. **1454-yili** Hirot hokimi **Abulqosim Bobur** Movarounnahrda bostirib kirib, Samarqandni qamalga olganda, **Xoja Ubaydulloh Ahror** mojaroga aralashib raqiblarni yarashtirishga majbur etadi.

Sulton Husayn va Alisher Navoiy. Sulton Husayn Boyqaro o'z tasarrufida **Xuroson, Xorazm** hamda **Sharqiy va Shimoliy Eron** viloyatlarini birlashtirgandi. U qariyb **40 yil** hukm surgan temuriylarning so'nggi yirik hukmdori bo'lib, uning davrida shahzoda va amirlarning boshboshdoqligiga qaramay, mamlakatning xo'jalik va madaniy hayoti yuksaldi. Xurosonning obod etilishida, ravnaq topishida buyuk adib va davlat arbobi **Alisher Navoiyning** ham xizmati katta bo'ldi. Alisher Navoiy **1441-yili Hirot**da dunyoga kelgan. Uning ota-bobosi temuriylar saroyida xizmat qilgan. Sulton Husayn bilan Alisher bir maktabda o'qiganlar. Ular bolalik chog'laridayoq Xuroson hukmdori Abulqosim Bobur xizmatida bo'lganlar. Uning vafotidan keyin **12 yil** davomida boshqa-boshqa shaharlarda yashaganlar. Husayn bu davrda avval **Xorazmda**, so'ngra Xurosonning **Hirot, Obivard, Niso, Mashhad** va boshqa viloyatlarida darbadarlikda yurib, kuch to'plab Abu Saidga qarshi isyonlar ko'targan. Alisher Navoiy bu yillarda **Mashhad** va **Hirot**da o'qiydi. O'sha paytlardayoq u shoirlik iste'dodi tufayli katta shuhrat qozongandi. Yoshlikdan sulton Husayn bilan yaqin bo'lgan Alisher o'ziga nisbatan Abu Saidga adovat sezib, **Samarqandga** ko'chib borib, ma'lum vaqt u yerda yashashga majbur bo'ladi. Samarqandda u ilm-fan va she'riyat bilan mashg'ul bo'ladi. Bu

yerda mashhur olim, falsafa, mantiq, huquq, arab tili, adabiyot va she'riyatning o'tkir bilimdoni **Fazlulloh Abullays Samarqandi**dan saboqlar oladi. 1469-yili Sulton Husayn Hirotni egallagach Navoiyni o'z huzuriga taklif etadi. Alisherni dastlab **muhrdorlik** lavozimiga, keyinroq esa **vazir** etib tayinlaydi.

Sulton Husayn hukmronligi davrida Alisher Navoiy mamlakatda mustahkam markazlashgan saltanat vujudga kelishi, viloyatlar sug'orilib obod etilishi, qishloqlarda dehqonchilik, shaharlarda hunarmandchilik va savdning kengayib, taraqqiy etishi yo'lida xizmat ko'rsatdi. Alisher Navoiy adabiyot, san'at va ilm-ma'rifat ravnaqi, aholining tinch va osoyishta istiqomat qilishi tarafdori edi. Lekin Sulton Husayn davlati Alisher kutganicha bo'lib chiqmadi. Suyurg'ol tartibiga asoslangan bu davlatda, bir tomondan, viloyat hukmdorlari, hatto toj-u taxt valiahdlari **Badiuzzamon** va **Muzaffar Husayn mirzo** isyonlari yuz beradi. Ikkinchi tomondan, zulm oqibatida Hirotni va uning viloyatlarida xalq qo'zg'olonlari ko'tariladi. Uchinchidan, o'z manfaatlarini ko'zlagan ochko'z saroy ma'murlari fitna-fasodni avj oldirib, uning botqog'iga Sulton Husaynni ham botiradilar. Bunday ahvol, shubhasiz, bosh vazirlik vazifasida turgan dono Navoiyning saroydan, hatto poytaxtdan uzoqlashishiga olib keladi. Shunday qilib, **XV asrning 2-yarmidagi** beqaror siyosiy vaziyat tufayli Temuriylar davlati inqirozga yuz tutdi.

9.4. DEHQONCHILIK, YER EGALIGI

Dehqonchilik va chorvachilik. Mamlakatda tez-tez sodir bo'lib turadigan urushlarga qaramay, **XV asrda** ham Movarounnahr va Xuroson qishloqlarida birmuncha obodonchilik ishlari amalga oshiriladi. Yirik sug'orish inshootlari barpo etilib, dehqonchilik viloyatlarining suv ta'minoti tubdan yaxshilanadi. Eng yirik sug'orish ishlaridan biri Samarqand vohasida Zarafshon daryosidan bosh oigan, Darg'om anhoridan chiqarilgan qadimgi **Angor kanalining** qayta tiklanishi bo'ldi. Bu kanal orqali kam suvli Qashqadaryo vohasiga qo'shimcha suv chiqariladi. Ulug'bek hukmronlik qilgan davrda Buxoro vohasining janubi-sharqiy chegarasiga yondashgan **Somonjuq** dashtiga suv chiqarilib, yangi yerlar o'zlashtirildi.

Murg'ob daryosining bosh to'g'oni – **Sultonbandning** Shohrux tomonidan tiklanishi va sug'orish tarmoqlarining loyqadan tozalanishi tufayli Marv shahri va Murg'ob vohasining suv ta'minoti tubdan yaxshilandi. Sulton Husayn mirzo hukmronlik qilgan davrda esa uning tashabbusi bilan **Marviruddan** yangi kanal chiqarilib, kattagina yer maydoni sug'orilib obod etiladi.

Alisher Navoiyning tashabbusi bilan **Tus** viloyatining yuqori qismida **Turuqband** suv ombori qurdiriladi. **O'n farsax (70 – 80 km)** uzunlikda maxsus kanal qazdirilib, Turuqband suv omborida jamg'arilgan suv Mashhadga olib kelinadi. Bu davrda qishloq xo'jaligida, xususan, g'allakorlik, sabzavotchilik va polizchilikda ziroatlarning deyarli hamma navlari yetishtirilgan. Bog'dorchilikka zo'r ahamiyat berilgan. Mevali daraxtlarning ko'pdan ko'p xillari ko'kartirilib, mamlakat aholisi yozda ho'l meva, qish va bahor mavsumlarida esa quruq mevalar bilan ta'minlangan. Xo'jalikning iqtisodiy hayotida, ayniqsa, yaylov chorvachiligi: yilqichilik, tuyachilik hamda podachilik muhim o'rin tutgan.

Yer egaligi. Butun XV asr davomida Movarounnahr va Xurosonda avvalgidek yer va mulkchilikning, asosan, **to'rt** shakldagi: «**mulki devoniy**» – davlat yerlari, «**mulk**» – xususiy yerlar, «**mulki vaqf**» – madrasa va masjidlar tasarrufidagi yerlar va **jamo'a yerlari** bo'lgan. Dehqonchilik yerlarining eng katta qismi davlat mulki hisoblangan. Bu yerlarga avvalgidek mamlakat hukmdori sulton yoki amirlar egalik qilardi. Temuriylar davrida davlat yerlarini **suyurg'ol** tarzida in'om qilish keng tarqaladi. Shahar yoki viloyatlardan tortib to alohida qishloqlargacha suyurg'ol shaklida in'om etilgan. Butun bir shahar yoki viloyatlar, odatda, hukmron sulola namoyandalari yoki yirik harbiy va davlat mansabdorlariga berilgan. Suyurg'ol yer va mulklar ko'pincha avloddan avlodga meros bo'lib qolardi. Suyurg'ol egasiga o'z suyurg'oli doirasida amaldorlar tayinlash, soliqlar va turli to'lovlarni to'plash hamda aybdorlarni jazolash huquqi berilgan. Suyurg'ol egalari tobeligini kuchaytirish maqsadida markaziy hokimiyat ba'zan ular tasarrufidagi yer maydonlarini qisqartirar yoki ularning haq-huquqlarini cheklab qo'yardi. Suyurg'ol egasi markaziy hukumatga bo'ysunmagan taqdirda suyurg'ol huquqidan mahrum etilar va boshqa shaxsga berilardi. Dehqonchilik maydonlarining ikkinchi kattagina qismi – mulk xususiy yerlardan iborat edi. Shubhasiz, yirik mulkdorlarning katta yer maydonlari ham, mehnatkash ziroatchilarga tegishli mayda paykallar ham xususiy mulk yerlari qatoriga kirardi.

Bu davrda bosh hukmdor tomonidan yirik mulk egalari biron xizmati uchun **tarxonlik** yorlig'i berish tarqaladi. Tarxonlik yorlig'ini olgan mulkdorlar barcha soliq, to'lov va majburiyatlardan ozod qilingan. Tarxonlik yorlig'i, odatda, amirlar, beklar, saroy amaldorlari, sayyidlar va boshqa yuqori tabaqa vakillariga berilgan. Bunday yorliqni olgan mulkdor ismiga «**tarxon**» so'zi qo'shib aytilgan. XV asrda ham avvalgi davrlardagidek juda ko'p yer va suv masjid, madrasa, xonaqoh, maqbara va mozorlarga birlashtirilib, «mulki vaqf» deb atalgan. Yer va suvdan tashqari ko'plab

do'kon, korxonalar, tegirmon, objuvoz, bozor rastalari, karvonsaroylar ham vaqf qilinib, ulardan tushgan daromad masjid, madrasa, shifoxona va xonaqohlarning ta'miri, jihozi, mutavalli, mudarris, tabib va talabalarga beriladigan nafaqalar hamda langarxona (musofirxona) va shifoxonalarning kundalik xarajlari uchun sarf etilgan.

Mazkur davrda dehqonchilik yerlarining ma'lum bir qismi qishloq aholisining umumiy tasarrufida bo'lgan. Bunday yerlar qishloq jamoalarining mulki hisoblangan. Bunday shakldagi jamoa yerlari ko'proq suvga tanqis tog'oldi hududlarida birmuncha keng tarqalgandi. Davlat yoki vaqf yerlarida, tarxon yoki suyurg'ol egalari kabi yirik mulkdorlarning yerlarida **muzoriylar** mehnat qilishgan.

Soliq turlari. Sug'orma dehqonchilik yerlaridan olinadigan asosiy soliq **xiroj** deb atalgan. Xiroj mahsulot yoki pul holda to'langan. U hosilga va yerning unumdorligiga qarab belgilangan. Chunonchi, daryo, buloq va koriz suvlari bilan sug'oriladigan obikor yerlardan xiroj hosilning **1/3 qismi (33 foiz)** miqdorida olingan. Lalmikor yerlardan hosilning **1/6**, ya'ni **16,5 foizidan to 1/8**, ya'ni **12,5 foizigacha** miqdorida soliq undirilgan. Mulklarining bir qismidan **ushr**, ya'ni hosilning **1/10 qismi** miqdorida soliq olingan. Bunday yerlar, odatda, zamonasining ilm-fani, ma'rifati va ma'naviy hayotida muhim nufuzga ega ulamolar va mashoyixlar tasarrufida bo'lgan. Chorva mollaridan **1/40**, ya'ni **2,5 foiz** miqdorida zakot olingan. Asosiy soliqlardan tashqari mehnatkash aholi **begor** ishlarida ham qatnashgan.

9.5. HUNARMANDCHILIK VA SAVDO

Hunarmandchilik. Ko'pgina shaharlarda zargarlik, miskarlik, ignasozlik, sovtsozlik, toshtaroshlik, shishasozlik, ko'pchilik kabi hunarmandchilik mahallalari bo'lgan. Hunarmandchilik sohasida to'qimachilik, kulolchilik, chilangarlik, temirchilik va binokorlik yetakchi o'rinni egallagandi. Shaharlarda ip, ipak, jun va kanop tolasidan turli xildagi rangdor, guldor hamda nafis va dag'al gazmollar ko'plab to'qib chiqarilardi. XV asrda temir buyum, qurol-yarog' va asboblar yuqori darajaga ko'tariladi. Metall buyum yasovchilarning aksariyati uy-ro'zg'or buyumlari, qurol-yarog'lar va asbob-uskunalar yasovchi temirchilardan iborat edi. Ular orasida mix yasovchilar, taqachilar, sim cho'zuvchilar, pichoqchilar kabi turli xil buyumlar yasovchi ustalar bo'lgan. Shaharlarda, xususan, Samarqand va Hirotda zargarlik rivoj topadi.

O'rta asr hunarmandchiligida kulolchilik eng rivoj topgan sertarmoq sohasiga aylanadi. U kosagarlar, xum va xumchasozlar va tandirsozlar

kabi bir necha tarmoqlarga bo'linadi. Bu davrda tosh yo'nish, unga sayqal berib, o'ymakor naqshlar va husnixat bitish san'ati kamolotga yetadi. Samarqandda **Bibixonim jome masjidida** Qur'onni qo'yish uchun o'rnatilgan tosh lavh, **Go'ri Amirdagi** nefrit toshi, **Shohizinda** va boshqa joylardagi sag'analarga jimjimador naqshlar chizilgan, o'ymakor oyatlar, marsiyalar va ta'rixlar yozilgan.

Binokorlik, yog'och o'ymakorligi. Bu davrda mamlakatda qurilish ishlari keng avj olib, binokorlarning roli oshib ketadi. Binokor ustalar kasblariga ko'ra g'isht terib imorat qaddini bino qiluvchilar «**banno**» deb, peshtoq-u ravoq hamda toqilarga parchin va girixlar qoplab, imoratga pardoz beruvchilar «**ustod**» deb yuritilgan. XV asrda shishasozlik ham ancha-muncha taraqqiy qilgan. Samarqandda hatto shishasozlar mahallasi bo'lgan. Bu davrda yog'ochsozlik ham rivojlangan. Go'ri Amir va Shohizindaning oyatlar bitilgan naqshinkor eshiklari XV asr xalq ustalarining yog'och o'ymakorligi san'atidagi eng nodir namunalardan hisoblanadi.

Samarqand hunarmandchiligida, ayniqsa, qog'oz ishlab chiqarish alohida o'rin tutadi. **Samarqand qog'oz** o'rta asr Sharqi xattotligida g'oyat mashhur bo'lib, uning ma'lum bir qismi chet o'lkalarga chiqarilgan. Bu davrda hunarmandchilikning teri oshlash, charm pishirish, mahsido'zlik, po'stindo'zlik, telpakdo'zlik, kovushdo'zlik, etikdo'zlik sohaları ham rivojlangan. Samarqandning **shirmoyi, sedana payvand, noni zargaron, noni osiyoiy** kabi mashhur anvoyi nonlari, ziravorlar, attorlik mollari sotilardi.

Savdo aloqalari. XV asrda temuriylar uzoq va yaqin qator qo'shni mamlakatlar: **Xitoy, Hindiston, Tibet, Eron, Rusiya, Volgabo'yi va Sibir** bilan muntazam savdo-sotiq qilardi. **Xitoydan**, asosan, ipak, shoyi matolar, xususan, atlas va parchalar, chinni, la'l, gavhar va mushk; **Hindistondan** nafis oq rangli ip matolar, nil bo'yoqlar, xushbo'y ziravorlar; **Eron**dan surp, marvarid, durlar; **Rusiya, Tatariston va Sibirdan** qimmatbaho mo'yna, teri va mum olib kelinardi. Yevropa mamlakatlaridan Samarqandga olib kelingan mollar orasida **farang gazmollari, movuti, cherkas pichog'i** bor edi. Samarqanddan chet mamlakatlarga, xususan, Rusiya, Tatariston va Sibirga arzon narxli ip matolar, asosan, bo'z, duxoba, shoyi gazlama, qog'oz, quruq meva, guruch, paxta va kalava (yigirilgan ip)lar chiqarilgan.

Chet davlatlar bilan o'zaro savdo-sotiqni kengaytirishda temuriylarning qo'shni mamlakatlar bilan olib borgan elchilik aloqalari katta rol o'ynaydi. Ulug'bek va Shohrux Xitoy bilan muntazam ravishda elchilar almashib turishgan. Deyarli har ikki-uch yilda Samarqand bilan Hirotga Xitoy elchilari

va savdogarlari qatnab turgan. **1418-yili Ardasher** boshliq Shohrux elchilari Xitoyda bo'ladilar. **1419-yili** bunga javoban **Li Do** va **Jong Fu** Xitoydan Samarqand va Hirotda elchi bo'lib keladilar. Elchilar Ulug'bek va Shohrux nomiga o'zaro do'stlik munosabatlarini rivojlantirish xususidagi takliflar yozilgan maktub va katta sovg'a-salomlarni topshiradilar. **1420-yili** Shohrux va Ulug'bek **530 nafardan** iborat elchilik karvonini Xitoyga jo'natadilar. Temuriylarning elchilari ikki yildan ortiqroq Xitoyda bo'lib, **1422-yili** o'z vatanlariga qaytib keladilar.

Shohrux va Ulug'bek zamonida Tibet va Hindiston bilan ham yaxshi qo'shnichilik munosabatlari o'rnatiladi. **1421-yili** Tibetdan Buxoro va Samarqandga elchilar keladi. **1441 – 1442-yillarda** Shohrux Hindistonga **Vijayanagar** saroyiga tarixchi **Abdurazzoq Samarqandiy** boshchiligida elchilar yuboradi. U **Kermon, Xurmuзд** va **Fors qo'ltig'i** orqali Hindistonga qilgan sayohatini yozib qoldiradi.

Pul muomalasi. Ulug'bek **1428-yili** muomaladagi **fulusiy pullar** islohotini amalga oshirdi. Yengil vaznda zarb etilgan va muomalada yurgan chaqa pullarni man etdi. Eski chaqalarni yangisiga almashtirib, ichki savdoning fulusiy pullarga bo'lgan talabini qondirish uchun bir vaqtning o'zida **Buxoro, Samarqand, Qarshi, Termiz, Toshkent, Shohruxiya** va **Andijon** shaharlarida zarbxonalar tashkil etib, bir xil vazndagi salmoqdor fuluslar zarb ettirdi va muomalaga chiqardi. Faqat Buxoro zarbxonasi saqlab qolindi, boshqa shahardagi zarbxonalar yopildi. Xalq o'rtasida «**fulusi adliya**», ya'ni «**adolatli chaqa**» nomi bilan shuhrat topgan Ulug'bekning bu yangi fuluslari Movarounnahrning barcha shahar va qishloqlarida keng muomalaga kirib, davlatning ichki savdosini naqdina (naqd pul) bilan to'la ta'minladi. Shu bilan birga, Ulug'bek tashqi savdodan davlat xazinasiga tushadigan daromadni ko'paytirish maqsadida **tamg'a solig'ini** birmuncha oshirdi.

9.6. ILM-FAN TARAQQIYOTI

Ilm-fan markazlari. XV asrda Samarqand va Hirotda olimlar-u fuzalolar, shoirlar-u bastakorlarning kattagina guruhi to'plangandi. Ilm-fan va san'at taraqqiyotida shoh va olim **Mirzo Ulug'bekning** roli va hissasi beqiyos. U mamlakat ravnaqi, ayniqsa, uning ma'naviy kamolotida ilm-fan va san'atning naqadar muhimligini yaxshi tushunardi. Ulug'bek mamlakatni boshqarish bilan bir qatorda ilmiy ishlar bilan shug'ullanadi, olimlarning munozaralarida faol qatnashadi. O'tmishdoshlari: Ahmad Farg'oniy, Abu Nasr Forobiy, Muhammad Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy va Ibn Sino

asarlarini batafsil o'rganadi. Bu buyuk mutafakkirlarning asarlari orqali u qadimgi yunon olimlari – **Aflotun, Arastu, Gipparx, Ptoleme**ning mumtoz asarlari bilan ham tanishadi. Ulug'bek farmoni bilan **1417-yili Buxoroda, 1417 – 1420-yillarda Samarqandda va 1933-yili G'ijduvonda** madrasalar qad ko'taradi. Buxoro madrasasining darvozasiga «*Bilim olish har bir musulmon ayol va erkakning burchidir*» degan kalima o'yib yozib qo'yiladi. Bu madrasalarda ilohiyot ilmlari: Qur'on, Hadis, tafsir, fiqh (din va shariat qonun-qoidalari) bilan bir qatorda riyoziyot (matematika), handasa (geometriya), ilmi hay'at (astronomiya), tibbiyot (meditsina), tarix, geografiya, ilmi aruz (poetika), arab tili va uning morfologiyasi (qofiya) kabi dunyoviy ilmlar ham o'qitilardi.

Ulug'bek madrasasi. 1420-yili ochilgan Samarqand madrasasi **ikki qavatli, ellik hujrali** bo'lgan. Har bir hujra **uch xona: qaznoq** (omborxonona), **yotoqxona** va **darsxonaga** bo'lingan. Madrasada yuzdan ortiq talaba istiqomat qilgan va ta'lim olgan. Madrasada o'sha zamonning iqtidorli olimlaridan mavlono **Shamsiddin Muhammad Havofiy** yetakchi mudarris bo'lgan. O'rta asrlarning mashhur olimlari – **Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Jamshid Koshoniy, Mirzo Ulug'bek** va uning shogirdi **Alouddin Ali Qushchi** turli fanlardan dars berganlar. Madrasa ochilgan kuni birinchi darsni **Shamsiddin Muhammad Havofiy** o'qigan, darsda tolibi ilmlardan to'qson nafari qatnashgan. Madrasada ilmi hay'at (astronomiya)dan darsni Qozizoda Rumiy o'tgan. Madrasada kamida **15–16 yil** tahsil ko'rib, uning dasturi bo'yicha fanlarni to'la o'zlashtirgan va imtihonli saboqlarda o'z bilimini namoyish qilolgan tolibi ilmlarga **sanad** yozib berilgan.

Rasadxonona. Mirzo Ulug'bek **1424 – 1428-yillarda** shahar yaqinidagi **Obirahmat** anhori bo'yida **rasadxona** qurdirtdi. Hanuzgacha olimlarning qiziqishini uyg'otib kelayotgan bu ulkan imoratning balandligi **31 m** edi. Binoning ichki sahni sekstant va koridorlar bilan uch qismga ajratilgan. Rasadxona joylashgan bu mavze mahalliy aholi orasida «**Naqshi jahon**» degan nom bilan shuhrat qozongan. **G'iyosiddin Jamshid** boshchiligida rasadxonaning asosiy o'lchov asbob-uskunasi – ulkan **sekstant** o'rnatilgan. Samarqand sekstanti o'sha davrda Sharqda ma'lum bo'lgan sekstantlarning eng kattasi hisoblangan. Ulug'bek rasadxona qoshida zamonasining boy kutubxonasini ham tashkil etadi. Bu kutubxonada fanning deyarli hamma sohalariga tegishli qariyb **o'n besh ming jild** kitob saqlangan. Rasadxona tevaragida olimlar va xizmatchilar uchun katta-kichik hujralar quriladi. Uning etagida esa ikkita chorbog' barpo etiladi. Ulardan biri **Bog'i Maydon**, ikkinchisi esa **Chinnixonona** nomi bilan shuhrat topadi.

Ulug'bek rasadxonasi o'sha zamon sharoitida mukammal astronomik asbob va uskunalari bilan jihozlangan oliy darajadagi ilmgohga aylanadi. Rasadxonada Ulug'bek bilan birga mashhur matematik va astronomlardan «Aflotuni zamon» deb nom olgan Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Jamshid Koshoniy, «O'z davrining Ptolemeyi» nomi bilan shuhrat qozongan Ali Qushchi va ko'pgina boshqa olimlar ilmiy kuzatishlar va tadqiqotlar olib boradilar. Xullas, Ulug'bek Samarqandda butun bir astronomiya maktabini yaratdi. Rasadxonada olib borilgan kuzatish va tadqiqotlar tufayli **1018 ta** qo'zg'almas yulduzning o'rni va holati aniqlanib, ularning astronomik jadvali tuziladi. Rasadxonada olib borilgan tadqiqotlarning natijalari asosida matematika va astronomiyaga oid qator nodir asarlar yaratildi.

Ulug'bekning shoh asari – «**Ziji jadidi Ko'ragoniy**», asosan, ikki qismdan: keng muqaddima va 1018 qo'zg'almas yulduzning o'rni va holati belgilab berilgan jadvalardan iborat. Ulug'bekning yil hisobini hozirgi hisob-kitoblarga solishtirsak, u bor-yo'g'i bir minut-u ikki sekundga farq qiladi. Ulug'bek «**Tarixi arba' ulus**» (**To'rt ulus tarixi**) nomli tarixiy asar hamda musiqa ilmiga bag'ishlangan beshta risola ham yozgan. Ulug'bekning astronomiya maktabi o'z davrining o'ziga xos akademiyasi edi. «**Samarqand akademiyasi**» bundan **225 yil** muqaddam fransuz mutafakkiri **Volter (1694 – 1778)** tomonidan e'tirof etilgan. «*Ulug'bek Samarqandda bo'lib akademiyaga asos soldi. Yer sharini o'lchashga buyurdi va astronomiya jadvalarini tuzishda ishtirok etdi*», – deb yozgandi u.

9.7. MADANIY HAYOT

Kitob san'ati. XV asrda kitobat san'ati, ya'ni qo'lyozma asarlarni ko'chirib yozish va u bilan bog'liq bo'lgan xattotlik, musavvirlik, lavvohlik va sahhoflik san'ati ham nihoyatda taraqqiy etadi. Bir necha kasb-hunar sohibining uzoq va mashaqqatli mehnati bilan bunyod etilgan nafis kitob oz nuxxada bo'lib, qimmat edi. Mashhur xattot **Mirali Tabriziy (1330 – 1404)** nasta'liq deb nomlangan yangi uslubdagi xatni kashf etadi. Xushnavis xattotlardan biri **Sultonali Mashhadiy (1432 – 1520)** edi. U Nizomiy, Attor, Hofiz, Sa'diy, Xusrav Dehlaviy, Jomiy, Navoiy, Husayn Boyqaro va boshqa shoirlarning asarlarini ko'chiradi. Sultonali tomonidan ko'chirilgan **50 dan ziyod** kitob va ko'pgina qit'alar hozirgi vaqtgacha yetib kelgan. Sultonali o'ymakorlik san'atida ham mohir bo'lgan. Husayn Boyqaroning «Bog'i Jahonoro» bog'idagi saroy devorlaridagi bitiklar, Husayn Boyqaro

qabrtoshidagi lavha Sultonali tomonidan o'yib bitilgan. U xattotlik san'ati turlari haqida maxsus asar ham yozgan. Mashhadiy «**Qiblat ut-quttob**» (**Kotiblar qiblasi**) va «**Sulton ul-xattotin**» (**Xattotlar sultoni**) nomlari bilan shuhrat topdi.

Samarqand va Hirotda maxsus saroy kutubxonalari tashkil etilgandi. Kutubxona ishlariga **kitobxona dorug'asi** yoki **kitobdor** boshchilik qilgan. Uning qo'l ostida xattotlar, naqqoshlar-u musavvirlar, mohir lavvohlar-u sahhoflar buyurtmalarni bajarganlar. Masalan, Hirotda Ulug'bekning ukasi Boysung'ur kitobxonasida qirqta xattot va bir qancha naqqoshlar qo'lyozma asarlardan nusxalar ko'chirish va ularni bezash bilan band bo'lgan. **1429-yili** bu kitobxonada **Abulqosim Firdavsiyning «Shohnoma»** dostoni ko'chirtirilib, u **20 ta** turli mazmun va manzarali rangdor miniatyuralar bilan bezatilgan.

Tasviriy san'at. XV asrda **Behzod** asos solgan Hirotda musavvirlik maktabi ulkan yutuqlarga erishdi. Bu davr tasviriy san'ati obidalarini portretlar, hayotiy lavhalar, tabiat manzaralari, bino va badiiy asarlarga ishlangan tasvirlardan iborat bo'lgan. Siymolar qiyofasi tasvirlari orasida **Jomiy, Navoiy, Abdullo Xolifiy, Behzod, Husayn Boyqaro, Bobur** va boshqalarning tasvirlari bizgacha saqlanib qolgan. Musavvirlar bu tarixiy shaxslarning tashqi qiyofasini aniqroq va mukammalroq tasvirlashga, ayrim hollarda hatto ularning ma'naviy dunyosini ochishga intilganlar. Masalan, **Mahmud Muzahhib** tomonidan chizilgan **Navoiy** tasvirida shoir hassaga tayangan, uning qomati birmuncha bukchaygan, qarashlarida ham horg'inlik alomatlari, ham ulug'vorlik va oliyanoblik ko'zga tashlanadi.

Kamoliddin Behzod bu davr tasviriy san'atining ulug' namoyandasi. Uning ijodi xilma-xil mazmunga ega bo'lib, tarixiy siymolar (**Husayn Boyqaro, Shayboniyxon, Alisher Navoiy**) portretlaridan tortib to serjilo hukmdor saroylaridagi qabul marosimlari va jang maydoni manzaralarigacha haqqoniy va ta'sirli qilib berilgan. Ayniqsa, **Dehlaviyning «Layli va Majnun»** dostoniga bag'ishlangan lirik manzaralari yoki **Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma»** asari uchun chizilgan shiddatli jang tasvirlangan miniatyuralari nihoyatda jozibador va ta'sirchan.

Musiq. **XIV – XV asrlarda** yangi kuy va qo'shiqlar cholg'u asboblari va musiq nazariyasiga doir nodir asarlar yaratildi. Juda ko'p mahoratli sozandalar, mashshoqlar, bastakorlar va hofizlar yetishdi. **Abduqodir Nayiy, Qulmuhammad Shayxiy, Husayn Udiy, Shodquli G'ijjakiy, Qosim Rabboniy** va boshqalar shular jumlasidandir. Omilkor musiqachilar bilan bir qatorda **Ulug'bek, Navoiy, Jomiy, Binoiy** kabi mutafakkir va

shoirlar ham musiqa san'ati bilan shug'ullanib, uning rivojiga ma'lum hissa qo'shadilar. Masalan, Ulug'bek «**Bulujiy**», «**Shodiyona**», «**Axloqiy**», «**Tabriziy**», «**Usuli ravon**» va «**Usuli otlig'**», Navoiy «**Isfahoniy**» kuylarini ijod qiladi. **Jomiy** va **Binoiy** musiqa nazariyasiga doir asar yaratadilar.

Adabiyot. Bu davrda zamonasining iste'dodli shoirlari va adiblari **Qutb Xorazmiy**, **Sayfi Saroyi**, **Haydar Xorazmiy**, **Durbek**, **Amiriy**, **Yaqiniy**, **Atoyi**, **Sakkokiy**, **Lutfiy**, **Bobur**, **Muhammad Solih** va boshqalar yashab ijod qiladilar. **Durbek** tomonidan qayta ishlangan «**Yusuf va Zulayxo**» dostoni, toshkentlik shoir **Atoyining** devoni shu davr badiiy adabiyoti durdonalaridir. Bu davr o'zbek shoirlari ichida **Lutfiy (1366 – 1465)** alohida o'rin tutadi. Navoiyga qadar o'zbek she'riyatida **Lutfiy** darajasiga yetadigan shoir bo'lmagan. U tojik tilida ham qasidalar yozdi. **Lutfiy** ijodida haqiqat va adolatni sevish, shafqat va muruvvatli bo'lishni targ'ib qilish, ilm va san'atga ko'ngil qo'yish kabi fikrlar katta joy olgan.

XV asr badiiy adabiyotida buyuk davlat arbobi, ulug' shoir, olim, mutafakkir **Alisher Navoiy** va **Abdurahmon Jomiyning** o'rni beqiyos. Navoiy butun faoliyati va ijodiyotini insonning baxt-saodati uchun kurashga, xalqning osoyishtaligiga, o'zaro urushlarning oldini olishga, obodonchilik ishlariga, ilm-fan, san'at va adabiyot taraqqiyotiga bag'ishladi. U o'zbek adabiy tili, o'zbek mumtoz adabiyotini yangi pog'onaga ko'tardi. Navoiy **o'ttizdan ortiq** yirik badiiy asar yozdi. «**Xamsa**», «**Xazoyin ul-maoniy**», «**Mahbub ul-qulub**», «**Lison ut-tayr**» shular jumlasidandir.

Navoiy tarixni bilish katta ahamiyatga ega ekanini ta'riflab, odamlarni tarixni o'rganishga da'vat etadi. Uning fikricha, tarix fani shohlar, hukmdorlarning tarjimai holimas, balki mamlakat tarixini o'rganishi kerak. Navoiy mamlakatni nimalar tanazzulga va nimalar farovonlikka olib kelishini, qanday ishlar tufayli mamlakat obod bo'lishi, xalqqa farog'at va baxt kelishini tarix ko'rsatib berishi lozim deb hisoblaydi. Navoiy adolat yordamida mamlakatni obod qilish mumkinligini, har bir kishi o'zining xulqi va odobi bilan odamlarni xursand qilishi lozimligini uqitirib o'tadi.

10-BOB. MOVAROUNNAHR SHAYBONIYLAR HUKMRONLIGI DAVRIDA

10.1. XV ASR OXIRI – XVI ASR BOSHLARIDA MOVAROUNNAHRDA SIYOSIY VAZIYAT

Siyosiy inqiroz. Xuroson hukmdori Shohrux **1447-yili** vafot etgach, toj-u taxt uchun kurash avjiga chiqdi. Natijada Xuroson davlati **o'n bir qismga** bo'linib ketdi. Ularning har biri o'zini mustaqil davlat deb hisoblardi. **1469-yili** Amir Temurning ikkinchi o'g'li Umarshayxning nabirasi **Sulton Husayn Boyqaro** Xuroson taxtini egalladi.

Salkam **40 yil** hukmronlik qilgan Sulton Husayn Boyqaro davrida ham mamlakatda to'la osoyishtalik o'rnatilmagan bo'lsa-da, Xuroson davlatining xo'jalik va madaniy hayoti ancha yuksak darajada rivojlandi. Mamlakat obodonchiligi yo'lida katta ishlar amalga oshirildi. Movarounnahrda nisbatan siyosiy barqarorlik ta'minlandi. Bunda Husayn Boyqaroning hukmdorlik salohiyati muhim o'rin tutdi. Vazir **Alisher Navoiyning** xizmatlari ham benihoya katta bo'ldi. **1506-yili** Sulton Husayn Boyqaro vafot etdi. Shundan keyin mamlakatda qo'shokimiyatchilik vujudga keldi. Marhum sultonning ikki o'g'li (**Badiuzzamon** va **Muzaffar Husayn**) bir vaqtda hukmdor deb e'lon qilindi. Bu hol shuningsiz ham og'ir kunlarni boshidan kechirayotgan Xuroson davlatini to'la parokandalikka olib keldi. Natijada shayboniylar hujumi arafasida davlat inqirozga yuz tutdi.

Mirzo Ulug'bek **1449-yili** o'ldirilgach, Movarounnahrda ham toj-u taxt uchun ayovsiz kurash boshlanib ketdi. Bu kurashda Mironshohning nabirasi **Abu Said ibn Sulton Muhammad** g'alaba qozonadi va Movarounnahr taxtini egallaydi (**1451 – 1469**). U **1469-yili** urushda halok bo'lgach, hokimiyatni uning ikki o'g'li: **Sulton Ahmad (1469 – 1494)**, **Sulton Mahmud (1494 – 1495)** hamda nabiralari **Boysung'ur mirzo (1495 – 1497)** va **Sulton Ali mirzo (1498 – 1500)**lar boshqargan. Xullas, temuriylar hukmronligi davri oxirida o'zaro urush-talash oqibatida mamlakat to'la tanazzulga yuz tutgan.

XVI asr bo'sag'asida Temuriylar davlati taxti uchun kurash maydoniga Zahiriddin Muhammad Bobur chiqdi.

Bobur mirzo siyosiy kurash maydonida. Bobur mirzo Amir Temurning uchinchi o'g'li **Mironshohning** chevarasi edi. U **1483-yil 14-fevralda Andijon** shahrida tug'ilgan. Bolalik va yoshlik yillari Andijon va Axxi shaharlarida o'tgan. U otasi **Umarshayx mirzo (1456 – 1494)** saroyida o'z davriga yarasha barcha zarur bilimlarni egallagan.

Umarshayx mirzoni otasi Abu Said mirzo hukmronligi davrida dastlab **Kobul** viloyatiga, so'ng **Farg'ona** viloyatiga hukmdor etib tayinlagan. Keyinchalik akasi Sulton Ahmad hukmronligi davrida **Toshkent** va **Sayram** ham Umarshayx mirzoga berilgan. Biroq o'zaro ichki kurashlar natijasida Umarshayx mirzo qo'l ostida faqat **Farg'ona**, **Xo'jand** va **O'ratepagina** qolgan. Umarshayx mirzo **1494-yili** baxtsiz hodisa tufayli halok bo'lgach, **Farg'ona** taxtiga **12 yoshli Bobur mirzo** o'tqazildi.

Bobur yosh bo'lganligi uchun davlat ishlarini ishonchli beklardan Hojiqozi va o'qimishli, oqila onasi Qutlug' Nigorxonim yordamida boshqarardi. Bobur mirzoning siyosat maydoniga chiqishi Temuriylar saltanatida harbiy-siyosiy vaziyat nihoyatda og'irlashgan sharoitga to'g'ri keldi. Bu holat Farg'onadagi siyosiy vaziyatda ham o'z ifodasini topdi.

Chunonchi, **1494-yili** Bobur mirzoning amakisi **Sulton Ahmad mirzo** Farg'ona ustiga yurish boshladi. Samarqand qo'shini **Quvasoy** ko'priigidan o'tayotganda falokat yuz beradi. Ko'prik sinib, natijada ko'p kishi suvga g'arq bo'ladi. Buning ustiga, otlarga o'lat tegadi, qo'shin orasida vahima va sarosimalik ham boshlanadi. Ayni paytda, mahalliy xalq g'animlarga qaqshatqich zarba bera boshlaydi. Chorasiz qolgan Sulton Ahmad mirzo Samarqandga qaytib ketadi.

Bobur mirzoning Samarqand taxtini egallashi. Oradan ko'p vaqt o'tmay Bobur mirzoning tog'asi – Toshkent hukmdori **Sulton Mahmudxon** Farg'ona ustiga yurish boshlaydi va **Axsi** qo'rg'onini qamal qiladi. Biroq Sulton Mahmudxon qanchalik urinmasin Axsini olishga qurbi yetmadi. Axi himoyachilarining mardonavor kurashayotganini ko'rgan Sulton Mahmudxon ham Toshkentga qaytishga majbur bo'ldi.

Sulton Ahmad mirzo Samarqandga yetmasdan yo'lda to'satdan vafot etadi. **1495-yilning yanvarida** Samarqand taxtiga Sulton Mahmud mirzoning ikkinchi o'g'li **Boysung'ur mirzo (1495 – 1497)** o'tqazildi. *Shunday qilib, Andijonda Bobur mirzo, Samarqandda Boysung'ur mirzo, Toshkentda Sulton Mahmudxon, Hirotda esa Sulton Husayn Boyqaro hukmron edilar.*

Tez orada Boysung'ur mirzo bilan ukasi Sulton Ali mirzo o'rtasida toj-u taxt uchun kurash boshlandi. Bundan xabar topgan Bobur mirzo **1496-yil 17-iyunda** qo'shini bilan Samarqand qamaliga tutinadi. Qamalda Boysung'urga qarshi uning akasi – Buxoro hukmdori **Sulton Ma'sud mirzo** va ukasi **Sulton Ali mirzolar** ham qo'l ko'tardilar. Ayni paytda, Bobur mirzo tog'asi – Toshkent hukmdori Sulton Mahmudxondan yordam oladi. Biroq, qish yaqinlashib qolganligi tufayli, ittifoqchi shahzodalar Samarqand qamalini to'xtatib, yurtlariga qaytishga majbur bo'ldilar.

1497-yilning may oyida Bobur mirzo ikkinchi marta Samarqandga yurish boshlaydi va ikkinchi marta Samarqand qamali boshlanadi. Bu vaqtda shahar ichida oziq-ovqat tanqisligi yuz bergani tufayli, Boysung'ur mirzo askarlari orasida parokandalik ro'y beradi. Qamalga bardosh berishga ko'zi yetmagan Boysung'ur mirzo Dashti Qipchoq hukmdori **Shayboniyxon**dan yordam so'raydi. Shayboniyxon qulay fursatdan foydalanib, tez orada Samarqandga kelib, Bobur mirzo qarorgohining ro'parasiga joylashadi. Bobur mirzo bor askari bilan Shayboniyxonga qarshi chiqishga shaylandi. Kutilmaganda Shayboniyxon shahar ichkarisiga qarab yurdi, biroq Boysung'ur uni shaharga kiritmadi. Boysung'ur uni shahar tashqarisida bo'ladigan jangda ittifoqchi bo'lishga taklif qilgandi.

Samarqand qamali **7 oydan ziyod** davom etdi. Shayboniyxon yordam ololmagan Boysung'ur mirzo kam sonli qo'shini va yaqinlari bilan **Qunduz** hukmdori **Xusravshoh** huzuriga qochdi.

Andijonda hokimiyat uchun kurash. Bobur mirzo **1497-yilning noyabr** oyi oxirida Samarqand taxtini egallashga muvaffaq bo'ldi. Biroq bu hol uzoqqa bormadi. Boburning Andijonga yuborgan ishonchli begi **Uzun Hasan** Boburning dushmani **Ahmad Tanbal** bilan til biriktirib Boburning ukasi **Jahongir mirzoni** Andijon taxtiga o'tqazish harakatiga tushgan edilar. Ular o'z maqsadlariga erishdilar ham. Vujudga kelgan harbiy-siyosiy tanglikni tushungan Bobur mirzo qanday bo'lmasin Andijonni saqlab qolishga qaror qildi va Samarqandni **yuz kun** idora etgandan so'ng uni tark etishga majbur bo'ldi. Samarqand taxtini **Sulton Ali mirzo** egalladi.

Ayni paytda, Bobur mirzoning kichik ukasi **Nosir mirzo** Andijonga hujum qildi va Uzun Hasan hukmronligiga barham berib, hokimiyatni Bobur mirzoga topshirdi. Biroq vaziyat hamon og'irligicha qolaverdi. Chunonchi, Jahongir mirzo hali taxt da'vosidan voz kechmagandi. Qolaversa, Ahmad Tanbal ham hamon uni qo'llab-quvvatlayotgandi. *Nihoyat, 1500-yili Bobur mirzo bilan Jahongir mirzo o'rtasida sulh tuzildi. Unga ko'ra, Sirdaryoning shimoliy tarafi Axsi shahri bilan Jahongir mirzoga, daryoning janubiy tomoni Andijon shahri bilan Bobur mirzoga berildi.*

Temuriylar saltanatining boshqa qismlarida ham Farg'onadagi kabi toj-u taxt uchun kurash davom etardi. O'sha davr tarixchisi **Muhammad Solih** yozganidek: «*Hamma bir-biridan qo'r qar edi. O'zlaricha shohlik talab qilib mamlakatda ig'vo urug'ini sochardilar.*»

Temuriylar saltanatida boshlangan toj-u taxt uchun ayovsiz kurash

oqibatida saltanat inqirozga yuz tutdi. Natijada ko'pdan buyon Temuriylar saltanati hududlarini egallashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan Muhammad Shayboniyxonning Movarounnahr va Xurosonni egallab olishi uchun qulay sharoit vujudga keldi.

10.2. DASHTI QIPCHOQDAGI SIYOSIY AHVOL. MUHAMMAD SHAYBONIYXON

Dashti Qipchoq haqida. XI asrdan boshlab arab va fors manbalarida «**Dashti Qipchoq**» deb ataluvchi geografik hudud tilga olinadi. *Bu atama Sirdaryoning yuqori oqimi va Tyanshanning g'arbiy yonbag'irlaridan Dnepr daryosining quyi oqimiga qadar cho'zilgan hududga nisbatan ishlatilgan. Ural (Yoyiq) daryosi Dashti Qipchoqni sharqiy va g'arbiy qismlarga ajratib turgan.* Bu hududlar rus manbalarida «**Poloveslar yeri**» nomi bilan yuritilgan. Chunki ruslar Dashti Qipchoq aholisini **poloveslar** deb atashgan. Vizantiya manbalarida esa ular **kumanlar**, sharq manbalarida esa **qipchoqlar** nomlari bilan qayd etilgan.

Sharqiy Dashti Qipchoqdagi siyosiy vaziyat. XV asrda Jo'jining o'g'li Shaybon naslidan bo'lgan **Abulxayrxon (1412 – 1468)** Sharqiy Dashti Qipchoqni egallab, alohida davlatga asos soladi. Tarixiy manbalarda bu davlat «**O'zbek ulusi**» (O'zbeklar mamlakati) deb ham ataladi. **1431-yili Xorazmni** ham bosib oldi.

1446-yili Abulxayrxon Sirdaryoning o'rta oqimida joylashgan shaharlar – **Sig'noq, Oqqo'rg'on, Arquq, O'zgan** va **Suzoqni** bosib oladi. O'z davlatining poytaxtini **Turadan Sig'noqqa** ko'chirdi. Samarqand taxti uchun kurash kuchaygan paytda Abulxayrxon vaziyatdan foydalanishga harakat qiladi. U **1451-yili** o'zidan madad so'ragan temuriyzoda Abu Said sultonga Samarqand taxtini egallashda yordam berish bahonasida yurish boshladi. Abulxayrxon katta o'ljalari bilan o'z yurtiga qaytadi. Minnatdorchilik tariqasida Abu Said sulton Ulug'bekning qizi **Robiya Sultonbegimni** Abulxayrxonga xotinlikka beradi. Abulxayrxon keyin ham bir necha bor Movarounnahr ishlariga aralashdi. Shu orqali u Movarounnahrda borgan sari o'z nufuzining ortishiga erisha olgan. Abulxayrxon tomonidan tuzilgan davlat **40 yil** yashadi. **1468-yili**, Abulxayrxon vafot etishi bilan oq, bu davlat parchalanib ketdi.

Muhammad Shayboniyxon Abulxayrxonning farzandi **Shohbudoq sultonning** o'g'li edi. Shohbudoq sultondan ikki o'g'il qolgan: **Muhammad Shayboniy** va **Mahmud sulton**. Muhammad Shayboniy **1451-yili** tug'ilgan.

Shayboniyning bobosi Abulxayrxon saroyida ham turkiylar odatiga ko'ra tug'ilgan go'dakka ikki ism qo'yish urf bo'lgan. Ismlarning birinchisi islomiy (arab), ikkinchisi esa turkiy bo'lgan. Tug'ilganda Muhammad deb nom olgan Shayboniy o'zining ikkinchi nomi bilan mashhur bo'lgan. «**Boburnoma**»da Shayboniyning ismi **Shoyboqxon** deb berilgan. Bu nom «**kuch-qudrat**» degan ma'noni anglatadi. Unuman olganda, Muhammad Shayboniyxon faqat xon bo'lmasdan, ayni paytda, ilm-ma'rifat homiysi va o'zi ham didli ijodkor, shoir bo'lgan. Shu bois Shayboniyxon **Shohbaxt, Shoyboq, Shoybek, Sheboni, Shohibek, Shayboniy** taxalluslarida she'rlar yozgan.

Otasi Shohbudoq sulton va onasi Qo'zibegimdan yoshligida yetim qolgan Muhammad Shayboniy otasining sodiq xizmatkori **Qorachabek** oilasida tarbiyalangan. Qorachabek bu shahzodaga otalarcha mehribonlik ko'rsatgan. Keyinchalik Shayboniyga nufuzli temuriy amirlardan bo'lmish **Muhammad Mazid Tarxon** homiylik qildi. U **Turkiston** va **O'tror** hukmdori edi. Shayboniy ukasi bilan Turkistonda uzoq vaqt yashamadi. Keyinchalik ular Samarqand hukmdori huzuriga bordilar. Aka-uka Buxoroda yashab ilm o'rgandilar, she'riyat va ilm-fanga oshno bo'ldilar. Balog'atga yetgani sari Shayboniy ko'nglida bobosi Abulxayrxon davlatini tiklash orzusi jo'sh ura boshladi. U Dashti Qipchoqqa qaytib borib lashkar to'plashga muvaffaq bo'ladi. Ayni paytda, u bobosi davlatini tiklash yo'lidagi xatti-harakatini dastlab o'z qo'shini bilan temuriylarga yollanma qo'shin lashkarboshisi sifatida xizmat qilishdan boshlagan.

Dastlab Shayboniy parchalangan Amir Temur davlatining shimoliy chegarasida noiblik qilayotgan homiysi Mazid Tarxondan uni o'z xizmatiga olishni so'raydi. Avvaliga bu taklifga rozi bo'lgan Mazid Tarxon tezda Shayboniyning xavf solishi mumkinligini anglab yetadi. Natijada u Shayboniyni **Buxoro** hokimi **Darvish Muhammad Tarxon** ixtiyoriga jo'natib yuborish orqali undan qutuladi. Chunki Darvish Muhammad bunday yordam kuchiga muhtoj edi. *Uning xizmatidan ham Mo'g'uliston, ham Mo'varunnahr, ham Xuroson hukmdorlari o'zlarining qo'shnilariga hamda ichki raqiblariga qarshi kurashda foydalanganlar.* Bu kurashlarda Shayboniy o'zining mohir lashkarboshilik qobiliyatini namoyon qildi. Turli hukmdorlarga xizmat qilish Shayboniyga Temuriylar davlatidagi vaziyatni yaxshi bilib olishga imkon berdi.

10.3. MOVAROUNNAHRDA SHAYBONIYLAR SULOLASI HOKIMIYATINING O'RNATILISHI

Shayboniyxon hokimiyatining kuchayishi. Dashti Qipchoq qabilalarining rahnamolari Abulxayrxon vafotidan so'ng boshlangan o'zaro qirg'inlarning yana takrorlanishini aslo istamas edilar. Shu tufayli ular Muhammad Shayboniyxon timsolida bunday qirg'inga yo'l qo'ymaslikka qodir shaxsni ko'rdilar. Bundan tashqari, Dashti Qipchoq qabilalari ko'pdan buyon o'troq hayot tarzida yashashni orzu qilib kelardilar. Bu orzuning ushalishi o'zgalarning unumdor yerlarini bosib olish tufayligina ro'yobga chiqishi mumkin edi. Qabilalar rahnamolari Muhammad Shayboniyxonni o'z orzularini ro'yobga chiqarishga birdan-bir qodir qudrat deb hisoblardilar. Shu bois ham ular va ruhoniylar kuchli yollanma qo'shinga ega bo'lgan Muhammad Shayboniyxonni qo'llab-quvvatlaydilar.

Muhammad Shayboniyxonning Movarounnahrda ichki siyosiy vaziyatni yaxshi bilganligi ham uning nufuzini yanada oshirdi. Ayni paytda, Movarounnahr aholisi temuriyodalarning toj-taxt uchun o'zaro kurashlaridan charchagan ham edi. Shu tufayli Movarounnahr zodagonlari, ruhoniylari va hatto aholining ma'lum qismi ham Muhammad Shayboniyxon timsolida Movarounnahrda tinchlik o'rnatishga qodir yagona shaxsni ko'rganlar. Shu tufayli Muhammad Shayboniyxonni qo'llab-quvvatlaganlar.

Shu tariqa Muhammad Shayboniyxonning Temuriylar davlati hududlarida ham o'z hokimiyatini o'rnatishi uchun barcha zarur shart-sharoit yetilgandi.

Movarounnahrning zabt etilishi. Muhammad Shayboniyxonning asosiy maqsadi Temuriylar saltanatiga butunlay barham berish edi. Bu maqsadni ro'yobga chiqarish uchun u 1499-yili Movarounnahrni zabt etishga kirishdi. U bu o'rinda temuriylarni sarosimaga solib qo'ygan jang usuli – to'lg'amani qo'lladi.

1500-yili Muhammad Shayboniyxon Samarqandni egalladi. Bu hodisa Samarqand hukmdori Sulton Ali mirzoning onasi Zuhrobegi og'aning xoinlar gapi bilan ish tutishi oqibatida sodir bo'ldi. Xoinlar Zuhrobegi og'ani Muhammad Shayboniyxonga maxfiy ravishda «*Men ham o'zbek urug'idanman, agar siz meni nikohingizga olsangiz, o'g'lim bilan sizning hukmingizni tan olib, Samarqandni siz xon hazratlariga topshirurmiz*» mazmunidagi xatni yuborishga ko'ndiradilar.

Ayni paytda, Zuhrobegi og'a Shayboniyxon oldiga Termiz, Chag'aniyon, Hisor va Badaxshon zabt etilgach bu hududlarni o'g'li Sulton Ali

mirzoga berilishi shartini ham qo'ygandi. Muhammad Shayboniyxon o'zini bu shartlarga rozidek qilib ko'rsatdi.

Samarqand taxti egallangach esa Sulton Ali mirzo qatl etildi. Onasi Zuhrobegi og'a esa boshqa kishiga nikohlab berildi. Shu tariqa Muhammad Shayboniyxon **1501-yili** Samarqandni uzil-kesil egalladi. Kata qo'shinga ega bo'lgan Muhammad Shayboniyxon endi butun Movarounnahrni egallashga kirishdi.

1503-yili Toshkent va **Shohruxiya** shaharlarini egalladi. Ularga Ulug'bek mirzoning Abulxayrxonga uzatilgan qizi Robiya Sultonbegimning o'g'illari **Ko'chkunchi sulton** va **Suyunchxo'**jalarni hokim etib tayinladi.

1504-yili esa **Farg'ona** egallandi. Shu tariqa butun Movarounnahrda shayboniyalar sulolasi hukmronligi o'rnatildi. **Samarqand** shahri poytaxt etib belgilandi. **Buxoro** shahrini esa ukasi **Mahmud sultonga** topshirdi.

Xorazm va Xurosonning egallanishi. Muhammad Shayboniyxon Movarounnahrda mustahkam o'rtnashib olgach Xorazmni zabt etishga kirishdi. **1505-yili Urganch** shahrini bosib oldi. **1507-yili** esa Xurosonga yurish boshladi. So'nggi yillarda o'zaro ichki urushlar oqibatida inqirozga yuz tutgan temuriylarning Xuroson davlatini egallash qiyin bo'lmadi. Avval Hirot qo'shinlari tor-mor etildi. Shahar beayov talandi. Shundan so'ng **Hirot** o'zining iqtisodiy, siyosiy va madaniy markaz sifatidagi nufuzini yo'qotdi.

Xurosonning ham bo'ysundirilishi bilan amalda Muhammad Shayboniyxon butun mintaqani yagona bir markaz – Samarqand qo'l ostida birlashtira oldi. Shu tariqa u XV asrning 2-yarmidan boshlab temuriy-zodalar amalga oshira olmagan vazifani bajardi. Shunday qilib, Shayboniyxonning temuriylarga qarshi olib borgan shiddatli va beayov urushlari oqibatida Movarounnahr, Xorazm va Xurosonni o'z ichiga olgan hududda Muhammad Shayboniyxon hukmronligi o'rnatildi va davlatchiligimiz tarixida **shayboniyalar sulolasi** hukmronligi davri boshlandi.

Eron shohi Ismoil Safaviy bilan qonli to'qnashuv. Bu vaqtda Eronda shoh **Ismoil Safaviy** hukmdorlik qilayotgan edi. U o'z davri uchun katta va qudratli qo'shin tuza olgandi. Ismoil Safaviy tuzgan saltanat tarixda **Safaviylar davlati** nomi bilan mashhur. Shoh Ismoil davlati kattagina hududlarni o'z ichiga olardi. Bu davlatning bir sarhadi Xuroson bilan, ikkinchi sarhadi esa Usmonli turklar davlati bilan tutashgandi. Shoh Ismoil islomning **shia** oqimiga e'tiqod etuvchi va uni Eronda hukmron e'tiqod shakliga aylantirgan hukmdor edi. Uning ko'rsatmasi bilan har

bir masjidida shialar **12 imomining** nomi xutbaga qo'shib o'qitiladigan bo'lgan.

Shayboniyxon islomdagi **sunniylikka** e'tiqod etuvchi hukmdor sifatida shoh Ismoilning ishini shakkoklik deb baholadi va undan bunday shakkoklikka tezda barham berishni talab qildi. Ayni paytda, u shoh Ismoildan Makkaga borib tavba-tazarru qilishni, o'z nomini xutbaga qo'shib o'qitishni ham talab etdi. Bu talablarni shoh Ismoil haqorat deb bildi. Endi ikki hukmdor o'rtasida urush bo'lishi muqarrar bo'lib qoldi.

Nihoyat, **1510-yili** ikki hukmdor qo'shini to'qnashdi. **Marv** yaqinida bo'lgan jangda Muhammad Shayboniyxon yengildi. Eronliklar yaralangan Muhammad Shayboniyxonni qo'lga olib, **1510-yil 12-dekabrda** uni qatl etdilar.

Shu tariqa shoh Ismoil Amudaryoning so'l sohilini bosib olib, butun Xurosonni egalladi. Hirot shahri Safaviylar davlatining ikkinchi markaziga aylantirildi. Shoh Ismoil katta o'g'li **Taxmaspni** markazi Hirot bo'lgan Xurosonning hukmdori etib tayinladi.

Sunniylik – (arab tilida odat, an'ana, xatti-harakat tarzi degan ma'nolarini anglatadi) bu islomdagi Qur'oni Karim bilan birga Muhammad (s.a.v.) payg'ambarning sunnatlarini (so'zlari, xatti-harakatlari va ko'rsatmalarini) Qur'oni Karimdan keyingi, uni to'ldiruvchi manba ekanligini, shuningdek, dastlabki 4 xalifalarning (Abu Bakr Siddiq, Umar, Usmon va Ali) hokimiyati qonuniy ekanligini tan oluvchi oqimdir. Dunyodagi barcha musulmonlarning 90% dan ortig'i shu oqimga mansubdirlar.

10.4. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR – BUYUK DAVLAT ARBOBI VA MASHHUR MUTAFAKKIR

Bobur mirzoning Shayboniyxonga qarshi kurashi. Samarqand aholisi shayxulislom **Abulmakorim** boshchiligida temuriylar hukmdorligini tiklash chorasini izladilar. Samarqand rahnamolari Farg'ona hokimi Bobur mirzoga maktub yo'llab Samarqand taxtini egallashga da'vat etdilar. Sulolasi manfaatlariga sadoqatli bo'lgan Bobur mirzo **1500-yilning kuzida** Samarqandga yurish boshladi. Bu paytda Shayboniyxon Samarqanddan tashqarida – **Konigil** (shahardan tashqaridagi hukmdorlar hordiq chiqaradigan joy)da turar edi. Aholi tomonidan Samarqandning darvozasi Bobur mirzoga ochib berildi va uning qo'shini shiddat bilan hujum qilib Shayboniyxonning bu yerda qoldirib ketgan **600 kishilik** askarini qirib tashladi. Shunday qilib, Bobur mirzo Samarqand taxtini **ikkinchi marta** egalladi.

Shayboniyxon Buxoroga chekinadi va bo'lajak hal qiluvchi jangga tayyorgarlik ko'ra boshladi. Bobur mirzo ham qish bo'yi urushga jiddiy tayyorgarlik ko'rdi. **1501-yil aprelida** Zarafshon bo'yidagi **Saripul qishlog'i** yaqinida yuz bergan og'ir urushda Bobur mirzo yengildi. Bobur mirzo Samarqandga chekinadi. G'olib Shayboniyxon Samarqandni qamal qilib, Bobur mirzoga sulh taklif etdi. Sulh shartlari Bobur mirzo uchun juda haqoratli bo'lsa-da, unga rozi bo'lmaslikdan boshqa chorasi yo'q edi.

Og'ir va nochor ahvolga tushib qoigan Bobur sulhga binoan Samarqandni tark etib, ko'p mashaqqatlarni boshdan kechirib, o'zga yurtlarga ketishga majbur bo'ldi. Bobur mirzoning qizi **Guibadanbegim** o'zining **«Humoyunnoma»** asarida bu haqda quyidagilarni yozgandi: *«To'liq o'n bir yil davomida Movarounnahr o'lkasida chig'atoy, temuriy va o'zbek sultonlari bilan shunday janglar bo'ldiki, ularning sanog'ini batafsil bayon qilishga qalam tili o'jiz va nuqsonlidir. Oxiri xayrixohlari va qarindoshlari – jami 250 ga yaqin kishi, piyoda, yelkalarida chopon, oyoqlarida choriq, qo'llarida tayoq bo'lgani holda beyarog', xudoga tavakkal qilib Badaxshon va Kobulga qarab yo'ldilar».*

Bobur mirzo Kobulga borib, bu yerda **1504-yil sentabr** oyida hokimiyatni qo'lga kiritdi. Bobur mirzo el-yurt obodonchiligi va ravnaqi yo'lida odilona ish yuritib, qudratli davlat boshlig'i sifatida katta obro' qozondi.

1510-yili, Shayboniyxon halok bo'lgach, Bobur mirzo qalbida shoh Ismoil yordamida Movarounnahrni shayboniylardan qaytarib olish umidi paydo bo'ldi. Ana shu niyatda u shoh Ismoil elchisini Kobulda juda ochiq chehra bilan kutib oldi. Elchilar shoh Ismoil Bobur mirzoga birgalikda Samarqandga qo'shin tortishni taklif qilganligini aytadilar. Bobur mirzo bu taklifni qabul qildi.

Bobur **1511-yil kuzida** shoh Ismoil yordamida Samarqandni **uchinchi marta** qo'lga kiritdi. Bobur Samarqandni egallagach shoh Ismoilni oliy hukmdor deb e'lon qildi. Shoh Ismoil islomning shia oqimiga e'tiqod qilardi. Shuning uchun ham Samarqand xalqi uni qo'llab-quvvatlamadi. Bu orada Bobur Erondan kelgan qo'shinlarga javob berib yuborgan ham edi. Bunday qulay fursatdan foydalangan Shayboniyxon avlodi **Ubaydulla sulton** bilan **Muhammad Temur sulton** boshqa mahalliy sultonlarning yordamiga tayanib Boburga qarshi yurish boshladilar. **1512-yil 28-aprelda Ko'li Malikda** bo'lgan jangda Bobur yengilib, **Hisorga** chekinadi. Shayboniyxon avlodlari Samarqandni uzil-kesil egalladilar. Shoh Ismoil Boburga yordam berish maqsadida o'zining nomdor sarkardalaridan **Amir Ahmad** (laqabi *«Najmi Soniy»*, ya'ni *ikkinchi yul-*

duz) boshchiligida qo'shin yubordi. Ular birlashib, Amudaryodan o'tib **G'uzor** va **Qarshini** egallaydi. Biroq **1512-yil 24-noyabrda G'ijduvonda** bo'lgan jangda Ubaydulla sulton g'olib chiqadi. Bu jangda Najmi Soniy o'ldirildi. Eron qo'shinining ozgina qismi qochib ulgurdi.

Bobur endi Movarounnahrda tamoman umidini uzib, yana Kobulga qaytdi va **1526-yilga** qadar Kobulni idora qildi. So'ngra Kobulni ikkinchi o'g'li **Komron mirzo**ga qoldirib, o'zi Hindiston sari yurish boshladi. Hindistonda qudratli va shavkatli saltanat egasi bo'lganidayam Vatan xayoli ayriliq alami Bobur mirzoni aslo tark etmagan.

Boburiylar saltanati. Bobur **1526-yilning 21-aprelida** Dehli hukmdori **Ibrohim Lo'diy** qo'shinlarini tor-mor keltirdi. Bu g'alaba natijasida Bobur Shimoliy Hindistonni egalladi. **1526-yilning 27-aprelida Dehli** shahrida Bobur shoh nomiga xutba o'qildi. Shu tariqa Hindistonda – **boburiylar sulolasiga** asos solindi.

Bobur shoh Hindistonda bir-biri bilan dushmanlik kayfiyatida bo'lgan mayda mustaqil rojalarni ham qilich, ham siyosat yo'li bilan birlashtirdi va markazlashgan yirik saltanatni barpo etdi. Bu saltanat **332 yil (1526– 1858-yillar)**, ya'ni Hindistonni Buyuk Britaniya to'liq bosib olguniga qadar hukm surdi.

Chet ellarda, shu jumladan, Hindistonning o'zida ham Bobur shohni va uning avlodlarini «**Buyuk mo'g'ullar**» deb atashgan. Bu mutlaqo xato. Boburiylar yurtdoshimiz, temuriyzoda Boburning avlodlaridir. Ular tarixiy hujjatlarda o'zlarini «**Boburiy mirzolar**» deb yuritishgan. Boburiylarning mo'g'ullar deb xato atalishiga yevropaliklarning Amir Temumi va temuriylarni mo'g'ullardan tarqalgan deb noto'g'ri hisoblashlari sabab bo'lgan.

Songgi yillarda «*buyuk mo'g'ullar*» deb atalgan ibora o'rnida «*boburiylar*» iborasi qo'llanilishi bilan tarixiy haqiqat tiklandi.

Bobur shoh **1530-yil 26-dekabrda 47 yoshida** vafot etdi. Uni **Agra** shahrida, Jamna daryosi yonidagi «**Bog'i Orom**»ga dafn etadilar. Uning vasiyatiga ko'ra, bir necha yildan so'ng Bobur shoh jasadi Kobulda-gi «**Bog'i Kalon**»ga ko'chiriladi. Bu bog'ni Bobur shohning o'zi katta mehr bilan obod qilgandi. Keyinchalik bu bog' «**Bog'i Bobur**» deb atala boshlangan.

Bobur shoh bilimga chanqoq buyuk davlat arbobi bo'lganligi uchun ham bilim olishga intilganlarga hamisha otalarcha g'amxo'rlik qilgan. Uning o'zi ham ajoyib olim, turkiy nazmda asarlar bitgan Alisher Navoiydan keyin turadigan tengi yo'q shoir, yirik bastakor edi. Bobur shoh o'zining «**Boburnoma**» hamda «**Mubayyin**», «**Turkiy devon**» kabi asarlari bi-

lan mashhur ijodkor hamdir. «*Boburnoma*» asari O'рта Osiyo va Hindiston tarixini to'g'ri aks ettirgan asardir.

«*Bobur – mashhur mutafakkir*». Bobur shoh yashagan o'sha ziddiyatli, beomon, besaranjom zamonda davlatni boshqarish uchun jasur sarkarda bo'lish juda muhim edi. Tabiat Bobur shohga ana shunday xislatni in'om etgandi. Dovyurakligi va jasurligi uchun u yoshligidan «**Bobur**» («**Sher**») laqabini oladi. Bu nom unga bejiz berilmagandi. U ajoyib suvoriy, suzuvchi, qilichboz, kamonboz edi. Uning vujudida sarkardalarga xos dovyuraklik, serg'ayratlik, epchillik mujassam edi. Epchillikda unga teng keladigan odam kamdan kam topilgan. Manbalarda qayd etilishicha, u jismoniy jihatdan ham shunday baquvvat bo'lganki, ikki qo'ltig'iga ikki odamni olib qal'a devori ustida mashq qilgan. Bundan tashqari, Bobur o'limga tik qarash, o'ziga va o'z taqdiriga ishonish kabi fazilatlar ega bo'lgan. Bu fazilatlar esa Boburga kishilarni doimo o'z orqasidan ergashtirish imkonini bergan.

Bobur kimlar bilan janglarda to'qnash kelgan bo'lsa, ularning tajribalarini o'rgangan. Chunonchi, *shayboniylardan urushning «to'lg'ama» usulini, mo'g'ullardan pistirma qo'yish, afg'onlardan poroxli miltiq ishlatishni o'rgangan*. Bundan tashqari, Bobur kuchli to'pchilar qo'shinini tuza olgan. Boburning mohir sarkardaligini hatto chet el olimlari ham tan olganlar.

«*Boburnoma*». Bobur shoh nafaqat buyuk davlat arbobi, mohir sarkarda, shoir, bastakor, ayni paytda, yirik tarixchi olim hamdir. Bu borada uning nomini abadiylikka muhrlagan asar «**Boburnoma**»dir. Bu asar Movarounnahr, Afg'oniston, Hindiston va Eron xalqlari tarixi, geografiyasi haqida juda qimmatli ma'lumotlar beradi.

Bu xotira asarlar sirasiga kiradi. Asar **1493 – 1529-yillar** oralig'ida bo'lib o'tgan tarixiy voqealar haqida yilma-yil hikoya qiladi.

Asarda ba'zi temuriyzoda hukmdorlarning birgalashib umumiy dushmanga qarshi kurashish o'miga o'z dushmanlari bilan o'z manfaatlari yo'lida (Vatan manfaatlari yo'lida emas) kelishishga intilishlari tanqid qilinadi.

Bobur o'z kitobida Hindiston haqida, jumladan, quyidagilarni yozib qoldirgan: «*Hindiston... bizning viloyatlardan o'zgacha olamdir. Tog' va daryosi, jangal va sahrosi, hayvonot va nabototi, eli va tili, yomg'iri va yeli – barchasi o'zgachadir...*

Hindistonning aksari viloyati tuz yerdan bo'libtur... Hindistonning bir ulug' aybi budurkim, oqar suvi yo'qtur...»

Boburning adabiy-badiiy faoliyatida nozik lirik she'rlar katta o'rin tutadi. Ularda insoniylik, mehr-muruvvat g'oyalari ilgari suriladi. Uning «**Mu-**

bayin» asarida o'sha zamon soliq tizimi, soliq yig'ishning qonun-qoidalari bayon etilgan. O'zbekiston Respublikasi hukumati qarori bilan **1993-yili** Bobur tavalludining **510 yilligi** keng miqyosda nishonlandi.

Boburning buyuk xotirasini ulug'lash yo'lida katta ishlar amalga oshirildi. Chunonchi, Andijonda Bobur haykali o'rnatildi, ramziy qabr maqbarasi qurildi. «**Bobur milliy bog'i**» va shu bog' qoshida «**Bobur va jahon adabiyoti**» nomli muzey tashkil etildi.

10.5. BUXORO XONLIGI

Xonlikning tashkil topishi. Shayboniyxon halok bo'lgach, uning o'rni-ga amakisi **Ko'chkinchixon** taxtga o'tirdi. Ko'chkinchixonndan so'ng taxtga o'g'li **Abu Said (1530 – 1533)** o'tirdi. Undan keyin esa hukmdorlik Shayboniyxonning ukasi Mahmud sultonning o'g'li **Ubaydullaxon (1533 – 1540)** qo'lga o'tdi. Ubaydullaxon poytaxtni **Samarqanddan Buxoroga** ko'chirtirdi. Ubaydullaxon Buxoroga otameros mulk deb qarardi, chunki Shayboniyxon hayotligidayoq Buxoro hokimligini ukasi Mahmud sulton Ubaydullaxonning otasiga bergandi. Shu tariqa shayboniylarning Movarounnahrda tashkil etgan davlati endilikda rasmiy ravishda **Buxoro xonligi** deb ataladigan bo'ldi.

Ubaydullaxonning tariximizdagi xizmatlari katta. Avvalo, u Ismoil Safaviy va qizilboshlarning hujumlarini bartaraf etib, Movarounnahrni ularning harbiy-siyosiy tazyiqlaridan saqlab qoldi. Ubaydullaxon hukmronligi davrida Buxoroning markaz sifatidagi nufuzi har tomonlama o'sdi.

Ubaydullaxon o'z davlatining chegarasini Shayboniyxon davridagi sarhadlarda qayta tiklashga harakat qildi. U Hirotni ishg'ol etgan, qizilboshlarni bir nechta marta mag'lubiyatga uchratgandi. Ayni paytda, u mamlakat ichkarisidagi o'zaro kurash va tarqoqlikka barham berdi.

Ubaydullaxon vafot etgach, ichki ziddiyatlar yana kuchaydi. Hokimiyat uchun qattiq kurashlar boshlandi. Shayboniyxon avlodlarining har birida **10 – 12 nafardan** o'g'il bo'lib, ularning har biri toj-taxtga da'vogar edilar. Ularning har biri o'z ota merosi bo'lgan hududlarda o'z qo'shiniga bosh bo'lib, mustaqillikka intilar, o'zini oliy hukmdor deb his etar hamda, imkon bo'lsa, xonlik taxtini egallash ishtiyoqida edilar.

Ubaydullaxonndan so'ng shayboniylar sulolasi vakillari o'rtasida o'zaro nizolar avjiga chiqdi. Buning oqibatida **Abdullaxon I** ning qisqa hukmronligi (**1540 – 1541**)dan so'ng mamlakatda qo'shshokimiyatchilik vujudga keldi. Ya'ni bir davlatda ikki hukmdor paydo bo'ldi. *Biri – Ubaydullaxon-*

ning o'g'li *Abdulazizxon Buxoroda, ikkinchisi – Ko'chkinchixonning o'g'li Abdulatifxon Samarqandda hukmdorlik qila boshladilar.* Mamlakat bir necha mustaqil hokimliklarga bo'linib ketdi. Biroq qachondir, kimdir bu holatga chek qo'yishi kerak edi.

Buxoro Abdullaxon II hukmronligi davrida. Mamlakatdagi parokandalikka chek qo'yish uchun markaziy hokimiyatni yana tiklash va kuchaytirish zarur edi. Bu zaruriyatni qonli urushlarsiz amalga oshirib bo'lmasdi. Ana shunday sharoitda kurash maydoniga **Miyonqol** hukmdori Shayboniy **Iskandar sultonning o'g'li Abdullaxon II (1534 – 1598)** chiqdi.

Iskandarxon xonadoniga Buxoro yaqinidagi Jo'ybor qishlog'ida istiqomat qiluvchi, g'oyatda katta nufuzga ega bo'lgan shayx **Muhammad Islom (1493 – 1563)**ning ixlosi baland bo'lganligi Abdullaxonga bu kurashda juda katta madad bo'ldi. Muhammad Islom va uning avlodlari o'zlarining kelib chiqishini ota tomondan Muhammad payg'ambar avlodlariga, ona tomondan esa Chingizxon va Jo'jiga ular edilar. Aslzodalik va tasavvuf tariqatidagi mavqeyiga ko'ra Jo'ybor shayxlari **somoniylar** davridan boshlaboq davlat ishlarida muhim mansablarni egallab ketar edilar. *XVI asrning 2-yarmida Shayx Muhammad Islom, keyinchalik uning o'g'li Shayx Abubakr Sa'd Buxoroda shayxulislom lavozimini egallagan edilar.*

1556-yili Muhammad Islomning ko'magida Abdullaxon amalda Buxoro taxtini egallaydi. Muhammad Islom Olloh nomidan Abdullaxonning faoliyatiga oq fotiha bergandi. Abdullaxon II avval amakisi, Balx va Badaxshon hukmdori **Pirmuhammadni (1557 – 1561)**, keyin otasi **Iskandarxonni (1561 – 1583)** xon deb e'lon qilgan bo'lsa-da, amalda mamlakat hukmdori uning o'zi edi.

Abdullaxonning butun hukmronlik davri tinimsiz urushlarda kechdi. *Chunonchi, 1574-yili Balxni, 1578-yili Samarqandni, 1583-yili Toshkent va Farg'onani, 1584-yili Badaxshonni, 1595-yili Xorazmni zabt etdi va o'z davlati tarkibiga qo'shib oldi.* Shundan keyin uning davlati sarhadlari janubda *Hirotdan Mashhadgacha, shimolda Orol dengizigacha, Kaspiy dengizidan Issiqko'lgacha* yetdi. Butun Movarounnahr, Xorazm va Xuroson yana yagona hukmdor qo'li ostida birlashtirildi. **XVI asr oxirlariga** kelib Buxoro xonligi nisbatan markazlashgan ulkan davlatga aylandi.

Shunday qilib, XVI asrdagi davlatchiligimiz tarixida yetakchi sulola shayboniylar sulolasi bo'ldi. Bu sulola o'zbek davlatchiligi rivojiga ma'lum darajada hissa qo'shdi. Sulolaning eng qudratli vakili Abdullaxon II davrida esa o'zbek davlatchiligi o'z tarixida yana bir bor yuksak darajaga ko'tarila oldi.

Shayboniylar sulolasi hukmronligining barham topishi. Abdullaxon II mamlakatni birlashtirish yo'lida shayboniy sultonlarning markaziy hokimiyatni kuchsizlantirishga urinishlariga qarshi tinimsiz va shafqatsiz kurash olib bordi. Bu maqsad yo'lida qarindoshlariga ham shafqat qilmadi. Abdullaxon II garchand davlatni markazlashtira olgan bo'lsa-da, davlatdagi ichki nizolarga to'la barham bera bilmadi. Shunday qilib, Abdullaxon II vafotidan atigi **3 yil** o'tgach bir asr davom etgan shayboniylar sulolasi hukmronligi barham topdi.

Shayboniy Abdullaxon II **1598-yil fevral** oyida vafot etgach, taxtga uning o'g'li **Abdulmo'min** o'tqazildi. Biroq o'sha yili – **1598-yil iyul** oyida Abdulmo'min fitnachilar tomonidan **O'ratepa** va **Zomin** oralig'ida o'ldirildi. Undan qolgan **ikki yashar** o'g'ilning xonlik huquqini hech kim tan olmadi. Taxt uchun kurash boshlandi.

Buxoroning bir guruh amirlari **Ibodulla sultonning** o'g'li **Abdulamini** xon qilib ko'tardilar. Boshqa guruh amirlar esa Balx hokimi Abdullaxon II ning jiyani, **Sulaymon sultonning** o'g'li **Pirmuhammadni** shayboniylarning oliy xoqoni deb e'lon qiladilar va Balxdan chaqirib olib, taxtga o'tqazadilar.

Ichki nizolar tufayli Buxoro xonligida sodir bo'lgan og'ir vaziyatdan foydalangan Eron hukmdori **Shoh Abbos** bostirib kirib, **Nishopur, Sabzavor, Mashhad, Hirotni** egallaydi. **Xorazm** esa xonlik tasarrufidan chiqib, davlat mustaqilligini tiklab oldi. Ayni paytda qozoq xoni **Tavakkal Movarounnahr**ga qo'shin tortib, **Axsi, Andijon, Toshkent, Samarqandni** egallab, **Buxoro** tomon yurdi. Xurosondan Buxoroga yetib kelgan Pirmuhammadxon Buxoro himoyasiga kirishdi. Xonlikning ko'pgina amirlari o'z qo'shinlari bilan Pirmuhammadxonga qo'shildi. Tavakkal Buxoroni **2 oy** davomida qamal qilsa-da, uni ololmay Samarqand tomon chekindi. Pirmuhammadxon qo'shinlari uni ta'qib etib, **1599-yil avgust oyi oxirlarida** Miyonqolning **Uchqora** mavzeyiga yetib oldilar va shu yerda bo'lgan jangda Tavakkal qo'shinlari tor-mor keltirildi. Movarounnahr hududi ozod etildi, qozoq lashkarlari Dashti Qipchoqqa chekindi. Pirmuhammadxon Samarqand hokimi etib **Boqi Muhammadni**, Toshkent hokimi etib **Jahongir sultonni** tayinlaydi.

Pirmuhammad Buxoro xonligini yana **ikki yilcha** idora qildi. Tez orada **jaloyir, do'rmon** qabila boshliqlarining ig'vosi bilan Pirmuhammadxon bilan Boqi Muhammad o'rtasidagi munosabatlar buzildi. Oxir-oqibatda Pirmuhammadxon bilan Boqi Muhammad o'rtasida **1601-yili** Samarqand yaqinidagi **Bog'i Shamol** mavzeyida jang bo'ladi. Jangda Pirmuhammadxon yengiladi va **80 yoshida** qatl etiladi.

10.6. O'ZBEK XALQINING ETNIK TARKIBIDA SODIR BO'LGAN O'ZGARISHLAR

O'zbek xalqi tarkibidagi etnik o'zgarishlar. Shayboniylar Movarounnahr va Xurosonda hokimiyatni egallagach, Dashti Qipchoqda yashovchi, o'zlariga **o'zbeklar** degan nomni qabul qilgan turkiy urug'-qabilalar yurtimizga kirib keldilar. Dashti Qipchoqda turkiy qavmlarga mansub urug'-qabilalar asrlardan buyon yashab kelganlar. Hozirgi o'zbeklar va qoraqalpoqlar hozir yashayotgan yerlarda qadim zamonlarda ham yashaganlar. Lekin ular o'sha davrda o'zbeklar yoki qoraqalpoqlar deb atalmaganlar. Dashti Qipchoqni **XIII asr boshida** zabt etgan mo'g'ullar Dashti Qipchoqning turk qabilalari orasida singib ketganlar. Hatto o'z milliyligini ham yo'qotganlar.

Binobarin, **XVI asr boshlarida** Vatanimiz sarhadlarida ro'y bergan etnik o'zgarishlar ajnabiy xalqlar-u elatlar bosqini tufayli yuz bermadi. Shuningdek, bu jarayonlar majburiy, zo'rlik asosida ham kechmadi. Aksincha, bu o'zgarishlar bir-birlari bilan qon-qardoshlik rishtalari ila bog'langan, azaldan turli aloqalarda bo'lib kelgan turkiy xalqlarning asta-sekin o'zaro qo'shilishi, birikishi davomida yuz berdi. To'g'ri, Dashti Qipchoqda yashovchi o'zbek urug'-qabilalari bilan Movarounnahr va Xuroson xalqi o'rtasida hamma vaqt ham doimiy aloqalar, bordi-keldilar bo'lmagan. Ularni katta masofadagi bo'sh, sahroli hududlar ajratib turgan. Shu bois ularning turmush tarzi, mashg'ulot turlari, kasb-korlari, urf-odatlarini, udumlari boshqacha ko'rinishda bo'lganligi tabiiydir. Boz ustiga, Dashti Qipchoq aholisining aksariyat qismi keng yaylovlarda chorvachilik, yilqichilik bilan mashg'ul bo'lgan. Buning aksicha, Movarounnahr aholisi uzoq asrlar davomida o'troq hayotga o'rganib ona zamin hududida muqim yashab kelgan.

Tarixiy manbalarda keltirilgan **92 o'zbek urug'lari** nafaqat O'zbekiston hududida, balki butun O'rta Osiyo hududlarida tarqalgan. Bu 92 o'zbek urug'lariga O'rta Osiyoda qadimdan yashab kelayotgan tub yerli aholi, miloddan avvalgi birinchi ming yillikning 2-yarmida, milodimizning birinchi ming yilligi davomida, mo'g'ullar istilosi davrida hamda shayboniylar davrida kirib kelgan etnik guruhlar ham kiradi. Shuningdek, O'rta Osiyoda qadimdan yashab kelayotgan **chig'il, yag'mo, usun, tuxsi, xalach, qipchoq** va **turkmanlar** kabi etnik guruhlar ham garchi **X – XII asrlardan** va undan keyingi davrlarda bu yerda o'rtnashganliklari-ga qaramasdan, 92 o'zbek elati tarkibiga kirganlar.

«O'zbek» atamasi haqida. «O'zbek» atamasi haqida hozircha «O'zbekiston tarixi» fanida yakdil xulosa yo'q. Ayrim mualliflar Dashti

Qipchoqda ko'chib yurgan turk-mo'g'ul qabilalarining bir qismi o'zlarini erkin tutganliklari sababli «o'zbek», ya'ni «o'z-o'ziga bek, xo'jayin» deb atagan desalar, boshqalar «o'zbek» etnonimini Oltin O'rda xoni O'zbekxon (XIV asr) nomi bilan bog'laydilar. Boshqa yana bir guruh olimlar esa Oq O'rda (Dashti Qipchoqning sharqiy qismi)da yashagan turk-mo'g'ul qabilalariga «o'zbeklar» degan nom berilgan degan fikrni bildiradilar. «O'zbek» atamasi o'g'iz qabilalari tarkibidagi «o'z» urug'i nomidan olingan degan fikrlar ham mavjud.

Hozircha anig'i shuki, Shayboniyxon boshchiligida Dashti Qipchoqdagi o'zlariga «o'zbek» degan nomni qabul qilgan qabilalar ikki daryo oralig'idagi yerlarga ko'chib kelgach, o'zbek xalqi xalq sifatida shakllandi deyish tarixiy haqiqatga mutlaqo ziddir. Shayboniyxon Movarounnahrni egallagach, Movarounnahrning qadimiy xalqi ham «o'zbek» atamasini qabul qildilar. «O'zbek» atamasi aholining umumiy nomiga aylandi, xolos.

Temuriylar saltanati o'rnida dastlab XVI asr boshlarida Buxoro va Xiva xonliklarining, XVIII asr boshlarida esa Qo'qon xonligining vujudga kelishi natijasida yagona tarixiy zaminda yashagan xalqlar uch davlat tasarrufiga tushib qoldilar. Biroq bu holat o'zbek xalqi birligiga jiddiy putur yetkaza olmagan. Bu davlatlar tarkibidagi aholi o'zaro doimiy etnik, iqtisodiy va ma'naviy-madaniy aloqada bo'lganlar.

10.7. XVI ASRDA BUXORO XONLIGIDA IJTIMOIY-IQTISODIY HAYOT

Shayboniylar o'tkazgan islohotlar. Shayboniyxon davlatni iqtisodiy va siyosiy jihatdan mustahkamlash yo'lida qator islohotlar o'tkazdi. Birinchidan, u davlat boshqaruvida suyg'ol tizimini joriy etdi. Ya'ni zabt etilgan hududlarni boshqarish ishini o'z farzandlariga, qarindosh-urug'lariga, birodarlariga, qabila boshliqlari bo'lgan sultonlarga topshirdi. Samarqand poytaxt sifatida xon taxtiga o'tqaziladigan joy hisoblangan. U yerda xon sharafiga xutba o'qitilgan va pul zarb etilgan. Lekin suyg'ol mulklar markaziy hokimiyatdan mustaqil bo'lishga intilar edilar.

Ikkinchidan, mamlakatda yer-suv qaytadan taqsim qilindi. Ko'chmanchi qabila zodagonlari yergilgan mahalliy mulkdorlar mol-mulkini musodara qilish, sotish, egasiz qolgan yerlarni o'zlariniki qilib olish yo'li bilan mulklarini ko'paytirib oldilar.

Uchinchidan, mamlakat ichida ijtimoiy hayotni tartibga solishga imkon beruvchi islohot ham o'tkazildi. Keyingi 10 yil ichida soliqlar

og'irligidan va mulkdorlar jabr-zulmidan yer-suvlarini tashlab ketgan xo'jaliklar yerlarini ishga tushirish masalasi ko'rib chiqildi.

To'rtinchidan, **1507-yili pul islohoti** o'tkazildi. Bunga ko'ra, mamlakatning hamma katta shaharlarida vazni bir xil – **5,2 gramm** bo'lgan yangi **kumush tangalar** hamda **mis chaqa pullar** zarb qilinib, muomalaga chiqarildi. Bu islohot iqtisodiyotni tartibga solish va savdo-sotiqni jonlantirish maqsadida o'tkazilgan edi. Ayni paytda, islohot dehqonlarning soliq to'lash imkoniyatini oshirishga, davlat va xon mulkini ko'paytirishga imkon berdi.

Shayboniyxon tomonidan amalga oshirilgan bu va boshqa tadbirlar, o'z mohiyatiga ko'ra, markaziy hokimiyatni mustahkamlashga xizmat qilishi zarur edi.

Muhammad Shayboniyxon vafotidan so'ng boshlangan o'zaro toj-u taxt kurashlari hamda Eron bosqinchilariga qarshi kurash mamlakat iqtisodiy hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bu hol, o'z navbatida, pulning qadrsizlanishiga olib kelgan. Natijada oliy hukmdor **Ko'chkinchixon 1515-yili** navbatdagi pul islohotini o'tkazishga majbur bo'lgan. **1527-yilga** kelgandagina ahvolning bir maromga tushishiga erishilgan. Shayboniy **Abdullaxon II** o'tkazgan pul islohoti Buxoro xonligi tarixida muhim ahamiyatga ega voqea bo'lgan. U **oltin pul** zarb etishni yo'lga qo'ygan va uning tarkibiga qiymati past bo'lgan boshqa ma'danlar aralashmasligini qattiq nazorat ostiga olgan. Bu pullar xonlikning butun hududida muomalaga kirdi. Bu hol, o'z navbatida, hokimiyatning yanada markazlashuviga, xazinaga katta daromad tushishiga olib keldi, savdo-sotiq yanada jonlandi.

Iqtisodiy hayot. Shayboniy davrida ham iqtisodiy hayotda sun'iy sug'orish bilan bog'liq muammolarni hal etish ishiga jiddiy e'tibor bilan qaralgan. Bu sulola vakillari **Sangzor, Chirchiq, Sirdaryo, Amudaryo, Vaxsh** va **Murg'ob** daryolari imkoniyatlaridan unumli foydalanish choralari ko'rganlar. Chunonchi, **1502-yili** Shayboniyxon Zarafshon daryosining Oqdaryo va Qoradaryoga ayriladigan joyida suv ayirg'ichi – ko'prik qurdirgan.

Shayboniyxon avlodlari keyinchalik Qashqadaryoning irmoqlaridan Kesh viloyati yerlarini sug'orish uchun **10 dan ortiq** kanallar qazitganlar.

Sun'iy sug'orish ishlari, ayniqsa, Abdullaxon II davrida keng rivojlangan. Masalan, **1556 – 1585-yillar** oraliq'ida Zarafshon daryosida **Karmana, Mehtar Qosim, Chahorminor, Jondor** suv ayirg'ichlari; Murg'ob vohasida **Sangzor, Hovuzixon** suv omborlari qurilgan. Bundan tashqari

ri, Sangzor daryosidan Jizzax vohasiga **Tuyatortar** kanali, Somonjuq dashtini obodonlashtirishga xizmat qilgan **Xoja Ka'ab** kanali, **Afshona** kanali, Amudaryodan Chorjo'yga, Murg'obdan Marvga, Vaxshdan uning atrof vohalariga suv chiqarishga imkon beruvchi kanallar qazilgan.

Bundan tashqari, Abdullaxon II karvon yo'llarini qayta jonlantirish, sardobalar, karvonsaroylar qurish va ta'mirlashga ahamiyat berdi. **1577-yili** Buxoroda yirik usti berk savdo rastasi – **Abdullaxon timi** qurildi. Nurota tumanidagi **Oqchob** yaqinida **Beklarsoy** darasida joylashgan qadimgi to'g'on qoldiqlari o'rnida ulkan band qurdirdi. Abdullaxon bandi uning ravoqlarini to'g'on tepasida turib ochishi yoki bekitishi mumkin edi. Maqsad esa o'sha atrofdagi bo'z yerlarni sug'orib dehqonchilikni rivojlantirish va yurtni obod qilish edi.

Shayboniylar davrida davlat boshqaruvi. Shayboniylar hukmronligi yillarida oliy davlat idorasi **dargoh** deb atalgan. Uning tepasida **xon** turgan. Shayboniylar davlatida **devonbegi** (bosh vazir) lavozimi katta nufuzga ega bo'lgan. U davlatda moliya va xo'jalik ishlarini boshqargan. Xonlikda muhim davlat mansabi **naqib** hisoblangan. U xonning eng yaqin va ishonchli kishisi bo'lgan. Xonning farmon va yorliqlarida naqibning nomi birinchi bo'lib yozilgan. Ayni paytda, u davlat ichki va tashqi siyosati masalalarida xonning birinchi maslahatchisi hisoblangan. Bundan tashqari, naqib harbiy yurishlarni uyushtirgan. Zarur bo'lganda elchilik vazifasini ham bajargan.

Yana bir katta davlat mansabi **otaliq** edi. Xon siyosatining viloyatlardagi ta'siri otaliq mansabiga tayinlanganlarning nufuzi bilan belgilangan. Xon viloyatlarni shahzodalarga taqsimlab berar ekan, ularga rahnamo etib o'z nazoratchisini, ishongan kishisini tayinlagan. Bunday nazoratchi, ishonchli shaxs otaliq deb atalgan. Balog'atga yetmagan shahzodalar ulg'ayib, mustaqil faoliyat yuritgunlariga qadar, davlat ishlarini ularning nomidan otaliqlar boshqargan.

Yana bir davlat mansabi **parvonachi** deb atalgan. Uning vazifasi xon farmonlarini, rasmiy hujjatlarni mas'ul shaxslarga, ijrochilarga yetkazishdan iborat bo'lgan.

Dodxoh mansabida ishlagan amaldor dargohga tushgan arizalarni qabul qilgan va ularga javob qaytargan. Shuningdek, mamlakatda adolat mezonlariga amal qilinishini nazorat qilgan.

Muhim davlat mansablaridan yana biri **ko'kaldosh** edi. Bu mansabga xon sulolasiga eng yaqin shaxslardangina tayinlangan. Ko'kaldosh xon siyosatiga fuqarolarning munosabatini o'rgangan va bu siyosatning daxlsizligini ta'minlagan.

Xon va shahzodalar o'rtasidagi ichki munosabatlar masalasi bilan **xon yasovuli** mansabida ishlagan amaldor shug'ullangan. Shayboniylar davlatida **eshikog'aboshi** lavozimi ham bo'lgan. U dargoh xavfsizligi, undagi tartib hamda kelgan-ketganlardan xabardor bo'lib turish masalalari bilan shug'ullangan.

Yuqori davlat lavozimlari ichida katta mavqega ega bo'lgan lavozimlardan yana biri **shayxulislom** hisoblangan. Shayxulislom shariat qonunlari bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshirgan. **Qozikalon** lavozimida ishlagan amaldor sud ishlariga yetakchilik qilgan. Yana bir muhim davlat lavozimi **muhtasib** (rais) deb atalgan. Bu lavozimni egalagan amaldor mamlakat fuqarolarining axloq qoidalariga rioya etishlarini nazorat qilish bilan shug'ullangan. Davlatda, shuningdek, **miroxur** (xonga tegishli yilqi, ot-ulov va ularning ta'minoti bilan shug'ullanuvchi), **shig'ovul** (chet davlatlar elchilarini qabul qilish xizmatining boshlig'i), **qushchi** (xonning ovini tashkil etuvchi), **bakovulboshi**, **dasturxonchi**, **qo'rchiboshi** (qurol-aslaha xizmati boshlig'i), **jarchi**, **tavochi**, **tug'begi**, **kitobdor**, **mirzaboshi**, **munshiy**, **muhrdor**, **xazinachi**, **mehtar** kabi mansablar ham mavjud bo'lgan.

Ichki ziddiyatlar. Shayboniylar davlatidagi ichki ziddiyatlar markaziy hokimiyat bilan mahalliy hokimiyat o'rtasidagi ziddiyatlarda to'la namoyon bo'lgan.

Shayboniylar davrida yer egaligining **iqto**, **suyurg'ol**, **tanho** va **jogir** turlari bo'lgan. Sayboniyxon davrida davlatni kichik-kichik mulklarga (suyurg'olga) bo'lib idora qilinardi. Bu hol hokimiyatdan ajralib chiqishga sharoit yaratardi. Shayboniyxon bu xatoni tuzatishga urinib bo'ysunishni istamagan mahalliy hukmdorlar mustaqilligini tugatishga, ayrim hukmdorlarni almashtirishga harakat qildi. Bu esa mahalliy hukmdor va zamindorlarning keskin noroziliklariga sabab bo'ldi. Shayboniylar davrida mehnatkashlarning iqtisodiy ahvoli nochor edi. Ko'pchilik omma yersiz bo'lib, ijara yeri olib ishlashga majbur edi. Aholidan **20 turdan ortiq** soliq va to'lovlar olinardi. Asosiy soliq sug'oriladigan yerdan olinadigan **xiroj** bo'lib, daromadning **30 – 40 foizini** tashkil qilardi. Davlat muassasalari, qo'shin va xon xonadoni xarajatlarini qoplash uchun to'lanadigan soliq **ixrojt** deb atalardi. Davlat pulga muhtoj bo'lganida favqulodda soliqlar ham joriy etilgan.

10.8. BUXORO XONLIGINING TASHQI SIYOSATI

Buxoro va Boburiylar davlati munosabatlari. Movarounnahrda hukmronlik qilayotgan shayboniylar (XVI asr) safaviylarga qarshi kurashda

boburiylar bilan birga harakat qilishga intilganlar. Shu sababdan **1572-yili** Abdullaxon II **Akbarshoh** huzuriga o'zining elchilarini yubordi. Buxorolik elchilar o'z hukmdorining sovg'a-salomlari va maktubini olib borganlar. Bir qancha vaqtdan so'ng yana javob sovg'a-salomlari va maktubini olib o'z vatanlariga qaytganlar. Abdullaxon o'z maktubida ikki davlat o'rtasida do'stlik munosabatlarini mustahkamlash istagini bayon qilgandi. Bundan ko'zlangan maqsad boshqa davlatlar tomonidan bo'lishi mumkin bo'lgan hujum xavfiga qarshi ittifoq tuzilish edi. **1577-yili** Abdullaxon II Hindistonga **ikkinchi marta** elchi yuborgan. Bu elchi almashishdan siyosiy maqsad ko'zlangandi. Abdullaxon II to'g'ridan to'g'ri Eronni o'zaro taqsimlab olishni taklif qildi. Lekin Akbarshoh bunga rozi bo'lmadi. Chunki bu davrda Hindistonning shimolidagi mustaqil knyazliklar – **Sing** va **Kashmirni** bosib olish uchun tayyorgarlik ko'rayotgandi. Akbarshoh Sing va Kashmirni bosib olib, Shayboniylar davlatining janubiy chegaralariga yaqinlashdi. Shunday sharoitda **1584-yili Badaxshon** Abdullaxon tomonidan egallandi.

Abdullaxon II endi Akbarshoh huzuriga **1585-yili uchinchi marta** elchi yubordi. Elchi Buxoro xoni yuborgan maktubni Akbarshohga topshirdi. Maktubda Abdullaxon Badaxshonning fath etilish sabablarini tushuntirishga harakat qilgandi. Abdullaxonning fikricha, musulmonlarning muqaddas shaharlari bo'lgan Makka va Madinaga boradigan yo'l Badaxshon orqali o'tardi. Bu shaharni g'ayridinlardan tozalash maqsadida u Badaxshonni egallaganini bildiradi.

1586-yil 23-avgustda Akbarshoh Abdullaxonning elchilariga qo'shib o'zining elchisini Buxoroga yuboradi. Akbarshoh o'z maktubida Abdullaxonga Turkiya Eronning bir qismini bosib olganligidan tashvishlanayotganligini, Buxoro va Hindiston birgalikda Eronga yordam ko'rsatishi zarurligini ma'lum qilgandi. Akbarshohning asl maqsadi Balx va Badaxshonni, imkoni bo'lsa, Xurosonni ham o'ziga bo'ysundirish edi. Shu tufayli Abdullaxon II bunday ittifoqqa rozi bo'lmaydi. Bu paytda Eron hukmdori shoh **Abbos I** Eronni birlashtirishga, mustahkamlab olishga erishgandi. Ana shunday sharoitda Badaxshonda Abdullaxonga qarshi isyon ko'tarildi. Buxoroda isyonda Akbarshohning qo'li bor degan gumon paydo bo'ladi. Badaxshon hukmdori Abdullaxon II ning o'g'li **Abdulmo'min** Akbarshohga maktub yo'llab, undan boshpana berilgan badaxshonlik isyonchilarni Buxoroga qaytarib yuborishini, qizini o'ziga nikohlab berishni, hatto Hindistonning bir qismini tortiq qilishini talab qildi. Natijada ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarga sovuqchilik tushadi. Keyinchalik Abdullaxon II Akbarshoh

huzuriga navbatdagi elchisini yuborib, o'g'lining xatti-harakati uchun undan uzr so'ragan.

Buxoro – Usmonli turk davlati munosabatlari. Manbalarda ta'kidlanishi-cha, Muhammad Shayboniyxon bilan Usmonli turk sultoni **Boyazid II** o'rtasida Eron safaviylariga qarshi kurash to'g'risida shartnoma tuzilgan. Usmonli turk davlati bilan aloqalar Shayboniyxondan keyin ham davom etdi.

1515-yili turk sultoni **Sulton Salim** huzuriga shayboniylar elchisi bordi. Sulton Salimning elchisi **Muhammadbek** esa o'sha yili Buxoro xonligiga sultonning maktubini olib keladi. Sulton o'z maktubida Ubaydullaxonni «qizilboshlar»ga qarshi kurashga chaqiradi.

Usmoniyilar va shayboniylarning safaviylarga qarshi kurashida din bir niqob edi, xolos. Aslida, bu **G'arbiy Eron, Kavkaz va Xuroson** uchun olib borilayotgan siyosiy kurashning natijasi edi. Shayboniyo-dalarning Movarounnahr taxti uchun kurashida usmoniyilar **Navro'z Ahmadxonga** yordam uchun harbiy kuch ham jo'natgan. Navro'z Ahmadxonning Toshkentdagi qarorgohida **300 nafar** turk askari doimiy xizmatda bo'lgan, qurol-aslaha bilan ham ta'minlab turgan. Turk askarlari Navro'z Ahmadxon tarafidan turib **Nasaf** yonida Abdullaxon II ga qarshi janglarda qatnashganlar.

Buxoro va Eron munosabatlari. Buxoro va Eron manfaatlari to'qnashgan asosiy nuqta **Xuroson** edi. Buning sababi Xurosonning ham harbiy-siyosiy, ham savdo-iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyatga egaligida edi.

Bundan tashqari, Xuroson Buxoro xonligi, Eron va Hindiston yo'nalishida o'ziga xos darvoza vazifasini ham o'tardi. Xurosonni nazorat qilish masalasida shayboniylar va safaviylar o'rtasida keskin kurash ketgan. Bu masalada Muhammad Shayboniyxon, Ubaydullaxon va Abdullaxon II hukmronligi davrida shayboniylar ustunlik qildilar. Chunonchi, Abdullaxon II Xurosonning **Marv, Nishopur va Mashhad** kabi yirik shaharlarini egallagan.

Buxoro – Rossiya munosabatlari. Buxoro xonligining Rossiya bilan munosabatlari **XVI asrning 2-yarmidan** rivojlana bordi. Abdullaxon II Rossiya bilan savdo aloqalarini yaxshilashga harakat qilar ekan, bu orqali o'z davlatining siyosiy ahvolini mustahkamlashga erishmoqchi edi. Chunki podsho **Ivan Grozniy (1547 – 1584)** davrida Rossiyaning mavqeyi kuchaya bordi. Ivan Grozniy davrida **Qozon xonligi (1552), Hojitarxon xonligi (1556), Volga bo'ylari va G'arbiy Sibir** hududlari Rossiya tomonidan bosib olingandi. Bu hol Rossiyaga savdo yo'llarini nazorat qilish imkonini berdi.

Volga atrofidagi viloyatlarda savdo-sotiq ishlarini olib borish Buxoro xonligidan kelgan savdogarlar uchun ancha qulay edi. Ularga eng yaqin qo'shni mamlakat Rossiya bo'lib qolgandi. Bu hol ko'p jihatdan qozon tatarlari hamda boshqirdlar bilan din va til yaqinligi bilan izohlanardi. Shuning uchun ham Abdullaxon II tomonidan **1557 – 1558-yil-larda** Moskvaga elchilar yuborilgan. Elchilar **Astraxan** orqali Moskvaga borib Ivan Grozniy huzurida bo'ladilar. Ular o'z xonlari nomidan savdogarlarning Volga bo'ylab erkin o'tishlariga ijozat so'raydilar. Qaytib kelgan elchilar Moskvadan juda ko'p o'q-dori, ov qushlari va matolar bilan qaytganlar.

Ayni paytda, Rossiya ham Buxoro xonligi bilan savdo-sotiq ishlarini rivojlantirishdan manfaatdor edi. Bu manfaatdorlik, avvalo, Buxoroning Rossiya tovarlarini sotish uchun qulay bozorligida edi. Ikkinchidan, Rossiya Buxoro xonligi orqali Osiyoning boshqa mamlakatlari bilan savdo aloqalarini rivojlantirish imkoniga ega bo'lardi. Bunda, birinchi navbatda, Hindistonga chiqish maqsadi hisobga olingandi. **1555-yili** Moskvada tashkil etilgan «**Moskva savdo kompaniyasi**» vakili **Antoniy Jenkinson** boshliq elchilar rus podshosining guvoynomasi bilan **1558-yili** Buxoroga yuboriladi. Elchi Antoniy Jenkinson Buxoro xoni Abdullaxon II tomonidan qabul qilindi. Elchi xonlikning xalqaro va ichki savdo imkoniyatlarini «**Rossiyadagi Moskva shahridan Baqtriyadagi Buxoro shahrigacha 1558-yilgi sayohat**» nomli esdaliklarida bayon etadi. Antoniy Jenkinson elchiligi natijasida Rossiya va Buxoro xonligi o'rtasida yaxshi savdo va diplomatik aloqalar yo'lga qo'yildi.

10.9. XVI ASRDA BUXORO XONLIGIDA MADANIY HAYOT

Ta'lim sohasidagi islohotlar. Shayboniylar ta'lim sohasida ham islohot o'tkazdilar. *Bu islohotning o'tkazilishiga amaldorlar guruhini vujudga keltirish va ularni jamiyatning asosiy tayanchiga aylantirish zarurati sabab bo'ldi.* Xonlarga va sultonlarga barcha sohalar bo'yicha ilmi, diplomatik qobiliyatga ega bo'lgan amaldorlar zarur edi. Islohotga ko'ra ko'p bosqichli o'qitish tizimi joriy etildi. Har bir mahallada maktab ochildi, ba'zi xonadonlarda uy ta'limi joriy etildi. Bolaga **6 yoshdan** ta'lim beriladigan bo'ldi. Maktabda **ikki yil** o'qigach, o'quvchilar madrasaga o'tkazilardi. XVI asrda Samarqandda Shayboniyxon madrasasi, Buxoroda Abdullaxon, Toshkentda Baroqxon va Ko'kaldosh madrasalari va boshqa ta'lim muassasalari quriladi va faoliyat yuritadi. Madrasada **uch bosqichli** ta'lim joriy etilgan bo'lib, uning har bir bosqichida **7 yildan**

o'qilardi. Shunday qilib, o'qish **21 yil** davom etardi. O'quvchilar *ilohiyot ilmidan, hisob-kitobdan, handasa, fiqh, mantiq, musiqa, she'r* san'atidan ilm olardilar. Albatta, ta'lim olishga hammaning ham imkoni bo'lmasdi.

Savodxonlikning Movarounnahrda XVI asrdagi ana shunday rivojlanishi o'zbek tili rivojlanib, keng tarqalishiga, adabiy aloqalar rivoj topishiga ancha ijobiy ta'sir ko'rsata oldi.

Ilm-fan. Shayboniylar davrida fan va madaniyat sezilarli darajada rivojlangan. Bunga ushbu sulola hukmdorlari orasidan o'z davri-ning yetuk ilm-fan arboblari yetishib chiqqanligi ham ta'sir ko'rsatgan. Chunonchi, Muhammad Shayboniyxon, Ko'chkunchixon va Ubaydulaxonlar o'z davrining nihoyatda o'qimishli kishilari bo'lganlar.

Shuningdek, Muhammad Shayboniyxon, Abdulazizxon va Abdullaxonlar kutubxonalarida o'z zamonasining ajoyib kitob xazinalari bo'lgan. Bundan tashqari, Movarounnahrda Mirzo Ulug'bek akademiyasi an'analarini davom ettiruvchi fidokor olimlar yetishib chiqdi. Masalan, Samarqand va Buxoro madrasalarida mudarrislik qilgan mavlono **Kamoliddin ibrohim**, Abdullaxonning muallimi **Xoja Muhammad**, yulduzshunos **Qiyomiddin Shaydo**, *iftixor ul-atibbo* (tabiblar iftixori) unvonini olishga sazovor bo'lgan **Muhammad Mazid**, **Hakim Shahrissabziy**, jarroh **mavlono Baqo**, **mavlono Rafe**, **1541-yili** ilmi tibb va dori-darmonlar haqida asar yozgan **Muhammad Husayn ibn Shiroq Samarqandiy**, ko'z kasalliklarini davolashda nom chiqargan **Shohali ibn Sulaymon**, **Xoja Hakim (vafoti 1585)**, *natijat-ul-atibbo* unvonini olgan **Abdulhakim ibn Sulton Mahmud** kabilar shular jumlasidandir. **Xoja Hasan Nisoriy** «*Muzakkiri ahbob*» asarida matematika va astronomiya ilmida shuhrat topgan **mavlono Kavkabiyni** alohida qayd etadi.

Matematika va astronomiya sohasida yozilgan kitoblardan **Muhammad Amin ibn Ubaydulla Mo'minobodiyning** «*Hisobi amali shabaka*» (Shabaka jadvali amali hisobi; 1550), **Bobokalon muftiy Samarqandiyning** «*Risola dar ilmi hisob*», «*Vaziyat bar sahor qism*», **Tursun Zominlyning** «*Tuhfayi amir*», **Muhammad Husayn munajjim Buxoriyning** «*Ma'rifat samti qibla*» (Qibla tomonni topish ma'rifati), **Mahmud ibn Ahmad Foriziyning** «*Risola dar muaddili qamar*» (Oy fazalarining tengligi haqida risola; 1517), **Tojis-Saidiyning** «*Hoshiy li shahri ashkoli ta'sis*» (Asoslash shakllari sharhiga izohlar; 1568), **Said Muhammad Tohir ibn Abulqosimning** «*Ajoyib ut-tabaqot*» (1545 – 1550) asarlari va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Tibbiyot sohasida **Sultonali Samarqandiy 1526-yili** «*Dastur al-iloj*», «*Muqaddimoti dastur al-iloj*» (Davolash bo'yicha dastur) asarlarini yozgan.

Ubaydulloh Qahhol ibn Muhammad Yusuf ham o'z davrining yetuk tabibi, tib olimi, Baroqxonning o'rtancha o'g'li Toshkand hokimi **Darvishxonning** buyrug'iga binoan **1598-yili** «*Shifo ul-ilal*» (Kasalliklar shifosi) asarini yozadi. Asar **500 varaqdan** ko'p bo'lib, uzoq vaqtgacha tib ilmidan asosiy qo'llanma tarzida undan foydalanilgan. Bir necha bitik nusxasi bizgacha yetib kelgan. Uning yana «*Umdat ul-kuhliya fil-amrodul-basariya*» (Ko'z kasalligiga doir asosiy kitob) asari ham bo'lgan.

Shayboniylar davrida tarix fani ham rivojlandi, ko'plab tarixiy asarlar yozilgan. **Kamoliddin Binoiy, Mulla Shodiy, Muhammad Solih, Fazlulloh ibn Ro'zbehon Isfahoniylar Shayboniyxon** topshirig'i bilan har qaysisi Shayboniyxonga atab alohida tarixiy asarlar yozganlar. Bundan tashqari, **Abdulloh ibn Muhammad ibn Ali Nasrullohiyning** «*Zubdat ul-ozor*», **Hofiz Tanish Buxoriyning** «*Abdullanoma*» («Sharafnomayi shohiy»), noma'lum muallifning «*Tavorixi guzidayi nusratnoma*» asarlari shayboniylar davri ijtimoiy, siyosiy tarixiga doirdir. **Zayniddin Vosifiyning** «*Badoye ul-vaqoye*», **Zahiriddin Muhammad Boburning** «*Boburnoma*» asarlari ham shu davr ijtimoiy va madaniy hayotidan bahs yuritadi.

Ko'chkinchixon topshirig'i bilan Sharofiddin Ali Yazdiyning «*Zafarnoma*»si o'zbek tiliga o'girildi. Yetuk tarixchi olim **Mirza Muhammad Haydar (1500 – 1556) 1541 – 1546-yillarda** Yunusxonning nabirasi, tog'avachchasi **Abdurashidxonga** bag'ishlab «*Tarixi Rashidiy*» asarini yozadi. Mirza Haydar Toshkentda dunyoga kelgan; uning onasi Toshkent hokimi Yunusxonning qizi **Xo'bnigorxonim** bo'lib, Zahiriddin Muhammad Boburning xolavachchasi bo'lgan.

Hofiz Ko'hakiy (Sulton Muhammad Hofiz Toshkandiy) Ulug'bek mirzoning shogirdi **Ali Qushchining** nabirasi bo'lib, shayboniylar davrining yetuk **tarixchisi, mantiq, fiqh, kalom ilmlari olimi** bo'lgan. Davr taqozosi bilan o'z vatani Toshkentda turg'un yashay olmaydi. **1528-yili** Zahiriddin Muhammad Bobur huzuriga, Hindistonga boradi. Hajga borib, Usmonlilar Turkiyasi sultoni bilan uchrashadi. Vazirlikka qilingan taklifni rad etib, **1563-yili** Toshkentga qaytadi va shu yerda **1584-yili** vafot etadi. U «*Tarixi Toshkand*», «*Tarixi oliy Chingiz*» (Chingiz sulolasi tarixi), «*Risola fi fannit-tavsir val-usul val-firu val-mantiq val-kalom*» (Tafsir, fiqh asoslari va tarmoqlari, mantiq va kalom ilmi haqida risola) kabi asarlar muallifidir.

Adabiyot. Shayboniyxonning o'zi ham umri jang-u jadallarda o'tishiga qaramay, she'riyat va tarix fani bilan shug'ullanishga vaqt topgan. Uning **she'riy devon** tuzgani ma'lum. U hatto **xattotlik** bilan ham

shug'ullangan. O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti kutubxonasida (tartib raqami 844) **Kamoliddin Binoiy** qalamiga mansub «*Shayboniynoma*» asarining Shayboniyxon ko'chirgan nusxasi saqlanadi. Ubaydullaxon ham ilmi va ma'rifatli hukmdor edi. U fors va turk she'riyatini yaxshi bilardi. Ayni paytda, o'zi **Ubaydiy** taxallusi bilan o'zbek, fors, arab tillarida ijod qilgan, she'rlar bitgan. Uning **uch tilda** bitgan she'rlaridan iborat uch devoni bir kitobga jamlangan. Ubaydiyning o'zbek tilidagi devoni **306 g'azal, 435 ruboiy, 25 qit'a, 13 tuyuqdan** iborat.

Me'morchilik. Shayboniy hukmdorlar poytaxt Buxoro va uning atroflarini obod etishga harakat qildilar. *Mir Arab madrasasi, Masjidi Kalon, Abdulazixon qurdirgan koshinli xonaqoh, Mag'oki Attor masjidi (qayta ta'mirlangan), Toqi Zargaron, Toqi Sarrofon, Toqi Kitobfurushon, Karmanadagi hazrati Qosimshayx xonaqohi, uch darvozali Timi Kalon, Modarixon madrasasi, Oyposhsha oyim madrasasi, Govkushon madrasasi, Fathulla qo'shbegi madrasasi, Fayzobod xonaqohi, Do'stum madrasasi, Abdullaxon madrasasi, Tim, Chorsu fikrimizning dalilidir.* Samarqandda ham shayboniylar nomi bilan bog'liq binolar anchagina. *Shayboniyxon madrasasi va Abdurahim Sadr madrasasi, Toshkentda bino qilingan Baroqxon madrasasi, Karmana yaqinida Zarafshon dar-yosi ustiga qurilgan ko'prik (1582) mashhurdir.*

Buxoroga keigan ingliz elchisi Antony Jenkinson: «*Buxoro juda katta shahar, unda g'ishtlik imoratlar, serhasham binolar ko'p. Hammomlar shunday mohirlik bilan qurilganki, ulaming misli dunyoda yo'qdir*», – deb yozadi.

Ayniqsa, Abdullaxonning yurt obodonchiligi yo'lidagi sa'y-harakatlari tarixchilar tomonidan yuksak baholangan. Uning davrida markaziy hokimiyat kuchayishi tufayli katta qurilish ishlari amalga oshirilgan. Chunonchi, Abdullaxon **1000 dan ortiq** rabot va sardoba, ko'plab mad-rasa, masjid, ko'prik, suv omborlari qurdirgan. Buxoroda juda katta savdo markazi bunyod etilgan.

11-BOB. ASHTARXONIYLAR DAVRIDA BUXORO XONLIGI

11.1. ASHTARXONIYLARNING HOKIMIYAT TEPASIGA KELISHI

Buxoroda hokimiyatning ashtarxoniylarga o'tishi. Ashtarxoniylar **Jo'jixon** nasidan bo'lib, **XIV asrning 80-yillaridan** boshlab **Ashtarxon** (Hoji Tarxon, Astraxan) va uning atrofidagi yerlar va xalqlar ustidan hukmronlik qilgan. **1556-yili** Astraxanni Rusiya bosib olgach, ashtarxoniylardan **Yormuhammadxon** oila a'zolari va qarindosh-urug'i bilan Buxoroga keladi. Ularni Buxoro xoni **Iskandarxon** (Abdullaxon II ning otasi) izzat-ikrom bilan kutib oladi. **Iskandarxon** qizi **Zuhrabegimni** Yormuhammadxonning o'g'li **Jonibek sultonga** beradi. Jonibek sulton Zuhrabegimdan uch o'g'il (**Dinmuhammad, Boqi Muhammad, Vali Muhammad**) ko'radi. Jonibek sulton va uning o'g'illari Buxoro xonligida yuksak mavqega erishib, Buxoro xonligi viloyatlarida hokim vazifasida faoliyat yuritadilar.

1601-yili Jonibek sultonning o'g'li **Boqi Muhammad** Buxoro taxtiga o'tqazildi. Buxoro xonligi tarixida yangi sulola – **ashtarxoniylar sulolasi** hukmronligi boshlanib, **175 yil** davomida mamlakat shu sulola tomonidan boshqariladi.

Boshqaruv hokimiyatini mustahkamlash uchun kurash. Boqi Muhammad (**1601 – 1605**) mamlakat sarhadlari jipsligini mustahkamlash, boshqaruv tizimini izga solish uchun ko'p urindi. **1602-yili** Eron safaviylariga zarba berib, **Balxni** kuch bilan bo'ysundirdi va ukasi **Vali Muhammadni** hokim etib tayinladi. **1603-yili** Eron safaviylarining Balxga hujum qilgan qo'shinlarini mag'lubiyatga uchratdi. Boqi Muhammad Toshkent uchun qozoq sultonlariga qarshi kurashdi. **1604-yili** qozoq xoni **Kelimuhammad** qo'shinlarini mamlakat hududidan haydab chiqarib, qator hududlarni Buxoro xonligiga bo'ysundirdi.

1605-yili Boqi Muhammad vafot etgach, uning ukasi **Vali Muhammad** taxtga o'tqazildi. Ichki kurash yana avj oldi. Qabila beklari xon hokimiyatiga bo'sunmay muxolifatchilikni kuchaytirdilar. Buxorolik amirlar xonga qarshi isyon uyushtirganligidan xabar topgan Vali Muhammad farzandlarini olib Eronga qochadi. Amirlar taxtga Boqi Muhammadxonning o'g'li **Imomqulixon** (**1611 – 1642**)ni o'tqazdilar. U Vali Muhammad boshlab kelgan Eron qo'shinlarini tor-mor keltirib, mamlakat mustaqilligini saqlab qoldi. Vali Muhammad asir olinib qatl etildi.

Imomqulixon Toshkent va xonlikning shimoli-sharqiy chegaralari uchun **qozoqlar, jung'ar (ayrat)lar, qalmoqlar, qoraqalpoqlarga** qar-

shu muvaffaqiyatli kurash olib bordi. **1613-yili** Toshkent yerlarini egallagan qozoqlarga hujum qilib, **Toshkentni** o'z tasarrufiga kiritdi. O'g'li **Iskandar sultonni** Toshkent hokimi etib tayinladi. Iskandar sulton aholiga boj, xiroj va boshqa soliqlarni ko'paytirib, qattiq zulm o'tkazdi. Bunga qarshi Toshkentda qo'zg'olon ko'tarildi va Iskandar sulton o'ldirildi. Bu voqeada n xabar topgan Imomqulixon Toshkent ustiga qo'shin tortdi. Qo'zg'olonchilar ayovsiz jazolandi, Iskandar xuni uchun aholi qirg'in qilindi.

Imomqulixon davrida markaziy davlat hokimiyati nisbatan mustahkamlandi. Imomqulixonidan keyin taxtni egallagan **Nodir Muhammad (1642 – 1645)** davrida ijtimoiy-siyosiy tarqoqlik yana kuchaydi. Xonning o'zi mamlakatning asosiy viloyatlarini mulk qilib **12 nafar o'g'li, 2 nafar jiyani va nabirasiga** taqsimlab berdi. Bu oqibatda davlatchilik asoslarini zaiflashtirdi. **1645-yili** qozoqlar yana Movarounnahrda yurish qilib, **Xo'jandgacha** yetib keladilar. Nodir Muhammad ularni quvib chiqarish uchun o'g'li **Abdulaziz** boshchiligida katta qo'shinni safarbar etadi. Xondan norozi bo'lgan bir guruh amirlar yurish davrida Abdulazizni xon deb e'lon qiladilar. Abdulaziz Buxoroga keladi, aslzodalar uni taxtga o'tqazadilar.

Nodir Muhammad Balxga qochib ketadi va toj-u taxtni qaytarib olish maqsadida Hindiston podshohi temuriyozda **Shoh Jahon**dan yordam so'raydi. Shoh Jahon Balx viloyatini o'ziga bo'ysundirish maqsadida u yerga o'g'illari **Murodbaxsh** va **Avrangzeb** boshchiligida katta qo'shin yuboradi. Nodir Muhammad Shoh Jahon o'g'illari yordamga emas, Balx viloyatini egallash uchun kelayotganini bilgach unga qarshi chiqadi. **Maymana yo'lida** bo'lgan jangda Nodir Muhammad yengilib, Eronga qochadi va **Shoh Abbas** huzurida panoj topadi.

1647-yili Shoh Jahon o'g'illari Balxni egallaydilar. Nodir Muhammad Shoh Abbas yordamida Balxni qayta egallaydi. Bu voqealardan tashvishga tushgan Abdulazizxon ukasi **Subhonquli** yetakchiligida Balxga katta qo'shin yuboradi va **1651-yili** Subxonquli Balxni egallaydi va u Balx hokimi etib tayinlanadi. Nodir Muhammad Makkaga hajga borayotib yo'lida vafot etadi.

Abdulazizxon davrida (**1645 – 1681**) Xiva xonlarining talonchilik yurishlari kuchayadi. **1655-yili** Xiva xoni **Abdulg'ozixon** katta qo'shin bilan yurish qilib, Buxoro atroflarini **ikki bor** talon-toroj qiladi. **Qora-ko'l** aholisining bir qismini asir olib, **Karmanani** vayronaga aylantiradi. **1658-yili Vardonzeni** talab, **1662-yili Buxoro** shahrigacha yetib boradi.

Tinimsiz urushlar, ichki ziddiyatlar Buxoro xonligining ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini murakkablashtirib yuborgandi, siyosiy vaziyat izdan chiqqandi. Keksayib qolgan Abdulazizxon **1680-yili** taxtdan voz kechib, Makkaga hajga ketadi va u yerda vafot etadi.

Abdulazizxondan keyin taxtga o'tirgan **Subhonqulixon (1681 – 1702)** davrida ham ahvol o'nnglanmadi. Subhonqulixon, bir tomondan, Balx viloyatlarida hokimlik qilayotgan o'g'illariga qarshi, ikkinchi tomondan, Movarounnahr viloyatlaridagi amir va beklarga qarshi urushlar qilishga majbur bo'ldi. Uchinchi tomondan, Xiva xoni **Anushaxon** qo'shinlari hujum qilib, **Buxoro, Karmana** va **Vardonzeni** egalladi, hatto **Samarqandni** ham ishg'ol qildi. Samarqandda Anushaxon nomiga xutba o'qitilib, uning nomidan tanga pullar zarb etiladi.

Subhonqulixon **qatag'on** urug'idan bo'lmish Badaxshon hokimi **Mahmudbiy otaliq** yordamida Xiva qo'shinlarini Samarqanddan quvib chiqarishga erishdi. Samarqandliklar qattiq jazolandi. So'ngra Balxga yurish qilib, isyonkor o'g'li **Siddiq Muhammad**ga zarba beradi va zindonband qilib, o'ldiradi. Balx hokimligi **yuz** qabilasining sardori **Muhammad Hoji otaliqqa** topshiriladi. Subhonqulixon Balxdaligidan foydalangan Anushaxon Buxoro atroflariga yana bostirib kelib u yerlarni talon-toroj qiladi va katta o'ljalar bilan qaytib ketadi. Subhonqulixon fitnasi bilan **1686-yili** Xiva xoni Anushaxon ko'ziga mil tortiladi va taxtdan tushiriladi. Subhonqulixon **1688-yili** Xivadagi tarafdorlari xizmatidan foydalanib Xiva xoni **Erengxonning** o'ldirilishiga erishadi va Xorazm Buxoro xonligi tasarrufiga olinadi. Subhonqulixon **Amir Shohniyozni** Xivaga hokim etib tayinlaydi.

11.2. XVIII ASRNING 1-YARMIDA BUXORO XONLIGIDA SIYOSIY TARQOQLIKNING KUCHAYISHI VA UNING OQIBATLARI

Buxoro xonligi Ubaydullaxon II davrida. **1702-yili** Subhonqulixon vafot etgach, toj-u taxtni uning o'g'li **Ubaydullaxon (1702 – 1711)** egallaydi. Ubaydullaxon II goh isyonkor qabilalarga qarshi, goh bo'ysunmas mahalliy hukmdorlarga, goh davlat sarhadlariga bostirib kirgan ko'chmanchilarga qarshi urush olib borishga majbur bo'ldi. *Ubaydullaxonning asosiy maqsadi siyosiy tarqoqlikni tugatishdan iborat edi.* U ana shu maqsad yo'lida harakat qildi.

Dastlab u **Balxni** bo'ysundirish yo'lini izladi. Ma'lumki, Ubaydullaxon II ning otasi Subhonqulixon Balxni qatag'on qabilasi boshlig'i Mahmudbiy otaliqqa alohida xizmatlari uchun tortiq qilgan edi. Ubaydullaxon

davrida Mahmudbiy Balxda hokimiyatni to'liq o'z qo'liga oladi va o'zini **1706-yili** xon deb e'lon qiladi. Tez orada u **Termizni** ham egallaydi. Ubaydullaxon avval Termizga, so'ngra Balxga yurish qilib, **1707-yili** Balxni egallaydi. Mahmudbiy qochib ketadi. Ubaydullaxon Buxoroga qaytgach, Balxni yana Mahmudbiy egallaydi. Uning suverenlik huquqini Ubaydullaxon tan olishga majbur bo'ladi.

Buxoro xonligi tasarrufida bo'lgan **Farg'ona vodiysida** ham **XVIII asr boshlarida** ajralib chiqish harakati boshlanib, hokimiyat avval **Chust** yaqinidagi **Chodak** xo'jalari qo'liga o'tadi. **1710-yili** esa hokimiyatni **ming** qabilasi boshlig'i **Shohruxbiy** egallab, mustaqil **Qo'qon xonligiga** asos soladi. Ubaydullaxon davrida ijtimoiy-siyosiy parokandalik kuchaydi. Har bir viloyat hokimi mustaqil bo'lishga intildi. Natijada Ubaydullaxonga qarshi fitna uyushtirildi va **1711-yil 16-martda** u o'ldirildi.

Taxtga Ubaydullaxonning inisi **Abulfayzxon (1711 – 1747)** o'tqizildi. Abulfayzxon tomonidan fitnaning hamma ishtirokchi va ijrochilari saxiylik bilan mukofotlandi. Ular katta-katta lavozim egalari bo'ldilar. Ubaydullaxonning yaqinlari, amaldorlarining mol-mulkklari talandi, o'zlari esa qatl etildi.

Xonlikda parokandalikning kuchayishi. Tarixchilarning ma'lumotlariga qaraganda, Abulfayzxon «*Registon* (ya'ni, saroyning oldi) *tinch bo'lsa bo'lgani*» degan gapni doimo takrorlab turgan. Abulfayzxon davrida o'zbeklarning **mang'it** qabilasidan kelib chiqqan **Muhammad Hakimbiy** katta nufuzga ega bo'lib oladi. U barcha shahzodalar otaliqlarining boshlig'i deb tan olingandi. Bu boshqa qabilalar aslzodalarning qat'iy noroziligiga sabab bo'ladi.

Shahrisabz hokimi, **kenagas** qabilasidan chiqqan **Ibrohimbiy Urgut** va **Miyonqol** hokimlari bilan til birliktirib Buxoro xonligidan mustaqil, poytaxti **Samarqand** bo'lgan davlat tuzishga qaror qildi. Bu maqsadini amalga oshirish uchun **1716 – 1719-yillarda** **Qarshiga** va **Buxoroga** hujum qilib, hokimiyatni qo'lga olishga intildi. Bu urinish natijasiz tugagach, **1722-yili** Samarqandni egallab, kuyovi **Rajab sultonni** xon deb e'lon qildi. Natijada mustaqil Samarqand xonligiga asos solindi va **1730 – 1731-yillargacha** bu xonlik mustaqilligi saqlanib turildi. Ibrohimbiy o'ziga «**amir-ul-umaro**» (ulug' amir) unvonini oldi.

Ibrohimbiyning navbatdagi maqsadi Buxoro taxtini egallash, Rajab sultonni Buxoro taxtiga o'tqazish hamda shu yo'l bilan xonlikning eng nufuzli kishisi bo'lish edi. Abulfayzxon siyosatidan norozi bo'lgan beklar Ibrohimbiyga qo'shiladilar. Ibrohimbiy katta qo'shin to'plab Buxoroga

yurish boshlaydi. Ibrohimbiy va Rajab sultonlar kimki ularga qo'shilsa, g'alabadan so'ng juda katta boylik va amal ulashishni va'da qiladilar. Jangda Muhammad Hakimbiy otaliq boshchiligidagi Buxoro qo'shinlari mag'lubiyatga uchraydi. Lekin Rajab sulton Buxoro shahrini egallay olmaydi.

Qanday bo'lmasin Buxoro taxtini egallash ishtiyorida yonayotgan Ibrohimbiy va Rajab sulton oqibatini chuqur o'ylab ko'rmasdan turib **ko'chmanchi qozoqlardan** yordam so'raydilar. Ularga katta o'ljalar va'da qiladilar. **Jung'or (qalmoq)** ko'chmanchilarining bosqinidan katta talafot ko'rgan, talangan hamda ocharchilikka duchor etilgan qozoqlar bu taklifga rozi bo'ladilar. Mamlakatga kirib kelgan qozoqlar talon-torojni avj oldiradilar. Ular **yetti yil** mobaynida **Zarafshon** va **Qashqadaryo vohalariga** talonchilik yurishlarini uyushtirib, hamma yoqni talab, xonavayron qiladilar. Na Buxoroda, na Samarqandda ularni to'xtatishga qodir kuch topilmadi. Bunday sharoitda ichki nizolar yanada avj oldi. Aholining Abulfayzxon dan noroziligi kuchayib ketdi. Nihoyat, Abulfayzxon yaqinlarining talabi bilan Muhammad Hakimbiyni Buxorodan chiqarib yuborishga qaror qiladi. Hakimbiy **Qarshiga** jo'nab ketadi, biroq u qulay fursat tug'ilishi bilanoq Buxoroda hokimiyatni yana o'z qo'lga olish niyatidan qaytmagandi.

Abulfayzxon esa vaqtini ko'ngilxushlik ishlariga sarflab, mayxo'rlikka berilib ketadi. Uning **yetti** farzandi bor edi. Mast chog'ida ularni o'limga mahkum etdi. Hali **go'dak** bo'lgan **Abdulmo'mingina** taxt ostiga yashirilib omon qolgan. Xon davlat ishlarini deyarli nazorat qilmay qo'ydi. Oliy hokimiyat amalda **oliy qo'shbegi** bo'lib olgan **Jovshon qalmoq** qo'lga o'tdi. Markaziy hokimiyatning zaiflashuvi siyosiy tarqoqlikni yanada kuchaytirdi. **Samarqand, Qarshi, Balx, Farg'ona, Badaxshon** amalda mustaqil bo'lib oldilar. Bu ahvol tashqi dushmanlarning Movarounnahrda bostirib kirishiga qulay imkoniyat yaratdi.

Davlat mustaqilligining yo'qotilishi. Eron shohi Nodirshoh *Kavkaz, Hindiston, Usmonli turklar saltanati va Afg'onistonga* qarshi zafarli yurishlardan so'ng, **1736-yili**, Buxoro xonligiga bostirib kirdi. Nodirshohning o'gli **Rizoqul** yetakchiligidagi qo'shinlar Amudaryodan o'tib, ko'pgina hududlarni bosib oladi va **Qarshini 15 kun** qamal qiladilar. Bunday og'ir sharoitda Buxoro xoni Xiva xonidan yordam so'rashga majbur bo'ldi. Xiva xoni **Elbarsxonning** yordamga kelayotganidan xabar topgan Nodirshoh buyrug'iga binoan Rizoqul qo'shinlari orqaga qaytib ketadilar. **1740-yili** Eron qo'shinlari Buxoroga qarshi **ikkinchi** marta hujum qiladilar. Bu safar qo'shinni Nodirshohning o'zi boshqaradi. Buxoro va Xiva

xonlari umumiy dushmanga qarshi kurashish uchun birlasha olmaydilar.

Bu ham yetmaganidek, Buxoroning o'zida xoinlik yuz beradi. Xonlikda yetakchi mavqega ega bo'lib dlish niyatidan qaytmagan Qarshi hukmdori Muhammad Hakimbiy Nodirshoh tomoniga o'tib ketadi. Abulfayzxon Eron bosqiniga qarshi kurashni uyushtira olmay taslim bo'ladi.

Nodirshoh Buxoro xonligining taslim bo'lish shartlarini Muhammad Hakimbiy orqali Abulfayzxonga jo'natadi. Abulfayzxon Zarafshon daryosining bo'yidagi **Chorbakr** qo'rig'iga – Nodirshoh huzuriga borishga va shartnomani imzolashga majbur bo'ladi. Shartnomaga ko'ra, Nodirshoh qo'shinlari uchun **8 yilga yetadigan 200 ming xarvor** bug'doy va arpa to'plab beradi. Bundan tashqari, Buxoro xonligi aholisidan **10 ming nafar**li qo'shin to'planib, Nodirshoh ixtiyoriga jo'natiladi. Bu qo'shinga Muhammad Hakimbiyning o'g'li **Muhammad Rahim** qo'mondon etib tayinlanadi.

Shunday qilib, Buxoro xonligi Eronga qaram davlatga aylanadi. Muhammad Hakimbiy esa imkoniyatdan foydalanib **qo'shbegi** (bosh vazir) lavozimini egallaydi. Butun hokimiyat amalda uning qo'lida to'planadi. Ashtarxoniylar hukmronligining barham topishi muqarrar bo'lib qoladi.

11.3. ASHTARXONIYLAR DAVRIDA IJTIMOIIY-IQTISODIIY HAYOT

Davlat boshqaruvi. Ashtarxoniylar davrida davlat tizimi va boshqaruvi o'z tuzilishi, mohiyati jihatidan shayboniylar davridagidan deyarli farq qilmasdi. Davlatning ichki va tashqi siyosatiga doir masalalar rasman oliy hokimiyat boshlig'i **xon** ixtiyori bilan hal qilinardi. Markaziy va mahalliy hokimiyat boshqaruvida ham shayboniylar davrida amalda bo'lgan lavozimlar saqlanib qolgan.

Ashtarxoniylar davrida **saroy qutvoli** davlat lavozimi joriy etilib, u davlat mablag'i hisobiga amalga oshiriladigan qurilish, suv inshootlari barpo etish va obodonchilik ishlarini boshqargan.

Buxoro xonligi ma'muriy jihatdan **viloyatlarga**, viloyatlar **tumanlar**ga bo'linib boshqarilgan. *Viloyat hokimlari xon tomonidan tayinlangan.* Harbiy sohada doimiy qudratli harbiy qo'shin, markaziy harbiy qo'mondonlikning yo'qligi, qo'shinning zamonaviy qurol-yarog'lar, zambaraklar bilan ta'minlanmaganligi Buxoro xonligining harbiy jihatdan o'ta zaiflashuviga olib keldi.

Yer egaligi munosabatlari. Ashtarxoniylar davrida yerga egalik qilishning, ilgariqi asrlarda amalda bo'lganidek, **mulki sultoniy, xusu-**

siy mulk, vaqf yerlari shakllari mavjud edi. Mulki sultoniyl davlat yerlari hisoblanib, undan keladigan daromad xon xazinasiga kelib tushardi. Davlat yerlaridan o'sha joylarda yashagan dehqonlar foydalangan, ular yerni ishlatib, olingan hosildan **xiroj** solig'i to'laganlar.

Xon davlat tasarrufidagi yerlarni, aholi yashaydigan qishloqlarni shahzodalarga, yirik din ulamolari va sayyidlarga **suyurg'ol** shaklida, harbiy qism boshliqlari, saroy amaldorlariga **tanho** shaklida in'om qilardi.

Suyurg'ol qilingan katta yer egalari xon xazinasiga soliq to'lamasdi. Tanho shaklida in'om qilingan yerlar tanhodorning xususiy mulki bo'lmay, o'sha yerlarda ishlayotgan dehqonlardan soliq olish huquqi berilardi. Xon ayrim shaxslarga hukmdorga ko'rsatgan alohida xizmatlari uchun ham yer-mulklar in'om etardi. Bunday mulklar soliqlardan ozod qilinardi va shu boisdan ular «**mulki hurri xolis**» deb atalardi.

Diniy mahkamalarga mulki sultoniyl hisobidan berilgan yerlar, masjidlar, xonaqohlar, qabristonlar vaqf mulki hisoblanardi. Vaqf mulkidan ham soliq olinmasdi.

Ko'chmanchi chorvador qabilalar ham katta-katta yerlarni egallab, o'troqlashib, dehqonchilik bilan shug'ullanadigan bo'ldilar. Natijada **Qo'ng'iro't, Mang'it, Nayman, Do'rmon** va boshqa aholi yashaydigan yirik manzilgo'klar vujudga keldi.

Dehqonchilik va chorvachilik. **Dehqonchilik** mamlakat iqtisodining butunlay inqirozga tushib qolishidan saqlab turgan asosiy omil bo'lib, aholining oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini qondirishga xizmat qilgan. Imomqulixon davrida, **1614 – 1615-yillarda** Qashqadaryodan **Qarshi cho'liga** kanal qazilgan. **1633 – 1634-yillarda** **Qo'shqo'rg'onda** kanal qazilib, vohalarga suv chiqarilgan. Biroq ashtarxoniylar davrida suv inshootlari qurilishiga yetarli e'tibor berilmadi. Chorvachilik ham qishloq xo'jaligining yetakchi tarmog'i bo'lgan.

Hunarmandchilik va savdo. Hunarmandchilik mahsulotlari, asosan, shaharlarda, qisman yirik qishloqlarda yetishtirilardi. Hunarmandchilikning to'qimachilik tarmog'ida ip yigirish, gazlamalar tayyorlash, tayyor kiyimlar tikish, gilam to'qish, kashtachilik ancha rivojlandi. Hunarmandchilikning kulolchilik tarmog'i ham rivoj topadi.

Metall va yog'ochga ishlov berish orqali uy-ro'zg'or buyumlari tayyorlash, binolar qurilishida yog'och va ganch o'ymakorligi kabi hunarmandchilik tarmog'i ham ancha o'sdi. **Buxoro** va **Samarqandda** yuqori sifatli **yozuv qog'oz**i ishlab chiqarish, tog'li hududlardan **nodir metallar, kaliy** qazib olish ham yo'lga qo'yilgan. Buxorolik hunarmandlar **200 ga yaqin** kasb turlari bilan shug'ullangan.

XVII – XVIII asrlarning 1-yarmida savdo-sotiq ishlari ham bir qa-dar o'sib bordi. Savdo-sotiq ishlarida Buxoro, Samarqand, Qarshi, Toshkent, Balx va boshqa yirik shaharlarning mavqeyi baland edi. Ich-ki savdoda dehqonchilik, chorvachilik mahsulotlariga, hunarmandchilik buyumlariga ehtiyoj kattaligi, sababli, bozorlar gavjum bo'lardi.

Tashqi savdo ham to'xtab qolmadi. **Rossiya, Xitoy, Hindiston, Eron, Qashg'ar, Turkiya** mamlakatlariga paxta, teri, jun, turli matolar va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlari chiqarilardi. Buxorolik savdo-garlarning **Sibir** shaharlarida o'z savdo rastalari bo'lgan. *Xitoydan shoyi matolar, chinni idishlar, dori-darmon, choy, Hindistondan qimmatbaho toshlar, matolar, oltin ipar olib kelib sotilgan.*

Ashtarxoniyar davrida davlat xazinasini boyitishning yagona usuli **soliq** hisoblangan. Shu boisdan soliqlar turi va miqdori ko'paytirilgan. Asosiy soliq to'lovchi raiyat – **dehqonlar, chorvadorlar, hunarmand-lar, savdogarlar** bo'lib, ulardan **xiroj, zakot, ixrojt, boj** va boshqa soliqlar undirilgan. Soliqlardan tashqari aholi kanallar qazish, ariqlarni tozalash, qurilish va boshqa ishlarga majburan jalb etilardi.

Xalq qo'zg'olonlari. Urush yillarida soliq miqdori haddan tashqari oshirilardi. **Subhonqulixon** davrida raiyatdan **7 yillik** soliqlarni birdani-ga yig'ib olish hollari bo'lgan. **Ubaydullaxon** esa aholidan yig'iladigan soliqlar miqdorini **4 baravarga** ko'paytirgan. Ubaydullaxon **1708-yili pul islohoti** o'tkazib, tarkibining **35 foizini** kumush tashkil etuvchi tangalar o'rniga tarkibida **9 foiz** kumush bo'lgan tangalarni zarb ettiradi va uning qimmatini oldingi tangalarga teng deb belgilaydi. Natijada pulning qadri **4 baravar** kamayadi, norozilik kuchayib, do'konlar va hunarmandlar o'z mahsulotlarini sotmay qo'yadi, do'konlar yopiladi, savdo sotiq ish-lariga katta zarar yetadi.

Muhammad Amin Buxoriyning «Ubaydullanoma» asarida: «*Od-diy xalq va kambag'allar mushkul ahvolda qoldilar, kundalik yeyish-ichishdan mahrum bo'ldilar, hatto kafan uchun mato topolmay, jonlarini xudoga topshirdilar*», – deb yozilgandi. Bunday ahvolga chiday olma-gan xalq **1708-yili Buxoroda** qo'zg'olon ko'taradi.

Qo'zg'olonchilar xon saroyiga yaqinlashib saroyni o'rab oladilar. Ark darvozasiga tosh yog'dirib, xonni haqoratli so'zlar bilan badnom qiladi-lar. Qo'zg'olon bostiriladi, yangi tangalar qimmatini **ikki baravarga** tushi-rilib, do'konlar qayta ochiladi.

1712-yili Samarqandda qo'zg'olon ko'tarilib, xalqqa zulm va zo'ravonlik qilayotgan **kenagas** qabilasidan qo'yilgan **Sulton To'qsa-bo** shahardan haydaladi. **XVIII asrda Balx, Karmana, Miyonqol,**

Shahrisabz va boshqa viloyatlarda ham xalq qo'zg'olonlari ko'tariladi. Biroq tartibsiz, tarqoq holda bo'lganligi uchun tezda bostiriladi.

11.4. MA'NAVIY-MA'RIFIY, MADANIY HAYOT

Maktab va madrasa ta'limi. XVII – XVIII asrlarda shahar va qishloqlarda ko'plab **maktab** (maktabxonalar) faoliyat ko'rsatgan. *O'g'il va qiz bolalar alohida-alohida maktablarda o'qitilgan.*

Maktablar xarajati va domlarning maoshi vaqf mulkidan tushgan daromadlar hamda o'quvchilarning ota-onalari tomonidan o'qish uchun to'langan mablag'lar hisobidan qoplangan. Yetim-yesirlar **bepul** o'qitilgan. Bolalar maktabga **6 – 7 yosh**dan berilgan va **5 – 8 yil** davomida ularga boshlang'ich ta'lim berilgan.

O'quvchilarga avval harflar o'rgatilgan, keyin bo'g'inlar, ularni qo'shish orqali so'z tuzish, «**Haftiyak**» (Qur'oni Karimning **yettidan biri**) kitobini o'qish o'rgatilgan. Hisob darsida sonlar, ularni qo'shish, ayirish, ko'paytirish, bo'lish amallari o'rgatilgan. O'quvchilar **Navoiy, Fuzuliy, Bedil, Mashrab, Hofiz Sheroziy, So'fi Olloyor** asarlarini, «**Chor kitob**»ni o'qib saboq olganlar. Qizlar maktablarida uy-ro'zg'or tutish, pazardachilik, odob-axloq, pokizalik sirlarini o'rganishga ko'proq o'rin berilgan. *Bolalar o'qishni to'liq o'zlashtirib olganlaridan keyingina yozishga o'tganlar.* Bolalarga kitoblardan ko'chirib yozish, mustaqil ravishda duoyi salom xati, ish yuzasidan turli ma'lumotlar yozish malakalari o'rgatilgan.

Madrasa **o'rta va oliy o'quv yurti** hisoblangan. Madrasaga maktabxonalarni tugatganlar qabul qilingan. Madrasa ta'limi talabalar iqtidoriga qarab **7 – 12 yil** davom etgan. Buxoro xonligi shaharlarida **150 dan ortiq** madrasa bo'lgan. Madrasada **arab, fors** tilida yozilgan kitoblar o'qitilgan, ular talabalarga mudarris tomonidan turkiy tilda sharhlab berilgan. O'qish «**Avvali ilm**» deb nomlangan fors tilidagi o'quv qo'llanmasini o'zlashtirishdan boshlangan. Keyin **arab tili grammatikasi** o'qitilgan. **Fiqh** (huquq) kursi majburiy kurs hisoblangan. Madrasalarda umumta'lim kurslaridan *falakiyot, handasa, tibbiyot, kimyo, tarix, jug'rofiya, adabiyot, aruz ilmi, me'morchilik asoslari, xattotlik, musiqa, axloq, notiqlik* kabi fanlar o'qitilgan. Talabalardan **Imom al-Buxoriy, Abu Mansur Moturidiy, Burhoniddin Marg'inoniy** asarlarini, jami **137 darslik** va **o'quv qo'llanmalarini** o'zlashtirish talab etilgan.

Ilm-fan. Diniy mutaassiblik, xalq ommasidan diniy aqidalarga so'zsiz itoat etish talablarining kuchayishi ilm-fan ravnaqiga salbiy ta'sir etdi.

Shunga qaramasdan, ilm ahllari ijodi batamom to'xtab qolmadi. **XVII asrning taniqli olimi, Mir Arab madrasasi mudarrisi Muhammad Sharif Buxoriy (1609 – 1697)** falsafa, tasavvuf, tarix, fiqh, tilshunoslik, as-ronomiya sohasida **20 dan ortiq** asarlar yozgan. Uning «**Davriylik haqida risola**» asari makon va zamon masalalariga bag'ishlangan. Uning «**Xoqonga foydali maslahatlar**» kitobi **25 bob 32 fasl**dan iborat bo'lib, unda shariat qonun-qoidalari, ijtimoiy hayot va axloqiy muam-malarga oid ma'lumotlar, hukmdorlar to'g'risida qiziqarli lavhalar o'z ifo-dasini topgan.

Matematika, handasa, kimyo, astronomiya sohasida **Mulla Tursun Farizi**ning, falsafa va mantiq sohasida **Mulla Yusuf Qorabog'iy**ning asarlari bizgacha yetib kelgan. **Boboxoja ibn Xoja Orif Samarqandiy** tomonidan **1678-yili** falakiyot, ilmi hay'at haqida risola yozilgan. **Mah-mud ibn Valining 1636-yili** yozilgan «**Bahr ul-asror**» (Sirlar dengizi) asarida samarqandlik va buxorolik **20 nafar olim** haqida ma'lumotlar berilgan.

Subhonqulixon davrida **tibbiyot** ilmi rivojlandi. Uning tashabbusi bi-lan **Buxoroda «Dor ush-shifo»** qurilib, bemorlarni davolash ishi yo'lga qo'yilgan, **tibbiyotga ixtisoslashgan madrasa** qurilib, shifokorlar tayyorlangan. Subhonqulixonning tibbiyotga oid kitoblar jamlangan no-dir kutubxonasi bo'lgan. U «**Subhoni tibbiyoti bo'yicha davolash**», «**Baxtli soatni aniqlashda oy manzillarining mohiyati**» nomli ilmi nu-jumga oid kitoblar yozgan.

Tarixnavislik. **XVII – XVIII asr 1-yarmida** Buxoro tarixiga doir qator asarlar yaratiladi. Tarixchi va geograf olim **Mahmud ibn Valining «Oliy-janob insonlar jasorati xususida sirlar dengizi»** asarida Movaroun-nahr va Xuroson tarixi, mamlakatlar, shaharlar, okean va dengizlar, hayvonot olami haqida qimmatli ma'lumotlar bayon qilinadi. U «**Muhab-batnoma**», «**Axloq husnlari**» risolalari hamda **50 ming baytdan** iborat katta devon muallifidir.

Tarixnavislikda **Muhammad Yusuf Munshiy**ning «**Tarixi Muqim-xoniy**», **Muhammad Amin Buxoriy**ning «**Ubaydullanoma**», **Muham-mad ibn Muhammad Zamon Buxoriy**ning «**Muhit ut-tavorix**» (Ta-rixlar dengizi), **Abdurahmon Tolening «Abulfayzxon tarixi**», **Xojam-qulixon Baixiy**ning «**Qipchoqxon tarixi**» asarlari muhim ahamiyatga egadir.

Adabiyot va san'at. **XVII – XVIII asr 1-yarmida** adabiyot ancha rivoj topdi. Adabiy muhitda **Bedil (asli ismi Mirzo Abdulqodir, 1644 – 1721)** ning o'rni katta. U **kesh (shahrisabz)lik, turkiy barlos urug'idan, Hindis-**

tonga ko'p marta safar qilgan, **Dehlida** vafot etgan. Bedil inson erkinligi, tafakkuri haqida falsafiy, axloqiy qarashlarini she'riy va nasriy asarlarida bayon etgan. Bedil **120 ming** misradan ortiq she'riy va nasriy asarlar yozgan. Uning yirik asari «**To'rt unsur**» nasrda yozilgan bo'lib, havo, suv, yer, olov haqida, shuningdek, o'simliklar, hayvonlar va odamning kelib chiqishi haqida o'z qarashlarini bayon etadi.

Bedilning «**Irfon**» dostonida falsafa, tarix va ilohiyotning xilma-xil masalalari bayon etilgan. Bedilning fikricha, dunyo abadiy bo'lib, to'xtovsiz harakat qiladi va o'zgarib turadi. U she'rlarida jamiyatdagi jabr-zulm, adolatsizlik kabi illatlarni qoralaydi. Bedil asarlarining ko'pchiligi **16 jildli «Kulliyot»**ga kirgan (**Bombey, 1882**). Bedil Turkistonda «**Abulmaoniy**» (Ma'nolar otasi) degan nom oigan.

Sayido Nas afiy (asl ismi Mirobid, 1637 – 1710) to'quvchilik bilan shug'ullangan, ko'pgina she'rlarida ijtimoiy tengsizlikka, jabr-u zulmga qarshi norozilik bayon etilgan. U **212 xil** kasb-hunar egalari haqida fikr bildirib, hunar ahlini ulug'lagan. Uning «**Bahoriyat**» (Hayvonotnoma) majoziy-munozara asarida, g'azallarida o'z davrining ijtimoiy-siyosiy hayoti qalamga olingan.

Turdi (XVII asr) – hajviy she'rlari bilan tanilgan shoir. Turdining merosi **18 she'rdan** iborat bo'lib, ulardan **12 tasi g'azal, 5 tasi muxammas** janriga oid. **434 misra** hajmdagi bu merosning **165 misrasi** Subhonqulixon haqidagi hajviyalardir («**Subhonqulixon to'g'risida hajviya**», **1691**). Uning tasavvufiy she'rlari g'oyat go'zal va teran falsafiy mazmunga boy bo'lgan.

So'fi Olloyor (1644 – 1724) tariqat arbobi va shoir. U shayxlik martabasiga ko'tarilgan, valiulloh (karomat sohibi) bo'lib yetishgan. U forsiy tilda «**Taqvodorlar maslagi**», «**Oriflar murodi**», turkiy tilda «**Ojizlar saboti**», «**Najot tantanasi**» kabi masnaviy asarlarini yaratgan. Uning «**Taqvodorlar maslagi**» («Maslak ul-muttaqin») asari **12 ming bayt, 135 ta bobdan** iborat bo'lib, ilohiy ma'rifat badiiy talqinda bayon etilgan o'zbek falsafiy adabiyotining yetuk namunasidir. Bu asar maktab va madrasalarda darslik qatorida o'qitilgan.

Buxoro xonligi adabiy muhitini **Mashrab (Boborahim Mulla Vali o'g'li), Xoja Samandar Termiziy, Mutribiy, Samarqandiy, Mulla Sodiq Samarqandiy** kabi yetuk namoyandalar ham o'z asarlari bilan boyitdilar.

Xattotlik, miniatura rassomlik san'ati, kitob ko'chirish, ularni naqsh va tasvirlar bilan bezatish san'ati davom ettirildi. **1624-yili Samarqandga** ko'chirilgan **Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma»** kitobi o'sha davr kitobat san'atining yorqin namunasidir.

Me'morchilik. Buxoro xonligi tasarrufidagi hududlarda me'morchilik ishlari ham ancha rivoj topdi. Ko'plab masjidlar, madrasalar, bozorlar, xonaqohlar, karvonsaroylar, hammomlar, sardobalar barpo etildi.

XVII asrda Samarqand Registoni ansamblining hozirgi qiyofasi shakllantirildi. Samarqand hokimi **Yalangto'sh Bahodir 1619 – 1635-yillarda** vayrona holatga tushib qolgan Registon maydonida Ulug'bek madrasasi qarshisida **Sherdor madrasasini**, uning yonida **1646 – 1659-yillarda Tillakori madrasa-masjidini** o'z mablag'lari hisobidan bunyod ettirgan. Samarqand Registon ansambli o'zining rang-barang koshinkor bezaklari, naqshinkor peshtoqlari, ulkan gum-bazlari bilan O'rta Osiyo me'morchiligining noyob tarixiy yodgorligi bo'lib, bugungi kunda jahon jamoatchiligi, sayyohlari e'tiborini o'ziga jalb qilmoqda.

Buxoroda yirik me'moriy majmua – **Labihovuz** ansambli bunyod etildi. Buxoroning eng badavlat kishilaridan biri bo'lgan **Nodir devonbegi 1620-yili** bozor maydoni o'rtasida bo'yi **45 metr, eni 36 metr, chuqurligi 5 metr** bo'lgan katta hovuz qurdirib, atrofini shag'al, marmar va toshlar bilan mustahkamlattiradi. *Hovuz atrofida Nodir devonbegi madrasasi va xonaqohi, Ko'kaldosh madrasasi, Emazar elchi madrasasi bunyod etiladi.*

1652-yili Buxoro shahrida **Abdulazizxon** qurdirgan qo'sh imoratli madrasa mustahkamligi, nafis naqshli koshinlarga boyligi bilan ajralib turadigan, o'z zamonasi me'morchiligining yetuk namunasi hisoblanadi. *Imomqulixon Madina shahrida Chorbog', Makkadagi Ka'baga kiraverish darvozaridan biri ostonasi uchun oltin va kumush tutqichli yog'och zina qurdiradi.* **XVIII asr boshlarida Qarshida Shermuham-madbiy, Xo'ja Qurbonbiy** madrasalari, savdo yo'llarida hashamatli rabotlar barpo etiladi.

Xulosa qilib aytganda, XVII – XVIII asr 1-yarmida og'ir siyosiy vaziyatga qaramasdan, xalqimiz o'zining ijodkorlik, bunyodkorlik xislatlarini namoyon qila oldi.

12-BOB. BUXORO AMIRLIGI

12.1. BUXORODA MANG'ITLAR SULOLASI HUKMRONLIGINING O'RNATILISHI

Buxoro xonligining davlat mustaqilligini vo'gotishi. 1740-yili Eron qo'shinlari Nodirshoh boshchiligida Buxoroga qarshi yana hujum boshladi. Buxoro va Xiva xonlari umumiy dushmanga qarshi kurashish uchun birlasha olmadilar. Bu ham yetmaganidek, Buxoroning o'zida xoinlik yuz berdi. Xonlikda yetakchi mavqega ega bo'lib olish niyatidan qaytmagan Qarshi hukmdori Muhammad Hakimbiy Nodirshoh tomoniga o'tib ketdi. Abulfayzxon Eron bosqiniga qarshi kurashni uyushtira olmadi va taslim bo'ldi.

Nodirshoh Buxoro xonligining taslim bo'lish shartlarini Muhammad Hakimbiy orqali Abulfayzxonga jo'natdi. Taslim bo'lish haqidagi shartnomani imzolash uchun Abulfayzxon Zarafshon daryosining bo'yidagi **Chorbakr** qo'rig'iga – Nodirshoh huzuriga borishga majbur bo'ldi.

Shartnomaga ko'ra, Nodirshoh qo'shinlari uchun **8 yilga** yetadigan **200 ming xarvor** bug'doy va arpa to'plab beradi. Bundan tashqari, Buxoro xonligi aholisidan **10 ming** nafarli qo'shin to'planib Nodirshoh ixtiyoriga jo'natiladi. Bu qo'shinga Muhammad Hakimbiyning o'g'li Muhammad Rahim qo'mondon etib tayinlandi. Shu tariqa Buxoro Eronga qaram davlatga aylandi.

Abulfayzxon amalda qo'g'irchoq hukmdorga aylanib qoldi. Muhammad Hakimbiy esa **qo'shbegi** lavozimini egalladi. Butun hokimiyat amalda uning qo'lida to'plandi. Endi ashtarxoniylar hukmronligining barham topishi muqarrar bo'lib qoldi.

Muhammad Rahimbiy. Buxoroda ashtarxoniylar sulolasi hukmronligi davrida o'zbek qabilalaridan **mang'itlar** va **qo'ng'irotlar**ning nufuzi baland edi. Bu ikki qabila haqiqiy hokimiyat ashtarxoniylar qo'lida bo'lib turgan davrlarda ularga sadoqat bilan xizmat qilgandilar. Biroq keyinchalik Buxoroda mang'itlar alohida nufuzga ega bo'lish uchun astoydil kurashdilar. Muhammad Hakimbiy davrida bu maqsadga erishdilar.

Muhammad Hakimbiy **1743-yili** vafot etgandi. Uning o'g'li **Muhammad Rahimbiy** o'zining muntazam qo'shinga egaligidan foydalanib, hokimiyatda otasi kabi alohida mavqe uchun da'vogarlik qila boshladi. So'nggi ashtarxoniy Abulfayzxon unga **bosh vazirlik** lavozimini berishga majbur bo'ldi va oxir-oqibatda markaziy hokimiyat uning qo'lida to'plandi.

Nodirshoh **1747-yili** o'ldirilganidan so'ng Eronda boshlangan ich-

ki kurashlar Muhammad Rahimbiyning Buxoro taxtini egallashiga yo' ochib berdi. Uning buyrug'i bilan Abulfayzxon ham **1747-yili** o'ldirildi. Muhammad Rahimbiy taxtga Abulfayzning o'g'li **Abdulmo'minni** o'tqazdi va uni o'ziga kuyov qilib oldi. Ko'p o'tmay Muhammad Rahimbiy kuyovi Abdulmo'minni ham qatl ettirdi. Tez orada Muhammad Rahimbiy Buxoro aslzodalari va ruhoniylarining qo'llab-quvvatlashi bilan **1756-yili** o'zini xon deb e'lon qildi. Biroq mang'itlar **chingiziylar** nasliga mansub bo'lmaganligi uchun, undan keyingi mang'it hukmdorlari o'zlarini xon deb emas, amir deb ataganlar. Ular Buxoro mintaqasining diniy hukmdori — amir ul-mo'minin hisoblanganlar.

Shunday qilib, **1756-yili** Buxoroda hokimiyat tepasiga yangi sulola — **mang'itlar sulolasi** keldi va davlatni **1920-yil**gacha idora qildi. Shundan boshlab Buxoro xonligi endilikda Buxoro amirligi deb ataladigan bo'ldi. Mang'itlar 92 o'zbek qabilasining biri edi.

Mang'it hukmdori **Muhammad Rahimxon (1756 – 1758)** mamlakatda o'zining mutlaq hukmdorligini o'rnatish hamda ichki boshboshdoqlikni tugatish siyosatini tutdi. Bunday siyosatdan ko'zlangan maqsad markazlashgan davlatni tiklash edi. Muhammad Rahimxon bu siyosatni ro'yobga chiqarishga qat'iy kirishdi. U barcha mahalliy hukmdorlarni o'z huzuriga chorlab, ularga o'zining asl maqsadini, o'z boshqaruv dasturini ma'lum qildi. Lekin davom etayotgan ichki nizolar, urushlar mamlakatni xonavayron qilayotganligi, xo'jalik, savdo-sotiq ishlarining izdan chiqayotganligi, agar bu jarayonlar bundan buyon ham davom etadigan bo'lsa, davlat halokati muqarrar ekanligini alohida ta'kidladi. Qaysi mahalliy hukmdor markaziy hokimiyatga bo'ysunmasa, undaylar ayovsiz jazoga tortilishi haqida ogohlantirdi.

Muhammad Rahimxon mustaqillikni da'vo etib yurgan **Miyonqol, Nurota, Qabodiyon, Boysun, Shahrisabz** hamda **Urgut** beklklarini **to'rt yil** davomida o'ziga bo'ysundirdi. Ayni paytda, u bo'ysunishni istamagan, markaziy hokimiyatga bo'ysunmaslikka urinayotgan qabilalarni turgan joyidan ko'chirtirib yuborish siyosatini tutdi. Masalan, **burqut, qipchoq, yetti urug', bahrin, yuz, kenagas, saroy** va boshqa qabilalarga nisbatan ana shunday siyosat yuritildi.

Doniyolbiy otaliq va Amir Shohmurod. Muhammad Rahimxon vafotidan so'ng va uning amakisi **Doniyolbiy otaliq** hokimiyatni o'z qo'lga oldi (**1758 – 1785**). U o'zini xon atamadi va Abulfayzxonning nabirasi **Abulg'ozini** taxtga o'tqazdi. *Doniyolbiy ham otaliq mansabini, ham amaldagi hukmdorlikni o'z qo'lida saqlab qoldi.* U o'z qo'shinlarini mustahkamlashga, unga tayanib ish ko'rishga harakat qildi. Barcha mang'it

beklariga katta yer-mulkni tanho qilib berdi. Xalqdan olinadigan soliqlarni ko'paytirdi. Uning davrida **Balx, Hisor, Ko'lob, O'ratepa** bekliliklarining mustaqillikka intilishlari kuchaydi. Katta yer egalari, qushbegi va qozikalorlarning o'zboshimchaligini esa sindira olmadi. O'g'illaridan biri **Shohmurod** darvishona hayot kechirar, shayx maslahati bilan bozorda hammollik qilardi. *Keyin esa pichoqqa qin yasab sotib, shu orqali ro'zg'or tebratardi.* Xalq orasida obro'si katta bo'lgani uchun Donyolbiy unga hokimiyatni topshirdi.

Amir Shohmurod (1785 – 1800) amir Donyolbiy otaliqning to'ng'ich o'g'li bo'lib, yoshligidan xudojo'y, porso bo'lib o'sgan. Madrasani bitirib, darvishlik suluki tarafdori, targ'ibotchisidan biriga aylanadi. Shohmurod Abulg'ozini hokimiyatdan chetlatib, o'zini Buxoro amiri deb e'lon qiladi va taxtni egallaydi. Xalq unga hurmat bilan «**amiri ma'sum**» (begunoh amir) unvonini bergan.

Shohmurod o'z faoliyatida ommaga tayanib ish tutdi. Adolat tamoyillariga qattiq amal qildi. O'zi ham nihoyatda kamtarin hayot kechirgan. Masalan, *bir yilda bir olacha chopon, bir bo'z ko'ylak kiygan. Boshiga olti gazli bo'z salla, oyog'iga echki terisidan tikilgan saxtiyon mahsi hamda kavush kiygan.*

Amir Shohmurod **Samarqand** shahrida katta bunyodkorlik ishlari amalga oshirdi. Shahar markazida **olti qirrali** chorsu qurilib, «**Toqi musaddas**» deb atalgan. Samarqandning har bir madrasasiga imom, muazzin, mudarrislarini o'zi tayinlagan. Talabalar va mudarrislarining maoshi uchun vaqf yerlari va mulklar ajratgan.

Amir Shohmurod ba'zi islohotlar o'tkazib, davlatni mustahkamlashga erishdi. *Boj va xirojdan boshqa barcha soliqlarni kamaytirdi.* Rais mansabini va qo'shin tarkibida **qozi askar** lavozimini joriy qildi.

Mamlakat iqtisodini yo'lga qo'yishda Shohmurod o'tkazgan **pul islohoti** muhim ahamiyat kasb etdi. Ashtarxoniyalar davrida zarb qilingan tangalarda kumush miqdori kamaytirib yuborilgandi. Shohmurod joriy qilgan qonun bo'yi cha kim mol-mulkka xiyonat qilsa, jamiyatdagi martabasidan qat'i nazar qattiq jazoga tortilishi lozim edi. Bu tadbir xalq manfaatlariga tajovuzning oldini oldi.

12.2. AMIRLIK DAVLAT TUZUMI VA UNING MA'MURIY BOSHQARUVI

Davlat tuzumi. Buxoro davlat tuzumiga ko'ra monarxiya davlati edi. Davlat tepasida **amir**, ya'ni yakka mustabid hukmdor turgan. Hukmdor

rasman cheklanmagan huquqqa ega bo'lib, butun hokimiyat uning qo'lida to'plangan. U davlatni o'zi ishongan eng oliy toifadagi amaldorlar (arkoni davlat)ga tayanib idora qilgan. Hukmdor amalda davlatni boshqarishda eng nufuzli qabilalarning boshliqlari bilan hisoblashib ish tutgan.

Ma'muriy bo'linish. Buxoro amirligi ma'muriy jihatdan **viloyatlarga** va **tumanlarga** bo'lingan. Chunonchi, amirlik davlati **40 viloyat** va **tumanliklardan** iborat edi. Amirlikning yer maydoni taxminan **270 ming km²**, **aholisi esa 2 min** atrofida bo'lgan. Aholisini *o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar, qolgan qismini esa qoraqalpoqlar, qozoqlar* va boshqa xalqlar tashkil etgan. Amir tayinlaydigan hokim boshqaradigan hudud viloyat deb atalgan. Amirlikning poytaxti **Buxoro** shahri va viloyatini **qo'shbegi** boshqargan. Amirlikning alohida davlat xazinasi bo'lmagan. Xazina amirning mulki bo'lgan.

Yuqori davlat lavozimlari. Amirlikning davlat muassasalari **ma'muriy, moliya, qozilik, mirshablik** va **harbiy** idoralardan iborat bo'lgan. Ularning har biriga tayinlangan amaldor rahbarlik qilgan.

Buxoro xonligi saroyida **30 ga yaqin** amaldor xizmat qilgan. Mahalliy boshqaruv muassasalarida xizmat qiluvchilarning soni **30 ming** atrofida bo'lgan. Bundan tashqari, **40 beklik** – viloyat tepasida mahalliy qabila boshliqlari turardi.

Markaziy hokimiyatda *devonbegi, ko'kaldosh, qo'shbegi, mushrif, mirshab, dodxoh, inoq, miroxur, dasturxonchi, kitobdor, to'qsabo, parvonachi, sadr, shayxulislom, qozikalon, muftiy, muhtasib* kabi yuqori martabali lavozimlar joriy etilgan.

Eng katta davlat lavozimi **qo'shbegi** (vaziri buzruk), ya'ni bosh vazir lavozimi edi. Davlatning barcha boshqaruv idoralari unga bo'ysunardi. Bir so'z bilan aytganda, barcha ijroiya hokimiyat qo'shbegining qo'lida edi. Viloyat va tuman hokimlari ham qo'shbegi tavsiyasiga binoan tayinlanardi. Qo'shbegi xon Arkida yashagan.

12.3. AMIRLIKNING XO'JALIK HAYOTI

Yer mulkchiligi shakllari. Buxoro davlatida yer-suv mulkchiligining uch shaklli mavjud edi: 1) *davlat yerlari (bu amlok yerlar deb ham atalgan);* 2) *mulk yerlari (xususiy);* 3) *vaqf yerlari.* **XVI asrdan** boshlab davlat yerlarini «**tanho**» deb nom oigan shaklda in'om etish qaror topa borgan. Bunday in'omga sazovor bo'lgan kishi yerga emas, shu yerdan olinadigan soliqqa egalik qilgan. **XIX asr birinchi choragida** amirlikda

tanholarning soni **12 mingdan 36 ming nafarga** yetgan. Eng kichik tanho yeri **3 – 5 gektarni** tashkil etgan.

Xususiy yerlar (mulk)ning bir qismi xususiy shaxslarning yerlari bo'lib, ularning bu yerlarga egalik qilishlari davlat xizmati bilan bog'liq bo'lmagan. Bunday yerlar, asosan, amirlikda asrlar osha yashab kelayotgan arablarga qarashli yerlar bo'lgan. Bu yerlardan **1/10 qismi** miqdorida o'lpon to'lanardi. Mulk yerlarining ikkinchi qismi (*mulki hur* yoki *mulki hurri xolis*) davlat xizmati bilan bog'liq bo'lib, bunday yerlar urushlarda jasorat ko'rsatgan yoki hukmdorning alohida topshiriqlarini bajarishda namuna ko'rsatgan shaxslarga berish natijasida vujudga kelgan. Bunday yerga ega bo'lgan shaxslarga maxsus yorliqlar berilgan hamda ular barcha soliqlardan ozod etilganlar.

Vaqf yerlari – bu masjid, mozor, xonaqoh, madrasa va maqbaralar uchun ajratilgan yerlar edi. Bunday yerlar musodara etilgan, davlat hamda yirik yer egalari tomonidan hadya etilgan yerlar hisobiga vujudga keltirilardi. Masjid, madrasa, qabristonlarning asosiy sarf-xarajatlari, shuningdek, talaba, mudarris hamda mutavallilarga beriladigan nafaqa va maoshlar vaqf yerlaridan olinadigan daromad hisobidan qoplanardi. Vaqf mulkini **mutavalli** tasarruf etishi belgilab qo'yilgandi.

Soliq tizimi. Shohmurod zamonida har bir ziroatchidan **qo'shpuli** (har qo'sh (48 – 50 tanob) yerdan **40 tiyin**) olingan. 1807-yili Amir Haydarning bir yorlig'ida har tanob yerdan **bir tillodan tanobona** olinishi zarurligi ko'rsatilgan. Agar ekinzor egasi tanobona to'lashdan bosh tortsa, hosilning **uchdan bir qismi mol (xiroj)** tariqasida olingan. Ba'zida **xiroj** hosilning **yarmini** tashkil etgan.

XV – XVII asrdan zakot solig'i beva-bechoralar, musofirlar foydasiga olingan bo'lsa, **XVIII asrdan** boshlab xazina foydasiga olinadigan bo'ldi.

Kanallar, inshoot, qal'a, ko'priklar, yo'llar ta'miri hashar yo'li bilan amalga oshirilgan. Boshda hasharchilar oziq-ovqat bilan ta'minlangan. XVIII asrdan boshlab hasharga keluvchilar oziq-ovqati, ish asboblari, ot-aravasi bilan kelishi lozim bo'lgan.

Qishloq xo'jaligi va sug'orish ishlari. O'rta Osiyoda, jumladan, Buxoro davlatida ham qishloq xo'jaligining taqdiri sun'iy sug'orishning qanchalik to'g'ri hal etilganligiga bog'liq edi. Shuning uchun XVIII asrda sug'orish tarmoqlarining kengaytirilishiga alohida e'tibor berildi. Zarafshon daryosida **Xurmo** va **Sarazm** nahr (ariq)lari chiqarilgan. Ularning **biri to'rt chaqirim, ikkinchisi uch chaqirim** uzunlikda bo'lgan.

Amir Shohmurod zamonida **40 chaqirim** uzunlikdagi **Qozonariq** (**Urgut** tumanini sug'organ), **24 chaqirim** uzunlikdagi **Toyman arig'i**,

24 chaqirim uzunlikdagi **To'g'uzariq** qazilgan. Yana **Oqdaryo** va **Qoradaryo**dan ham nahrlar chiqarilgan.

Daryo va kanallarga o'rnatilgan **chig'iriq** eng ko'p ishlatiladigan suv ayirg'ich edi. Shunday chig'iriqlar ham yaratilganki, ular suvni hatto **4 metr** va undan ham balandga chiqarib bera olardi. Suvni chuqur ariqlardan chiqarib olish uchun tutqichli suv ayirg'ichlar ishlatilar, bunda ot, tuya, eshak va ho'kiz kuchidan foydalanilardi. **XIX asrda** birgina Amudaryoning quyi oqimida **600 mingdan ko'proq** chig'iriq o'rnatilgandi. Bu kabi inshootlar Buxoro xonligi xo'jaligida katta o'rin tutgan. Bu hayot ta'minoti bo'lgan inshootlarning bosh bunyodkori, dalalarni hosildor yerlarga aylantirgan asosiy kuch – **dehqonlar ommasi** edi. Har bir dehqon xonadoni yiliga **60 kundan 100 kungacha** sug'orish inshootlari qurish, kanal va ariqlarni tozalash, sozlash ishlarida qatnashishga majbur edilar.

Buxorodagi **Jo'ybor**, Toshkentdagi **Kaykovus** bog'lari eng mashhur bog'lar edi.

Amirlikda bo'yoq olinadigan o'simlik – **mardona** ham o'stirilgan. Dorivor o'simliklardan esa dorilar tayyorlashgan. Amirlikda, garchand salmog'i dehqonchilikdan pastroq bo'lsa-da, chorvachilik ham rivojlangan.

Chorvachilik tumanlarida dumbali va qorako'l qo'ylar, yirik shoxli qoramollar, tuya va otlar boqilgan. Jun, teri, go'sht, sut-qatiq va yog' kabi chorvachilik mahsulotlari xalq hayotida muhim rol o'ynagan.

Amirlikda yer mulkchiligining davlat (amlok), xususiy mulk va vaqf shakli mavjud bo'lgan. Davlat yerlari sotilmagan va ayirboshlanmagan. Davlat yerlarining bir qismi suyurg'ol va tanho shaklida in'om etilgan.

12.4. AMIRLIK SHAHARLARI HAYOTI VA SAVDO-SOTIQ ISHLARI

Samarqand. Amirlikning eng yirik shaharlaridan biri **Samarqand** edi. Samarqand shahrida kulolchilik, cho'yan quyish (degrezlik), teri oshlash, qog'oz, kiyim-kechak, qurol-yarog' ishlab chiqaruvchilar, baxmalboflar, kimxobgarlar, chitgarlar, bo'yoqchilar, po'stindo'zlar, mo'ynado'zlar mahallalari va rastalari bo'lgan.

Samarqandda **yetti madrasa** faoliyat ko'rsatgan. Bular *Ulug'bek, Sherdor, Tillakori, Safed (Xoja Ahror), Shayboniyxon, Xoja Abdulg'ofur, Qozi Soqiy* madrasalari edi.

Ashtarxoniyalar davrida kuchayib ketgan siyosiy kurashlar, chet elliklar hujumi natijasida shahar talangan, vayronaga aylangan. Buxoro

amiri **Shohmurod** (1785 – 1800) davrida Samarqand deyarli qayta tiklangan.

XIX asr boshlarida Samarqand shahri baland devor bilan o'rab olingan. Devorning uzunligi **13,9 chaqirim, maydoni 10,4 kv kilometrni** tashkil etgan. Shaharda **80 ming** aholi istiqomat qilgan.

Buxoro. **XIX asrning 40-yillarida** Buxoroda **38 ta** karvonsaroy bo'lib, ularda musofir va mahalliy savdogarlar istiqomat qilganlar. Karvonsaroyda ombor, dokon, ustaxona, mehmonxonalar bo'lgan. Karvonsaroylarning amirga, ayrim shaxslarga va vaqfqa tegishlilari bo'lgan. Buxoro karvonsaroylariga har yili **12 – 15 ming tuyada** mol kelgan. Savdo ishini **karvonboshi** – amirlikdagi barcha savdo ishlarining boshqaruvchisi boshqargan.

Buxoroda ichki va shaharlararo savdo **to'qqizta tim** va **chorsuda** amalga oshirilgan.

Buxoro shahrida **103 ta madrasa, 360 masjid** va **83 ta hovuz** mavjud bo'lgan.

Hunarmandchilik. Hunarmandchilik amirlik shaharlarining iqtisodiy hayotida muhim ahamiyatga ega edi. Hunarmandchilikning asosiy turlaridan biri **to'qimachilik** bo'lgan. **Buxoro** olachasi, bo'zi, bo'zga gul bosish yo'li bilan tayyorlanadigan chiti, shoyisi, **Samarqandning** to'q qizil rangli baxmali mashhur edi. Yigirilgan ipdan ro'mol, choyshab, salla to'qish ham keng tarqalgan.

Ichki savdo. Davlat hayotida iste'mol ehtiyojlari ishlab chiqarishdan ustun bo'lmadi. Bu esa, o'z navbatida, yuqori mehnat unumdorligini ta'minlovchi yirik mashinalashgan ishlab chiqarishdan foydalanish ehtiyojini vujudga keltirmadi. Natijada oddiy hunarmandchilik ishlab chiqarishi manufaktura ishlab chiqarishi darajasiga ko'tarilmadi. Shuning uchun ichki bozorda odatdagi hunarmandchilik va qishloq xo'jaligi mahsulotlari savdosi yetakchi o'rin egallagan.

Tashqi savdo. Mamlakatning tashqi savdo aloqalari to'xtab qolgani yo'q. Buxoro **Hindiston, Afg'oniston, Eron, Xitoy** bilan savdo aloqalarini olib borgan. Bu davlatlarga xonlikda ishlab chiqarilgan ip gazlamalar, baxmal, qog'oz, egar-jabduqlar, qurollarning ayrim turlari, meva va boshqa mahsulotlar ortilgan savdo karvonlari qatnab turardi. Ba'zi savdo karvonlarining tuyalari bir necha yuz boshga yetardi.

Mamlakatning Samarqand va Buxoro kabi shaharlariga ko'plab chet ellik savdogarlar kelib turishardi. *Buxoroda hatto hind savdogarlari va sudxo'rlari yashaydigan alohida mahallalar ham bor edi.* Ular hind gazlamalari, bo'yoqlari, shifobaxsh va ziravor o'tlar, dori-darmonlar, qand-shakar bilan savdo qilardilar.

Buxoro amirligining Rossiya bilan savdo aloqalari o'sib bordi. **Orenburgda 1804-yili** Buxoro amirligi savdogarlarining qarorgohi qurilib, unda **20 xonadon** istiqomat qilgan. Ular Rossiya bilan Buxoro amirligi o'rtasidagi savdoda muhim o'rin tutganlar. Qarorgoh ahli **1812-yili Napoleon** armiyasiga qarshi janglarda faol ishtirok etgan. **1825-yilga** kelib savdogarlar qarorgohi kengayib, xonadonlar soni **30 taga** yetdi. Ularning ko'pchiligi hunarmandlar (novvoylar, savdogarlar) bo'lib, o'z mahsulotlarini shu yerda sotuvga tayyorlaganlar. Buxorodan yo'lga chiqqan karvon **2 oyda Orsk** shahriga yetib borardi. Ba'zida savdo karvoni **5 mingtagacha** tuyadan iborat bo'lardi.

Shu tariqa Buxoro davlati iqtisodiyoti Rossiya bilan savdo qilishga mo'ljallangan o'ziga xos yo'nalishga ega bo'la borgan. Buni quyidagi fakt ham isbotlaydi. Masalan, **1844-yili** Buxoro xonligining O'rta Osiyo – Rossiya tashqi savdosidagi ulushi **25 foizni** tashkil etgan bo'lsa, **1864-yilga** kelib bu ko'rsatkich **42 foizga** ko'tarilgan.

12.5. BUXORO AMIRLIGI XIX ASRNING 1-YARMIDA

Buxoro Amir Haydar hukmronligi davrida. Amir Ma'sum Shohmurod vafot etgach, taxtga o'g'li **Amir Haydar** o'tirdi (**1800 – 1826**). Mahalliy hukmdorlar – beklar hamda yirik zodagonlar markaziy hokimiyatga qarshi yana kurash boshladilar. Birinchi bo'lib markaziy hokimiyatning o'lpon yig'uvchilari o'zboshimchaligidan norozi bo'lgan **Marv turkmanlari 1800-yili** qo'zg'olon ko'tardilar. Amir Haydar bu qo'zg'olonni qattiqqo'llik bilan bostirdi. Biroq marvllklar **1804-yili** yana qo'zg'olon ko'tardilar. Bu safar qo'zg'olonchilarga Marv hokimi, Amir Haydarning inisi **Dinnosirbek** boshchilik qildi. Uning maqsadi Xiva xoni **Eltuzar** yordamida oliy hokimiyatni egallash edi. Amir Haydar vohani suv bilan ta'minlab turgan **Sultonobod** to'g'onini buzdirib tashladi. Suvsiz qolgan Marv turkmanlari jang qilmay shaharni tark etishga majbur bo'ldilar. Turkmanlarning qolgan qismi esa Zarafshon daryosi vodiysiga ko'chirildi. *Dinnosirbek esa oilasi va 100 nafar odamini olib Eronga qochib ketdi.*

1800-yili Qarshi viloyatida va **Kattaqo'rg'onda** ham xalq qo'zg'olonlari bo'ldi. Doimiy urushlar fuqaro gardaniga har xil soliqlar solinishini va majburiyatlarni yukladi. Bu esa fuqarolarni xonavayron qildi. Oqibatda **1821-yili Miyonqolda** ham qo'zg'olon ko'tarildi. **Kattaqo'rg'on, Chelak, Yangiqo'rg'on** qo'zg'olonchilar qo'lga o'tadi. Bu paytda Amir Haydar Xiva va Qo'qon xonlari hujumlarini qaytarish bilan ham band edi. Qo'zg'olonchilar amirning inisi **Isoqbekni** o'zlariga amir

qilib olib, Samarqandni yana qamal qiladilar va **Karmanaga** qarshi yurish boshlaydilar. Amir Haydar Xiva qo'shinining amirlik yerlaridan olib chiqib ketilishiga erishadi. Shundan keyin u butun kuchini qo'zg'olonchilarga qarshi tashlash imkoniga ega bo'ladi. **1825-yil bahorida** Amir Haydar Yangiqo'rg'on va Chelakni egallaydi. Lekin qo'zg'olonchilarning kuchini sindirolmaydi va qo'zg'olonchilarga yon bosishga, ularning mulki daxlsizligi xususida yorliq berishga majbur bo'ladi.

Amir Nasrullo hukmronligi. **1826-yili** amirlik taxtiga **Nasrullo (1826 – 1860)** o'tirdi. U Amir Haydarning **uchinchi** o'g'li edi. Nasrullo qisqa vaqt ichida taxtga da'vo qilishi mumkin bo'lgan barcha avlodlarining bahridan o'tadi. Ularning uy-joylarini talash, oila a'zolarini esa tahqirlashni lashkarlar ixtiyoriga topshiradi.

Amir Nasrullo amirlik tarkibiga rasmangina kirgan beklklarni yagona davlatga birlashtirish yo'lida qat'iyat bilan kurash olib bordi. U Buxoroda birinchi bor **40 mingga yaqin** sarbozdan iborat **muntazam piyoda qo'shin** tuzdi. U zamonaviy to'pchilar qismini tuzish niyatida chetdan to'p quyuvchi ustalarni, to'p quyish ilmiga o'rgatuvchi mutaxassislarni jalb etdi.

Amir Nasrullo qanchalik qattiqqo'l bo'lmasin, uning davrida ham beklklarning mustaqillik uchun kurashiga to'la chek qo'yishning iloji bo'lmasdi. Masalan, **Shahrisabz** bekligi (bu yerda **kenagas** qabilasi istiqomat qilardi) mang'itlarning o'zaro qirg'inlaridan foydalanib amirlikdan ajralib chiqqan va o'zini mustaqil deb e'lon qilgan. Bundan darg'azab bo'lgan amir Nasrullo «o'zboshimcha» kenagaslarga qarshi kurash boshladi. Bu kurash **30 yil** davom etdi. Shu davr mobaynida u Shahrisabzga **32 marta** yurish qilgan. Va, nihoyat, **1856-yil**dagina u **Shahrisabz** va **Kitobni** o'ziga bo'ysundirishga erishdi.

Amirlikning aurolli kuchlari. XVIII asrda amirlik qo'shini, asosan, **otliq askarlardan** iborat edi. Otliq qo'shin **navkarlar** va **qoracherikdan** tuzilgandi. Qo'shinlar *to'p, qilich, piltta miltiq, nayza va o'q-yoy* bilan qurollangandi.

1837-yili Amir Nasrullo muntazam piyoda askarlar qo'shini tuzib, ular uchun maxsus kiyim (*qizil kurtka, oq shalvor va qalpoq*) joriy etildi. **XIX asr o'talariga** kelib **2500 nafar**li sarbozning har biri nayzali miltiq, qilich va to'pponcha bilan qurollangandi. Xizmatdan bo'sh kunlari ular **oddiy xalat** kiyib yurishgan. Buxoro qo'shinlariga rus zobitlari ta'lim berib, mashq qildirganlar. Mashq, urush va kiyinish nizomlari ishlab chiqilgan.

1837-yili Amir Nasrullo **to'pchilar qo'shinini** ham tuzadi. Askar oyiga **uch so'm kumush tanga** moyana olgan. Har qabila o'z qo'shini

bilan xizmatda bo'lgan. Askar va to'pchilar **umr bo'yi** xizmat qilganlar.

Ichki siyosat. Mang'it hukmdorlari ichki siyosatining asosiy maqsadi markaziy hokimiyatni mustahkamlash, xalq ommasini qattiq itoatda tutishdan iborat bo'lgan. Ayni paytda, mang'it hukmdorlari yirik zodagonlarning nufuzini kamaytirishga imkon beruvchi tayanch kuchlarni vujudga keltirish siyosatini tutdilar. Bunday ijtimoiy tayanch davlatga xizmat qiluvchi **amaldorlar tabaqasi** bo'lishi mumkin edi. Mang'it hukmdorlari ana shunday amaldor xizmatkorlar tabaqasini yarata oldilar. Amir saroyida xizmat qiluvchi **300 ga yaqin** yuqori amaldorlik lavozimi joriy etildi.

Bundan tashqari, mang'it amirlari markazlashgan mutlaq hokimiyatni barpo etishni o'zlarining bosh vazifalaridan biri deb hisoblaganlar. Shu maqsadda ular amir shaxsiga sig'inish siyosatini yuritganlar. Amir shu darajada oliy hokimiyat mavqeyiga ko'tarilganki, jazoga tortilishdan qo'rqqan fuqaro uning nomini baland ovoz bilan aytolmasdi. Hukmron tabaqalar amirga xushomadgo'ylik qilardilar. Amaldorlar amirdan ko'rsatma kutib o'tirmasdan uning xohish-istagini topa bilishga intildilar.

Amirlikda, ayniqsa, **yahudiylarning** ahvoli og'ir va ayanchli edi. Garchand ular o'z diniy e'tiqodlarini saqlab qolgan, amirlikdagi deyarli butun savdo-sotiqni o'z qo'llariga olib, ma'lum ijtimoiy mavqega ega bo'lib olgan esalar-da, ularga nisbatan inson qadr-qimmatini tahqirlovchi, xo'rlovchi tartiblari joriy etilgandi. *Xususan, yahudiylarga ot minib yurish man etilgan edi. Ular eshak minishlari mumkin edi, xolos. Bellariga kamar emas, chilvir bog'lab yurishlari shart edi.*

12.6. BUXORO AMIRLIGIDA MADANIY HAYOT

Tarix ilmi. Buxoroning **XIX asr 1-yarmida** ijod etgan tarixchi olimi **Muhammad Ya'qub ibn Doniyolbiy Buxoriy (1771 – 1831)** edi. U «**Gulshan ul-muluk**» (Podshohlar gulshani) degan asar yozib qoldirgan. Bu asar **ikki qismdan** iborat bo'lib. *birinchi qismida Buxoroning qadimgi tarixi, uning hukmdorlari shajarasi bayon etilgan. Asarning ikkinchi qismida esa O'rta Osiyoning XVIII va XIX asr boshlaridagi tarixi bayon etilgan.*

XIX asrda yozilgan **Mirzo Shams Buxoriyning «Bayoni ba'zi havodisoti Buxoro, Xo'qand va Qoshg'ar»** (Buxoro, Xo'qon va Qashqarning ayrim voqea-hodisalari bayoni) kitobi ham tariximiz uchun muhim manba hisoblanadi.

Adabiyot. Xiva va Xo'qon xonlaridan farqli o'laroq, mang'it hukmdor-

lar madaniyat, xususan, adabiyot taraqqiyotiga qiziqish bilan qaraganligi, adabiy ijod bilan bog'liq biron-bir masalani hal etib berish yoki ijod ahliga sharoit yaratib berganliklari sezilmaydi.

Bu davrning o'ziga xos iste'dod egasi **Muhammadniyoz Nishotiy** (XVIII asrda yashab ijod etgan) o'rtacha, vaqti kelganda kambag'allik va sargardonlikda yashagandi. Shoir **1778-yili** o'zining ajoyib «**Husn-u Dil**» dostonini yaratgan. O'zbek adabiyotining katta yutug'i sanalgan bu asarni shoir majoziy shaklda yozgan. Doston qahramonlari – **Aql, Husn, Yurak, Xayol, Vafo, Nazar, Ishq** va boshqalarning har biri g'oyat go'zal insoniy fazilatlariga ega. **Raqib, Fasod, Nafs** obrazlari esa yomon sifatlar hamda turli yovuzliklarning timsoli edi.

Asardagi obrazlardan biri **Ishq** o'zining dadil va oqilona qarorlari, harakatlari bilan har xil mamlakatlarning turli qarashlarga ega hukmdorlarini bir bitimga olib keladi va hammaning muhabbatiga sazovor bo'ladi. Oxir-oqibat ularning hammasi bir-birlari bilan yarashadilar. Ishq oldida ta'zim bajo keltiradilar va uning farmonlariga bo'ysunishga mayl izhor etadilar.

Shu tariqa Nishotiy dostonida odamlar va davlatlar orasidagi nizolar, baxillik va boshqa axloqiy qusurlar qoralanadi. Yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi qarashlarda xayrli intilishlar, aql va oliyanob niyatlar ustun keladi.

Bundan tashqari, Nishotiyning adabiy ijodidagi yana bir o'ziga xoslik adabiyotda **munozara janri** taraqqiyotiga katta hissa qo'shganligidir. Bu o'rinda uning «**Qushlar munozarasi**» majmuasi katta ahamiyatga ega. Asarda o'sha davrdagi ijtimoiy tuzumga xos illatlar, jaholat, mansabparastlik majoziy shaklda tanqid qilingan, mehnat ahlining kamtarligi ulug'langan. Asarda **laylak, zog', bulbul, tovus, to'ti, xumo** kabi jami **14 ta** qush o'rtasida bo'lib o'tgan bahs tasvirlangan. Muallif qushlar bahsi orqali insonga xos takabburlik, xudbinlik, maqtanchoqlik kabi illatlarni qoralagan. U **38 g'azal, 14 muxammas** va **1 ta qasida** yozgan.

Bu davrning yana bir mashhur shoiri **Mujrim-Obid (1748 – 1818)** edi. U **Mujrim** hamda **Obid** taxalluslari bilan ijod qilgan. *Uning turkiy devonida 459, forsiy devonida 206 g'azal bor.* Shoirning asarlarida jamiyatdagi nomukammallik, ijtimoiy tengsizlik, adolatsizlik, odamlar fe'lidagi illatlar tanqid ostiga olinadi. Ularda shoirning axloqiy qarashlari, pand-nasihatlari aks etgan.

Buxoroda **Shavqiy, Joniy, Hiromiy, Vola** va **Junaydulloh Hoziq** kabi o'nlab iste'dodli shoirlar ham ijod qilganlar.

Vola (1770 – 1842)ning ko'zi tug'ma ojiz bo'lsa-da, tabiat unga

kuchli iroda, aql, xotira va qobiliyat hamda yoqimli ovoz in'om etgandi. Shoir o'z she'rlaridan **2 ta devon** tartib bergan. Bizgacha **3 ming misra** she'rlari yetib kelgan. O'z she'rlarida xalq boshiga tushgan kulfat va mashaqqatlarni kuylagan.

San'at. Buxoro xattotlik va miniatyura san'ati yaxshi rivojlangandi. Rassomlar, asosan, qo'lyozmalarni naqshli bezash bilan shug'ullanib, ko'proq diniy mazmundagi kitoblarni bezata boshladilar. Bu sohaning qator yetuk bilimdonlari zamonasiga yarasha yodgorlik qoldirdilar. Chunonchi, Amir Haydar davrida ijod qilgan **Mir Mas'um Olamiyon «Axloqi Muhsiniy»** kitobini hamda **Sa'diyning** she'riy asarlarini rasm bilan bezaydi.

Mirzo Sodiq Jondoriy Nasrulloxon amirligi davrida qo'lyozma kitoblarga lavhalar, **Sa'diy** va **Hofiz** asarlariga turmush manzaralari tasvirlangan rasmlar ishlagan. Qo'lyozmalarni badiiy muqovalagan.

Yirik olim, faylasuf, shoir **Ahmad Donish (1827 – 1897) 20 yil** mobaynida Buxoro saroy kutubxonasida **xattot** va **rassom** bo'lib ishlagan. Ahmad Donish astronomiya, tibbiyot, riyozat, me'morchilik va musiqa-dan tashqari xattotlikni, rassomlik hamda rang berish san'atini ham o'rgangandi.

Ahmad Donish ko'chirgan, bezagan yoki rasm ishlagan qo'lyozmalar ichida **«Shohi darvish» (1849-yii)**, **«Ajoyib at-tabaqot» (1847)** va boshqa asarlar buning dalilidir.

Musiqqa. Buxoro yuksak ustozona musiqa san'atining markazlaridan biri bo'lgan. Chunonchi, **XVIII asr oxirlarida** Buxoroda vujudga kelgan **«Shashmaqom»** buning yorqin dalilidir. Buxoro Shashmaqomi **Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh** va **Iroq** maqomlaridan iborat bo'lib, **250 dan ortiq** har xil shakldagi kuy va ashula namunalaridan tashkil topgan.

Maqom ashulalarining she'riy matni uchun **Rudakiy, Jomiy, Navoiy, Fuzuliy, Bedil, Bobur, Nodira** va **Mashrab** singari turkiy va forsiy tilli mumtoz shoirlarning lirikasidan tuzilgan. Shashmaqom og'zaki tarzda ustoz-shogird an'anasi shaklida avloddan avlodga o'tib kelmoqda.

**13-BOB. XIVA XONLIGINING TASHKIL TOPISHI.
XVI — XVIII ASRNING 1-YARMIDA XONLIKNING
IJTIMOIY-SIYOSIY, IQTISODIY VA MADANIY HAYOTI**

13.1. XIVA XONLIGINING TASHKIL TOPISHI

Xiva xonligining tashkil topishi. Xorazm hududida jami 20 ga yaqin o'zbek qabilasi istiqomat qilardi. Ular orasida **qo'ng'iro't, mang'it, nayman, qipchoq** va **qiyot** qabilalari ko'p sonli va eng kuchli qabilalar bo'lgan.

Shayboniyxon bosqini arafasida Xorazm temuriy **Sulton Husayn Boyqaro** boshliq Xuroson davlati tasarrufida edi. Xorazmda **qo'ng'iro't** qabilasidan chiqqan **Chin So'fi** hokim edi. U rasman Husayn Boyqaro noyibi hisoblanardi.

1505-yili *Shayboniyxon, 1510-yili esa Eron hukmdori shoh Ismoil Xorazmni bosib oldilar.* Biroq Shoh Ismoilning hukmronligi uzoqqa bormadi. **Vazir shahri** qozisi **Umar qozi** yetakchiligida safaviylar hukmronligiga qarshi harakat boshlanadi.

Xorazmning mo'tabar zotlari mamlakat taxtiga Shaybon avlodlaridan **Berka sultonning** o'g'li **Elbarsxonni** o'tqazishga qaror qildilar. U bu davrda Dashti Qipchoqda edi. Berka sultonning xonadoni Shayboniyxon xonadoni bilan garchand bir shajaradan bo'lsa-da, ular o'zaro dushmanlik munosabatida edilar. **1480-yili** o'zaro toj-u taxt uchun kurashda Muhammad Shayboniyxon tomonidan o'z bobokaloni Shaybonxon avlodiga mansub Berka sultonning o'ldirilganligi buning sabablaridan biri edi.

Xorazmning erksevar xalqi Elbarsxon yetakchiligida **1511 – 1512-yillarda** Eron qo'shinlarini mamlakattan butunlay quvib chiqarishga muvaffaq bo'ldi. Shu tariqa **1511-yili** Xorazm mustaqilligi tiklandi va bu davlat endi **Xiva xonligi** deb atala boshlandi. Bu davlat asoschisi ham **shayboniylar** vakillari bo'ldi. Xiva xonligida shayboniylar hukmronligi **1770-yilgacha** davom etdi.

Elbarsxon davrida mamlakat poytaxti Vazir shahridan Urganch shahriga ko'chirildi. Elbarsxon Vazir shahrini Eron qo'shinlaridan ozod etgach bu g'alaba sharafiga o'z o'g'illari nomiga «**g'ozi**» laqabini qo'shib aytishni buyurgan.

Elbarsxon davrida Dashti Qipchoqdan Xorazmga ko'pgina qabilalarning ko'chib kelishi yanada kuchaydi. Natijada xonlik hukmdorlari-

ning ijtimoiy tayanchi mustahkamlandi. Bu omil Xiva hukmdoriga xonlik hududini qo'shni davlatlar hisobiga kengaytirib olish imkonini berdi. Chunonchi, Elbarsxon **1516-yil**gacha bo'lgan hukmronlik davrida *Shimoliy Xuroson, Shimoliy Eron*dagi Saraxs, Orol va Mang'ishloq egallandi.

litimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayot. Movarounnahrda Shayboniylar davlati singari Xiva xonligi ham bir qancha katta-kichik mulklarga bo'lingan. Xiva xonligining aholisi etnik, madaniy va til jihatdan bir-biridan keskin farq qiluvchi **uch guruhga** bo'lingan: 1. *Qadimiy xorazmliklarning bevosita avlodlari.* 2. *Turkman qabilalari.* 3. *Dashti Qipchoqdan Xorazmga ko'chib kelgan qabilalar.*

Ayni paytda, ular markaziy hokimiyatga bo'ysunmaslikka, mustaqillikka intilishgan. Bu hol o'zaro nizolarni keltirib chiqargan.

Xiva xonligida yirik o'zbek qabilalarining boshliqlari amalda mustaqil mulk egalari^{ga} aylangan. Ular xonlikning butun ijtimoiy-siyosiy hayotiga hal etuvchi ta'sir ko'rsatib kelganlar.

XVI asrda Xiva xonligi iqtisodiy inqirozga duchor bo'ldi. Buning asosiy sabablari^{dan} biri Amudaryoning o'z o'zanini o'zgartirib, **XVI asrning 70-yillaridan** boshlab Kaspiy dengiziga oqmay qo'yganligi bo'ldi. Daryo **15 yil** ichida Orol dengizi yo'nalishiga burildiki, natijada eski o'zan atrofidagi yerlar cho'lga aylandi. Aholi esa xonlikning boshqa hududlariga ko'chib o'tishga majbur bo'lgan. Bundan tashqari, Xiva xonligining XVI asrda **ikki marta** Buxoro xonligi tomonidan bosib olinishi, shuningdek, o'zaro qabilaviy urushlar, og'ir soliqlar hamda turli to'lov va jarimalar mamlakat aholisini xonavayron qilgan. Bu hol, o'z navbatida, savdo-sotiqqa katta putur yetkazgan.

13.2. XVII – XVIII ASRNING 1-YARMIDA XIVA XONLIGIDAGI SIYOSIY AHVOL. XIVA XONLIGIDA SIYOSIY PAROKANDALIK

Siyosiy vaziyat. **XVII asr** Xiva xonligining siyosiy hayotida o'ziga xos **ikki xususiyat**, bir tomondan, markaziy hukmron sulola nufuzining pasayishi bo'lsa, ikkinchi tomondan, qabila boshliqlari ta'sirining kuchayishi bo'ldi. Qabila boshliqlari: **beklar, biylarning** kuch-qudrati shu darajaga borib yetgandiki, ular oliy hukmdorga o'z xohish-istaklarini o'tkazganlar. Xon davlat hayotiga oid har bir masalani ularsiz mustaqil hal etolmasdi. Aksincha, aynan shu qabila boshliqlari xon taqdirini hal etardilar. **Bino barin**, Xiva xonligida davlat parokandaligi yuz berdi. Parokandalik **Arab Muhammadxon (1602 – 1621)** davrida yuqori nuqtasiga yetgandi. Amudaryo o'zaning o'zgarishi bu davrda ham davom etdi.

Natijada Arab Muhammadxon xonlik poytaxtini **Urganchdan Xivaga** ko'chirishga majbur bo'ldi. Yuz bergan iqtisodiy tanglik davlatning siyosiy ahvoriga juda katta salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bundan tashqi kuchlar foydalanib qolis hga urindi. Chunonchi, Arab Muhammad davrida Rossiya chegarasini qo'riqlab turgan Yoyiq kazaklari **ataman Nechay**, ko'p o'tmay **ataman Shamay Urganchga** hujum qildilar. Biroq ular talonchilikdan iborat maqsadlarini amalga oshira olmadilar. Aksincha, Xiva qo'shini ularni tor-mor etdi.

1616-yili Arab Muhammadxonning o'g'illari **Habash sulton** bilan **Elbars sulton nayman** va **uyg'ur** qabilalarining boshliqlariga tayanib otalariga qarshi isyon ko'tardilar. Ota farzandlariga yon bosdi. Ular boshqaruviga topshirilgan hududlarga **Vazir** shahrini ham qo'shib berdi. Biroq bu bilan nizo tugamadi. **1621-yili** ular yana isyon ko'tarishdi. Bu safar otalari Arab Muhammadxon tarafida uning boshqa ikki o'g'li – **Asfandiyorxon** va **Abulg'oz**i sulton urushda qatnashdilar. Bu urushda Habash sulton va Elbars sulton qo'shinlari g'olib keldi. Noqobil farzandlarning amri bilan asir olingan otaning ko'ziga mil torttirildi va Xivaga keltirib qamab qo'yildi. Oradan ko'p vaqt o'tmay xon qatl etildi.

Xiva – Buxoro munosabatlari. Abulg'oz Bahodirxon Buxoro xoni bilan **1662-yili** sulh tuzib, **1663-yil** hokimiyatni o'g'li **Anushaxonga** topshiradi. Anushaxon davrida Buxoro – Xiva munosabatlari yanada keskinlashdi. Anushaxon bir necha marta Buxoro xonligini xonavayronlikka olib kelgan harbiy yurishlar uyushtirdi. Uning qo'shini hatto Buxoroga yetib bordi, Samarqandni egalladi. Nihoyat, **1685-yili G'ijduvon** yaqinidagi jangda Xiva qo'shinlari tor-mor etildi. Oxir-oqibatda Buxoro xoni Subhonqulixon Anushaxonga qarshi Xivaga fitna uyushtirdi. **1686-yili** Anushaxon taxtdan tushirilib, ko'ziga mil torttirildi.

Subhonqulixon Xivada o'z tarafdorlaridan shunday fitnachi guruh uyushtira olgan diki, ular ta'sirida **XVI asr oxlri – XVII asr boshlari** da Xivada **«xonlar o'yini»** – o'nlab xonlar almashinuvi sodir bo'ldi. Bu voqealar oqibatida Xiva xonligining siyosiy hayoti yanada murakkablashdi, xonlik ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar girdobida qoldi. Xiva xoni **Sherg'ozixon (1714 – 1728)** davrida Buxoro xoni Abulfayzxon orolliklarni Xiva xoniga qarshi gijgijlay boshladi. Natijada **Orolbo'yi** aholisi Xiva xonligidan ajralib chiqdilar. Xiva xonligida boshlangan o'zaro kurash gohu tomon, gohu bu tomonning ustunligi bilan to Sherg'ozixon vafot etguniga qadar davom etdi.

Xiva xonligining siyosiy ahvoli **Elbarsxon (1728 – 1740)** davrida yanada keskinlashdi. Elbarsxon ichki nizolarni bostirib, qo'shni hudud-

larga ham hujumlar uyushtirdi. Ayni paytda, u Nodirshohga qarshi kurashda Buxoroga yordam berishga ham intilgandi.

Nodirshoh Buxoroni tobe etgach **1740-yili** Xiva xonligiga yurish boshladi. **Hazorasp** yonidagi jangda Xiva qo'shinlari yengildi. **Xonqada** bo'lgan jangda Xiva qo'shinlari butunlay tor-mor etildi. Elbarsxon o'ldirildi.

Nodirshoh 1740-yili Xivaga o'z odamini hokim etib tayinlab, Eronga qaytadi. Xivada Eron boshqaruv tizimi o'rnatiladi. Aholiga «**moli omon**» solig'i solinadi. Ana shundan keyin Xiva xonligida parokandalik kuchaydi. O'zaro urushlar natijasida bir qancha vaqt turkman qabilalari – **yovmutiar** ustun kelib turdi. Endi Xiva mustaqilligini yo'qotdi, qadimiy madaniy mamlakat bosqinchilik va talon-torj maydoniga aylantirildi. Osiyo va Yevropani birlashtiruvchi karvon yo'li o'zining ahamiyatini to'la yo'qotdi. Xonlar esa amalda **inoqlar** qo'lida itoatkor bo'lib qoldilar.

Nodirshoh bosqiniqa qarshi kurash. **Orol dengizining shimolida** istiqomat qilib turgan o'zbek qabilalari **1741-yili** eronliklar zulmiga qarshi qo'zg'olon ko'tardi. Bu vaqtda Nodirshoh **Dog'iston** yurishi bilan band edi. U o'g'li **Nasrulla** boshchiligida qo'zg'olonchilarga qarshi qo'shin jo'natdi. Nasrulla qo'zg'olonni bostirib, Xiva taxtiga **Elbarsning** o'g'li **Abu Muhammad** (Abulg'ozixon)ni o'tqazdi. So'ng Orolbo'yi va xivaliklardan qo'shin to'plab, otasiga madad berish uchun **Dog'istonga** jo'natdi. Qo'zg'olon sababchilari bo'lgan turkman yovmutlarini **Xuroson** hududiga ko'chirtirdi.

Keyin Xiva taxtiga o'tqazilgan qozoq sulolasidan **G'oyib ibn Botir (Qoraboyxon, 1746 – 1756)** inoqlar nufuzini yo'qotish uchun kurashdi. Ular esa G'oyibning inisi **Abdulla** boshchiligida xonga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar. Qo'zg'olonga Buxoro amiri **Muhammad Rahimxon** aralashdi. G'oyibni taxtdan tushirib, o'z vakili **Temurg'ozini** xon etib tayinlaydi. Muhammad Rahimxon vafot etgach (**1758-yili**), o'zbek qabilalaridan inoqlar hokimiyatni yana qo'lga oladilar.

13.3. XIVA XONLIGINING IQTISODIY VA MADANIY HAYOTI

Shahar va shaharlar hayoti. Xiva xonligida **Xiva, Ko'hna Urganch, Yangi Urganch, Vazir** kabi o'nlab shaharlar mavjud bo'lgan. Ulardan eng qadimiysi **Xiva** shahri bo'lib, **1997-yili** uning **2500 yilligi** nishonlandi. *Bu haqda YUNESKO 1995-yili qaror qabul qilgandi.* Bu qaror Xiva shahrining jahon madaniyati taraqqiyotida tutgan alohida o'rnining

e'tirofi bo'ldi. Bugungi avlod o'z ota-bobolarining madaniy meroslari bilan haqli ravishda faxrlana oladi.

Xiva shahri **mil. av. V asr**da yuzaga kelganidan buyon uning tarixi butun Xorazm tarixi bilan chambarchas bog'liq bo'lib keldi. Xivaning mashhurligi u bunyod etilgan davrlaridanoq Sharq bilan G'arbni bog'lovchi savdo yo'li o'tganligi bilan izohlanadi. Xiva shahri **XVI asr boshlaridan 1920-yil fevralgacha** Xiva xonligining poytaxti bo'lgan.

Ko'hna Urganch. Xonlikning yana bir shahri **Ko'hna Urganch** (Gurganch) shahridir. Qadimda bu shahar joylashgan hudud hozirgi **Turkmaniston (Toshhovuz viloyati)** tarkibidadir. Ko'hna Urganchga asos solinganligiga **2000 yildan** oshdi. Shahar muhim savdo karvoni yo'llari kesishgan yerda joylashganligi uchun ham tez rivojlangan.

Ko'hna Urganch **X - XI asrlarda** Xorazm davlatining poytaxti edi. Bu shahar arab geograflari asarida **Jurjoniya** nomi bilan qayd etilgan. **X asrning 2-yarmida** poytaxt Gurganchda mustaqil amirlik tuzilgan. **995-yili** Gurganch amiri **Ma'mun ibn Muhammad** poytaxti **Kat** shahri bo'lgan xorazmshohlarni tor-mor etib, o'zini **xorazmshoh** deb e'lon qilgan. Shu tariqa Gurganch Xorazm davlatining yagona poytaxtiga aylangan.

XI - XII asrlarda bu shaharda madaniyat, ilm-fan rivojlandi. Shahar mustahkam qal'a-devor bilan o'rab olindi. **1221-yili** Chingizxon hujumi natijasida Ko'hna Urganch shahri taqdiri nima bo'lganligini eslang. **1646-yili Abulg'ozixon** hozirgi **Urganch** shahriga asos soldi. Bunga yuqorida qayd etilgan **Amudaryoning** o'z yo'nalishini o'zgartirib Orol dengizi tomon oqa boshlagani, buning oqibatida Gurganchning (Ko'hna Urganch) suvsiz qolganligi sabab bo'lgandi. Shundan keyin qadimgi Gurganchning nomi **Ko'hna Urganch** bo'lib qoldi.

Vazir shahri. Vazir Xorazmning shahar-qal'alaridan biri bo'lgan. Tarihiy manbalarda qayd etilishicha, shayboniylardan bo'lgan **Mustafaxon** tomonidan **XV asr o'rtalarida** asos solingan.

XVI asrda shayboniylarning o'zaro urushlari shaharning vayron bo'lishiga olib kelgan. **1558-yili** Xivaga kelgan **Antony Jenkinson** bu haqda shunday deb yozgandi: «*Vazir shahri keyingi 7 yil mobaynida o'zaro urushlar oqibatida to'rt marta vayron bo'ldi. Shuning uchun ham bu yerda savdogarlar juda kam, borlari ham nochor*». **1593 - 1598-yillarda** esa **Abdullaxon II** harbiy yurishlari chog'ida ham shahar yana vayron etildi.

Abulg'ozixon Yangi Urganchga asos solgach Vazirning qolgan aholisini ham shu yerga ko'chirgan. Shu tariqa shahar o'z ahamiyatini butunlay yo'qotgan.

Hunarmandchilik. Xiva xonligi tarixiy manbalarida hunarmandchilikning **27 sohasi** qayd etilgan. Amalda esa ular bundan-da ko'p bo'lgan.

Hunarmand malakali usta bo'lishi uchun ko'p yil mashaqqatli mehnat qilgan. Odatda, usta o'z kasbini **to'ng'ich o'g'liga** o'rgatgan. Ayrim hollarda, ishda qo'shimcha kishining mehnati talab qilinsa, chetdan ham **shogirdlar** qabul qilingan. Shogirdga kasb o'rgatish shartlari va muddatlari **yozma shartnomada** rasmiylashtirilgan. Shogird hunarmand ustadan oq fotiha olib, o'zining alohida ustaxonasini ochishdan avval hunarmand ustalar oldida o'z mahoratini namoyish etishi kerak bo'lgan. Sinovdan o'tgan shogird shu tariqa ustaxona ochishga ruxsat olardi.

Qishloq xo'jaligi. Xonlik aholisi, asosan, qishloq xo'jaligi bilan shug'ullangan. Dehqonchilik va u bilan bog'liq chorvachilik qishloq xo'jaligining ikki asosiy sohasi edi.

Dehqonchilikda **g'alla, paxta va poliz mahsulotlari** yetishtirish yetakchi o'rin egallagan. **Ekinzorlarning yarmidan ortig'ida g'alla yetishtirilgan.** G'allachilikda **kuzgi bug'doy** ekish yetakchi o'rin egallagan. Dehqonlarning don ekinlaridan mo'l hosil olishlariga hatto chet elliklarning ham tan berganligiga tarix guvoh. Chunonchi, Xivaga kelgan yevropalik sayyohlardan biri aytgan quyidagi so'zlar manbalarda saqlanib qolgan: «*Men Germaniyaning o'zida dalada ishlovchilarning Xivadagidek mirishkorligini ko'rmaganman*». Don ekinlari ichida **jo'xori** ekish bug'doydan keyin **ikkinchi o'rinda** turgan. **Sholi** esa, asosan, suv ko'p hududlarda yetishtirilgan. Ekinzorlarning **1/5 qismida paxta** yetishtirilgan.

Xonlik iqtisodiyotida **pillachilik** ham muayyan ahamiyatga ega bo'lgan. Poliz mahsulotlari ichida Xorazm **qovunining** dovrug'i keng yoyilgandi. Bundan tashqari, xonlikda **bog'dorchilik** ham dehqonchilikning rivojlangan sohalaridan biri bo'lgan.

Ichki va tashqi savdo. Xonlikning ichki va tashqi savdosidan davlat xazinasiga durustgina daromad tushgan. Ichki savdo-sotiqda Xivaning **usti yopiq bozori** alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Bozor yo'lining ikki tarafiga ustaxona-do'konlar qurilgan. Bozordagi savdo o'rinlaridan foydalanganlik uchun **tagjoy** deb ataluvchi alohida soliq olingan.

Xonlikdan, asosan, qorako'l teri, gilam, hunarmandchilik mahsulotlari **Eron, Hindiston, Xitoy va Turkiya** kabi davlatlarga eksport qilingan.

XVI asr oxirlaridan Rossiya bilan ham savdo-sotiq birmuncha yo'lga qo'yila boshlandi. Xiva elchilari, asosan, gazlama va to'qilgan buyumlar olib borishgan. Chunonchi, Xiva elchisi **1620-yili Qozon shah**rida **670 kiyimlik mato** sotganligi manbalarda qayd etilgan. Ros-

siyaga gilam, qoqi meva, qorako'l teri, o'simliklardan tayyorlangan bo'yoqlar ham olib borilgan.

Rossiyaning Xiva xonligiga yuborgan elchilariga Xiva mahsulotlarini xarid qilish topshirig'i ham berilgan. Xiva savdogarlari Rossiyaning **Nijniy Novgorod** yarmarkasida faol qatnasha boshlaganlar.

Ilm-fan. XVI – XVIII asr 1-yarmi Xiva xonligida ilm-fan taraqqiyoti butunlay to'xtab qolgan emasdi. Bu davrda tarix ilmi o'ziga xos o'rinda turadi. Chunonchi, *Xiva xoni Abulg'ozixon Xiva tarixshunosligi maktabiga asos soldi.*

Abulg'ozixon fan va madaniyat tarixiga ikki muhim asari («**Shajarayi turk**» va «**Shajarayi tarokima**») bilan o'chmas nom qoldirdi.

«**Shajarayi turk**» asarining **9-bobi** bevosita Xorazmning **1512 – 1663-yillardagi** ijtimoiy-siyosiy tarixiga bag'ishlangan. Unda aniq tarixiy voqealardan tashqari turkiy xalqlar an'analari, Xiva va Buxoro munosabatlari jarayoni yoritilgan. Pul muomalasi haqida ma'lumotlar berilgan.

Abulg'ozixonning yana bir katta xizmati shundan iboratki, u o'z asarlarini oddiy kitobxon uchun **turkiy tilda** yozgan. Shuning uchun ayrim olimlar uning asarlarini **yangi o'zbek tili** yozma yodgorligi deb hisoblashadi.

Vengriyaning mashhur sharqshunosi **A.Vamperi**: «*Abulg'oziyning «Shajarayi turk»i uchun butun dunyo undan minnatdor*», – deb yozgandi. Bu asar bir necha asrlardan beri ko'plab tillarga tarjima qilib kelinmoqda. Abulg'ozixonning topshirig'i bilan «**Dasturul amal**» asari ham yozilgan. Afsuski, bu asar muallifi hamon aniqlangan emas. Ushbu asarda **Sohibqiron Amir Temur**dan **tortib Zahiriddin Muhammad Boburga** qadar temuriylar shajarasi qisqacha sharhlangan. Har bir hukmdorga qo'lyozmaning bir bo'limi bag'ishlangan.

Qo'lyozma kitob san'ati. XVI asrda Xiva xonlari saroy kutubxonalari-da xattotlik, husnixat maktabi shakllandi. Mashhur xattot **Hamadoniy 1556-yili Eshmuhammadxonga «Shohnoma»**ni miniatyuralar uchun ochiq joy qoldirib ko'chirib berdi. **XVII – XVIII asrlarda** Xivada **Muhammad Yusuf Rojii, Bobojon Sanoiy, Muhammad Rizo Oxund** kabi qator usta xattotlar yashab mehnat qilganlar. Ular she'riy asarlar, tarjima va tarixiy kitoblarni ko'chirganlar. Har bir kitobni bezashda bir necha soha ustalari ishtirok etganlar. Bular *qog'oz qirquvchi, kotib-xattot, muzahhib, lavvoh, lavha chizuvchilar, miniatyurachi rassom va sahhoflar* edilar. Xiva qo'lyozmalarida, Buxoro qo'lyozmalaridan farqli o'laroq, mundarija manzarali qilib bezatilmagan.

14-BOB. XVIII ASRNING 2-YARMI VA XIX ASRNING 1-YARMIDA XIVA XONLIGI

14.1. XIVA XONLIGIDA QO'NG'IROTLAR SULOLASINING HOKIMIYAT TEPASIGA KELISHI

Qo'ng'irotlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi. Xiva xonligidagi siyosiy vaziyat hukmron tabaqalarning urushlari va qabilalar o'rtasidagi mojarolarni to'xtatishga qodir bo'lgan kuchli markaziy hokimiyatning barpo etilishini taqozo etardi. Bunday hokimiyatni barpo etishga qodir kuch sifatida maydonga o'zbeklarning qo'ng'irot qabilasi chiqdi. Bu zaruriyatning natijasi o'laroq XVIII asrning 60-yillaridan Xiva xonligida hokimiyatni qo'ng'irot qabilasi boshliqlari asta-sekin o'z qo'llariga ola boshladilar.

Yirik zodagonlar va ruhoniylar tabaqaning madadiga tayangan qo'ng'irot qabilasining yo'l boshchisi Muhammad Amin 1761-yili inoqlik lavozimiga ko'tarilgan. U turkmanlarning yovmut va chovduz qabilalariga qarshi kurash olib borgan. Biroq u dastlab muvaffaqiyatsizlikka uchrab, Buxoroga – Doniyolbiy otaliq yoniga ketadi. Turkman qabilalari Xorazmni egallab, Hazorasp, Xonqa, Urganch, Kat, Shohobod shaharlarini xonavayron qiladilar. Ocharchilik va vabo tarqalib, o'zbeklar Orol va Buxoroga ketishga majbur bo'ladilar. 1770-yili Muhammad Amin inoq Buxorodan qaytib kelib, yovmutlarga qarshi kurashni uyushtiradi va ularni Xorazmdan haydab chiqaradi.

Muhammad Amin mahalliy beklarni ham bo'ysundirishga muvaffaq bo'ldi. U xon avlodidan bo'lmagani sababli taxtga Abulfayzxonning o'g'li Bo'lakayxonni nomiga, qo'g'irchoq xon sifatida o'tqazadi. Hokimiyatni esa o'zi boshqaradi. 1782-yili Buxoro amirligi qo'shinlarining hujumini qaytarib, Xiva xonligi mustaqilligini saqlab qoladi. Xiva xonligini boshqargan Muhammad Amin inoq 20 yil davomida 13 marta soxta xonlarni almashtirgan.

Hukmronligining so'nggi yillarida o'z qabilasining faol qatlamiga, savdogarlar va ruhoniylar madadiga tayangan hamda turli turkman qabilalari o'rtasidagi o'zaro nizolardan oqilona foydalana oigan Muhammad Amin mamlakatda nisbatan siyosiy osoyishtalik vaziyatini yaratishga erishdi. Bularning barchasi mamlakat iqtisodining ko'tarilishini ta'minlaydi. Jon saqlash uchun o'zga yurtlarga qochib ketgan fuqarolar yana qaytib kela boshladilar. Avaz Muhammad inoq davrida Xiva xonligi iqtisodiy jihatdan ancha mustahkamlandi.

Muhammad Amin ham, uning o'g'li **Avaz (1790 – 1804)** ham davlat hokimiyatini inoq unvonida boshqarganlar. Qozoq-chingiz biyrlaridan soxta xonlar chaqirilib turilgan. Hokimiyat amalda inoq va maxsus **ken-gash** tomonidan boshqarilgan. Kengash tarkibiga *qo'shbegi, mehnat, vazir va otaliqlar* kirgan. Inoq va kengash soxta xon nomidan ish yuritgan.

Faqat Avazning o'g'li **Eltuzar (1804 – 1806)** hukmronligi davrida chetdan soxta xon chaqirish to'xtatildi. Nafaqat to'xtatildi, ayni paytda 1804-yil yoq chetdan chaqirilgan soxta xon **Abulg'ozini** taxtdan tushirib, o'zini xon deb e'lon qildi. Shu tariqa qo'ng'irotlar sulolasi Xiva xonligi taxtini rasman egalladi. Bu sulola **1920-yilga qadar** Xiva xonligini idora qildi.

Eltuzarxon xonlikda markazlashgan davlat siyosati yuritish uchun harakat qiladi. **1804-yili** **Eltuzarxon** Buxoroga yurish qildi. **1806-yili** Amudaryo bo'yida bo'lgan hal qiluvchi jangda Xiva qo'shinlari tor-mor etildi, **Eltuzarxon** ham halok bo'ldi.

Muhammad Rahim I davrida Xiva xonligi. **Eltuzarxon** vafot etgach, taxtga uning ukasi **Muhammad Rahimxon I** o'tirdi. Muhammad Rahim I Xiva xonligini siyosiy jihatdan birlashtirishga kirishdi.

Bo'ysunishni istamagan yovmut qabilasi **Xurosonga** ko'chib ketdi. Biroq Eron hukumatining tazyiqi ostida, shuningdek, yaylov maydoni topilmaganligi uchun, yana Xiva xonligi hududiga qaytib keldi. Endi ular Xiva xoni tomonidan ajratib berilgan hududga joylashishga majbur bo'ldilar. Shu davrdan boshlab yovmut qabilasining taqdiri Xiva xonligi bilan uzil-kesil bog'landi va ular xonlik fuqarolari tarkibiga olindi. Ularga ham soliq to'lash belgilandi. Shuningdek, xon qo'shiniga belgilangan miqdorda navkar yuborish majburiyati ham yuklandi.

Muhammad Rahimxon I o'zbeklar va turkmanlardan tuzilgan qo'shinga tayanib yirik zodagonlar qarshiligini sindirish uchun shiddatli kurash olib bordi. Bu kurashda o'z raqiblarini birin-ketin bo'ysundira bordi.

Muhammad Rahim I ga dushmanlik ruhidagi **Orolbo'yi** zodagonlari guruhi qattiq qarshilik ko'rsatdi. **1811-yili** uning ham qarshiligi sindirildi. **Qo'ng'irot** shahri yakson qilindi. Xiva xoni mustaqil bo'lib ajralib chiqqan **qoraqalpoqlarni** bo'ysundirishga kirishdi. Qoraqalpoqlar Buxoro amiri **Haydardan** yordam olishga harakat qildilar. Bunga erisha olmagach Xiva xonligiga bo'ysunishga majbur bo'ldilar.

1812 – 1820-yillar oralig'ida qozoqlarning **Kichik juz xonligi** hududiga **2 marta** hujum uyushtirildi. Buning oqibatida xonlik hududlarining yanada kengayishiga erishildi. **1813-yili Shimoliy Xurosonda**

joylashgan turkmanlarning **takya** qabilasi Xiva xonligiga qaramligini tan olishga va belgilangan hajmda soliq to'lab turishga majbur etildi. **1822-yili esa Marv** shahri xonlikka qo'shib olindi. **1824-yili Yangi Marv** shahri bunyod etildi.

Muhammad Rahimxon I bo'ysundirilgan qabilalar zodagonlarining qabila orasidagi mavqeyi nihoyatda qudratli bo'lganligini hisobga olib ularga yer-mulk va turli imtiyozlar in'om etgan. Bu omil xonlikda siyosiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilishi kerak edi.

Muhammad Rahimxon I davrida xonlik siyosiy jihatdan birlashtirildi. Ayni paytda, mamlakatda nisbiy barqarorlik ta'minlandi. Uning hududlari yanada kengaydi.

Xiva xonlari **Oллоhqulixon (1825 – 1842)** va **Muhammad Aminxon (1846 – 1853)** davrida ham o'zaro urushlar to'xtamadi. Oллоhqulixon **Buxoroga 7 marta, Xurosonga 5 marta** yurish qilgan bo'lsa, Muhammad Aminxon **Marvga 10 marta** yurish qiladi. O'nlab shahar va qishloqlar talandi. Zulm, talonchilik davom etdi. Xalq turmushi og'irlashib bordi.

14.2. XIVA XONLIGINING TASHQI SIYOSATI

Muhammad Rahimxon I davrida Xiva xonligi. **Xiva – Rossiya** munosabatlarida muhim jihat shunda ediki, o'zaro savdodan har ikkala davlat ham birdek manfaatdor edi. Xiva savdogarlari uchun Rossiyaga boradigan savdo yo'llari xavfsiz edi. Shuningdek, Xiva xonligida Rossiya zavod va fabrikalari ishlab chiqargan tayyor iste'mol tovarlariga ehtiyoj baland edi. Ayni paytda Rossiya Xiva xonligiga o'z tovarlarini sotadigan bozor deb qarardi. Rossiya tovarlari Yevropaning ilg'or davlatlari tovarlari bilan raqobat qilolmayotgan bir davrda bu juda muhim edi. Ikkinchidan, Xiva xonligi, Rossiya sanoati uchun zarur xomashyo mahsulotlarini arzon narxlarda yetkazib beruvchi o'lka ham hisoblanardi.

Biroq har ikki davlat o'rtasida yaxshi qo'shnichilik munosabatlarining qaror topishiga to'sqinlik qilgan omillar ham mavjud bo'lgan. Bular: savdo karvonlariga hujum qilish xavfining mavjudligi, har ikki taraf tomonidan Kichik juz qozoqlarini va qoraqalpoqlarni o'z fuqarolari deb hisoblashlari; shuningdek, har ikki tomonning o'zaro savdodan olinadigan boj hajmi masalasida uzoq vaqt bir to'xtamga kela olmaganliklari bilan bog'liq edi.

N. Muravyov ekspeditsiyasi. Rossiya hukumati **1819-yili** Xivaga rus armiyasi zobiti **N. Muravyovning** ekspeditsiyasini jo'natdi. *Ekspedit-*

siyaning maqsadi turkmanlar yerini, Xiva xonligining turkmanlar bilan munosabatini hamda yangi savdo yo'li ochilishi (Xiva – Turkmanlar yeri– Kaspiy dengizining sharqiy qirg'og'i – Boku – Astraxan) istiqbol-larini o'rganish edi.

Ekspeditsiya dastlab turkmanlarning yovmut qabilasi joylashgan hududda bo'ldi. Yovmutlarning Rossiya fuqaroligiga o'tish istaklarini o'rgandi. Shundan so'ng N.Muravyov Xivaga yo'l oldi va Rahimxon qabuliga kirishga ham erishdi. Biroq Xiva xoni savdo yo'lining o'zlashtirilishiga rozi bo'lmadi va O'rta Osiyoning boshqa xonliklari bilan munosabatlarida Rossiya harbiy yordamiga tayanish mumkinligi haqidagi taklifni ham rad etdi.

Chunki Muhammad Rahimxon Rossiyaning yovmut qabilasini o'z fuqaroligiga qabul qilish istagi tagida aslida nima yotishini anglab yetgandi. Bundan tashqari, Rossiya hukumatining savdo karvonlari xavfsizligini ta'minlash bahonasida chegarada mustahkam istehkom-lar qurish haqidagi rejalari Xiva hukmron doiralari cho'chitib ham qo'ygandi.

S.Sialkovskiy va V.Perovskiy ekspeditsiyalari. Rossiya hukumati savdo karvonlari xavfsizligini ta'minlash maqsadida qo'riqchi harbiy qism ajratishga qaror qildi. **1824-yili Orenburg** savdogarlari **S.Sialkovskiy** boshchiligidagi harbiy qism hamrohligida yo'lga chiqdi. Bu savdo karvoni Buxoro amirligiga borishi kerak edi. **1825-yil yanvar** oyida karvon Xiva qo'shini qarshiligiga uchradi. Xiva amaldori karvonning Buxoroga emas, Xivaga yuborilishini talab qildi. S.Sialkovskiy bu talabni rad etdi va orqaga qaytishga qaror qildi. Xiva qo'shini Buxoroga olib boradigan savdo yo'lini bekitib qo'ydi. Bu hodisa Rossiya – Buxoro savdo aloqalariga katta ziyon yetkazish xavfini tug'dirdi.

Xiva – Rossiya munosabatlari keskinlashgan bir sharoitda Muhammad Rahimxon II vafot etdi. Taxtga o'g'li Oллоhqulixon o'tirdi. U Xiva – Rossiya munosabatlaridagi keskinlikni yumshatishga urindi.

1826 – 1829-yillardagi Eron – Rossiya va 1828 – 1829-yillardagi Rossiya – Turkiya urushi Rossiyani Xiva bilan munosabatlarini yanada keskinlashtirishdan o'zini tiyishga majbur etdi. Bu orada Buyuk Britaniya razvedkasi O'rta Osiyo xonliklariga suqilib kira boshladi. Shunday sharoitda Buyuk Britaniya tovarlarining xonliklar bozorini to'ldirish xavfi ham vujudga keldi. Bundan tashqari, **Eron** bilan urush oqibatida Rossiya – Eron savdo-sotiq ishlarining ahvoli yomonlashdi. Bunday paytda O'rta Osiyo xonliklari bilan savdo-sotiqni har qachongidan ko'ra rivojlantirish dolzarb masalaga aylandi. Ayni paytda, Rossiya hukumati rus

asirlarini ozod etishni ham talab eta boshladi. Biroq Rossiya hukumati Xiva xonligiga nisbatan o'z talablari doirasini tobora kengaytirib bordi. Chunonchi, u keyinchalik Xivadan Amudaryoda Rossiya savdo kemalarining suzishiga ruxsat berishini ham talab eta boshladi.

Bora-bora Rossiya Xiva bilan munosabatni harbiy yo'l bilan tartibga solish yo'lini tanladi. Shu maqsadda **1839-yili V.Perovskiy** harbiy ekspeditsiyasi tashkil etildi. Uning ixtiyorida *4 ming piyoda askar, 12 ta to'p va yuk ortilgan o'n ming tuya* bor edi. Biroq Ustyurtning qattiq sovug'i, oziq-ovqat va yem-xashakning yetishmasligi oqibatida ekspeditsiya talafot ko'rdi. Oqibatda V.Perovskiy orqaga qaytishga majbur bo'ldi. U **1840-yil iyun** oyidagina **Orenburgga** qaytib kela oldi. Lekin ekspeditsiya izsiz ketmadi. V.Perovskiy ekspeditsiyasi Xiva xonini Peterburg bilan kelishuv yo'lini axtarishga majbur etdi.

Josus Jevms Abbot. Xonlikda ingliz razvedkasi ham faoliyat boshladi. Chunonchi, **1840-yili** Xivaga kapitan **Jeyms Abbot** keldi va u Ollohqulixon bilan uchrashdi. U Xiva xonini Rossiyaga qarshi harbiy istehkomlar qurishga da'vat etdi. U bunday istehkomlar qurilishi mumkin bo'lgan joylarni aniqlash bo'yicha ish olib borayotgan paytda Rossiya harbiylari tomonidan asir olindi va **Peterburgga** jo'natildi. U yerdan **Londonga** jo'natib yuborildi. Shu tariqa Buyuk Britaniya razvedkasi Xiva va Rossiya o'rtasida harbiy harakatlar keltirib chiqarishdek maqsadiga erisholmadi.

«Maiburiyatlar akti». Rossiya hukumati Xiva xonligi bilan munosabatlarga aniqlik kiritish maqsadida **G.Danilevskiy** boshchiligidagi elchilik missiyasini yubordi. Muzokaralar davom etayotgan kunlarda Ollohqulixon vafot etdi. Taxtni o'g'li Rahimqulixon egalladi. Muzokaralar yakunida **1842-yil 27-dekabrda** Xiva – Rossiya o'rtasida **«Majburiyatlar akti»** deb ataluvchi shartnoma imzolandi.

Aktda Xiva xonining Rossiya bilan tinchlik, mustahkam do'stlik munosabatida bo'lishi e'lon qilindi. Bundan tashqari, aktda Xiva xoniga *Xivaning Rossiyaga nisbatan dushmanlik harakatlaridan voz kechishi, savdo karvonlarining hamda qozoq qabilalarining talanishiga yo'l qo'ymaslik; rus asirlarini saqlamaslik; Rossiya fuqarolarining shaxsiy va mulkiy xavfsizligini ta'minlash* kabi majburiyatlar yuklandi.

Shuningdek, ikki davlat o'rtasidagi savdo aloqalariga ham katta e'tibor berildi. Chunonchi, boj to'lovlari Rossiya tovarlari qiymatining **5%** miqdoridan oshmasligi belgilab qo'yildi. Biroq «Majburiyatlar akti» qog'ozda qolib ketdi. O'zaro munosabatlar keskinlashib bordi.

14.3. XIVA XONLIGINING IJTIMOIIY-IQTISODIIY HAYOTI

litimoiy hayotning o'ziga xos xususiyati. Xiva xonligining ijtimoiy hayotida Buxoro xonligidagidek sokinlik hukm surardi. Bu sokinlikning sababi xonlikning jahon taraqqiyotidan deyarli uzilib qolganligida edi. Mamlakatda uzoq vaqt siyosiy tarqoqlik hukm surgan, natural xo'jalik ustun bo'lgan, to'xtovsiz davom etgan o'zaro ichki urushlar hamda tashqi hujumlar oqibatida mamlakat iqtisodiyoti izdan chiqqan sharoitda ijtimoiy hayotning bundan bosh qacha bo'lishi mumkin emasdi.

Xonlik aholisi. **XIX asrning 20-yillari** boshlaridagi ma'lumotlarga ko'ra, Xiva aholisining soni **300 ming kishini** tashkil etgan. Bu raqam qat'iy bo'lmasdan, xonlik hududining kengaya borishi bilan xonlik fuqaroligini qabul qilganlarning soni ko'payib borgan.

Xonlik poytaxti **Xiva** shahrida **4 ming** aholi yashagan. Aholining katta qismi **o'zbeklardan** iborat bo'lgan. Undan keyingi o'rinnlarni **turkmanlar, qoraqalpoqlar va qozoqlar** egallashgan. O'zbeklar, asosan, **qo'ng'irot, nayman, qiyot, uyg'ur, nukuz, qang'li, xitoy, qipchoq** kabi urug'larga mansub bo'lgan.

Davlat tuzumi va boshqaruvi tizimi. Xonlik mutlaq monarxiya bo'lib, oliy hukmdor – **xon** davlat boshlig'i edi. Ma'muriy jihatdan xonlik hududi **15 ta viloyatga** (*Pitnak, Hazorasp, Xonqa, Urganch, Qo'shko'pir, G'azovat, Qiyot, Shohabbos, Toshhovuz, Ambar-Manoq, Gurlan, Ko'hna Urganch, Xo'jayli, Chumanoy va Qo'ng'irot*) va **2 ta noiblikka** (*Beshariq va Qiyot-Qo'ng'irot*), shuningdek, xonning bevosita o'ziga bo'ysundirilgan **tumanlarga** bo'lingandi. Davlat boshlig'i – xon hokimiyati vakolati nasldan naslga o'tgan. Xondan keyingi o'rinda dastlabki asrlarda **inoq** turgan. **XIX asrning 1-yarmidan** boshlab esa inoqning mavqeyi pasaya borgan. **Muhammad Rahimxon I** davrida nufuzli amaldorlardan iborat **Devon** tuziladi. Devon davlat hayotiga oid masalalarni hal etgan. Devonda xondan keyingi o'rinda **qo'shbegi** turadigan bo'ldi. U xonning birinchi yordamchisiga aylandi. Xonning barcha yorliq va farmonlari uning qo'lidan o'tgan.

Qushbegidan keyingi o'rinda **mehtar** turgan. U xonlikning **moliya vaziri** edi. Bundan tashqari, **devonbegi, shayxulislom, qozikalon, eshon rais, mirzaboshi, mirshab, mahram, katta beklar** (viloyat va katta shaharlar hokimlari), **kichik beklar** va **xon maslahatchilari** kabi turli lavozimlar bo'lgan. Xonning ishonchli vakillari hisoblangan inoqlarning mavqeyi kuchli bo'lgan davrlarda ulardan **5 kishi** a'zo bo'lgan «**Xon kengashi**» (maslahat kengashi) faoliyat ko'rsatgan.

Xonga sadoqat bilan xizmat qilganlarning lavozimlari ba'zan o'g'illariga meros qilib berilgan. *Viloyatlarni beklar, noibliklarni xon tayinlagan noiblar boshqargan.* Ular, asosan, **moliya va mirshablik** vazifalarini bajarganlar.

Xonlik tarkibidagi qozoq va qoraqalpoqlar esa o'zlarining biylari, turkmanlar esa ularning vakili tomonidan boshqarilgan. Ularning lavozimlari nasldan naslga meros bo'lib o'tsa-da, nomzodini xon tasdiqlashi shart bo'lgan.

Yer egaligi. Xonlikning asosiy boyligi yer hisoblanardi. Bu yerlar sug'oriladigan (**axya**) va sug'orilmaydigan (**adra**) yerlardan iborat edi. Egalik shakliga ko'ra Xiva xonligining yerlari ham **uchga** bo'lingan: 1. *Davlat yerlari (podshohi).* 2. *Xususiy mulk (xususiy yerlar).* 3. *Vaqf yerlari.*

Xon va uning qarindoshlari, oliy martabali boshqa turli amaldorlar, ruhoniylar, savdo-sotiq tabaqalari barcha yerlarning deyarli **yarmiga** egalik qilishgan. Amaldorlarning yerlari 2 – 3 **ming tanobni** tashkil etgan. Xon va uning qarindoshlari undan ham katta hajmdagi yer maydonlariga egalik qilishgan. Qolgan yerlar davlat ixtiyoriga olingan (vaqf yerlaridan tashqari). Davlat yerlarida va xususiy mulk yerlarida ijara-chi dehqonlar mehnat qilganlar. Ijara yerlarining hajmi **10 tanobgacha** bo'lgan.

Xon va boshqa xususiy mulk yerlarida dehqonchilik qiluvchilar **yarimchilar** deb atalgan. Bunday deb atalishiga ular yetishtirgan hosilning yarmini ijara haqqi uchun berganliklari sabab bo'lgandi.

Xonning qarindoshlari o'z xususiy yerlaridan davlatga soliq to'lamasdilar. Davlat soliqlaridan **ruhoniylar, katta amaldorlar, tarxon yer olganlar** ham ozod etilgandi. Mayda yer egalari tobora xonavayron bo'lib borganlar. Oxir-oqibatda ular yerlaridan judo bo'lganlar.

Shaharlarning iqtisodiy taraqqiyotdan orqada qolishi, yirik sanoatning mutlaqo yo'qligi oqibatida G'arbiy Yevropa davlatlarida yersiz dehqonlar shaharga ish izlab borishdek imkoniyatga ega bo'lmagan. Oqibatda ular qishloqda qolishga majbur bo'lganlar.

Suv tanqisligi tufayli dehqonchilik qiyin sharoitda olib borilardi. Shu boisdan Amudaryodan suv chiqarishga e'tibor berildi. **XVIII asr 70-yillarida Davkor ko'li** yonida kanal, **XIX asr boshlarida esa Lavzan kanali, Qilich Niyozbiy kanali, Katta Xonobod kanali** qureldi. Bu tadbirlar yerlarni sug'orish holatini yaxshilashga ko'maklashdi.

Soliq va majburiyatlar. Xiva xonligida soliq va majburiyatlar haddan tashqari ko'p bo'lgan. Asosiy soliq **salg'ut**, ya'ni yer solig'i edi. Bundan

tashqari, **alg'ut** (bir yo'la to'lanadigan soliq), **miltiq puli** (qurol sotib olish uchun aholidan yig'iladigan jarima), **arava oluv** (aholining qo'lidagi aravalarni davlat ishlariga safarbar etish), **uloq tutuv** (aholining qo'lidagi otlar va tuyalarni safarbar etish), **qo'nalg'a** (elchilar va amaldorlarga ko'chib o'tish uchun joy berish), **so'ysun** (qo'nalg'a chog'ida amaldorlarni mehmon qilish uchun mol so'yish), **chopar puli** (soliq yig'ish xabarini yetkazuvchilar uchun haq to'lash), **tarozuyona** (tarozibonga to'lov haqi), **mirobona** (mirob uchun yig'im), **darvozabon puli** (yukni o'tkazgarlik uchun shahar darvozasi qorovuliga to'lanadigan haq), **mahalliy hukmdorga haq to'lash, qorovulga haq to'lash, pul solig'ini qabul qilayotganda xazinachiga haq to'lash, qo'riqbonga** (o'rmon yoki yaylov nazoratchisiga) **haq to'lash, mushrifona** (hosilni tekshiruvchi va uning miqdorini aniqlovchi amaldorga haq to'lash), **afanak puli** (begar majburiyatini o'tash haqida xabar berganlik uchun to'lanadigan haq), **chibik puli** (ommaviy ishlarda qatnashishdan ozod etilgani uchun to'lanadigan haq), **ruhoniylarga to'lanadigan haq.**

Ko'rinib turibdiki, mehnatkash xalq **18 ta** soliq va boshqa to'lovlar to'lagan. Hunarmandlar, tashqi savdo bilan shug'ullanuvchi savdogarlar, chorvadorlar **zakot** to'lashgan.

Bundan tashqari, mehnatkash xalq tinkasini qurituvchi quyidagi bir qancha majburiyatlarni ham o'taganlar:

1. Begar – rasman **12 kunlik** davlat majburiyati; unga ko'ra, qishloqning har bir xonadonidan **bir kishidan** odamlarni to'plashardi. Ular har yili *turli qurilish ishlarida, kanal qazishda, yo'llarni tuzatishda, xon saroylari qurilishida* ishlardilar. Begarning muddati 12 kun deb belgilangan bo'lsa-da, aslida u **bir oy, undan ko'proqqa ham** cho'zilardi. **2. Qazu** – butun qishloq aholisini katta va kichik kanallarni tozalashga safarbar etish majburiyati. **3. Ichki va obxo'ra qazu** – har yili kanallarning suv taqsimlagichini tozalash majburiyati. **4. Hachi** – himoya dambalari qurish va ularni mustahkamlashda qatnashish majburiyati. **5. Otlanuv** – xon ovida qatnashish uchun lashkarlikka kelish. Sug'orish tizimi bilan bog'liq majburiyatlar oddiy mehnatkash xalq yelkasidagi og'ir yuk edi.

14.4. XIVA XONLIGIDA SHAHARLAR HAYOTI

Shaharlar hayotining umumiy manzarasi. XVIII asr oxiriga kelib shaharlar hayotida uzoq davom etgan tushkunlik holati barham topdi. XVIII asr 2-yarmi – XIX asr boshlarida katta ko'lamdagi sug'orish inshootlarining tiklanishi hamda yangilarining bunyod etilishi ishlab chiqa-

ruvchi kuchlarning o'sishiga asos bo'ldi. Bu hodisa, o'z navbatida, shaharlarda hunarmandchilik, ichki va tashqi savdoning o'sishiga olib keldi.

Biroq bu o'sishni Yevropa davlatlari iqtisodiyoti taraqqiyoti bilan aslo tenglashtirib bo'lmadi. Bu davr G'arbiy Yevropa davlatlari hayotida tub sifat o'zgarishlar davom etayotgan davr edi. Chunonchi, **Buyuk Britaniya**da boshlangan **sanoat to'ntarishi** Yevropaning boshqa ilg'or davlatlariga ham yoyilgan, **XIX asr o'rtalariga** kelganda esa u nihoyasiga yetayotgandi. Binobarin, Yevropa davlatlarida kapitalistik munosabatlar gurkirab rivojlanayotgandi. O'rta Osiyo xonliklarida, jumladan, Xiva xonligi jamiyati hayotida hamon o'rta asr yer egaligi munosabatlari hukmron edi.

Me'morchilik. **XVIII asr oxirida Muhammad Amin** hukmronligi davridan boshlab birmuncha siyosiy barqarorlik o'rnatildi. Bu omil Xiva shahrining holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Chunonchi, **1782-yilga** kelib Xiva shahrida qayta tiklash ishlari tugallandi. Qayta tiklash ishlari-dan tashqari yangi me'moriy obidalar ham qurildi. Masalan, **1765-yili Sherg'ozixon** va **Muhammad Amin** madrasalari bunyod etildi.

XIX asr boshlarida Xiva xonligi poytaxti yirik qurilish maydoniga aylandi. Xon farmoyishi bilan karvonsaroy, usti yopiq bozor va ular oralig'ida **1834-yili Ollohqulixon madrasasi** qurilishi tugallandi.

1842-yili Muhammad Yoqub mehtar rahbarligida Xiva atrofida **6 km** uzunlikdagi mustahkam shahar-qal'a devori va uning darvozasi qurib tugallandi. Natijada xonning shahar tashqarisidagi **2 saroyi** ham shahar ichiga kirdi. O'sha paytdan shahar hududining bu qismi **Dishan qal'a** – Tashqi shahar (qal'a) deb nomlana boshlangan. Xivaning kichik halqali qal'a-devori bilan o'ralgan qismi **Ichan qal'a** – Ichki shahar (qal'a) deb atalgan.

Xivada **XIX asr 1-yarmiga** kelganda jami **2 xon saroyi, 17 masjid, 22 madrasa** mavjud bo'lgan.

Ichan qal'a bobolarimizdan qolgan O'rta Osiyodagi yirik va noyob me'moriy yodgorlikdir. U **ming gumbaz shahri** nomi bilan mashhur. Ichan qal'a Xiva shahrining ichki qal'a (shahriston) qismidir.

Ichan qal'a. Ichan qal'a Dishan qal'adan devor bilan ajralib turadi. Unga **Bog'cha, Polvon, Tosh** va **Ota** deb nomlangan **to'rtta** darvoza orqali kirilgan. Xorazm o'lkasi me'morchiligining ajoyib obidalari – madrasa, masjid, saroy va minoralar Ichan qal'ada joylashgan.

Mazkur asrlar davomida Ota darvozadan Polvon darvozagacha katta yo'l o'tkazildi.

XVIII asr oxirida Juma masjid qayta qurildi va uning yonida baland minora ham qad ko'tardi.

1840 – 1842-yillarda ikki qavatli Qutlug' Murod Inoq madrasasiga qaratib tim va toqilar qurildi.

Muhammad Rahimxon, Olohqulixon va Muhammad Aminxon hukmronliklari davrida Ichan qal'ada keng ko'lamli yaratuvchilik ishlari amalga oshirildi. Muhtasham saroy, madrasa, maqbaralar barpo etildi. Ko'hna arkdagi saroy qurilishi tugallandi. Yangi va katta **Toshhovli** saroyi qurildi. Polvon darvozaga yaqin qo'rg'on devorining bir qismi buzilib, o'rniga *Olohqulixon karvonsaroyi, madrasasi va timi* qurildi.

Shuningdek, ajoyib me'morchilik namunasi **Pahlavon Mahmud maqbarasi** bunyod etildi. Bundan tashqari, **Arab Muhammadxon** va **Musa To'ra** madrasalari ham shu davrda qad ko'tardi.

Muhammad Aminxon esa Ichan qal'aning **g'arbiy** qismidagi Ko'hna ark yoniga **Katta minor** nomi bilan mashhur bo'lgan minorani qurdirdi.

Ichan qal'ani bunyod etishda Xiva me'morlari O'rta Osiyoda qadimdan davom etib kelayotgan an'ana – inshootlarni **ro'parama-ro'para qurish** usulidan foydalanishgan. Bu usul «**qo'sh**» deb ataladi.

Ichan qal'ani bunyod etishda, bundan tashqari, binolarni alohida ansambl holida qurish an'analriga ham amal qilingan. Masalan, Polvon darvozasi oldidagi bir necha masjid, madrasa, hammom, toqi, karvonsaroy va xon saroyi ana shunday o'ziga xos ansamblni tashkil etadi. *1990-yili Ichan qal'a Butunjahon yodgorliklari ro'yxatiga kiritilgan va muzeyga aylantirilgan.*

Dishan qal'a. Dishan – Tashqi qal'a Xiva shahrining rabod qismi hisoblanadi. **1842-yili** Xiva xoni **Olohqulixon** Xiva shahrini tashqiushmanlar hujumidan saqlash maqsadida shaharni uzunligi **6250 metr**, balandligi **7 – 8 metr**, devorining qalinligi esa **5 – 6 metr** bo'lgan devor bilan o'ratgan.

Ichan qal'ada **4 darvoza** bo'lsa, Dishan qal'a **10 darvozali** bo'lgan. Dishan qal'aning ko'chalari Ichan qal'aning ko'chalari davomi tarzida qurilgan. Shaharning tim va savdo rastalari Dishan qal'ada joylashtirilgan.

Hunarmandchilik. **XVIII asr 2-yarmi** va **XIX asr 1-yarmida** ham avvalgi asrlarda mavjud bo'lgan hunarmandchilikning har xil turlari yanada rivojlandi. Me'morchilikning yuksalishi kulolchilikda ham o'z ifodasini topdi. Kulolar faqat alohida-alohida buyumlar tayyorlabgina qolmasdan, bir necha yuzlab lagan, tovoq va kosalardan iborat butun bir to'y marosimini o'tkazishga yetadigan **to'y majmualarini** ham tayyorlaganlar. Alohida tantanalar uchun maxsus **to'y** va **podshoyi** tovoqlar ham tayyorlangan.

XIX asrning 30 – 40-yillariga oid manbalarda Xivada zargarlik hunari mahorati yetakchi hunarlar qatorida tilga olib o'tilgan. Xivaning bosh taqinchog'i – **jig'a** O'rta Osiyoning boshqa mintaqalariga ham keng tarqalgan. *Isirg'alar firuza va marjonlar, bilaguzuklar esa toshlar bilan bezatilgan*. Bilaguzuklar har birining og'irligi **300 gramm**gacha bo'lgan. Xiva shahrida hunarmandchilikning yog'och o'ymakorligi, badiiy to'qimachilik, gilamchilik, kashtachilik, naqqoshlik kabi o'nlab turlari ham mavjud bo'lgan.

XIX asrda Xiva yog'och o'ymakorligi maktabi xonlikda oldingi o'rinda turadi. U o'z badiiy yuksakligi bilan ajralib turardi. Bu o'rinda Ollohqulixon saroyidagi Toshhovli ayvon ustunlari majmuyi o'zining ko'rkamligi bilan ajralib turadi.

XIX asr o'rtalarida o'ymakori eshik va ustunlar ustasi **Polvon Abdusattor o'g'lining** nomi, ayniqsa, shuhrat qozondi.

Xiva shahri ayni paytda **XX asr boshlarigacha** xonlikda yagona **shoyi to'qish markazi** bo'lib qoldi. Hozirgi davrda ham gilam ustida ishlayotgan rassomlar **XIX asrning 1-yarmida** yuksak darajada bo'lgan Xorazm amaliy bezagi va san'ati an'analari tayanadilar.

XIX asrda Xivada matoga gul bosish san'ati o'zining kulrang uyg'unligi va mayda gullari bilan O'rta Osiyoning boshqa gul bosish markazlaridan farq qilib turadi.

14.5. XIVA XONLIGI TARIXI BO'YICHA MANBALAR

Arxiv hujjatlari. Mana siz Xiva xonligining XVI – XIX asr 1-yarmi tarixi bo'yicha ma'lumotlar, birinchi navbatda, tarixiy hujjatlarni o'rganish natijasida to'plangan. Arxiv hujjatlari bugungi avlodni o'tmish tarixi bilan tanishtirishda beqiyos ahamiyatga ega. Olimlar u manbalarni o'rganadilar, sharhlaydilar va shu orqali o'tmish tarixini tiklaydilar. Xiva xonlari arxivi hujjatlari Rossiya xonlikni bosib olgach, **1873-yili, Peterburgga** olib ketilgan. Keyinchalik ular olimlar tomonidan topilib o'rganilgan va sharhlangan.

Mahalliy tarixchilarning Xiva xonligi tarixi to'g'risidagi asarlari. **XVII asrda** yashagan **Hasanbek Rumluning «Eng go'zal tarix»** asari **XVI asr 1-yarmidagi** Xiva tarixiga bag'ishlangan. Xiva xoni, tarixchi olim **Abulg'oz Bahodirxonning (1603 – 1664) «Shajarayi turk»** asari, ayniqsa, katta ahamiyatga ega. Unda juda katta tarixiy faktlar to'plangan. Asar turkiy qabilalar shajarasi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Shuningdek, kitobxonni Xiva va xivaliklar, shuningdek, Abulg'ozning

ham o'zaro urushlar oqibatida parchalanib ketgan davlatni birlashtirish yo'lida olib borgan shiddatli kurashi bilan ham tanishtiradi. Asarning **1512 – 1663-yillar** oralig'idagi Xiva ijtimoiy-siyosiy tarixiga, Xiva – Buxoro munosabatlariga bag'ishlangan **IX bob** tarix fani uchun, ayniqsa, katta ahamiyatga ega.

Mahalliy mualliflar orasida Munis va Ogahiyning tarixiy asarlari ham tarix uchun muhim manba hisoblanadi. **Munisning «Firdavs ul-iqbol»** deb ataluvchi tarixiy asari **1806-yili** **Eltuzarxonning** topshirig'i bilan yozilgan. Asar Xivaning **XVI asrdan 1812-yilgacha** bo'lgan tarixini qamrab olgan. Munis vafot etgach, xonlik tarixini yozish ishini **Ogahiy** davom ettirgan. U bitgan tarixiy asar **«Shohidi iqbol»** deb atalib, o'zida **1872-yilgacha** bo'lgan tarixni aks ettiradi. **Xudoyberdi Avaz Muhammadning 1831 – 1832-yillarda** yozilgan **«Dili g'aroyib»** asari ham Xiva xonligi, uning shaharlari haqida muhim ma'lumotlar beradi. Xiva xonligining **1872 – 1911-yillarda** tarixini Xiva xoni **Asfandiyorxonning** topshirig'i bilan **1912-yili** **Yusufbek Bayoniy** yaratgan.

Xiva tarixi bo'yicha rossiyalik mualliflarning asarlari. **1725-yili** Xivaga Rossiya elchisi bo'lib kelgan **Florio Beneveni** esdaliklarida ilmiy jihatdan muhim ma'lumotlar yozib qoldirilgan. **1793 – 1794-yillarda** Orenburgdan Xivaga **oftalmolog vrach Blankennagel** taklif etilgan. U xonning ko'zi oqiz bo'lib qolgan amakisini davolagan. U yozib qoldirgan esdalik ma'lumotlar juda qimmatli edi.

Rossiya elchisi sifatida Xiva xonligiga **1819-yili** kelgan **N.I.Muravyov** ham yozib qoldirgan esdaliklar eng qimmatli manbalar qatorida turadi. **«Esdaliklar»** Xiva to'g'risida, qadimiy obidalar, davlat boshqaruvi tizimi, hunarmandchilik va savdo-sotiq to'g'risida batafsil ma'lumotlardan iborat. Shuning uchun bu kitob fransuz va nemis tillariga ham tarjima qilindi. Muallif asarida o'zbek xalqiga xos xususiyatlar haqida to'xtalib, o'zbeklarni *«aql-idrokli, suhbatlari yoqimli va o'tkir, qat'iyatli, matonatli, urf-odati oddiy, yolg'on va aldovdan nafratlanuvchi, harbiy ishda hormay-tolmaydigan mard va jasur kishilar»* deb ta'riflagan ham edi. N.I.Muravyov o'z fikrini davom ettirib yana quyidagilarni qayd etgan: *«Xiva shahri keng maydonda bog'-rog' bilan o'ralgan. Atrofi esa devor bilan o'ralgan hamda Amudaryodan suv quvuri o'tkazilgan. Xiva aholisi o'zining mash'aaqatli mehnati bilan cho'l-u biyobonni hosildor o'lkaga aylantirgan. Atrof hammasi ekinzor maydon. Bug'doyzor, sholipoya, uzumzor va shirin-shakar bog'. Chorvachilik ham rivojlangan».*

1842-yili Xiva va Rossiya o'rtasida «Majburiyatlar akti» shartnomasining imzolanishiga erishgan elchi **G.Danilevskiy** o'zi bilan Xivaga

kelgan tabiatshunos olim **R.Baziner** bilan birgalikda «**Xiva va xonlikning boshqa shaharlari hamda qishloqlari, savdo-sotig'i va sanoati**» nomli asar yozib qoldirganlar.

1858-yili Xiva va Buxoroga yuborilgan diplomatik missiya rahbari **N.Ignatyev** yozib qoldirgan esdaliklar ham Xiva-tarixi bo'yicha muhim manba hisoblanadi.

Taniqli sharqshunos olim **N.Vasilevskiyning** «**O'zbeklar Xorazmda**», «**Inoqlar hukmdorligi**» va «**Qo'ng'iro't sulolasi**» asarlari Xiva xonligining XVI asr va undan keyingi asrlar tarixiga bag'ishlangan.

Bundan tashqari, Xiva bilan Rossiyaning **XVIII – XIX asrlardagi** o'zaro aloqalari yana bir sharqshunos olim **S.Jukovskiyning** «**Rossiyaning keyingi 300 yilda Buxoro va Xiva bilan aloqasi**» asarida o'z ifodasini topgan.

Yevropa savvohlari va olimlari yozib qoldirgan manbalar. Yevropa mamlakatlari sayyohlari va olimlari yozib qoldirgan asarlar ichida ingliz savdo va diplomatiya vakili **A.Jenkinsonning** esdaliklari Xiva xonligining **XVI asr** tarixi haqida muhim ma'lumot beradi. Jenkinson esdaliklari «**Jenkinsonning Xiva va Buxoro sayohati**» deb nomlangan. Yevropa sayyohlari ichida taniqli venger sharqshunos olimi **A.Vamberi** yozib qoldirgan «**O'rta Osiyo bo'ylab sayohat**» deb ataluvchi asar Xiva tarixi bo'yicha ham eng qimmatli manbalardan hisoblanadi. Uning esdaliklari o'zbek tilida ham chop etilgan.

O'zbekiston olimlarining Xiva xonligi tarixiga oid asarlari. O'zbekiston olimlari ham Xiva xonligi tarixini o'rganish ishiga katta hissa qo'shganlar. Ular orasida akademik **I.Mo'minov** boshchiligida yaratilgan «**Xorazmning qadimgi davrdan hozirgi kungacha bo'lgan tarixi**» (1976-yil) alohida qimmatga ega.

Xorazmning eng qadimgi davrlaridan to hozirgi kungacha, shu jumladan, **XVI – XIX asrlar 1-yarmi** tarixi haqida Xiva shahrining 2500 yilligi yubileyi munosabati bilan chop etilgan «**Xiva ming gumbaz shahri**» kitobi ham tarixiy faktlarga juda boy asardir (1997-yil). **1962-yili** Xiva xonlari arxivi **Toshkent** shahriga olib kelingan va **O'zbekiston markaziy davlat arxivida** saqlanmoqda.

15-BOB. XVI – XIX ASRNING 1-YARMIDA QORAQALPOQLAR

15.1. QORAQALPOQ XALQINING SHAKLLANISHI VA SIYOSIY HAYOTI

Qoraqalpoqlarning xalq sifatida shakllanishi tarixidan. Tarixiy manbalarda hozirgi Qoraqalpog'iston hududida odamlar **neolit** davridayoq yashaganligi qayd etiladi. Qadimgi tarixiy yodgorliklardan bo'lmish **Doro I** (mil. avv. 522 – 468-yillarda podsholik qilgan) qabri ustidagi toshlariga **mil. avv. V asrda** mixxat bilan o'yib yozilgan bitiklarda Orolbo'yi va Sirdaryoning quyi oqimida yashagan aholi «**saka tigraxauda**» (cho'qqi qalpoqli saklar) deb atalgan.

Milodiy II – VIII asrlarda Orol bo'yi dashtlariga bir qator turkiy qabilalar kirib kelib joylashganlar. Mahalliy aholining kirib kelgan qabilalar bilan qo'shilishi natijasida Orolbo'yida **bijanaklar** va **o'g'uzlar** shakllangan. Bijanaklar negizida **VIII – X asrlarda** qoraqalpoqlarning xalq sifatida shakllanish jarayoni boshlangan.

X asr boshlarida bijanaklarning bir qismi **Volga ortiga, Janubiy Rus dashtlariga** ko'chib o'tishga majbur bo'lganlar. Bunga o'g'uzlar va qipchoqlarning siquvi, tazyiqi sabab bo'lgan.

XII asr rus yilnomalarida «**chyorniye klobuki**», mo'g'ullar tarixida «**qora malaqayli**», sharq manbalarida esa «**qora bo'rkli**» deb atalgan qavm haqida ma'lumotlar bor. Bu nomlar qoraqalpoqlarga tegishlidir. «**Qoraqalpoq**» so'zi qoraqalpoqlilar so'zidan kelib chiqqan.

Oltin O'rda zaiflashgach, uning tarkibidan qator mustaqil davlatlar ajralib chiqqan. Bu davlatlarning biri – **XIV asr oxirida** tashkil topgan **No'g'ay (Mang'it) xonligi** edi. Uning chegarasi – *Volga daryosidan Irtish daryosigacha, Kaspiy va Orol dengizi bo'ylaridan Kama daryosigacha* bo'lgan hududlarni o'z ichiga olgan.

Binobarin, qoraqalpoqlar ko'chib borib joylashgan hududlar **XV – XVI asrlarda** No'g'ay xonligi hududiga kirgan. No'g'ay va qoraqalpoq xalqlari o'zaro siyosiy hamkorlikda, birlashmada yashaganlar.

No'g'ay tili tarkibi, fonetikasi va grammatik qurilishi jihatidan qoraqalpoq tiliga juda yaqin. Shu tariqa **XVI asrga** kelib bir necha urug'lardan iborat qoraqalpoq xalqining shakllanish jarayoni nihoyasiga yetgan. Bu xalq **olti** qabila (**xitoy, qipchoq, kenagas, mang'it, qo'ng'iroq** va **mo'yten**) negizida shakllangan.

Qoraqalpoq xonligining tashkil topishi. Qoraqalpoq davlatchiligi no'g'ay (mang'it)lar yetakchisi **Idigu** (Edigey) boshchiligida **XIV asr oxir-**

larida tashkil etilgan No'g'ay xonligi (O'rdasi)dan boshlanadi. **1419-yili** Idigu o'dirilgach, taxt uchun kurash kuchayib, xonlik kuchsizlanadi.

XVI asrning 2-yarmida No'g'ay xonligi **3 qismga** – **Olti ul o'rdasi, Kichik o'rda** va **Katta o'rdaga** bo'linib ketgan.

XVII asr boshlarida no'g'aylar Volga va Yoyiq daryolari bo'ylariga bostirib kelgan **jung'orlar** (qalmoqlar) tomonidan tor-mor etiladi. No'g'aylar **Qrimga** ko'chib ketishga majbur bo'lganlar. Ularning Olti ul o'rdasi tarkibiga kiruvchi qoraqalpoqlar esa **Orol** va **Sirdaryo** bo'ylariga kelib o'rtnashadilar.

Qoraqalpoqlar ijtimoiy hayotida **biylar** va **botirlar** (harbiylar boshlig'i) muhim o'rin tutganlar. Biylar qoraqalpoq urug'lariga boshchilik qilganlar hamda ularning ichki huquqiy va xo'jalik ishlariga doir muam-molarni hal qilganlar. Shuningdek, biylar qo'shni xalqlar bilan munosabatlarda o'z urug'i yoki qabilasi nomidan vakil sifatida qatnashganlar. **XVI – XVII asrlarda** qoraqalpoqlar yo **Buxoro xonligiga**, yo **Qozoq xonlariga** tobe bo'lganlar.

XVIII asr boshlariga kelib Sirdaryo bo'yida yashovchi qoraqalpoqlar birlashishga harakat qilganlar. Ularning birlashish jarayonida **Sig'noq** singari qadimiy qo'rg'on-shaharlar tayanch bo'lgan. Qoraqalpoqlar-ning birlashuvida **Kuchukxon, Taburchak** va **G'oyib sultonlar** muhim rol o'ynaganlar. Buning natijasi **1714-yili** Sirdaryobo'yi qoraqalpoqlari o'z yetakchilari **Eshmuhammad** (Eshimxon) boshchiligida davlatga – **Qoraqalpoq xonligiga** birlashtirilgan. Bu davlat *Sirdaryoning quyi oqimi, Volga bo'ylari jung'orlari, Boshqirt ulusi va Kichik juz qozoq xonliklari* bilan chegaradosh edi.

1723-yili jung'orlar bostirib kelib, Sirdaryoning o'rta qismini egal-lagach, qoraqalpoqlar yana ko'chishga majbur bo'ladilar. Ko'chish oqibatida qoraqalpoqlar ikkiga bo'linib ketdilar, bir guruhi Sirdaryoning yuqori oqimi – Toshkent tomonga, ikkinchi guruhi Sirdaryoning quyi oqimiga borib joylashdilar. Shu tariqa qoraqalpoqlar shartli ravishda **«yuqori qoraqalpoqlar»**, **«quyi qoraqalpoqlar»**ga bo'linib ketdi. Quyi qoraqalpoqlar Sirdaryo bilan Amudaryo o'rtasidagi bo'sh yotgan yerlar-ga ham o'rtnashib, bu yerlarga **Quvondaryo**dan suv chiqarib, dehqon-chilik bilan shug'ullandilar.

Qoraqalpoq va Rossiya munosabatlari. Qoraqalpoqlar Rossiya bi-lan munosabatlar o'rnatishga harakat qilgan. Bunday yaqinlashishga bir qator omillar sabab bo'lgandi. Birinchidan, Rossiya bilan savdo-tijo-rat ishlarini yo'lga qo'yishdan manfaatdorlik, ikkinchidan, jung'orlarning tinimsiz hujumlaridan himoyalaniş zarurati sabab bo'ldi.

1726-yili qozoq xoni **Abulxayrxon Peterburgga** o'z elchilarini jo'natgan. Uning tarkibida qoraqalpoq vakillari ham bor edi.

Bunga javoban 1731-yili Rossiya o'z elchisi **M.Tevkelevni** Abulxayrxon huzuriga jo'natadi. Muzokaralar natijasida ham Kichik juz, ham Quyi qoraqalpoqlar Rossiya fuqaroligiga qabul qilinadi. Ayni paytda, qoraqalpoqlarning Rossiyaqa emas, Kichik juz xonligiga yasoq to'lashi tan olindi. Qoraqalpoqlarning Rossiya imperiyasi fuqaroligiga qabul qilinishi ularni Eron hukmdori **Nodirshoh** hujumidan saqlab qoldi.

Qoraqalpoq va Xiva munosabatlari. Qoraqalpoqlarning asosiy qismi notinch og'ir yillarda Amu va Sirdaryo oralig'idagi bo'sh yotgan yerlarga, Yangidaryo va Quvondaryo bo'ylariga ko'chib kelib yashardilar. Bu yerlar Xiva xonligiga chegara hududlar edi. Bu yangi yerlar qoraqalpoq xalqining o'ta mashaqqatli mehnati evaziga o'zlashtirilgan. Tarixchi olimlar **Yangidaryo**da yaratilgan ajoyib sug'orish inshootlari tizimiga – bu qoraqalpoq xalqi qahramonona mehnatining ulug'vorligi xotirasidir deb baho berganlar.

Markaziy hokimiyat qoraqalpoqlarni bo'ysundirmasdan turib orollik o'zbeklarni itoat ettira olmasligini yaxshi tushungan. Bungacha ham Xiva xonligi Orolbo'yi o'zbeklari bilan qo'shni yashayotgan qoraqalpoqlarni bo'ysundirishga bir necha bor uringandi. Chunonchi, 1715-yili **Sherg'ozixon** shunday harakat qilgandi. Biroq u o'z maqsadiga erisholmagan. Faqatgina 1735-yili **Elbarsxon** davrida Orolbo'yi o'zbeklari va qoraqalpoqlar Xiva xonligi hokimiyatini tan olganlar.

Muhammad Amin inoq davrida ayrim qoraqalpoq qabilalari ixtiyoriy ravishda Xiva xonligi qaramog'iga o'ta boshlaganlar. Bunga qabila biylarining o'z shaxsiy hokimiyatlarini shu yo'l bilan saqlab qolishga intilishlari sabab bo'lgandi.

1809-yili *Amudaryo, Quvondaryo va Orol dengizi atrofida* yashovchi qoraqalpoqlar xonlikka bo'ysundirildi. 1810 – 1811-yillarda esa *Yangidaryo atrofida* yashovchi qoraqalpoqlar ham tobe etildi. Shu tariqa qoraqalpoqlarni Xiva xonligiga bo'ysundirish nihoyasiga yetkazildi.

15.2. QORAQALPOQLARNING IJTIMOY-IQTISODIY HAYOTI

ijtimoiy ahvoli. Qoraqalpoqlar ijtimoiy hayotida urug'chilik, qabila-chilik munosabatlari, aholining tabaqalarga bo'linishi ancha kuchli edi. Har bir urug' yoki qabilaga **biylar** boshchilik qilardi. Harbiy qismlarni **botirlar** boshqarardi. Aholi orasida **ruhoniylar, shayxlar, xo'jalarning** o'zni ham katta edi. **Ovul** boshlang'ich ma'muriy bo'g'in bo'lib, ular-

ning butun hayotiga **Oqsoqollar kengashi** rahbarlik qilardi. Shuningdek, qoraqalpoqlarda **yuzboshi, mirobboshi, qozi, rais** kabi ma'muriy mansablar ham bor edi. Mirob suv taqsimlovchi hisoblangan.

Biylik lavozimiga ilgarilari urug' yig'inlarida saylangan bo'lsa, qoraqalpoqlar Xiva xonligiga bo'sundirilgach, xon tomonidan tayinlanadigan bo'ldi. Xon tomonidan tayinlangan biyga boshqa biylar bo'sungan. Amudaryoning so'l tomonidagi **Qo'ng'iro't**, o'ng sohilidagi **Chimboy** qoraqalpoqlarning bosh ma'muriy markaziga aylanadi.

Dehqonchilik, chorvachilik, baliqchilik. Qoraqalpoqlar qadimdan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanib kelganlar. «**Qirq qiz**» dostonida qoraqalpoqlarning yerlar o'zlashtirib, suv inshootlari qurib, yer haydab g'alla yetishtirganligi, bog'lar yaratganligi haqida ma'lumotlar berilgan.

Qoraqalpoqlar Orol bo'ylarida, Sirdaryo va Amudaryo oralig'idagi yerlarda dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Bug'doy, arpa, tariq va boshqa ekinlar ekib, mo'l hosil olganlar. Yangi (Jana)daryo va Quvondaryo havzalarida qoraqalpoqlar tomonidan barpo etilgan kanal va sug'orish inshootlari xo'jalikda dehqonchilik tarmog'ining yetakchi o'rinda turganligidan guvohlik beradi. **XVIII asr oxirlarida** Amudaryo quyi tarmoqlarida **Qalliko'l, Kegayli, XIX asr o'rtalarida Chimboy, Qo'ng'iro't** dehqonchilik vohalari vujudga keldi. Dehqonchilikda omoch, mola, ketmon, belkurak, o'roq kabi mehnat quollaridan foydalanilgan.

Hunarmandchilik va savdo. Qoraqalpoqlar hayotida temirchilik, duradgorlik, kigiz bosuvchilik, to'quvchilik, bo'yoqchilik, kulolchilik, zargarlik kabi hunarmandchilik tarmoqlari rivojlanib boradi.

Savdo-sotiq ishlari ham rivojlanib bordi. Shaharlarda do'konlar, karvonsaroylar qurildi. Dehqon va chorvadorlar shaharlarda g'alla, chorva mollari, baliq sotardi. **Xo'jayli, Qo'ng'iro't, Mang'it, Chimboy** shaharlari yirik savdo markazlariga aylanadi. Bozorlarda qoraqalpoq savdo ahli Sharq va G'arb mamlakatlari savdogarlari bilan muloqotda bo'lardilar. Sharqdan G'arbg boruvchi savdogarlar uchun qoraqalpoqlar tayyorlagan tuzlangan baliq mahsulotlari xaridorgir edi.

Soliq va maiburiyatlar. Dehqonlardan **salg'ut** (yer) solig'i, chorvadorlardan **zakot** solig'i, aholidan ruhoniylar uchun **usur** solig'i olinardi. Soliq miqdorini xon amaldorlari belgilardi. Yer solig'i butun qabila yoki urug'ga bir yo'la solinardi. Oqibatda soliqning ko'p qismi kambag'allar bo'yniga tushardi. Bunday tartibdan boy tabaqalar foydalanardi. Biy va amaldorlar ham go'yo o'z xarajatlarini qoplash uchun xalqdan qo'shim-

cha soliqlar undirardilar. Harbiy xavf yuz berganda xalqdan «qozon» (xo'jalik) solig'i undirilardi, yigitlar majburiy harbiy xizmatga chaqirildirdi.

Oydo'stbiy boshchiligidagi qo'zg'olon. 1827-yili Xiva xonligi zulmiga qarshi qoraqalpoqlar qo'zg'olon ko'taradi. Qo'zg'olonga qoraqalpoqlar biyi **Oydo'stbiy** boshchilik qiladi. **1827-yil 25-iyul** kuni Xiva xoni **Ollohqulixon** Oydo'stbiy boshliq qo'zg'olonchilarni bartaraf etish uchun maxsus qo'shin to'plab, unga **Muhammad Nazarbiy inoqni** qo'mondon etib tayinlaydi va **Xo'jayli** shahriga jo'natadi. Askarlar shahar atrofiga kelib o'rinashadilar.

Oydo'stbiy qoraqalpoq biylarini to'plab Orol dengizi bo'yida maslahat uyushtiradi. Yig'ilganlar maslahati bilan qoraqalpoq ovullariga otliq choparlar jo'natilib, shunday buyruq beriladi: «*Hamma bola-chaqasi bilan qo'zg'olonga yig'ilib. Kimda-kim bosh tortsa – u dushman hisoblanadi*». Qoraqalpoqlar yig'ilib, qulay yerda xandaq qazib, shox-shabbalar va aravalar bilan mudofaa to'sig'i qurishgan. **29-iyulda** Oydo'stbiy o'zining ikki o'g'li **Rizo** va **To'rani** **300 botirga** bosh qilib, **Qo'ng'irotda** qo'rg'oniga chopovulga yuboradi. Qo'ng'irotda hokimi **Muhammad Ya'qub mushrif** qo'rg'on mudofaasini uyushtiradi. Urush peshingacha davom etgan. Oydo'stbiy askarlarining bir qanchasi urushda nobud bo'lgan. Ba'zilari dengiz tomon qochgan. Rizo ham, To'ra ham bor imkoniyatni ishga sol-salar ham yengiladilar.

Oydo'stbiy Qo'ng'irotda odamlarining yengilganini eshitib o'ziga yaqin odamlari bilan **Sori o'tovni** tashlab ketishga majbur bo'ladi va Qo'qon tarafga qarab yo'l oladi. Muhammad Nazar inoq bundan xabar topib Oydo'stbiyning odamlari ketidan sara qo'shin jo'natadi. Qo'shin **ikki kun** deganda **Chirikrabort** mavzeyida Oydo'stbiyning odamlarini qurshab oladilar. Xon askarlari hujumga o'tib, qo'zg'olonchilarni tor-mor qilib, Oydo'stbiyning boshini olib, Xiva xoni huzuriga keltirganlar. Bu ishda faol ishtirok etganlar xon tomonidan taqdirlanganlar Xiva tarixchisi va shoiri **Munis** Oydo'stbiy o'limiga bag'ishlab marsiya yozgan. **XIX asrning 50-yillarida** Qo'ng'irotda **ikki marta** qo'zg'olon ko'tarildi. Qo'zg'olon bostirilsa-da, xalqning zulmga qarshi nafrati kuchayib bordi.

15.3. QORAQALPOQ XALQI MADANIYATI

Turmush tarzi. Qoraqalpoqlar uzoq yillar davomida ko'chmanchilik turmush tarzidan o'troqlikka o'tish jarayonini boshidan kechirdilar. Aholining asosiy qismi o'tov va paxsa uylardan iborat ovullarda yashardi.

Keyinchalik qo'rg'on (qal'a) va shaharlar vujudga keladi. Qo'rg'onlarning to'rt tomoni devor yoki baland tepalar bilan o'rab olinardi.

Islom dini qoraqalpoqlarning rasmiy dini edi. Aholi orasida turli yo'nalishdagi tasavvuf tariqatlari keng tarqalgandi. Eshon, pir, avliyo, valiy nomlari bilan ataluvchi mutasavviflar insonni ruhiy va axloqiy komillikka da'vat etardilar. Ayrim tariqatchilar tomonidan turmush tashvishlaridan voz kechishni, kambag'allikka qanoat qilishni, o'z ixtiyorini pirga topshirishni targ'ib etish hollari ham kuzatilardi.

Shaharlar. Qoraqalpoqlar **Qo'ng'iro't, Chimboy, Xo'jayli** kabi yirik shaharlarni bunyod etganlar. Shulardan Qo'ng'iro't va Chimboy qoraqalpoqlarning ma'muriy markazlari bo'lgan. **XVII asr oxiri – XVIII asr boshlarida** barpo etilgan.

Xo'jayli shahri Orol va Xiva oralig'idagi savdo markazi bo'lib, **boj-xona** shu shaharda joylashgan. Shaharlar og'ir mehnat evaziga baland devorlar bilan o'rab olingan, shahar ichkarisida ko'rkam binolar, saroylar barpo etilgan. **Janaqal'a, Oydo'stqal'a, Ernazarqal'a, Ko'ko'zakqal'a, Eshonqal'a** kabi qal'a shaklida qurilgan shaharlar qoraqalpoq xalqi tomonidan yaratilgan me'morchilik madaniyati yodgorliklari hisoblanadi.

Shaharlarda XIX asr boshlarida 318 maktab, Qoraqum eshon, Qalila oxun, Egambergan oxun, Oyimbet eshon mavzalarida, Eshonqal'ada madrasalar mavjud bo'lgan. Hunarmandlar **12 – 13 yoshli** bolalarni shogirdlikka qabul qilib, ularga hunar sirlarini o'rgatganlar. Qoraqalpoq yoshlari Xiva va Buxoro madrasalarida ham ta'lim olganlar.

Folklor. Qoraqalpoqlarning xalq og'zaki ijodi juda boy. Qoraqalpoq folklor namunalari **20 jildligining** nashr etilgani fikrimizning dalilidir. Ular so'z ustalari bo'lgan chechanlarni, baxshi (jirov)larini sevadilar. El oqsoqollari, rahbarlari yonidan qissaxonlar arimag'an.

O'zbeklarning Afandisi kabi qoraqalpoqlarning qiziqchisi – **O'mirbek laqqisi** bor.

Qoraqalpoqlarning qahramonlik dostonlari qadimdan ma'lum. Ulardan **«Qirq qiz», «Alpomis», «Qo'blan», «Mastposhsho», «Edigey»** dostonlarida qoraqalpoqlarning voqealarga boy tarixi kuylanadi. Masalan, **«Edigey»** dostonida **Amir Temur, To'xtamish** faoliyati bilan bog'liq voqealar bayon etilsa, **«Qirq qiz»**da qoraqalpoq xalqining **XVIII asrda jung'or qalmoqlariga** qarshi ozodlik kurashi, Xorazm xalqining Eron shohi **Nodirshohga** qarshi kurashi o'z badiiy ifodasini topgan.

Qoraqalpoqlarning xalq qo'shiqlarida el-yurt yo'l boshchilari, qahramonlari **Maman botir, Esangeldi mahram, Oydo'stbiy, Ernazarbiylar** ulug'lanadi.

Qozoq ma'rifatparvar olimi **Cho'qon Valixonovning**: «Qoraqalpoqlar sahrodagi birinchi shoir ham qo'shiqchilardir, shundan keyin qirg'izlar va turkmanlar», – degan so'zlari bejiz aytilmagan.

Qoraqalpoq adabiyotida **XVII – XVIII asrlardagi** tarixiy voqealarni badiiy shaklda aks ettirgan «*Qirg'iz*» dostoni alohida o'rin tutadi. Bu asar qoraqalpoq xalq qahramonlik eposidir. Bu doston atoqliq xalq baxshisi (jirovi) **Qurbonboy baxshi Tojiboy o'g'lidan 1939 – 1940-yillarda** yozib olingan. Asar erksevarlik, vatanparvarlik va insonparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan. Asarning bosh qahramoni **Guloyim** o'zining **qirg nafar** dugonasi va o'z sevgilisi **Arslon** bilan birga Eron shohi **Nodirshoh** hamda jung'or xoni **Surtoyshi** hujumidan yurtini himoya qilishga o'tlanadi. Guloyim Xorazmni ozod qilib, u yerda qoraqalpoq, turkman, o'zbek va qozoq xalqlari vakillarini birlashtirgan davlat tuzadi. Asarda Guloyim bilan bir safda turib jang qilgan **Oltinoy, O'tbosgan, Arslon, Sarvinoz** kabilar timsolida mardlik, jasurlik, vatanparvarlik, insoniylik, ayni paytda, dushmanga nisbatan shafqatsizlik g'oyalari o'z ifodasini topgan.

15.4. XVIII – XIX ASRLARDA QORAQALPOQ ADABIYOTI RAVNAQI

Qoraqalpoq vozma adabiyoti. XVIII asrdan boshlab qoraqalpoq yozma adabiyoti shakllanadi va rivojlana bordi. XVIII – XIX asrning 1-yarmida qoraqalpoq adabiyotining ko'zga ko'ringan qator namoyandalari qalam tebratganlarkim, ularning nomlari bugungi kunda ham ardoqlanadi.

Ulardan biri **Jiyen Jirov (1730 – 1784)** edi. U mashhur baxshi sifatida kamol topdi. Ayni paytda, she'rlar ham bitdi. «**Hoy yigitlar, yigitlar**», «**Xayr endi, do'stlar**», «**Yuragimda ko'p dog'im**», «**Tuyani ber**» kabi she'rlarida jamiyatdagi nohaqliklarni tanqid qiladi. Jiyen Jirov hajviy she'rlar ustasi ham edi. U «**Hoy xonimiz, xonimiz**», «**Xon yonida to'ralar**» kabi hajviy she'rlarida hukmron tabaqalarning kirdikorlarini, xalqqa o'tkazgan jabr-zulmlarini fosh etadi.

Qoraqalpoqlar – erksevar xalq. Shuning uchun ular doimo o'z erki uchun ozodlik kurashi olib borganlar. Ma'lumki, qozoq xoni Abulxayr-ga qarshi olib borilgan urushda qoraqalpoqlar yengilib qolgandi. Bu mag'lubiyat natijasida ular azob-uqubatlarga duchor etilgan. Xususan, Sirdaryo bo'ylaridagi qoraqalpoqlar har yoqqa tarqab ketganlar. Ular-ning bir qismi **Toshkent atrofi** (Chirchiq bo'ylari)ga, boshqa bir

qismi esa Qizilqum orqali **Xorazm** (Orol dengizining janubiy sohillari) ga ko'chib ketganlar. Mana shu ko'chishlarning guvohi bo'lgan Jiyen Jirov «**Darbador el**» nomli doston yozib, qoraqalpoqlarning mashaqqatli davri tarixini bayon etgan. U «**Alpomis**», «**Qirq qiz**», «**Qo'blon**», «**Qurbonbek**» dostonlarini mahorat bilan kuylagan.

Qoraqalpoq adabiyotining ko'zga ko'ringan vakillaridan yana biri **Kunxo'ja ibrohim (1799 – 1880)** edi. Uning butun umri muhtojlikda o'tgan. Shoirning «**O'roqchilar**», «**Oq qamish**», «**Cho'ponlar**» kabi she'rlari xalq orasida keng tarqalgan bo'lib, ularda qoraqalpoq xalqining Xiva xonligi tobeligiga tushib qolgan davrdagi og'ir ahvoli, erksiz turmushi o'z ifodasini topgan. «**El bilan**», «**Boy bolasi**», «**Mening bolam**» she'rlarida esa hukmron tabaqalar kirdikorlarini fosh etadi. «**Unutmasman**» hamda «**Tuya ekansan**» she'rlarida u Xiva xoni ustidan kuladi.

Ajiniyoz. **Ajiniyoz Qo'siboy o'g'li (taxallusi Zevar) (1824 – 1878)** qoraqalpoq xalqining atoqli shoirlaridan biridir. **Mo'ynoq**dagi eski maktabda o'qigan. Keyin Xivadagi **Sherg'ozixon** madrasasida ilm olgan. Shoirning «**Bo'zatov**» dostonida qoraqalpoq xalqining boshqa yurtlarga ko'chib ketishga majbur etilganligi katta mahorat bilan tasvirlangan. Ajiniyoz shoirning «**Kerak**», «**Bo'ladi**», «**Bo'lmasa**», «**Yaxshi**», «**Yigitlar**» she'rlarida vatanparvarlik, insonparvarlik g'oyalari, falsafiy qarashlari ifodalangan. Ajiniyozni butun O'rta Osiyoga tanitgan «**Qiz Mengesh bilan aytishuv**» asari edi.

1999-yili Ajiniyoz tavalludining **175 yilligi** nishonlandi. **Nukus** shahrida Ajiniyoz maydoni barpo etildi va Ajiniyozga haykal o'rnatildi.

Berdaq. Qoraqalpoq xalqi adabiyoti uning asoschisi **Berdaq (1827 – 1900)** (taxallusi; asl ismi **Berdimurod Qarg'aboy o'g'li**) nomi bilan mashhurdir. Berdaq avval ovul maktabida, so'ngra madrasada tahsil ko'rgan. U **Navoiy**, **Fuzuliy**, **Maxtumquli**, **Kunxo'ja** asarlarini chuqur mutolaa qilgan, ulardan o'rgangan. Berdaq tarixni, xalq og'zaki ijodini mukammal o'zlashtirib oladi. Uning ijodi **18 – 19 yoshlarda** do'mbira chertib she'r aytishdan boshlangan. **25 yoshida** u iste'dodli shoir sifatida xalq orasida tanildi. Uning «**Bo'lgan emas**», «**Umrin**», «**Yordam ber**» she'rlarida mehnatkash xalqning og'ir hayoti o'z aksini topib, Xiva xonlari, amaldorlari zulmiga qarshi xalq noroziligi ifodalangan. «**O'g'linga**», «**Ahmoq bo'lma**» she'rlari orqali yoshlarni vatanni sevishtirishga, ma'rifat cho'qqilarini egallashga chaqiradi.

Berdaq xalq hayotini, uning ezgu orzu-istaklarini yaxshi bilgan shoir edi. Shuning uchun uning she'rlarida xalqparvarlik ruhi kuchli edi. Xu-

susan, shoir o'zining «**Xalq uchun**» degan she'rida yoshlarni mehnatkash xalq uchun jonini ayamaslikka chaqiradi.

Berdaq tarixiy mavzularda ham qalam tebratgan. Uning «**Avlodlar**», «**Omongeldi**», «**Oydo'stbiy**», «**Ernazarbiy**» kabi asarlarida xonlar zulmiga qarshi kurashgan xalq qahramonlari faxr bilan kuylanadi. Xususan, «**Omongeldi**» dostoni Buxoro amirligiga qarshi ko'tarilgan (**XVIII asr**) qo'zg'olon boshlig'i Omongeldi jasoratiga bag'ishlangan. Xiva xonligi zulmiga qarshi ko'tarilgan isyon «**Ernazarbiy**» dostonida ham aks ettirilgan.

1998-yili mamlakatimizda Berdaq tavalludining **170 yilligi** keng nishonlandi. Toshkent shahridagi xiyobonlarning biriga Berdaq nomi berildi va byusti o'rnatildi. Shoir tug'ilgan joy – **Bo'zatov**da ham Berdaq byusti o'rnatildi, **Nukus** shahrida Berdaqqa haykal qo'yildi.

16-BOB. XVIII – XIX ASRNING 1-YARMIDA QO‘QON XONLIGI

16.1. QO‘QON XONLIGINING TASHKIL TOPISHI

Shohruxbiy – xonlik asoschisi. Farg‘ona vodiysi Buxoro xonligi tasarrufida edi. XVIII asr boshlarida Buxoro xonligi ichki kurashlar oqibatida zaiflashadi. Bunday vaziyatdan foydalangan jung‘orlar Farg‘ona vodiysiga tez-tez bostirib kirib, talon-toroj qila boshladilar. Vaziyat ichki kuchlarni birlashishga, mustaqil davlat tuzishga undamoqda edi. Dastlab **Chust** yaqinidagi **Chodak** qishlog‘i xo‘jalar jamoasi o‘z mulklarini mustaqil deb e‘lon qildilar. Vodiydagi **ming** qabilasi oqsoqollari yig‘ilishib, Buxoro xonligidan mustaqil davlat tuzishga qaror qilganlar. **Ming** qabilasi yo‘lboshchilaridan biri **Shohruxbiy** hukmdor (1709 – 1721) deb e‘lon qilinadi. 1710-yili minglar chodaklik din peshvolari hokimiyatini ag‘dardilar va Farg‘ona vodiysida hokimiyatni o‘z qo‘llariga oldilar. Shu tariqa O‘rta Osiyoda keyinchalik Qo‘qon xonligi deb atalgan yangi davlat vujudga keldi. **Tepaqo‘rg‘on** Shohruxbiyning qarorgohiga aylantirildi.

Shohruxbiyning o‘g‘li **Abdurahimbiy** (1721 – 1733) davrida **Xo‘jand**, **O‘ratepa** viloyatlari qo‘shib olindi. U **Shahrisabz** ostonalariga qo‘shin tortib bordi va uning hokimi bilan Qo‘qonga tobelik haqida bitim tuzishga erishadi. Keyin **Samarqandni** va **Jizzaxni** egallaydi. **Abdurahimbiy** Xo‘jandga qaytib kelgach qattiq betob bo‘lib vafot etadi. Qo‘qon xonligi taxtiga uning inisi **Abdulkarimbiy** (1733 – 1750) o‘tiradi. U **Eskiqo‘rg‘on** qal‘asi yonida hozirgi **Qo‘qon** shahriga asos solib, o‘z poytaxtini Tepaqo‘rg‘ondan Qo‘qon shahriga ko‘chiradi. Shahar atrofini devor bilan o‘ratadi.

Erdona hukmronligi davrida (1751 – 1762) xonlikning qudrati ortdi. U **O‘sh** va **O‘zganni** bo‘ysundirdi. Erdona davrida Qo‘qon xonligi g‘arbda Buxoro, sharqda Xitoy bilan tengma-teng kurash olib bora olgan davlatga aylandi. Biroq hukmronlik davri urushlar bilan o‘tdi. Toj-u taxt uchun kurash kuchaydi. Nihoyat, 1763-yili taxtga **Abdulkarimbiyning** nabirasi **Norbo‘tabiy** (1763 – 1798) o‘tqazildi. U dastlab **Chust** va **Namangan** hokimlarining isyonini bostirdi. **Xo‘jandni** qayta bo‘ysundirdi.

Manbalarda keltirilgan ma‘lumotlarga qaraganda. **Norbo‘tabiy** davrida ekinlardan mo‘l hosil olinib, bozorlarda narx-navo arzonlashgan. **Mamlakatning** qudrati o‘sgan, hatto Xitoy imperiyasi Qo‘qon xonligini tan olgan.

Norbo‘tabiy vafot etgach, taxtga uning o‘g‘li **Olimbek** o‘tqazildi. Uning davrida (1798 – 1810) Qo‘qonning siyosiy mavqeyi yanada

kuchaydi. U **Ohangaron vohasini, Toshkent, Chimkent, Sayram va Turkistonni** o'ziga bo'ysundirdi. Natijada Rossiya bilan savdo yo'li ochildi. Orenburgga boradigan savdo yo'llari tutashgan joyda xonlikning chegara qal'asi **Oqmasjid** qurildi. U o'z davlatini **1805-yili** rasman Qo'qon xonligi deb e'lon qildi, o'ziga esa «**xon**» rutbasini oldi va uni rasman **Olimxon** deb atay boshlashdi. Olimxonning markazlashgan kuchli davlat tuzishga intilayotganligi ayrim qabila boshliqlari orasida keskin norozilik tug'dirdi. Natijada ular Qo'qonda «Olimxon Toshkentda o'ldi» deb mish-mishlar tarqatishadi va uning ukasi **Umarbekni** xon deb e'lon qiladilar. Olimxon bundan xabar topib Qo'qonga kelayotganida fitna qurboni bo'ladi.

Davlat tuzumi va boshqaruvi. Qo'qon xonligi davlat tuzumiga ko'ra **mutlaq monarxiya** edi. Davlat boshlig'i **xon** rasman cheklanmagan huquqqa ega bo'lgan. Xon davlatni hukmron qabila, ruhoniylar, boshqa qabilalarning hukmron tabaqalari, davlat boshqaruvi amaldorlari va harbiylarga tayanib boshqargan. Tarixchi olim **Mahmud Hoji** o'zining «**Turkiston tarixi**» kitobida **24 ta** katta davlat mansabiga ta'rif bergan.

Unga ko'ra, xondan keyingi o'rinda **qo'shbegi** turgan. U xonning birinchi maslahatchisi bo'lib, ayni paytda, katta shaharlardan biriga mustaqil hokim etib ham tayinlangan. Chunonchi, Toshkent shahrini ma'lum bir vaqtda qo'shbegi boshqarganligi manbalarda qayd etilgan.

Parvonachi mansabi ham o'z nufuzi jihatidan qo'shbegi vakolatiga teng bo'lgan. Bora-bora xonlikda **mingboshi** mansabi birinchi o'ringa chiqqan. U xonlikda bosh vazir hisoblangan. Xonlikda **hudaychi** mansabidagi amaldor xon nomiga yozilgan arizalarni qabul qilish bilan shug'ullangan.

Ayni paytda, **xon yotog'i posbonboshisi, miroxur, sarbozlar boshlig'i, naqib, otaliq, dodxoh, mehtar, yuzboshi, o'nboshi** kabi mansablar ham joriy etilgan.

Bundan tashqari, islom shiati qoidalarining amal qilishiga mas'ul bo'lgan katta nufuzga ega lavozimlar ham bo'lgan. Bular **shayxulislom, qozikalon, qozi, qoziaskar, muftiy** lavozimlari edi. Bu mansablarga faqat ulamolar vakillari tayinlangan. Xonlikda **shig'ovul, muhtasib, dafardor, sarkor, inoq** kabi mansablar ham bo'lgan. Ma'muriy-hududiy jihatdan xonlik **vi loyatlariga (o'n beshta), beklilik va oqsoqolliklar**ga bo'lingan.

Olimxon davrida o'tkazilgan **harbiy islohotga** ko'ra **botirlar** deb ataluvchi muntazam armiya ham tuzila boshlangan. Har bir botirga oyi-ga **50 tanga** maosh belgilangan.

16.2. XVIII ASRNING 2-YARMI – XIX ASR BOSHLARIDA TOSHKENT

Toshkent hokimligining tashkil topishi. XVIII asrning 2-yarmida Toshkent **Shayxontohur, Beshyog'och, Ko'kcha** va **Sebzor** dahalariga bo'lingan. Ularning har birini mustaqil hokim boshqargan. Bu davr Toshkent tarixida **to'rt hokimlik** deb nom olgan. Shahar hokimlarining o'zaro urushlaridan tinkasi qurigan va bu kurashda **Yunusxojaning** qo'li baland kelayotganini ko'rgan xalq boshqa hokimlarni mansabidan chetlatib, butun shaharga Yunusxojaning hokim qilib ko'tardilar. Yunusxojaga «**hazrati eshon**» unvoni beriigan, **xon** deb ham yuritilgan. Yunusxoja huzurida **xon kengashi** tuzildi, kengashga **4 daha mingboshilari** kiritilgan. Kengashda Yunusxoja hokim etib tayinlandi.

To'rt hokimlik tugatilib, **1784-yili** yagona siyosiy hokimiyatning vujudga kelishi natijasida mustaqil **Toshkent hokimligi** tashkil topdi. Anhorning o'ng tomonida baland va qalin devor bilan o'ralgan o'rda, ya'ni davlat mahkamasi qurildi. Unda **xon qarorgohi, devonxona, zarbxona** joylashgan. O'rdani harbiy qism qo'riqlab turgan.

Toshkent hokimligi hududlarining kuchayishi. **1796-yili Chimkent, Sayram** va boshqa o'nlab shahar va qishloqlar Toshkentga qo'shib olindi. **1799-yilga** kelib **Turkiston** va uning atroflaridan **Chu** daryosigacha bo'lgan yerlar, jumladan, **Qorako'l mavzei** Toshkentga qo'shib olindi. Yunusxoja o'ziga tobe bo'lgan Katta qozoq juzi yerlaridagi qabilalarni boshqarish ishini o'sha urug' boshliqlariga topshirdi. Bu bilan u qozoq biylaridan o'ziga tayanch yaratdi. Yunusxoja, ayniqsa, qozoq qabilalari orasida katta obro'ga ega bo'lgan. Ayniqsa, **Qorakesak bo'lisi** sultonini **Bukey sulton** bilan yaqin aloqada bo'lgan. Bukey sulton va uning o'g'illari Toshkent va rus karvonlarini qaroqchilardan himoya qilib, ularni belgilangan joyga yetganicha kuzatib qo'yganlar.

Katta juz qabilalari Yunusxoja qo'shinida asosiy kuchni tashkil etib, uning Qo'qon xoniga qarshiuurushlarida jonbozlik ko'rsatganlar. Toshkent hokimligi Qo'qon va Buxoro xonliklarini, Orenburg va Sibir bilan bog'laydigan karvon yo'llari o'tadigan **Turkiston, Chimkent** va **Sayramni** o'z qo'lida tutib, O'rta Osiyo bilan Rossiyaning savdo munosabatlarida yetakchilikni qo'lga olishga intiladi. Bu hol Qo'qon bilan Buxoroning Toshkentga munosabatining keskinlashuviga olib keldi. Toshkentning Katta qozoq juzi ustidan o'z ta'sirini kuchaytirishi Qo'qon xonligining iqtisodiy va siyosiy mavqeyini chegaralab qo'ygandi. Farg'ona vodiysini Rossiya bilan bog'lovchi asosiy savdo yo'li Toshkent orqali o'tardi. Shuning

uchun ham Toshkentni bo'ysundirish maqsadida **1799-yili** Qo'qon xoni **Olimxon** qo'shinlari Toshkentga yurish boshlaydilar. Yunusxoja ularga qarshi o'z qo'shini bilan chiqib, **Chirchiq** bo'yidagi **Qorasuv mavzeyida** ularga zarba beradi. Bu g'alaba natijasida Sirdaryoning o'ng sohilidagi **Qurama mavzeyi** Toshkentga qo'shib olinadi.

Bu davrda Toshkent yirik shaharga aylantirilgan, uni o'rab turgan devorning uzunligi **18 chaqirimga** yaqin bo'lgan. Unda **10 ming** xonadon istiqomat qilgan. Shahar aholisi **Rossiya, Qashg'ar** va **Xitoy** bilan ham savdo qilgan. Yunusxoja davrida **ikki xil pul: rupiya va tanga** zarb qilingan. *Besh tanga bir rupiyaga teng bo'lgan.* Shahar nazorati va soliq yig'ish **Boshchixonaning** qo'lida edi. Hokimning **to'rt maslahatchisi** bo'lgan. Shahar savdosi ustidan **qozi** va **devonbegi** nazorat qilishgan. **Rais** shariat qonun-qoidalarini va bozordagi narx-navo, o'lchovlar ustidan nazorat qilgan.

Toshkent – Rossiya munosa batlari. XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida Toshkent bilan Rossiya o'rtasidagi savdo munosabatlari rivojlandi. Masalan, **1786-yili** toshkentlik savdogarlar **B. Ismoilov** va **Azizxoja**lar **Irbit** yarmarkasiga borishgan. **1787-yili Troitsk**dan Toshkentga **27 773 so'mlik** rus va chet el mollari keltirilgan. Ular rus va nemis movuti, qizil charm, gazmol, mis, baxmal va boshqa mollardan iborat bo'lgan.

1795-yil sentabrda 24 kishidan iborat Toshkent savdo karvoni **Semipalatinsk** shahriga kelgani hujjatlarda qayd etilgan. **XVIII asrning 90-yillarida Rahmatulla karvonboshi** rahbarligidagi bir guruh Toshkent savdogarlari o'z karvonlari bilan doirno **Petropavlovskka** qatnab turganlar.

Toshkentning qulay geografik holati Toshkent – Rossiya elchilik munosabatlarning ham rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmay qolmagan. Xususan, **1792-yili Muhammadxoja** va **Azizxoja** boshliq Toshkent savdo karvoni **Sibirga** jo'naganida, Yunusxoja ular orqali Sibir ma'muriyati nomiga maktub jo'natgan. Yunusxoja bu savdogarlarga Sibir ma'muriyati bilan har ikki tomonni qiziqtiradigan masalalar yuzasidan muzokara olib borish vakolatini ham bergandi. Yunusxojaning elchilariga javoban Sibir ma'muriyati **1794-yili** o'z elchilari **A.T. Beznosikov** va **T.S. Burnashev**larni Toshkentga jo'natadi. Biroq ular Toshkentga kela olmay **Buxorodan** qaytishga majbur bo'ldilar. Sibir ma'muriyatining **1796-yili** ikkinchi bor yuborgan elchilari, nihoyat, Toshkentga yetib keladilar. Ularni O'rta qozoq juzi **Qorakesak** bo'lusi sultoni **Bukeyning** o'g'li **Eshim sulton** kuzatib keladi. Bu faktlar Toshkent ijtimoiy-siyosiy nufuzining o'sib borganligini anglatardi. Toshkent elchilari **1803-yili Sankt-Peterburgga** borib imperator **Aleksandr I** qabulida bo'ladilar.

Toshkent mustaqilligining tugatilishi. Toshkent mustaqilligi uzoq davom etmadi. Bunga Toshkent – Qo'qon munosabatlari sabab bo'lgan. Ular o'rtasida muntazam davom etgan qarama-qarshilik, kurash muhiti hukm surgan. Yunusxoja Qo'qon xonligida markaziy hokimiyatga bo'ysunishni istamagan bekliliklar, viloyatlar bilan ittifoq tuzishga harakat ham qilgan. Qolaversa, u isyonchi hokimlarning markaziy hukumatga qarshi kurashidan ham foydalanishga uringan. Ayni paytda, Qo'qon xonligi Toshkentni butunlay egallash yo'lini tutgan. Ikki tomon qo'shinlari o'rtasidagi asosiy jang **1800-yil kuzida** Sirdaryo bo'yidagi **G'urumsaroy** (hozir **Namangan viloyatiga** qaraydi) yaqinida bo'lgan. Bu jangda Toshkent qo'shini yengilgan.

Muvaffaqiyatsizlikka uchrab Toshkentga qaytib kelgan Yunusxoja kasallanib **1803-yili** vafot etadi. Hokimiyatga uning o'g'li **Sultonxoja** o'tirdi. Yunusxojaning vafot etganini eshitgan Qo'qon xoni Olimxon Toshkentga o'z qo'shinini yuboradi. **1809-yili** Toshkent Qo'qon xonligiga qo'shib olinadi. Shu tariqa Toshkent mustaqilligi butunlay barham topdi.

16.3. XIX ASRNING 1-YARMIDA QO'QON XONLIGINING IJTIMOIY-SIYOSIY AHVOLI

Ichki vaziyatning keskinlashuvi. Olimxon hokimiyatni markazlashtirish maqsadida ichki islohotlar ham o'tkazdi. Diniy unvon hisoblangan «**eshon**»ni bekor qiladi. Kambag'al va qalandarlarga yer maydonlari va chorva mollari berib, ularni mehnatga jalb qiladi.

Olimxon ayrim diniy arboblarni imtihon qiladi va yolg'onchiligi fosh qilinganlarni jazolaydi. Ulamolar xonning bu xatti-harakatlaridan norozi bo'ladilar va unga qarshi fitna uyushtiradilar. **1810-yili** xonning Toshkentdaligidan foydalanib «Olimxon Toshkentda o'ldi» degan mish-mishlar tarqatishadi. Taxtga uning ukasi Umarxonni o'tqazadilar. Olimxon xiyonatdan xabar topgach Qo'qonga qaytadi. Biroq fitnachilar tomonidan yo'lda Olimxon otib o'ldiriladi.

Umarxon (1810 – 1822) akasi Olimxon davrida **Farg'ona** hokimi edi. U Andijon hokimi **Rahmonqulbiyning** qizi **Mohlaroyim** (Nodira)ga uylangan.

Farg'onalik tarixchi **Muhammad Hakim Umarxon** hukmronligi davrini eng yaxshi podsholik davrlaridan biri sifatida tavsiflagan.

Umarxon hukmronligining dastlabki paytlarida Buxoro bilan o'rnatilgan do'stona munosabatlar **Jizzax** va **O'ratepa** uchun azaliy kurash

oqibatida yana uzilib qoldi. Bu kurash Umarxonning butun hukmronlik davrida davom etdi va, ilgari bo'lganidek, u tomonga ham, bu tomonga ham g'alaba keltirmadi.

Qo'qon qo'shinlarining ko'chmanchi qozoq va qirg'iz elatlariga yurishlari ancha muvaffaqiyatliroq kechdi. Katta va qisman Kichik juz o'rdalarini o'z ichiga oluvchi keng hududlar Qo'qon xonligiga bo'ysundirildi. Sirdaryo bo'yidagi **Yangiqo'rg'on, Julek, Qamishqo'rg'on, Oqmasjid, Qo'shqo'rg'on** nomli harbiy istehkomlar qurildi va **Turkiston** shahrini o'z tasarrufiga oldi.

Muhammad Alixon. Qo'qon xonligining hududi Umarxonning o'g'li va vorisi **Muhammad Alixon** (Madalixon) davrida ancha kengaydi. Bu gal Qo'qon qo'shinlari Farg'onaning janubida joylashgan hamda, asosan, tojik o'troq aholisi yashaydigan va o'z hokimlari tomonidan boshqariladigan **Qorategin, Darboz** va **Ko'lobga** yurish qilib, bu yerlarni egaladilar.

Madalixon boshqaruvining so'nggi yillarida, Qo'qon xonligida g'alayonlar kuchaygan paytda, Madalining ko'ngli tusagan ishlarni qilaverishini qo'llab-quvvatlovchi odamlar ta'siriga tushib qolgan yosh xon o'z marhum otasining eng obro'li a'yonlarini ta'qib qila boshladi. Umarxon davrida xon hokimiyati bilan mahalliy zodagonlar o'rtasida mustahkamlangan ittifoq buzila boshladi. Amaldorlarning ayrimlari surgun qilindi, ba'zilari qatl etildi, ba'zilari esa Buxoroga qochib ketishdi. Joylarida qolgan amaldorlar xon hokimiyatidan norozi bo'lganlarning hammasini o'z atroflariga yig'ib, xonni taxtdan qulatishga tayyorlana boshladilar.

Bularning hammasi aholining barcha tabaqalarini Madaliga qarshi qilib qo'ydi. Ruhoniylar xonni turli axloqsizliklarda va shariatga qarshi jinoyatlarda ayblab, unga qarshi ochiq targ'ibot olib borishdi. Xondan norozi bo'lganlarga qarshi ochiq kurashish uchun yetarli kuchga ega bo'lmay, o'z elchilarini Buxoroga – **Amir Nasrullo** huzuriga yuborib, undan yordam so'radilar.

Amir Nasrullo **1842-yili** o'z qo'shinlarini Qo'qonga yubordi. Qo'qon qo'shinlari mag'lubiyatga uchradi. Madalixon o'z a'yonlari bilan tutib olindi va Amir Nasrullo buyrug'iga binoan qatl etildi. Amir Nasrullo hatto Madalixonning onasi Nodirabegimga ham shafqat qilmadi.

Amir Nasrullo istilosidan keyingi siyosiy ahvol. Amir Nasrulloning Qo'qon xonligidagi hukmronligi uzoqqa cho'zilmadi. Chunki amirning Qo'qondagi noibi **Ibrohim dodxoh** Qo'qon xonligi aholisini avval undirib kelingan soliqlarga qo'shimcha ravishda Buxoro amirligida joriy etilgan soliqlarni ham to'lashga majbur qilgan. Natijada butun Qo'qon

xonligi hududida **1842-yili** katta qo'zg'olon ko'tariladi. Uning oqibatida amirning Qo'qondagi noibi va beklari hokimiyati tugatiladi. Buxoro amiri hukmronligiga qarshi qo'zg'olonni tashkil etgan mahalliy kuchlar Farg'ona vodiysida ko'chib yurgan qipchoqlar madadiga tayangandilar. Qo'zg'olon natijasida Qo'qon xonligining mustaqilligi tiklandi. Taxtga Norbo'tabiyning ukasi **Hojibekning** o'g'li **Sherali** o'tqazildi. Qo'qon xonligi mustaqilligini tiklashda minglar qabilasiga katta madad bergan **qipchoqlar** xonlikning ijtimoiy-siyosiy hayotida katta mavqega ega bo'lib oldilar. Qipchoqlardan **Musulmonqul mingboshi** etib tayinlandi.

Qo'qondagi mag'lubiyatga chidolmagan Amir Nasrullo yana Qo'qonga yurish qiladi. U Qo'qon shahrini **40 kun** qamalda tutadi. Biroq Amir Nasrulloning qamalni davom ettirishiga Xiva xoni **Ollohqulixonning** Buxoro amirligiga qilgan hujumi xalaqit berdi. Amir Nasrullo Buxoroga qaytishga majbur bo'ldi.

Sheralixonning hukmronligi davrida aholidan soliq undirish kuchaydi. Bu hol mehnatkash aholining noroziligini keltirib chiqardi. Bundan tashqari, davlatda muhim lavozimlarni egallab olgan qipchoqlar davlat ishlarida o'z hukmronligini o'tkazishga, o'zbek, qirg'iz va tojiklarning mamlakat hayotidagi ta'sirini kamaytirishga urindilar. Qipchoqlar Qo'qonga ko'plab ko'chib kela boshlagach mahalliy aholining uy-joyini, mol-mulkini zo'ravonlik bilan ola boshladilar. Bular xonlikda qipchoqlarga nisbatan norozilikni kuchaytirdi.

Musulmonqul **1845-yili** soliqlarning haddan tashqari og'irligidan norozi bo'lib qo'zg'olon ko'targan **O'sh** xalqi qo'zg'olonini bostirish uchun qo'shin bilan yuborildi. Bu paytda **Isfara** hokimi **Samarqandda** istiqomat qilib turgan marhum Qo'qon xoni Olimxonning o'g'li **Murodxonni** olib kelib Qo'qon taxtiga o'tqazadi va Sheralixon o'ldiriladi. Musulmonqul o'z qo'shini bilan **Namanganga** keladi. Ishni avval qizini marhum Sheralixonning o'g'li **Xudoyorxonga** nikohlab berishdan boshlaydi. **13 yoshli** Xudoyorxon bu davrda Namangan hokimi edi. Shundan keyin Musulmonqul Qo'qonga kelib Murodxon va uni qo'llab-quvvatlaganlarni fitnachi sifatida ayblab ularni qatl ettiradi. Kuyovi Xudoyorxonni esa taxtiga o'tqazadi.

Ichki rizolarning kuchayishi. Xudoyorxon yosh bo'lganligi tufayli, amalda xonlikni qaynotasi Musulmonqul boshqarardi. Shunday qilib, xonlikda qipchoqlar hukmronligi davri boshlandi. Endilikda qipchoqlar Qo'qonga yoppasiga ko'chib kela boshladilar, mahalliy aholini shahardan haydab chiqarib, ularning uy-joylariga o'rtnashib ola boshladilar. Sug'orish inshootlarini qo'lga kiritdilar, bundan tashqari, aholi endi suv

uchun soliq to'laydigan bo'ldi. Bularning barchasi mahalliy aholining qattiq noroziligiga sa bab bo'ldi.

Mazkur ahvol, o'z navbatida, xonlikda hukmronlarga qarshi qo'zg'olon ko'tarish xavfini tug'dirdi. Bunday vaziyatda Musulmonqul o'z mavqeyini yo'qotmaslik yo'lida ruslar bilan aloqa o'rnatishga intiladi va rus qo'mondonligi vakili **V.V.Velyaminov-Zernov** bilan maxfiy ravishda uchrashadi. Bu hol Xudoyorxonni qattiq cho'chitib qo'ydi. Ana shunday sharoitda u birdan bir to'g'ri yo'lni tanladi. Bu yo'l – qaynotasi Musulmonqul va qipchoqlar hukmronligiga xotima berish edi.

1852-yili 9-oktyabr kuni u Toshkentdan chaqirilgan qo'shin bilan qipchoqlar qirg'inini uyushtirdi. Uning bu ishini mahalliy aholi qo'llab-quvvatladi. Qaynotasi Musulmonqul asir olinib, qo'qonga keltirildi va qatl etildi. Qipchoqlarning mol-mulki musodara qilindi va mahalliy aholiga sotildi.

16.4. QO'QON XONLIGIDA IQTISODIY HAYOT

Qishloq xo'jaligi. Qo'qon xonligida aholi sun'iy sug'orish mahoratini mukammal egallagan. Asosiy g'alla ekini **bug'doy** edi. Xonlikda **paxtachilik** ham alohida o'rin egallagan. Farg'ona vodiysining ko'pgina dehqonlari paxtakor bo'lib, paxtachilik yildan yilga rivojlana bordi. Rossiyaning O'rta Osiyodan, avvalo, Qo'qondan paxta sotib olib boshlashi bu ekin maydonlarining yanada kengayishiga sabab bo'ldi. Paxta savdosiga hatto boj ham bekor qilindi. Shu sababli Qo'qon savdogarlari Rossiyaga serqatnov bo'lib qolishdi. Talabning o'sib borishi bilan paxta narxi ham oshib bordi.

Yer egaligi. Qo'qon xonligida yer egaligining quyidagi shakllari mavjud bo'lgan: **1. Amlok yerlari. 2. Xususiy mulk yerlari. 3. Vaqf yerlari.**

Mamlakatdagi butun yer davlatniki edi. Shuning uchun xususiy yer egalari yerga emas, balki undan olinadigan mahsulot hamda shu yerlarda qurilgan imoratlariga egalik qilardi. Mulklarning ko'pchiligi **30 sotixdan 60 sotixgacha** bo'lgan. **1 gektar** yeri bor kishi boy hisoblanardi. Yerlar ishlov berish uchun dehqonlarga ijaraga berilardi.

Dehqonlar xon yerlarida ham mehnat qilardilar. Xon yerlarida ishlov uchun majburan safarbar etilganlar soni **10 ming nafargacha** yetardi. Bunday dehqonlar **mardikor** deb atalardi.

Xonlikda xususiy yerlarda hosilning **1/4 qismi** uchun yollanib ishlovchi yersiz, ot-ulovsiz tabaqa vujudga kelgan bo'lib, ular **chorikorlar** deb atalardilar. Bundan tashqari, **korandalar** deb ataluvchilar ham bo'lib,

ular hosilning yarmi uchun yerlarni ijaraga olib, o'z mehnat qurollari bilan yollanib ishlardilar.

Soliq va majburiyatlar. Asosiy soliq **xiroj** bo'lib, uning miqdori ekin ekiladigan yer maydoni va ekin turiga qarab $\frac{1}{3}$ – $\frac{1}{5}$ qism hajmida olinardi.

Ko'chmanchi xalqlardan olinadigan **zakot**ning ham turi ko'p edi. Ularning asosiylari «**qo'ra boshi**», «**tutun haqi**», «**yig'im soliq**» deb atalardi.

«**Qo'ra boshi**» zakoti ko'chmanchi chorvadorlardan moli boshiga va qo'rasiga qarab olinadigan zakot edi. Bu zakot qishda mollar qo'ralarda turganida yig'ib olinardi.

«**Tutun haqi**» zakoti bahor kelganda yangi o'tloqlarga ko'chishdan oldin xon adon boshiga bittadan qo'y bilan olinadigan soliq (zakot) edi.

«**Yig'im soliq**» esa zakot to'lamaydigan boylar va ularning qarindoshlarining bekka beradigan **9 buyumdan** iborat in'omlaridan iborat bo'lgan.

Hunarmandchilik. Xonlikda oltin ma'dani *Kosonsoy (Namangan) dan, Qoratog' shimolidagi Ko'krev daryosidan, Chirchiq daryosi bo'ylaridan, Cho'tqol daryosi yuqori oqimlaridan* olingan. Samarqandda bo'lga-nidek, Qo'qon xonligida ham **qog'oz** ishlab chiqarilgan. Qog'oz juvozxonasi Qo'qon shahrining **Mo'yi muborak darvozasi** orqasida maqbara yonida joylashgan.

Savdo. Qo'qonga qo'shni shaharlar va xorijiy mamlakatlardan savdogarlar kelib turgan. Shaharda **yakshanba** va **chorshanba** kunlari bozor bo'lgan.

Qo'qon xonligining iqtisodiy hayotida **Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Qashg'ar, Hindiston, Afg'oniston, Eron**, ayniqsa, **Rossiya** bilan savdo katta o'rinni egallagan. Masalan, Qashg'ar bilan olib borilgan savdo-sotiq faqat Qo'qon orqali bo'lardi. Qo'qondan Qashg'argacha yuklangan ot karvoni **14 – 20 kun** yo'l yurgan. Qo'qondan Qashg'arga *temir, qizil charm, mato, ipak va ipdan to'qilgan matolar, oltin* olib borilgan. Qashg'ardan Qo'qonga esa har yili *30 000 otda choy, 200 otda mato, 200 otda qimmatbaho toshlar, 50 otda attorlik buyumlari* keltirilgan.

16.5. QO'QON XONLIGI SHAHARLARI

Qo'qon. Xonlikning bosh shahri **Qo'qon** edi. Tarixiy manbalarda Qo'qonga oid ma'lumotlar **X asrdan** boshlab uchraydi. Qo'qonning yoshi **2000 yildan** ortiqdir. Ma'lumotlarda «**Havoqand**», «**Xo'qand**»

degan nomlar bilan qayd etilgan. «Havoqand» soʻzi «*goʻzal*», «*yoqimli*», «*xushmanzara*», «*shamol shahri*» degan maʼnoni anglatadi degan fikrlar ham mavjud. Mahalliy aholi oʻz shahrini Hoʻqandi latif yoki Qoʻqon deb aytganlar. Qoʻqon shahri **XVIII – XIX asr 1-yarmida** nafaqat xonlikning, ayni paytda, Oʻrta Osiyoning yirik shaharlaridan biri edi.

Qoʻqon mustahkam devor bilan oʻralgan. Shaharga **12 darvozadan** kiritilgan. Shaharning 12 darvozali boʻlishiga sabab uning maʼmuriy jihatdan **12 dahaga** boʻlinganligi edi. Bu davrda shaharda **30 000 aholi** yashagan. **XIX asr oʻrtalarida** Qoʻqondagi madrasalar ichida **Madalixon, Norboʻtabek, Jome, Hojimmoyim, Xoja dodxoh, Mingoyim** madrasalari alohida ajralib turadi. Ularning har birida **38 dan 100 tagacha** hujrasi boʻlgan.

Qoʻqon shahri xonlikning siyosiy, madaniy, iqtisodiy va diniy markazi edi.

Margʻilon. Margʻilon (Margʻiron) shahriga bundan **2000 yil** avval asos solingan. Margʻilondagi **Sulton Murodbek saroyi** Toshkent yoki Samarqandning badvolat xonadonidan uncha farq qilmasdi. Shahar devor bilan oʻralgandi. *Margʻilon Qoʻqon xonligidagi pilla sotiladigan asosiy bozor markazi* edi. Shaharda koʻplab pillakashlik va shoyi toʻqish ustaxonalari bor edi.

Andijon. Andijon Buyuk ipak yoʻlida tashkil topgan. Ayrim manbalarda shahar nomi «**andi**», «**adoq**» kabi urugʻ atamaları bilan bogʻliqligi koʻrsatilgan. Arablar istilo qilgan davrda shahar «**Andukon**» deb atalgan degan rivoyat ham bor. Andijon **XV asrdan** boshlab Fargʻona vodiysining markazi boʻlgan.

Zahiriddin Muhammad Bobur davrida Andijonda xoʻjalik, fan va madaniyat ravnaq topgan. U «**Boburnoma**»da Andijon haqida shunday yozgandi: «*Oshligʻi vofir, mevasi farovon, qovun va uzumi yaxshi boʻlur... Movarounnahrda Samarqand va Kesh qoʻrgʻonidin soʻngra mundin ulugʻroq qoʻrgʻon yoʻqtur. Uch darvozasi bor. Toʻqqiz tarnov suv kira*».

Qoʻqon xonligi tashkil topgach, endi u Andijon bekligining markazi boʻlib qolgan. Andijon **4 dahaga** boʻlingandi. Har dahaning qozisi, mingboshisi boʻlgan. Dahalar **oqsoqol** boshliq mahallalarga boʻlingan.

Namangan. Namangan shahri ham xonlikning yirik shaharlaridan biri edi. **1620-yili** Fargʻonaning qadimgi poytaxti **Axsikat** qattiq zilzila oqibatida vayron boʻlganligi uchun, aholi **Namangan** atrofiga koʻchgan. Namangan tuz koni («namak kon») yaqinida qurilgandi. Uning nomi manbalarda **XVII asrdan** boshlab uchraydi. **XVIII asrda** Qoʻqon xon-

ligi hududiga kirgan. Beklik markazi bo'lgan. Namangan aholisi hunarmandchilik bilan shug'ullangan. **1819 – 1822-yillarda** Namangan aholisi kuchi bilan katta **Yangi ariq** kanali qazilib, shaharning suv ta'minoti yaxshilangan. **1842 – 1845-yillarda** shahar baland devor bilan o'ralgan.

16.6. QO'QON XONLIGIDA MADANIY HAYOT

Umarxon va ilmiy-madaniy muhit. Qo'qon xonligida madaniyat ham rivojlanib bordi. Shahar va qishloqlarda ko'plab maktab, madrasa va masjidlar qurilib, yoshlar o'qitilgan, ularga hunar o'rgatilgan. *Qo'qonda 120 ta maktab, 40 ta madrasa va masjid, Marg'ilonda 80 ta maktab, 10 ta madrasa va masjidning faoliyat yuritganligi buning guvohidir.*

Umarxon sa'y-harakatlari natijasida Qo'qonda **XIX asr boshlarida** o'ziga xos ilmiy-madaniy muhit vujudga keladi. Uning asoschisi ma'rifatparvar hukmdor va hassos shoir **Umarxon (1787 – 1822)** edi. Qo'qon ilmiy-madaniy muhitining rivojida Umarxonning umr yo'ldoshi, mashhur shoira **Nodirabegimning** hissasi katta bo'ldi.

Umarxon **Amiriy** taxallusi bilan ko'plab she'rlar yozgan. Uning atrofida **70 dan ortiq** shoir yig'ilgan. **1821-yili Fazliy Namangoniy** Umarxon amriga binoan **63 shoirning** she'rlarini o'z ichiga olgan «**Majmuayi shoiron**» to'plamini tuzgan. **10 ming misradan ortiq** o'zbek, fors-tojik tilidagi g'azal, muxammas, tuyuq janrlaridagi she'rlar to'plangan devon yaratilgan.

Arab va fors tillaridagi kitoblar o'zbek tiliga tarjima qilindi. Noyob kitoblar iste'dodli xattotlar tomonidan ko'chirildi, nozik tasvirlar bilan bezatildi. Amiriy o'zbek va fors tillarida she'rlar yozdi. Uning g'azallar devoni **1882-yili Istanbulda, 1905-yili Toshkentda** chop etildi.

Maxmur va Gulxaniy. Amir Umarxon davridagi yirik shoirlardan biri **Maxmur** (asl ismi Mahmud) **XVIII asr oxirida** tug'ilib, **1844-yili** vafot etgan. Qo'qondagi **Madrasayi Mirda** o'qigan, keyin Amir Umarxon qo'shinida **sipohiylik** qilgan. Maxmurning hajviy she'rlar devoni saqlangan bo'lib, unda **69 asar (3717 misra)** jamlangan. U milliy adabiyotda ijtimoiy hajviyani yuksak pog'onaga ko'taradi. «**Hapalak**» she'rida Hapalak qishlog'idagi manzarani aks ettirsa-da, aslida, bu she'r butun xonlik hududidagi manzarani ifodalardi.

Mazkur davr adabiyotining yana bir yirik namoyandasi **Gulxaniy (Muhammad Sharif)** bo'lgan. U **1770-yili** hozirgi Tojikistonning **Tavildara tumanida** tug'ilgan. Boshlang'ich ta'limni qishlog'ida olgan. Muhtojlik oqibatida **Namanganga** kelib mardikorlik qilgan. Keyinchalik

Qo'qonda istiqomat qiladi. Bu yerda hammomda **go'lax** (o't yoquvchi) bo'lib ishlaydi. Shu boisdan **Gulxaniy** taxallusi bilan ijod qilgan.

Gulxaniy o'zbek adabiyotida poeziyaga masalni mustaqil janr sifatida birinchi bo'lib kiritgan ijodkor edi. Gulxaniyning butun Sharq adabiyotida mashhur hisoblangan asari «Zarbulmasal»dir. Asardagi «**Maymun va Najjor**», «**Tuya bilan Bo'taloq**», «**Toshbaqa bilan Chayon**» kabi masallari chuqur axloqiy-talimiy ahamiyatga ega. Asardagi *Yapaloqqush va Boyo'g'li, Ko'rqush va Hudhud, Kulonkir sulton va Malik shohinlarning o'zaro* murakkab munosabatlari asosida o'z davri ijtimoiy hayotining haqiqiy manzarasini tanqidiy ifodalab beradi.

Uvaysiy. Qo'qon adabiy muhitini **Jahon otin Uvaysiy (1780 – 1841)** va **Mohlaroyim – Nodiralor** ijodisiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Uvaysiy oilasi o'z davrining ilg'or va ma'rifatli oilalaridan edi. Otasi ham o'zbek, ham tojik tilida qalam tebratgan. Oiladagi muhit Uvaysiyda ijod qobiliyatini yuzaga chiqardi. Uvaysiy **Navoiy, Lutfiy, Bobur, Fuzuliy, Hofiz va Jomiy** ijodlarini qunt bilan o'rgandi.

Amir Umarxon Marg'ilon hokimi bo'lib turgan yillarda (1806 – 1807), Uvaysiy el orasida tanilgan shoir edi. Undagi shoiralik iste'dodi Umarxonning xotini Nodirani o'ziga rom etgan. Umarxon Qo'qon taxtiga o'tirgach, Uvaysiy Qo'qonga taklif etilgan. Bu yerda u juda ko'p yoshlarga murabbiylik qilgan. Nodira bilan ijodiy hamkorligi qaror topgan.

Uning ijodi xalqparvarligi bilan ajralib turadi. Uvaysiyning adabiy merosida **269 g'azal, 29 muxammas, 3 doston** va boshqalar bor. Asarlarida insonni e'zozlash, do'stlik, vafo, sadoqat g'oyalari, el-yurt dardi, xalq hasrati kuylanadi.

Mohlaroyim – Nodira. O'zbek shoirasi, ma'rifatparvar davlat arbobi **Mohlaroyim – Nodira (1792 – 1842)** Andijonda tug'ilgan. Otasi Rahmonqulbiy Andijon hokimi bo'lib, Qo'qon xoni Olimxonning tog'asi edi.

Umarxon Marg'ilonga hokim etib tayinlanganidan keyin Nodiraga uylangan. Nodira Uvaysiy bilan tanishgach uni yosh bolalar va kanizaklarni o'qitish uchun muallimlikka taklif etadi. Nodira **14 yoshli** o'g'li Muhammad Alixon taxtga o'tirgach, davlatni idora etishda faol ishtirok etadi, madrasalar qurdiradi.

Nodira olimlar, xattot va naqqoshlarni Qo'qonga to'plagan, ko'p kitoblarni qayta ko'chirtirgan. Kitob muqovasining did bilan ishlanishiga e'tibor beradi. Yaxshi xattotlarga, naqqoshlarga tilla qalam, kumush qalamdon sovg'a qilgan.

Nodiraning o'zi ham o'zbek, ham tojik tillarida ijod qilgan. Mohlaroyim – Nodira taxallusida **180 she'r** jamlangan devon, Komila taxallusida **19**

g'azal, Maknuna taxallusida **333 g'azaldan** iborat devon tuzgan. Nodiradan **10 ming misraga** yaqin lirik adabiy meros qolgan. Uning she'riyati asosini lirika tashkil etadi. She'rlarida muhabbat, sadoqat, mehruvafo, ayni paytda, Sharq xotin-qizlarining dard-alamlari, oh-fig'onlari kuylanadi. Bundan tashqari, Nodira **Navoiy, Fuzuliy va Bedil g'azallari**ga muxammaslar ham yozgan.

Boborahim Mashrab. Qo'qon xonligida ijod qilgan ulug' insonlardan biri iste'dodli va isyonkor shoir **Boborahim Mashrab (1640 – 1711)** edi. U **Namanganda** tug'ilgan. **7 yoshligida** xat-savodi chiqqan. **15 yoshidan** tasavvuf ilmini egallay boshlagan. **18 yil** davomida dunyoning juda ko'p mamlakatlarini kezip chiqqan.

Mashrab o'z she'rlarida hukmron tabaqalarining mehnatkash xalqqa o'tkazgan jabr-zulmini, ochko'zligini, ba'zi ruhoniylarning, eshonlarning avom xalq ruhini do'zax va oxirat azoblari bilan dahshatga solayotganligini ayovsiz fosh etadi. Xalqning og'ir, ayanchli ahvoriga achinadi.

Mashrab asarlari to'plangan devon haqida manba topilmagan. Uning «**Devoni Mashrab**», «**Devonayi Mashrab**», «**Eshoni Mashrab**» nomlari ostida xalq orasida tarqalgan qo'lyozma va toshbosma shaklidagi qissalari qolgan. Mashrab dinga shak keltirganlikda ayblanadi va **1711-yili** g'animlarning ig'vosi bilan **Balx** hokimi **Mahmudbiy Qatag'on** tomonidan o'limga hukm etiladi.

16.7. TARIXNAVISLIK, SAN'AT VA ME'MORCHILIK

Tarixnavislik. XVIII – XIX asrlarda Qo'qon xonligida ko'plab tarixiy asarlar yaratilgan. Mazkur davr tarixchilaridan **Abdulkarim Fazliy Namangoniy** Amir Umarxonning topshirig'iga binoan «**Shohnoma**» masnaviyisini yozib tugatgan (**1822**). U **5000 baytdan** iborat tarixiy asardir. Yana «**Majmuayi shoiron**» tazkirasida ham uning ijtimoiy qarashlari o'z ifodasini topgan.

Xon saroyida **qoziaskar** lavozimida ishlagan **Mirzo Qalandar Mushrif Isfarangiy** Amir Umarxonning maslahati bilan «**Shohnomayi Umarxon**» tarixiy asarini yozgan.

Umarxon davrining ko'zga ko'ringan tarixchisi **Muhammad Hakimxon To'ra ibn Sayid Ma'sumxon (1802 – 1870)**dir. U ona tomondan Qo'qon xoni **Norbo'tabekning** nabirasi. Muhammad Alixon davrida quvg'inga uchrab Rossiyaga, Sharq mamlakatlariga sayohat qilishga majbur bo'lgan. Umrining oxirida **Shahrisabzda** yashab, shu yerda o'zining «**Muntaxab ut-tavorix**» (Saralangan tarixlar) asarini yozadi.

Bu asar Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi tarixiga doir muhim manbalardandir. Unda O'rta Osiyo xalqlarining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotiga doir qimmatli ma'lumotlar mavjud.

Umarxon davrining yana bir yetuk tarixshunosi **Mulla Niyoz Muhammad Xo'qandly (1802 – 1872)** sanaladi. Harbiy lavozimlarda ishlagan va **XIX asrning 70-yillarida «Tarixi Shohruxiy»** asarini yozadi. Asarda olim davrning siyosiy ahvoli va xalqning ijtimoiy turmushiga to'g'ri baho berolgan. Unda **1872-yilgacha** bo'lgan, ko'pincha o'z ko'zi bilan ko'rgan va bo'lgan voqealarni bayon etadi.

Umarxon davridan 1872-yilgacha bo'lgan tarixiy voqealarning bayonidan iborat bo'lgan yana bir tarixiy asar «**Tarixi jahonnomayi**» deb nomlanadi. Uning muallifi **Junayd Mulla Avaz Muhammad Mulla Ro'zimhammad o'g'li (XVIII asr oxiri – XIX asr o'rtalari)**dir.

Toshkentlik tarixchi olim **Muhammad Solihning «Tarixi jadidayi Toshkand»** (Toshkentning yangi tarixi) asari Vatanimiz tarixini o'rganishda muhim manbadir. U **XV – XIX asrlar** Turkiston tarixi, jumladan, Toshkent tarixi, Qo'qon xonligi tarixi ilmiy nuqtayi nazardan yozilgan qimmatli asardir.

Yana bir tarixchi **Mulla Ali qori Qunduziy (1786 – 1858) «Tavorixi manzuma»** asarini yozgan. Asarda **1822 – 1848-yillar** tarixi bayon etilgan.

Ma'rifatparvar shoira va tarixchi olima **Dilshod Barno «Tarixi muhojiron»** (Muhojirlar tarixi), «**Sabot ul-bashar maa tarixi muhojiron»** (Inson matonati va muhojirlar tarixi) kabi asarlar yozib qoldirgan.

San'at. Qo'qonda xattotlik san'ati va me'morchilik ham rivojlangan. **Muhammad Latif, Mirzo Sharif Dabir, Abulg'ozixoja** kabi xattotlarning kitob ko'chirish borasida o'zlari amalga oshirgan xayrli ishlari bilan tarixda nomlari qoldi. Kitoblar shunday did bilan ko'chirilganki, xorijiy mamlakatlar shohlari uchun elchilariga ana shunday nafis ko'chirilgan kitoblarni tortiq qilish xonlikda odatga aylangandi.

Me'morchilik. Qo'qonda me'morchilik rivojlanib bordi. **Buxorodan** bir guruh binokorlar taklif etilib, ko'plab madrasa, masjid, maqbara, karvonsaroy, ko'priklar va muhtasham binolar bunyod etiladi. Xalq orasida Madrasayi Mir nomi bilan mashhur bo'lgan **Norbo'tabiy madrasasi, Daxmayi Jahon ansambli, Norbo'tabiy va Modarixon daxmalari** hozirgacha saqlanib kelmoqda.

Umarxon Turkiston va uning atroflarini Oroidan Yettisuvgacha egalab, **Oqmasjid (Qizil O'rda), Avliyoota (Jambul), Pishpak (Bishkak)** qal'alarini bunyod etdi. Qo'qonda va boshqa shaharlarda ko'plab bino-

lar qurilgan. *Norbo'tabiy madrasasi, Madalixon madrasasi, Madrasayi Kamol qozi, Madrasayi Tunqotar, Madrasayi Haqquli mingboshi, Madrasayi Miyon hazrat, Madrasayi Mohlaroyim, Madrasayi Hakim To'ra, Madrasayi Xonxoja eshon, Madrasayi Buzrukxoja, Madrasayi Pirmuhammad yasovul, Madrasayi Xojabek, Madrasayi Oxund devonbegi, Madrasayi Mingoyim, Madrasayi Jome shular jumlasidandir.*

XIX asrning 1-yarmida Toshkentda ham muhtasham me'moriy-diniy inshootlar qurilishi, eskilarini ta'mirlash ishlari keng ko'lamda olib borildi. **Baroqxon** va **Ko'kaldosh** madrasalari qayta ta'mirlandi. **Shayx Xovand Tohur** me'moriy majmuasi hozirgi korinishda shakllantirildi. **Zayniddin bobo** uchun yangi maqbara qad ko'tardi. Yunusxo'ja qarorgohi **Eski o'rda** buzilgani sababli, yangi markaz – **Qo'qon o'rdasi** bunyod etildi.

17-BOB. O'RTA OSIYO DAVLATLARINING XALQARO MUNOSABATLARI

17.1. XVI – XVIII ASRLARDA XALQARO MUNOSABATLAR

Xuroson – raqobat maydoni. XVI asrda Osiyoning bir-biriga tutashtash qismida **uch siyosiy kuch** kurash maydoniga chiqqandi. Bular – Movarounnahrda **shayboniylar**, Eronda **safaviylar** va Hindistonda **boburiylar** edi. Xalqaro va o'zaro munosabatlarda bu uch sulola manfaatlarini to'qnashib, raqobatchilik kuchayib bordi.

Ularning manfaatlarini to'qnashgan nuqta **Xuroson** edi. Chunki Xuroson ham harbiy-siyosiy, ham savdo-iqtisodiy jihatdan muhim o'rin tutardi. Bundan tashqari, Xuroson Movarounnahr, Eron va Hindiston yo'nalishida o'ziga xos darvoza vazifasini ham o'tardi.

Xurosonni nazorat qilish masalasida shayboniylar va safaviylar o'rtasida keskin kurash ketgan. Bu masalada **Muhammad Shayboniyxon, Ubaydullaxon** va **Abdullaxonlar** davrida shayboniylar ustunlik qilganlar. Keyinchalik safaviylarning qo'li baland kelgan va oxir-oqibatda ular Xurosonni Movarounnahrdan ajratib tashlashga erishganlar.

Buxoro va Boburiylar davlati munosabatlari. XVI asrda shayboniylar bilan boburiylar o'rtasida elchilik munosabatlari o'rnatildi. **Abdullaxon** boburiylar hukmdori **Akbarshohga to'rt marta** elchi yuborgan. **1586-yil** Akbarshoh elchisi **Buxoroga** kelgan. Elchilik munosabatlariga ikkala davlatning Xuroson bilan bog'liq o'z manfaatlarini masalalari muhokama qilingan. Shuningdek, Hindistonga me'morlar, miniatyurachi rassomlar yuborilgan. Ikki mamlakat o'rtasida savdo aloqalari yo'lga qo'yilgan.

Akbarshohning o'g'li **Jahongirshoh (1605 – 1627)** va Buxoro xoni **Imomqulixon** davrida ikkala davlat o'rtasidagi elchilik munosabatlari davom etgan. Lekin Jahongirshohning o'g'li **Shoh Jahon (1628 – 1658)** davrida Hindiston – Buxoro munosabatlarida keskinlik yuz bergan. Bu Buxoro xoni **Nodir Muhammadxon** va uning o'g'li **Abdulaziz** o'rtasida yuz bergan nizo bilan bog'liq edi. Taxtdan ag'darilgan Nodir Muhammad **Balxga** qochadi. U o'g'liga qarshi kurashish maqsadida Hindiston hukmdori **Shoh Jahon**dan yordam so'raydi. Shoh Jahon bu paytda qulay fursat kutib Balxni bosib olish niyatida yurardi. Shoh Jahon darhol Balx ustiga «yordam» jo'natadi. Biroq hind qo'shinlarining Balxga yordamga emas, balki uni bosib olish uchun kelganligini tushunib yetgan Nodir Muhammadxon **Eronga** qochadi.

1645-yili Abdulazizxon Balxni qamal qiladi. Oxir-oqibat hind qo'shinlari o'z vatanlariga qaytib ketishga majbur bo'ladilar. **Avrangzeb Olamgir (1658 – 1707)** bilan **Abdulazizxon** hamda **Subhonqulixon** o'rtalarida elchilik munosabatlari davom etgan. Avrangzebdan keyin boburiylar sulolasi yana **150 yil** hukmronlik qilgan bo'lsa-da, bu saltanat tanazzul tomon yuz tutib bordi. Shunga qaramay, Hindiston va Buxoro munosabatlari to'xtab qolmagan. Savdo aloqalari ham uzluksiz davom etgan.

O'rta Osiyo xonliklarining Afg'oniston bilan aloqalari. O'rta Osiyo davlatlarining eng yaqin qo'shnisi **Afg'oniston** edi. Mustaqil Afg'oniston davlati **1747-yili** tashkil topgan. Yosh afg'on davlati bilan Buxoro xonligi o'rtasidagi munosabatlar do'stona ruhda bo'lmagan. Bunga ikkala tomonning Amudaryoning janubiy qirg'og'idagi o'zbeklar istiqomat qilib turgan hududlarni o'z tasarruflarida saqlashga urinishlari sabab bo'lgandi. Xususan, **1751-yili** Afg'oniston hukmdori **Ahmadshoh (1747 – 1773)** Amudaryoning janubida istiqomat qilib turgan o'zbeklarning yerlarini bosib olish maqsadida qo'shin yuboradi. Bu hududda joylashgan kichik-kichik o'zbek bekliklari o'zaro urushlar oqibatida zaiflashib qolgandilar. Natijada ular Afg'onistonning vassaliga aylanib qolgandilar. **Balx** qal'asini afg'on gamzoni egallaydi. Balxni Ahmadshohning noibi boshqara boshlaydi.

1768-yili mahalliy o'zbeklar afg'onlarning jabr-zulmiga qarshi qo'zg'olon ko'taradilar. Qo'zg'olonchilarni Buxoro qo'llab-quvvatlaydi. Ana shunday vaziyatda Ahmadshohning o'zi qo'shin tortib kelib qo'zg'olonni bostiradi.

1789-yili o'zbeklar yana qo'zg'olon ko'taradilar. Qo'zg'olonchilarga bu safar ham Buxoro amaliy yordam ko'rsatadi. Afg'oniston hukmdori **Temurshoh (1773 – 1793)** **100 ming** kishilik lashkar bilan Balxga qarab yuradi. Biroq Buxoroga qarshi yurish qilishga Temurshohning yuragi dov bermaydi va u Buxoro bilan sulh shartnomasi tuzishga majbur bo'ladi. Shartnomaga ko'ra, Amudaryo har ikki davlat o'rtasidagi chegara deb tan olinadi.

Buxoro va Afg'oniston o'rtasida savdo aloqalari uzluksiz davom etgan. **Kobul** shahri savdo aloqalarida alohida o'rin tutgan. Kobul orqali Buxorodan Hindistonga, Buxoro orqali Afg'onistonga Rossiya tovarlari, Hindistondan Buxoroga hind tovarlari orilgan savdo karvonlari qatnab turgan.

Qo'qon va Xitov munosabatlari. O'rta Osiyo xonliklaridan Qo'qon xonligining **Xitov** bilan munosabatlari ham do'stona emas edi. Bir tomondan, **Sin imperiyasi 1755 – 1759-yillar** mobaynida **Sharqiy Tur-**

kistonni o'ziga bo'ysundirib, Qo'qon xonligini kuchsizlantirishga urinardi. Ikkinchi tomondan, Qo'qon xonligi Sharqiy Turkistonda o'z hokimiyatini o'rnatishga intilib, Sharqiy Turkiston sari o'z chegarasini tobora kengaytirib borayotgandi. Ayniqsa, **XIX asrning 20-yillarida** Qo'qon – Xitoy munosabatlari yanada keskinlashdi. Bunga Qo'qon xoni **Muhammad Alixonning** sharqiy turkistonliklarning **Jahongirxo'ja** boshchiligidagi Sin imperiyasiga qarshi **1825-yili** boshlangan milliy-ozodlik kurashiga aralashuvi sabab bo'ldi.

Xitoy hukumati **1829-yili** Qo'qonning Sharqiy Turkistonda yuritadigan savdo ishlarini taqiqladi, o'rta o'siyolik savdogarlarning aksariyat qismini haydab, ularning mulklarini musodara qildi.

Bunga javoban Qo'qon xoni Muhammad Ali sharqiy turkistonliklarning Xitoyga qarshi ozodlik kurashi rahbari **Jahongirxo'ja** va uning ukasi **Yusufxo'ja** ixtiyoriga **Haqquli** boshchiligidagi qo'shin jo'natadi. Natijada Yusufxo'ja **Qashg'arni** egallaydi va **Yorkentni** egallash uchun harbiy harakatni davom ettiradi. Bu hol Xitoy hukumatini qattiq tashvishga solib qo'yadi va Yusufxo'jaga qarshi katta qo'shin yuboradi.

Qo'z'g'olonchilarning safida mustahkam birlik yo'qligi hamda Buxoro – Qo'qon munosabatlari yomonlashuvi oqibatida Qo'qon xonining Sharqiy Turkistonga yuborgan qo'shinini chaqirib olishi tufayli, Yusufxo'ja mag'lubiyatga uchraydi. Natijada Yusufxo'ja Sharqiy Turkistonni tashlab chiqadi. U bilan **70 ming** uyg'ur oilasi Farg'ona vodiysiga ko'chib keladi.

Qo'qon xonligi o'z chegaralarini tobora Sharqiy Turkiston tomon kengaytirish siyosatini davom ettirgan. Ayni paytda, Sin imperiyasi moliyaviy qiyinchiliklar tufayli Qo'qon xonligiga qarshi ochiqdan ochiq urush harakatlari olib borishga qodir emasdi. Natijada **1832-yili Pekin**da **Xitoy-Qo'qon shartnomasi** imzolangan. *Unga ko'ra, Qo'qon Jahongirxo'ja avlodlarini Sharqiy Turkistonga o'tkazmaslik majburiyatini olgan. Xitoy esa Sharqiy Turkistonda qo'qonlik savdogarlar faoliyatini taqiqlashni bekor qilgan. Ikkinchidan, Qo'qon savdogarlariga Sharqiy Turkistonda boj to'lamasdan savdo qilish huquqi berilgan. Uchinchidan, Sharqiy Turkistondan Qo'qon savdogarlari chiqarib yuborilganda ular dan tortib olingan mol-mulklari evaziga Qo'qon xoniga tovon to'langan. To'rtinchidan, Sharqiy Turkistonda savdo qiluvchi o'rta o'siyolik savdogarlar to'laydigan to'lovlarni yig'ib olish huquqi Qo'qon xonligiga berilgan.*

17.2. O'ZBEK XONLIKLARI VA ROSSIYA IMPERIYASI MUNOSABATLARI

Savdo aloqalari. O'rta Osiyo va Rossiya xalqlari o'rtasidagi munosabatlar, savdo aloqalari tarixi uzoq zamonlarga borib taqaladi. Volgabo'yi orqali Rus savdogarlari ham, O'rta Osiyo savdogarlari ham ikki mintaqa o'rtasida savdo aloqalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaganlar.

XVI asrda jahondagi yirik davlatlar tomonidan dunyoni bo'lib olish boshlangan davrda Rossiya **Qozon, Astraxan, Sibir xonliklarini** zabt etadi. Natijada Rossiya va o'zbek xonliklari bir-biriga bevosita qo'shni bo'lib qoladi. Bu holat ularning o'zaro munosabatlarini yanada rivojlantirishga imkoniyat yaratdi. O'rta Osiyoning savdo-hunarmandchilik doiralari o'z mahsulotlarini, ayniqsa, ipak, paxtadan to'qilgan ma'olarni talab qilayotgan Rossiya bilan savdo-tijorat munosabatlarini rivojlantirishdan g'oyatda manfaatdor edi. Rossiyaning movut, temir, mis, mo'yna, charm va boshqa mollari O'rta Osiyoda xaridorgir edi. Savdo-sotiq ishlari uchun qulay shart-sharoit yaratishda o'zbek xonliklari va Rossiya o'rtasidagi elchilik munosabatlari muhim o'rin tutardi.

XVII asrda elchilik munosabatlari. **1619-yili Imomqulixonning** elchisi **Odambiy Moskvaga** boradi va podsho **Mixail Romanov** qabulida bo'ladi. Podsho Odambiy bilan birgalikda Buxoroga **Ivan Xoxlov** boshchiligida elchilarni yuboradi. I.Xoxlovni Imomqulixon qabul qiladi, rus podshosi iltimosiga binoan o'z saroyidagi **23 nafar** rus asirlarini ozod qiladi. I.Xoxlov **1620 – 1622-yillarda** Buxoro xonligining ichki va tashqi siyosati haqida qimmatli ma'lumotlar to'playdi. U qimmatli sovg'alar bilan Moskvaga kuzatiladi. Yozma manbalarga ko'ra, **XVI – XVII asrlarda** Buxoro va Xiva xonliklariga Rossiyadan **12 marta** elchilar kelishgan. **1583 – 1600-yillarda Moskvada 5 marta Buxoro elchilari, 2 marta Xiva elchilari bo'lishgan.** Bu misollar O'rta Osiyo va Rossiya o'rtasida savdo-diplomatik aloqalarning ancha faollashganligidan guvohlik beradi.

Munosabatlarda Rossiya imperiyasi tazyiqining kuchayishi. **XVIII asrdan** Rossiya imperiyasining o'zbek xonliklari bilan munosabatlarida tazyiq o'tkazishi ustunlik qila boshladi. Bu Rossiya imperiyasining siyosatida O'rta Osiyo xonliklarini savdo-sotiqda kamsitish, ularning tabiiy boyliklari riga ko'z olaytirish, strategik maqsadlarni ro'yobga chiqarish kayfiyatining kuchayganligida yaqqol namoyon bo'la boshladi.

Pyotr I Buxoro va Xiva xonliklarini siyosiy jihatdan Rossiyaga teng davlatlar emas deb hisoblab, ularga tazyiq o'tkaza boshladi. Bunga xonliklardagi ichki siyosiy ahvol ham qulay sharoit yaratib bergandi.

Masalan, Xiva xoni **Shohniyoz 1700-yili** Pyotr I huzuriga yashirincha elchi yuborib, Xivani Rossiya tobeligiga qabul qilishni so'ragan. **1709-yili** toj-u taxt vorisi **Muhammad** ham shunday qilgandi. Pyotr I Xiva xoniga jo'natgan yorlig'ida shunday gaplar yozilgandi: «*Shohona muruvat ko'rsatib xonning qo'l ostidagi jamiki narsalari bilan birga abadiy tobeligimizga olamiz*». Biroq bu niyat u davrda amalga oshmay qoldi. Xivada boshlanib ketgan ichki urushlar va chor Rossiyasining **Shimoliy urush** bilan bandligi bunga sabab bo'ldi.

1713-yili Astraxanga kelgan Xiva elchisi **Xoja Nafas** rus mamlakatlariga, Sankt-Peterburgga borganach, podsho Pyotr I ga Amudaryo sohillaridagi qumlar oltinga boyligini, sohilda istiqomat qiluvchi aholi ko'p miqdorda oltin yuvib olayotganini aytadi. Ana shu ma'lumotlar ta'sirida Pyotr I o'zbek xonliklariga kirib borish maxfiy rejasini tuzadi. U **ikki** harbiy ekspeditsiya tashkil etadi. Biriga **Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy**ni, ikkinchisiga kapitan **Ivan Buxgols**ni rahbar etib tayinlaydi.

Bekovich-Cherkasskiy harbiy ekspeditsiyasi tarkibida katta harbiy qo'shin bor edi. Ular **1717-yili** Xiva xonligi hududlariga kirib keladi va harbiy to'qnashuvlar bo'ladi. Xiva xoni **Sherg'ozixon** hiyla ishlatib Bekovich-Cherkasskiy qabul qiladi va uning qo'shinlarini qirib tashlaydi. Pyotr I uyushtirgan ekspeditsiyaning halokati Xiva – Rossiya munosabatlarini keskinlashtirib yubordi.

Buxgols «ekspeditsiyasiga» kelsak, uning qo'shini **1715-yili Toldan Irtish** bo'ylab **Yorkentga** yo'l oladi. Bu guruh **Yamishchev** ko'lida bo'lib, u yerda istehkom quradi. Biroq ular qalmoqlar hujumiga uchrab orqaga chekinishga majbur bo'ladilar.

1717-yili Buxoro xoni Peterburgga o'z elchisini yuboradi. Elchi **Qulibek Abulfayzxon**ning Pyotr I ga shvedlar ustidan qozongan g'alabasi munosabati bilan yozilgan qutlov maktubini topshiradi. Abulfayzxon o'z maktubida, ayni paytda, Buxoroga Rossiya elchisi yuborilishini so'ragandi. Bunga javoban Rossiya hukumati **1721-yili Florio Beneveni**ni elchi qilib jo'natadi. Rossiya elchisiga *Sharq mamlakatlariga olib boradigan suv va quruqlik yo'llarini o'rganish; rus savdosini kengaytirish imkoniyatlarini aniqlash; Buxoro xonini Rossiya bilan ittifoq tuzishga ko'ndirish; xonga rus gvardiyachilarini taklif qilish; qayerda qancha oltin borligini aniqlash va ularni xaritaga tushirish; xonlikdagi qal'a va qo'shinlari ahvolini o'rganish hamda xonlikning Eron va Xiva bilan o'zaro munosabatlarini o'rganish* vazifalari yuklatilgandi. F.Beneveni Buxoroga yetib keladi va Abulfayzxon qabulida bo'ladi.

F.Beneveni Buxoroda **3,5 yil** turdi va o'z oldiga qo'yilgan masalalar bo'yicha qimmatli ma'lumotlar to'plashga erishadi. Ularni Sankt-Peterburgga ochiq va shifrlangan xat orqali jonatib turadi. Hukumatning barcha topshiriqlarini bajargan F.Beneveni **1725-yili** Peterburgga qaytib ketadi.

XVIII asr 1-choragida Kichik, O'rta, Katta juzga bo'lingan qozoq sultonlari o'rtasida o'zaro kurash kuchaydi. Natijada ular nochor ahvolga tushib, tashqaridan yordam so'rashga majbur bo'ldilar. **1730-yili** Kichik juz sultoni **Abulxayr** Rossiyaga elchi jonatib Rossiya tobeligiga o'tish istagini bildiradi. **1732-yili Kichik juz, 1739 – 1740-yillarda Semeke-xon** boshchiligidagi **O'rta juz, 1747-yili Katta juz** ham Rossiya tobeligiga o'tadi. Natijada Rossiya hukumati uchun O'rta Osiyoni o'z ta'siriga bo'ysundirish yo'lida qulay imkoniyat yuzaga keladi.

1734-yili Senat kotibi **I.Kirillov** boshchiligidagi harbiy guruh tayinlanadi. U *Orol dengizida Rossiya bayrog'ini ko'tarish, Buxoro va undan Hindistonga boradigan yo'lni ochishi, oltin konlarini izlashni davom ettirishi* lozim edi. **1735-yili** Kirillov guruhi **Or daryosi** bo'yida **Or qal'asini** qurdi (keyinchalik bu qal'a atrofida **Orenburg** shahri vujudga keladi), Yoyiq va Irtish sohillari (Sibir)da istehkomlar barpo etdi. Xonliklar savdogarlari Rossiya bilan Orenburgda savdo-sotiq qiladigan bo'lishdi.

XVIII asrning 2-yarmidan boshlab Rossiya savdo-iqtisodiy aloqalarida O'rta Osiyo xonliklarining ahamiyati yanada orta bordi. Bunda, birinchidan, Rossiyada rivojlanib borayotgan sanoat uchun xomashyo manbalari topishga intilish, ikkinchidan, Osiyoda, xususan, Hindistonda Angliya ta'sirining kuchayib borayotganligi sabab bo'lgan.

XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida rus sarmoyasi O'rta Osiyo bozorida yetakchi o'rinni egalladi. Ingliz mollari Rossiya orqali olib kelinardi. **Nijegorod** yarmarkasida rus savdogarlaridan tashqari o'zbek xonliklari, Eron va Hindistondan kelgan savdogarlar ham qatnashgan. **XIX asr boshlarida** Rossiya o'zbek savdogarlari uchun katta imkoniyatlar yaratdi, ba'zi cheklashlar bekor qilindi. Endi ular Rossiyaning ichkari shaharlariga ham borib savdo qila oladigan bo'lishdi.

17.3. XIX ASRNING 1-YARMIDA O'RTA OSIYO UCHUN BUYUK BRITANIYA – ROSSIYA RAQOBATCHILIGI

Raqobat sabablari. **XIX asrning 1-yarmida** Angliya va Rossiya davlatlari o'rtasida Buxoro, Xiva, Qo'qon xonliklari hududlari uchun raqobatchilik kuchayib, keskinlashib ketdi. Raqobatchilikning kuchayishiga

quyidagilar sabab bo'ldi: a) *Angliya va Rossiyaning Markaziy Osiyo hisobiga yangi mustamlakalarga ega bo'lish yo'lidagi urinishlari*; b) *o'z mollarini sotish va undan mo'may daromad olish uchun O'rta Osiyo bozorlarini egallash istagi*; d) *O'rta Osiyoning boy xomashyo manbalariga ega bo'lishga intilishlari*.

Bu omillar dunyodagi ikki yirik mustamlakachi davlatlar manfaatlarining to'qnashuviga olib keldi.

Hindistonda mustahkam o'rnashib olgan ingliz mustamlakachilari o'zlari tuzgan **Ost-Indiya** (Sharqiy Hindiston) kompaniyasi orqali O'rta Osiyo tomon siljishga urindilar. Ularning maqsadi Rossiyaning o'zbek xonliklaridagi ta'sirini yo'qqa chiqarish hamda xonliklarni o'z ta'sir doirasiga olishdan iborat edi. Angliya hukmron doiralari xonliklarning ichki va tashqi ahvolini, ularni bog'lab turgan yo'llarni aniqlash, xonlar bilan aloqa o'rnatish maqsadida maxsus ekspeditsiyalar yubora boshladi. Ekspeditsiyalar zimmasiga, ayni paytda, mahalliy nufuzli kuchlar bilan aloqa o'rnatish vazifasi ham yuklatilardi.

Ingliz ekspeditsiyalari. Ingliz ekspeditsiyalaridan biri **U. Murkford** boshchiligida uyushtirildi. Murkford ekspeditsiyasi **1825-yil fevrali**da **Buxoro**ga yetib keldi. Manbalarda qayd etilishicha, ekspeditsiya tarkibida **70 kishi** bo'lib, ular olib kelgan **80 sandiq** turli xil mollar Buxoro qushbegisiga ko'rsatilgan. Inglizlar Buxoro xonligini har tomonlama o'rganishga, mahalliy hukmdorlar orasida inglizlarga tarafdor guruhni shakllantirishga muvaffaq bo'lgandi.

Murkford ekspeditsiyasidan xabar topgan Rossiya hukmron doiralari tashvishga tushdilar. Natijada Rossiya hukumati Buxoro amiri **Haydarga** inglizlarning Buxorodagi xatti-harakatidan noroziligini bildirdi. Rossiya hukmron doiralarida O'rta Osiyoni bosib olish kayfiyati kuchayib bordi. **1826-yili** Rossiya hukumati polkovnik **F. Berg** boshchiligida **Ustyurtga** ekspeditsiya yuborib, O'rta Osiyoga boradigan yo'llarni yanada aniqlashga belgilab oldi.

1831-yili inglizlar O'rta Osiyoga **ikkinchi marta** elchi yubordilar. Elchilarga ingliz armiyasi leytenanti **Aleksandr Byorns** boshchilik qildi. A. Byorns **1832-yili Buxoro**ga kirib keldi. U o'zini **arman savdogari** deb tanitdi. Qo'lida hind va afg'on savdogarlarining tavsiiyanomalari bo'lgan bu «tadbirkor» Buxoro xonligi qushbegisi bilan aloqa bog'lay oldi. Angliya hukumati Hindiston bilan O'rta Osiyo o'rtasida savdo aloqalarining kengayishiga o'zining xonliklardagi ta'sirini qaror toptirishning asosiy yo'li deb qarardi. Shuning uchun Angliya hind savdogarlariga xonliklar bilan savdo-sotiq aloqalarini yo'lga qo'yishlarida katta yordam ko'rsatdi.

Xususan, hind savdogarlariga qarz hamda ingliz mollari berib turildi. Bu mollar O'rta Osiyoda Rossiya mollari narxidan arzoniga sotilardi.

Aleksandr Byorns mamlakat hududida katta razvedka ma'lumotlari ham to'play oldi. Bu elchilik missiyasi O'rta Osiyoda ingliz savdosining rivojlanishiga yordam berdi.

1839-yili Angliya Afg'onistonga qarshi harbiy harakatlar boshlaganida, Rossiya – Angliya munosabatlari yanada keskinlashdi. Agar Afg'oniston bosib olingudek bo'lsa, navbat O'rta Osiyoga kelishi mumkin edi. 1839-yili **Hirot**da o'z qarorgohini vujudga keltirgan ingliz razvedkasining ayg'oqchilari O'rta Osiyo xonliklariga yuborib turildi. Xususan, ingliz razvedkasi vakillaridan kapitanlar **Jeyms Abbot, Charlz Stoddart, Konolli, Richard Shekspir**lar Xiva, Buxoro, Qo'qon xonliklariga kelib harbiy, siyosiy, iqtisodiy masalalarda ma'lumotlar to'plab, o'z rahbarlariga yetkazardi.

Inglizlarning O'rta Osiyodagi harakatlaridan tashvishga tushib qolgan Rossiya 1839-yili Xiva xonligiga qarshi **birinchi** harbiy yurishni boshladi. Bu yurishga Orenburg gubernatori **V.A.Perovskiy** rahbarlik qilgandi. Biroq urush qatnashchilarining o'zini sovuqqa oldirishi, oziq-ovqat, yem-xashakning tugashi oqibatida orqaga qaytdi. Bu yurish muvaffaqiyatsizlikka uchradi.

O'rta Osiyo xonliklari va Rossiya imperiyasi munosabatlarining keskinlashuvi. O'rta Osiyo xonliklari va Rossiya munosabatlarining keskinlashuviga podsho Rossiyasining O'rta Osiyoda o'z ta'sirini mustahkamlash harakatlari sabab bo'ldi. Xususan, **1847-yili** Rossiya xonliklarga olib boradigan yo'lda **ikkita istehkom** qurdi. Ularning biri – Aralsk shahri yaqinida barpo etilgan (Sirdaryo o'zani yaqinida) **Raim** istehkomi, ikkinchisi Yettisuv Olatog'idagi **Kopal** istehkomi edi. Bu istehkomlar Rossiya olib borgan siyosatda harbiy yo'l bilan O'rta Osiyoni ishg'ol etish tomon burilish ro'y berganligining yaqqol isbotidir. Bu hoi O'rta Osiyo xonliklarini tashvishga solib qo'ydi. Shuning uchun Xiva xoni Orenburgga o'z vakillarini yubordi. Xon o'z maktubida yaxshi qo'shnicilik o'rnatish hamda do'stona yashash istagini bildirgan hamda Raim istehkomini buzib tashlashni iltimos qilgandi. Xiva elchilari 1847-yili Peterburgda podsho qabulida bo'lgan esalar-da, ko'zlangan maqsadga erisholmadilar. Xiva xonligining qurol kuchi bilan istehkomni yo'q qilish yo'lidagi urinishlari natija bermadi. Chunki rus garnizoni yaxshi qurollangandi.

Bu paytda Qo'qon – Rossiya munosabatlari ham keskinlashgandi. Qo'qon xoni Xudoyorxon ham yangi istehkomlar qurilganligidan tashvishga tushib qolgan edi. Natijada Xudoyorxon Rossiyaga elchi

yuboradi. Podsho nomiga yo'llangan maktubda Xudoyorxon **Nikolay I** ga Qo'qon xonligida jamoat tartibi tiklanganligini, savdo yo'llari yaxshi qo'riqlanayotganligini, rus savdogarlari uchun hech qanday xavf-xatar yo'qligini bildirgan. Ayni paytda, Raim istehkomi qurilganligidan norozi ekanligini ma'lum qilgan.

Nikolay I o'z javob maktubida Qo'qonda tartib o'rnatilganligidan mamnun ekanligini bildirgan, biroq Raim istehkomi buzilmasligini tasdiqlagandi. Podsho o'z fikrini Raim istehkoming, avvalo, Rossiya hududida qurilganligi bilan, ikkinchidan, bu istehkom u qurilgan hududda tartib va tinchlikni, savdo karvonlari osoyishtaligini ta'minlashga xizmat qilayotganligi bilan «asoslagan». Tez orada Qo'qon qal'asi bo'lgan **Oqmasjidni** Rossiya bosib olishni mo'ljallayotgani ma'lum bo'lgach, Rossiya – Qo'qon munosabatlari yanada keskinlashdi.

Yuqorida qayd etilganlar ertami-kechmi Rossiyaning O'rta Osiyo xonliklariga qarshi bosqinchilik yurishi boshlashi muqarrar ekanligini ko'rsatardi.

O'rta Osiyo xonliklarining Rossiyaga qarshi turishda Angliyaga suyanishi mumkinligi ehtimoli ham o'zini oqlamadi. Bunga Rossiya – Angliya munosabatlarida o'zgarish yuz berganligi sabab bo'lgandi. Afg'onistonga qarshi urushda mag'lubiyatga uchragan Angliya Rossiya bilan kelishishga qaror qiladi. Bu kelishuvga binoan Rossiya O'rta Osiyo bilan cheklanadi, Hindistonga chiqish niyatidan voz kechadi. Angliya esa Rossiyaning O'rta Osiyoda olib borgan siyosatiga qarshilik qilmaydigan bo'ladi. Afg'oniston esa Angliya va Rossiyaning Osiyodagi mustamlakalari o'rtasida ularni ajratib turuvchi hudud sifatida e'tirof etiladi.

17.4. O'ZBEK XONLIKLARINING TARAQQIYOTDA ORQADA QOLISH SABABLARI VA OQIBATLARI

Jahon taraqqiyotidagi o'zgarishlar. G'arbiy Yevropaning ilg'or mamlakatlarida sanoat ishlab chiqarishning yetakchi tarmog'iga aylanib bordi. **XVI asr o'rtalaridan** boshlab to'qimachilik, qog'oz, shisha ishlab chiqarishda mehnat taqsimoti va qo'l hunari texnikasiga asoslangan korxonalar **manufaktura** (lotincha «*manus*» – qo'l, «*faktura*» – tayyorlash)lar vujudga keldi.

XVIII asrning 2-yarmida asbob-uskunalarni harakatga keltiruvchi **bug' mashinasi** (motor) ixtiro qilindi. Natijada asosiy ishlarni mashinalar bajaruvchi fabrika-zavodlar vujudga keldi. Bug' mashinasi bilan

harakatlanuvchi parovoz, paroxod, cho'yan va po'lat oluvchi domna pechlar yaratildi, temir yo'llar qurildi.

Yirik boy tabaqalarning tashqi savdodan, mustamlakalardan, manufakturadan orttirgan boyliliklari sanoatni rivojlantirish uchun sarmoya sifatida qo'yildi. Bu sanoatning rivojlanishida muhim omil bo'ldi. Eng muhimi, xo'jalik yuritish, harakatlanish uchun zarur bo'lgan mashinalarni ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi, og'ir sanoat vujudga keldi. Biroq bu jarayon jahon mamlakatlarida nihoyatda notekis bordi. Ko'pgina mamlakatlar, jumladan, o'zbek xonliklari ham bu jarayondan chetda, taraqqiyotda orqada qolib bordi.

Yurtboshimiz Islom Karimov «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» asarida xoniiklar davri tarixiga yangicha nazar tashlar ekan, quyidagi savollar bilan murojaat qiladi: «*Nega jahonga Ahmad Farg'oni, Muhammad Xorazmiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Imom al-Buxoriy, Amir Temur, Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur kabi buyuk siymolarni bergan bu millat XVII – XIX asrlarga kelib to shu choqqacha erishgan yuksalish darajalaridan tushib ketdi? Nega so'nggi uch asr mobaynida boshimiz qoloqlikdan chiqmay qoldi? Ajdodlarimizning qattiq qarshiligiga qaramay, chor Rossiyasining o'lkamizni nisbatan oson zabt etishida ana shu qoloqlikning ham o'rni bo'lmaganmikan?*»

Qoloqlikning sabablari. Asrlar davomida bir butun bo'lib kelgan mamlakatning, bir iqtisodiy va madaniy makonda yashab kelgan aholining uchga bo'linib ketishi, xonliklar o'rtasida tinimsiz davom etgan urushlar mamlakatni qoloqlikka mahkum etdi. Har bir xonlik ichidagi hokimiyatni egallash uchun ichki kurash, o'zaro nizo-janjallar, boshboshdoqlik, ig'vo-fasodning avj olishi viloyat va tumanlarni, qolaversa, butun mamlakatni xonavayron qilardi.

Xonliklarning asrlar davomida o'zgarmay kelayotgan davlat idora usuli taraqqiyotga g'ov bo'lib qolgandi.

Xonliklar o'rtasidagi o'zaro urushlar, etnik nizolar urug'-qabila jamoalarining bir joydan boshqa joylarga ko'chishini keltirib chiqarardi. Yoki ular zo'rlik bilan yashab turgan joylaridan ko'chirilardi. Bu jarayon etnik guruhbozlikni keltirib chiqarardi, aholining bir butun xalq bo'lib jipslashishiga xalaqit berardi. Davlat darajasida ham, viloyatlar darajasida ham yagona xalq, yagona Vatan tushunchasining qadri anglab olinmadi. Odamlarni, Turkistonni, xalqni birlashtirish g'oyasi ostida uyushtira oladigan yo'lboshchi, siyosiy kuch topilmadi.

Dehqonchilik nochor ahvolda edi. Xonliklarda sanoat ishlari ravnaq topmadi. Tovar-pul munosabatlari rivojlantirilmadi. Savdoda hamon

mol ayirboshlash tarzi davom etardi. O'rta Osiyo jahon bozoridan ajralib qolgan, boz ustiga, o'zaro urushlar tufayli xonliklar o'rtasida yagona ichki bozor ham tashkil topmagandi.

Qoloqlik oqibatlari. O'zbek xonliklarining jahon taraqqiyotidan orqada qolishining oqibati yomon bo'ldi. Iqtisodiy qoloqlik va harbiy nochorlik, ijtimoiy-siyosiy beqarorlik O'rta Osiyoni o'z tasarrufiga kiritib olishga intilayotgan davlatlarga qo'l keldi.

Taniqli o'zbek yozuvchisi **Abdulla Qodiriy** o'zining «**O'tkan kunlar**» romanida o'zaro urushlar girdobiga botib qolgan, vaqtini aysh-ishratda o'tkazayotgan xonlar va amaldorlarning qilmishlari qanday oqibatlariga olib kellishini yaqqol tasvirlab beradi. Romanda **Yusufbek hoji** tilidan quyidagi alamli so'zlar bayon qilinadi: «*Maqsadlari juda ochiq... Bittasi mingboshi bo'lmoqchi, ikkinchisi Normuhammadning o'rniga o'timoqchi, uchinchisi yana bir shaharni o'ziga qaram qilmoqchi. Ittifoqning nima ekanligini, yolg'iz o'z manfaatini, shaxsiyati yo'lida bir-birini yeb, ichgan mansabparast, dunyo parast va shuhratparast muttahamlar Turkiston tuprog'idan yo'qolmay turib, bizning odam bo'lishimizga aqlim yetmay qoldi... Biz shu holatda ketadigan, bir-birimizning tegimizga suv quyadigan bo'isak, yaqindirki, chor istibdodi Turkistonimizni egallar.*»

18-BOB. XIX ASR O'RTALARIDA O'ZBEK XONLIKLARINING SIYOSIY, IQTISODIY VA MADANIY HAYOTI

18.1. XIX ASR O'RTALARIDA O'RTA OSIYO DAVLATLARINING HUDUDI VA AHOLISI

O'rta Osiyo davlatlarining hududi. XIX asrda O'rta Osiyoda uchta mustaqil davlat mavjud bo'lib, ular *Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari* hisoblangan. Bu davlatlarda ishlab chiqarish, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, savdo-sotiq va boshqa sohalar rivojlanib borgan bo'lsa-da, biroq ularning taraqqiyoti ilg'or Yevropa davlatlari darajasidan past edi.

Amirlik poytaxti islom dini markazlaridan biri bo'lib, «Buxoroyi Sharif», ya'ni «Muqaddas Buxoro» nomiga ega bo'lgan. Buxoro amirligining hududi XIX asrda **200 ming km²** dan ortiqroq edi. Amirlik chegaralari janubda Amudaryoning chap qirgog'idan boshlanib, Sirdaryogacha, sharqda Pomir tog'laridan g'arbda Xiva xonligi yerlarigacha cho'zilgan. Davlat hududi **XIX asr o'rtalarida Eron, Afg'oniston, Qo'qon va Xiva xonliklari, qozoq juzlari** yerlari bilan chegaradosh bo'lgan. Amirlikning markaziy qismi Buxoro va Samarqand shaharlari joylashgan **Zarafshon** vodiysi hisoblangan. Amirlikda **Buxoro, Samarqand, Shahrisabz, Qarshi, Kitob, G'uzor, Termiz, Sherobod, Hisor, Ko'lob** kabi yirik savdo-sotiq, hunarmandchilik va madaniy markazlar hisoblangan shaharlar mavjud edi. Unga hozirgi Tojikistondagi Vaxsh, Kofirmihon, Panj daryolari vodiysidagi yerlar, Turkmanistondagi Murg'ob daryosi vodiysidagi joylar qarashli bo'lgan. Shu bilan birga, hududiy jihatdan **beklik** va **tumanlarga** bo'linib, ularni amir tomonidan tayinlangan **beklar** boshqargan. Amirlikda **27 bekklik** bo'lgan.

Xiva xonligining maydoni **XIX asr 2-yarmida 130 ming km²** dan iborat bo'lib, xonlik yerlari janubda Eron, sharqda Buxoro amirligi, g'arbda Kaspiy dengizi, shimolda qozoq juzlari bilan chegaradosh bo'lgan. Xonlikning ma'muriy markazi **Xiva shahri** hisoblangan. Xonlikda **Xiva, Kat, Yangi Urganch, Hazorasp, Qo'ng'iro't, Xo'jayli** kabi yirik shaharlar bor edi. Xiva xonligi ham Buxoro amirligi singari **bekliklarga** bo'lingan va ularni xon tomonidan tayinlangan **beklar** va **to'ralar** boshqargan. Xonlikda **40 ta bekklik** mavjud bo'lgan.

XVIII asr boshlarida, asosan, Farg'ona vodiysi va Sirdaryoning quyi qismigacha bo'lgan hududlar Buxoro amirligidan ajrab, mustaqil davlat - **Qo'qon xonligi** tashkil topadi. Xonlik sharqda Sharqiy Turkis-

ton, g'arbda Buxoro amirligi va Xiva xonligi bilan chegaradosh bo'lgan. Xonlikning janubiy chegaralari **Qorategin, Ko'lob, Darvoz, Sho'g'non** singari tog'li o'lkalarni o'z ichiga olib, bu hududlar uchun Buxoro amirligi bilan tez-tez to'qnashuvlar bo'lib turgan. Xonlikda **Qo'qon, Toshkent, Andijon, Marg'ilon, Namangan, O'zgan, O'sh, Pishpak, Turkiston, Chimkent** kabi ma'muriy, savdo-sotiq va madaniy markazga aylangan shaharlar bo'lgan. Xonlikning hududi, Buxoro amirligi va Xiva xonliklaridan farqli o'laroq, sersuv daryolar, so'lim vodiylar, serhosil yerlarga boy bo'lgan. Xonlik bekliklarga bo'linib, ularni, asosan, xon tomonidan o'z qarindoshlari va yaqinlaridan tayinlangan kishilar boshqargan.

O'rta Osiyo davlatlarining aholisi. XIX asr o'rtalariga kelib Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari aholisining etnik tarkibi bir-biriga yaqin bo'lib, ularda, asosan, **o'zbeklar** yashagan. Shu bilan birga, uchala xonlik hududlarida **tojiklar, qozoqlar, qoraqalpoqlar, turkmanlar, qirg'izlar** ham istiqomat qilgan. Jumladan, bu davrda Buxoro amirligining aholisi soni **2 million** atrofida bo'lib, aholining etnik tarkibi, asosan, o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar, qoraqalpoqlar, qozoqlardan tashkil topgan. Aholining asosiy qismi sersuv vohalarda yashagan. Amirlikda **mang'it, saroy, qo'ng'irot, kenagas, qarluq, qalmoq, nayman, qipchoq** kabi o'zbek urug'lari ko'pchilikni tashkil qilgan.

Xiva xonligida aholi soni **800 ming** kishidan ortiq bo'lgan. Xonlik aholisining etnik tarkibi, asosan, o'zbeklardan, bundan tashqari, turkmanlar, qoraqalpoqlar, qozoqlar va boshqalardan tashkil topgan.

Qo'qon xonligida aholi soni **3 millionga** yaqin bo'lib, asosan, o'zbeklardan iborat bo'lgan. Shu bilan birga, u yerda qirg'izlar, tojiklar, qozoqlar istiqomat qilgan. Xonlikda uyg'urlar, yahudiylar, hindlar va boshqa elat vakillari ham yashagan.

Bu davrda uchala davlatda ham aholining asosiy qismini tashkil qilgan o'zbeklar o'troq turmush tarzida hayot kechirib, dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullangan. Qozoqlar, qoraqalpoqlar, turkmanlar va qirg'izlar ko'chmanchi turmush kechirib, asosan, chorvachilik bilan shug'ullangan.

18.2. XIX ASR O'RTALARIDA O'ZBEK XONLIKLARINING MA'MURIY BOSHQARUV TIZIMI

Buxoro amirligining davlat boshqaruvi. Davlatda oliy hukmdor **amir** hisoblanib, uning hokimiyati avloddan avlodga meros tarzida o'tgan. Amirlikni **mang'itlar sulolasiga (1756 – 1920)** mansub cheklanmagan

hokimiyatga ega bo'lgan hukmdorlar boshqargan. Jumladan, **1826 – 1860-yillarda Amir Nasrullo, 1860 – 1885-yillarda Amir Muzaffar** hukmronlik qilgan.

Amirlikning ma'muriy markazi Buxoro shahri edi. Amirlikda ijro hokimiyati bosh vazir – **qo'shbegi** qo'lida bo'lgan. Viloyat va tuman hokimlari qo'shbegi tavsiyasi bilan tayinlangan. Moliya va xazina ishlari, soliqlar to'planishi kabi sohalarni **devonbegi** idora qilgan. Devonbegiga tashqi aloqalarni yuritish ham yuklatilgan. Unga amirlik hujjatlarini yuritishga mas'ul **mirzaboshi** bo'ysungan.

Amirlikda soliqlarni o'z vaqtda yig'ish va ularni hisobga olib borishga javobgar kishi **mushrif** hisoblangan. **Dodhoh** lavozimini egallab turgan shaxs xalqning shikoyatlari bilan shug'ullangan. Oliy hukmdor farmonlarini esa **parvonachi** e'lon qilgan. Shariat qoidalari va qonunlar ijrosi, sud ishlarini nazorat qilishni **shayxulislom** bajargan. Shayxulislomga bo'ysungan **muftiy** diniy-huquqiy masalalarni, **muhtasiblar** esa shariat qoidalarning bajarilishi va amal qilinishi masalalari bilan shug'ullangan. Buxoro amirligida sud boshlig'i **qozikalon, raiskalon** hisoblangan. Vaqf ishlari va mulklari bilan **sadr** shug'ullangan. Amir qarorgohi hisoblangan arkda taxt vorisi valiahd tarbiyasi bilan **otaliq** mashg'ul bo'lgan. **To'pchiboshi** amir qo'shinlarining bosh qo'mondoni bo'lgan. Amirlikning shaharlarida tinchlik va tartibni saqlashga amir soqchilari boshlig'i **mirshabboshi** mas'ul hisoblangan. **Ko'kaldosh** mamlakat xavfsizligi, amirning yaqinlari, do'stlari va dushmanlari to'g'risida ma'lumotlar to'plash bilan shug'ullangan. Buxoro amirligida davlat boshqaruvi, moliya, sud, mirshablik va harbiy ishlar amirning qarindoshlari, o'ziga yaqin odamlar tomonidan boshqarilgan. Ular o'z faoliyatlarini bajarishda katta huquq va imtiyozlarga ega bo'lganlar.

Xiva xonligining davlat boshqaruvi. Xiva xonligi **qo'ng'irotlar sulo-lasi (1770 – 1920)** tomonidan boshqarilib, uning oliy hukmdori **xon** hisoblangan. U cheklanmagan ma'muriy, harbiy hokimiyatga ega bo'lgan.

Oliy hukmdor hisoblangan xon qarorgohi Xiva shahrida joylashgan. Bu shaharda ichki ichan qal'a va mudofaa devori bilan o'ralgan tashqi Dishan qal'a mavjud bo'lgan. Xonlikda **Xiva, Urganch, Qiyot, Hazorasp, Qo'ng'iro**t kabi shaharlar ma'muriy, savdo-sotiq va madaniy markazlar hisoblangan. Xonlikda oliy amaldor **devonbegi** hisoblanib, uning ixtiyorida **qo'shbegi, mehtar, otaliq**dan iborat kengash faoliyat ko'rsatgan. Aholining tinchligi va osoyishtaligi bilan **mirshabboshi**, xonlikdagi tartib-intizom ishlariga xon qo'shinlarining bosh qo'mondoni **yasovulboshi**, diniy ishlar va shariat qoidalariga rioya etilishi va

amal qilinishi masalalariga **shayxulislom**, sug'orish inshootlari va suv ta'minoti hamda taqsimotiga **mirobboshi** mas'ul hisoblangan. Xonlikda taxminan **40 mingdan ortiq** qo'shin bor edi. Qo'shinga **lashkarboshi** qo'mondonlik qilgan. Askarlik xizmatida bo'lganlar soliqlardan ozod qilingan.

Qo'qon xonligining davlat boshqaruvi. Qo'qon xonligida oliy hukmdor **xon** hisoblangan. Xonlik **minglar sulolasi (1710 – 1876)** tomonidan boshqarilgan va uning ma'muriy markazi **Qo'qon** shahri bo'lgan. Qo'qon xoni hokimiyati merosiy hisoblanib, xon cheklanmagan siyosiy, ma'muriy va harbiy hokimiyatni o'z qo'lida mujassamlashtirgan. Eng yuqori harbiy lavozim **amirlashkar** bo'lib, u harbiy vazir hisoblangan. Xonlikdagi alohida harbiy bo'linmalarga **mingboshilar** rahbarlik qilgan. Ular keyinchalik bosh vazir vazifasini bajargan. Xazina ishlari va xarajatlarini **mehtar** nazorat qilib borgan. **Qozikalon, qozilar** islom dini qoidalarini asosida sud ishlarini olib borganlar. **Muhtasib-raislar** diniy ishlar, shariat qoidalariga rioya etilishi, savdo-sotiqning to'g'ri yuritilishini nazorat qilganlar. Xonlikdagi tartib-intizom ishlari bilan **mirshabl**r shug'ullangan. Qo'qon xoni zaruriyat tug'ilganda oziq-ovqat ortilgan **12 ming aravaga ega bo'lgan 60 mingtagacha askarni yig'a olardi.**

18.3. XIX ASR O'RTALARIDA O'ZBEK XONLIKLARINING IJTIMOY-IQTISODIY HAYOTI

Yer egaligi va soliq tizimi. **XIX asrda** O'rta Osiyo xonliklari **agrar** davlatlar edi Aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli yerga egalik tartiblari qandayligi, to'lanadigan soliq va to'lovlarining miqdori bilan belgilangan. Bu davrda yerlarning asosiy qismi, ayniqsa, ekin maydonlari xon, uning qarindosh va yaqinlari hamda bir qancha katta yer egalari qo'lida bo'lgan. Aholining aksariyati katta yer egalari tegishli ekin maydonlarida mehnat qilganlar. Dehqonlar ijaraga olgan yerlari uchun hosilning bir qismi (ko'p hollarda hosilning **1/5** yoki **1/3 qismi**)ni **xiroj** sifatida to'laganlar.

Xiva xonligida ijaraga yer olgan dehqonlar **«yarimchi»** deb atalgan. Chunki ular olingan hosilning yarmini ijara haqi qilib to'lagan. Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklarida yerga egalik qilish shakllari deyarli bir xil edi. Ular **uch turdagi** yer egaligidan iborat bo'lib, **aml**ok – *davlat yerlari*, **m**ulk – *xususiy yerlar*, *shuningdek, masjid va madrasalar, diniy muassasalarga qarashli vaqf yerlari* hisoblangan. Xonliklardagi yirik amaldorlar, **harbiy sarkardalarga** davlat tomonidan yerlar in'om etilgan.

Vaqf yerlaridan olinadigan foyda hisob-kitobi va taqsimoti bilan **mutavalli** shug'ullangan. Aholi soliq va to'lovlarni mahsulot yoki pul ko'rinishida to'lagan. Bundan tashqari, sug'orish inshootlari, yo'llar, ko'priklar qurish va ularni ta'mirlash kabi ishlarni majburiyat tarzida bajarganlar. Mehnat majburiyati aholining ishlab berishi bo'lib, u **begar deb** ham nomlangan.

Bu davrda aholidan **xiroj, zakot, suv, tegirmon, tuz, mulk, to-morqa, bog' solig'i** va boshqa soliqlar yig'ilgan. Xiva xonligida asosiy soliq **solg'ut** deb atalgan. Harbiy majburiyatda har bir erkak kishi oziq-ovqati, qurol-aslahasi bilan birga qatnashishi kerak bo'lgan. Chorvador aholi chorva mollaridan **zakot** solig'i, yaylov va suvdan foydalangani uchun ham soliqlar to'lagan. Bu davrda shaharlar aholisi hunarmand va savdogarlardan **savdo puli, do'kon puli, tarozi puli** kabi soliqlar olingan.

Sug'orish tizimi va tartiblari. O'rta Osiyo hududi va uning iqlimi qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishga qulay bo'lgan. Bu soha taraqqiyoti sug'orish ishlarining holati va suv ta'minotining qay darajada ekanligiga bog'liq edi. Shuning uchun sug'orish va suv ta'minoti sohasi O'rta Osiyoda muhim hamda davlat ahamiyati darajasiga ko'tarilgan. Qolaversa, xazinaga tushadigan asosiy daromadni dehqonlardan yig'iladigan soliqlar tashkil qilgan.

Har bir hududda aholi va ma'muriyat vakillari sug'orish sohasiga mas'ul va javobgar bo'lgan. Sug'orish ishlarini yuritish va nazorat qilish bilan bu sohaning mutaxassisleri – **miroblar** shug'ullanganlar. Ular sug'orish ishlari, suv inshootlarining qurilishi, ta'minoti, ta'mirlanishi, tozalanishi, suv taqsimotini yaxshi bilgan kishilar bo'lgan. O'rta Osiyoda sug'orish tizimi qadimdan rivojlanib kelgan soha hisoblanadi. Mazkur ishlar, asosan, keng xalq ommasi tomonidan hashar yo'li bilan bajarilgan. Aholisi, asosan, sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullangan Farg'ona vodiysida sug'orish tizimiga katta e'tibor qaratilgan. Vodiy hududida yirik sug'orish inshootlari **Shahrixonsoy, Andijonsoy, Marg'ilonsoy, Yangiariq, Ulug'nor, Qoradaryo** kabilar bo'lgan. Suv chiqishi qiyin bo'lgan joylarga maxsus qurilmalar – **chig'irlar** yordamida suv chiqarilgan. Amudaryo, Sirdaryo suvlari turli sun'iy sug'orish tizimlari – kanallar hamda uning bo'ylariga qurilgan to'g'onlar orqali ekin maydonlariga yetkazilgan. Bu hududda yetishtirilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini, asosan, **paxta va donli ekinlar** tashkil qilgan. Bundan tashqari, bog'dorchilik, uzumchilik, poliz va sabzavot mahsulotlari yetishtirilgan.

Hunarmandchilik va savdo-sotiq. O'рта Osiyo xalqlari hayotida hunarmandchilik muhim o'rin egallab, aholining dehqonchilik, chorvachilik va savdo-sotiq bilan shug'ullanadigan qatlamining hayoti ham bevosita hunarmandchilik bilan bog'liq bo'lgan. Chunki har bir dehqon va chorvador hunarmandchilik buyumlaridan foydalangan holda mehnat qilgan, ayni vaqtda, ular hunarmandchilikning turli sohalari uchun xomashyo yetkazib bergan. Savdogarlar esa hunarmandchilik mahsulotlari bilan savdo-sotiq qilgan. O'рта Osiyo davlatlarida ko'plab hunarmandchilik markazlari mavjud bo'lib, ular mahalliy xususiyatlariga ko'ra turli hunarmandchilik sohaslariga ixtisoslashgan. Masalan, *Marg'ilon*da atlas to'qish, do'ppichilik, *Rishtonda* kulolchilik, *Buxoroda* zargarlik, *Shahrixonda* pichoqchilik, do'ppichilik, duradgorlik, *Chustda* ham do'ppichilik, pichoqchilik, *Qo'qonda* temirchilik, duradgorlik, zargarlik, *Samarqanda* zargarlik, *Xivada* me'morchilik, ganchkorlik rivojlangan. Buxoro amirligida bu davrda kulolchilik, temirchilik, miskarlik, zardo'zlik, shishasozlik, kandakorlik, badiiy kashtachilik sohalari ham keng tarqalgan. Xonliklarda temir mahsulotlariga ehtiyoj katta bo'lganligi bois, metallga ishlov beruvchi mahalliy temirchilik sohasi rivojlangan. Temirchilar tomonidan ketmon, o'roq, chalg'i va boshqalar tayyorlangan.

Hunarmandlar tomonidan, asosan, mehnat qurollari, xususan, dehqonchilikda ishlatiladigan asbob-uskunalar, kiyim-kechaklar, zeb-ziynatlar, idish-tovoqlar, chorvadorlar foydalanadigan buyumlar tayyorlangan. O'рта Osiyo xalqlari o'rtasida azaldan hunarmandlarga hurmat bilan qaralgan, hunar egallash va bu kasbga munosib bo'lish yaxshi fazilat hisoblangan. Xalq orasida «*hunardan unar*», «*yigit kishiga qirq hunar ham oz*», «*hunar bor kishi xor bo'lmas*» kabi hikmatli so'zlar bejiz tarqalmagan. Hunarmandchilik xonadon va kasanachilik ko'rinishidagi mayda ustaxonalardan iborat bo'lib, unda, asosan, qo'l mehnatidan foydalanilgan. Hunarmandchilik mahsulotlari mahalliy aholi ehtiyojlarini qondiribgina qolmay, balki savdogarlar tomonidan chetga ham olib borilgan. O'рта Osiyo savdogarlari **Eron, Xitoy, Hindiston, Afg'oniston, Rossiya** davlatlari va **qozoq** juzlari bilan savdo-sotiq qilganlar. O'рта osiyolik savdogarlar mahalliy mahsulotlarni chetga olib borib, u yerlardan zarur mollarni olib kelganlar. Xorijda hunarmandlarning zargarlik mahsulotlari, shoyi va atlas matolari, kulolchilik buyumlari yuqori baholangan.

Bu davrda O'рта Osiyodagi ichki va tashqi savdoning yanada jadal rivojlanishiga uchta davlat o'rtasidagi kelishmovchiliklar, ichki nizolar va notinchiliklar salbiy ta'sir ko'rsatgan.

18.4. XIX ASR O'RTALARIDA O'RTA OSIYO AHOLISINING MADANIY HAYOTI

Xalq ijodiyoti. Xonliklardagi aholining aksariyati o'zbek tilida so'zlashgan. Bu tilda oliyhimmat qahramon va bahodirlarning jasorati, ularning g'alabalari va adolat uchun kurashlari sharaflangan xalq dostonlari, qahramonlik eposlari keng tarqalgan. XIX asrda qirqqa yaqin doston ma'lum bo'lib, «**Alpomish**», «**Go'ro'g'li**», «**Kuntug'mish**», «**Shirin va Shakar**» dostonlari ularning eng mashhurlari edi. Xalq baxshilari tomonidan bayramlar, xalq sayillarida sadoqatli do'stlik va chin muhabbat ulug'langan «**Tohir va Zuhra**», «**Bo'z yigit**» dostonlari kuylangan.

Aholi orasida xalq og'zaki ijodiyoti katta o'rin egallagan bo'lib, ularda kinoya shaklida amaldorlarning illallari, saroy a'yonlarining nuqsonlari va ochko'zligi kulgi ostiga olinardi. Ba'zi insofsiz amaldor va boylar qoralangan hamda mehnatkash xalqning oliyanobligi, mardligi madh etilgan. Dostonlarda ko'pincha ezgulikning yovuzlik ustidan g'alabasi g'oyasi yetakchilik qilardi. Ularda xalqni zolimlardan himoya qilish, noinsof beklar va xonlarni fosh etadigan, oddiy kishilarga nisbatan mehr namoyon bo'ladigan ijtimoiy mazmun ham aks etgan. O'zlari mavzular to'qib, ulami o'zlari ijro etgan qiziqchilar va askiyachilar ham o'zbek adabiyoti hamda folklorini rivojlantirishda salmoqli hissa qo'shganlar. Har yili bahorda shahar va qishloqlar atroflaridagi bog'lar va chorbog'larda, qir-u adirlarda xalq sayillari o'tkazilardi. Sayyor sirk truppalari xalq sayillarida bozor maydonlarida o'z tomoshalarini ko'rsatib aholini xushnud qilardi. Polvonlar o'rtasida kurash musobaqalari o'tkazilgan. Novvoyxonalar, choyxonalar, oshxonalar ochilib, ularda milliy taomlar tayyorlanar, ho'fizlar, mashshoqlar kuylar, ko'zboyloqchilar, dorbozlar, hayvon o'ynatuvchilar, qo'g'irchoq teatrlari tomoshalar ko'rsatar, askiyachilar davrada o'zaro musobaqalarda bellashgan.

Yuqorida aytib o'tilganlarning barchasi uchala davlat aholisi uchun yagona bo'lgan xalq madaniyatining tarkibiy qismini tashkil etardi. Xalq madaniyati siyosiy jihatdan inqirozli davrda ham rivojlanib borgan.

Ilm-fan. Adabiyot. Bu davrda Xiva va Qo'qon xonliklari, Buxoro amirligidagi ilm-fan ma'lum darajada rivojlangan. Xiva xonligida **Ollohqulixon (1825 – 1842)** farmoyishi bilan **Shermuhammad Munis Xorazmning 1812-yilga qadar bo'lgan tarixini** yozgan. Uning asl ism-sharifi **Shermuhammad Amir Avazbiy** o'g'li bo'lib, tarixchi, ayni paytda, shoir, tarjimon, xattot, ma'rifatparvar bo'lgan. Munis **18 mingdan ziyod** misrani o'z ichiga olgan devonini avlodlarga meros qilib qoldirgan. U

1819-yili Mirxondning «Ravzat us-safo» (Soflik bog'i) tarixiy asarini o'zbek tiliga tarjima qilishni boshladi va asarning **1-jildini** tarjima qilishga ulgurdi. Uning «**Firdavs ul-iqbol**» (Baxtlar bog'i) asarini va «**Ravzat us-safo**» tarjimasini shogirdi va jiyani **Ogahiy** nihoyasiga yetkazdi. Ogahiyning asl ismi **Muhammad Rizo Ernazarbiy** o'g'li bo'lib, **1809–1874-yillarda** yashagan. U **16 ta** tarixiy, ma'rifiy, tarjima asarlar muallifi. Ogahiy arab, fors, turk tiliarini puxta bilgan va Xorazmning **1812–1872-yillardagi** tarixiga bag'ishlangan asar yozgan. Xiva xonligi tarixiga oid «**Riyoz ud-davia**», «**Zubdat ut-tavorix**», «**Gulshani davlat**», «**Shohidi iqbol**» nomii tarixiy asarlar bitgan. Ogahiyning xalqparvarligi va xalq holiga befarq qaray olmasligi uning «**Qish**» g'azalida o'zining yorqin ifodasini topgan. Ogahiy she'riyati, tarixnavislik va tarjimonlik faoliyati O'rta Osiyo hududidagina emas, balki XIX asr Sharq dunyosi madaniy hayotida chuqur iz qoldirdi.

Buxoro amirligida ham bir qator ilm-fan namoyandalari yetishib chiqdi. Ulardan biri yozuvchi, faylasuf, musavvir, ma'rifatparvar **Ahmad Donish (1827 – 1897)** edi. **1857-yili** Buxoro amiri **Nasrulloning** elchilari bilan **Moskva, Peterburg** va Rossiyaning boshqa shaharlari bo'ylab sayohat qilgan. U «**Buxorodan Peterburgga sayohat**», «**Buxoroyi sharif mang'it amirlari muxtasar tarixi**», «**Navodir ul-vaqoye'**» (Nodir voqealar) asarlarining muallifidir. Ahmad Donish **1865-yili Amir Muza'ffar** taklifi bilan «**Manozir ul-kavokib**» (Sayyoralarning joylanishlari) nomli astronomiyaga oid kitob yozgan. U faqat Buxoro amirligi emas, balki O'rta Osiyoning boshqa xonliklarida ham eng ko'zga ko'ringan madaniyat arbobi sifatida tanilgandi.

XIX asr boshlarida, Amir Umarxon hukmronlik qilgan davrda, Qo'qon xonligida markazlashgan hokimiyat o'rnatilishi, savdo-sotiq munosabatlari tartibga solinishi xonlikda siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik ilm-fan rivojlanishida muhim o'rin tutdi. Xon saroyida o'zbek milliy madaniyati rivojiga salmoqli hissa qo'shgan namoyandalar ko'paydi.

Saroy shoirlari orasida **Fazliy** alohida ajralib turardi. She'riy iste'dodi tufayli xonning marhamatiga sazovor bo'lib, tez orada saroy shoirlarining boshlig'i – «**malik ush-shuaro**» nomini oigan. U **200 nafarga yaqin** qo'qonlik shoirlar va olimlar ijodini o'z ichiga olgan «**Majmuat ush-shuaro**» tazkirasini yozdi. Fazliyning ajoyib g'azallarini xonandalar sevib qo'shiq qilib kuylashgan. Uning she'rlari tili sodda va nihoyatda ravon, xalq tiliga yaqin edi.

Me'morchilik. XIX asrda ham O'rta Osiyo davlatlari shaharlarida qurilish ishlari rivojlangan. Ayniqsa, Xiva xonligida **XIX asr o'rtalariga**

borib qurilish ishlari avj oldi. Bu davrda Xiva va boshqa shaharlarda ko'plab imoratlar: **saroy, bozor, madrasa, masjid, xonaqoh** kabi inshootlar qurildi. **Olohqulixon madrasasi, Rahmonqul Inoq saroyi**, Ichan qal'adagi **Muhammad Aminxon madrasasi (1851 – 1855)**, Ark darvozasi qarshisidagi **Muhammad Rahimxon madrasasi (1871)** bugungi kunda ham Xiva shahrining ko'rki hisoblanadi. Ularning devorlari o'sha davr Xorazm me'morchiligiga xos bo'lgan usulda, *tiniq zangori rang ustidan oq va yashil gullar tushirilgan koshinlar* bilan bezatilgan.

Qo'qon xonligida bu davrda **Hazrati Kalon Sohibzoda madrasasi (1862), Hokim Oyim madrasasi (1870), Sulton Murodbek madrasasi (1872)** qurib bitkazilgan. Ularning ichida XIX asr 2-yarmi noyob arxitektura yodgorligi hisoblangan **yuздan ortiq xonadan iborat Xudoyorxon saroyi (1863 – 1870)** alohida o'rin tutadi. U o'zining bezaklari, naqshlari rang-barangligi, yorqin jilosi bilan ajralib turadi.

Xonlikning yirik markazi **Toshkentda XIX asr o'rtalarida** qadimiy inshootlardan **Hazrati Imom majmuasi, 1859-yili esa Baroqxon madrasalarini ta'mirlash ishlari** boshlanadi. Shu davrda Baroqxon madrasasi qarshisida **Mo'yi muborak madrasasi, Tiliashayx jome masjidi** singari inshootlar bunyod etildi.

Bu vaqtga kelib Buxoro amirligi me'moriy qiyofasida ham o'zgarishlar sodir bo'ldi. Shahar va qishloq aholisi yashaydigan turarjoylar va mahalla guzarlaridagi qurilishlar joylarni yanada obod va ko'rkam qildi. **Kufiy, rayhoni, nasta'liq** yozuv uslublaridan binolarni bezashda foydalanish davom ettirildi.

O'rta Osiyo xalqlari madaniyatining o'ziga xosligi. Bu davrda ikki tilda (zullisonayn), ya'ni o'zbek va fors tillarida ijod qilingan. Ayni mahalda bu madaniyatda o'zbek adabiyotining ulug' namoyandalari, ayniqsa, Alisher Navoiy asos solgan insonparvarlik va demokratik an'analar muhim o'rin tutgan. O'rta Osiyo xalqlarining mushtarak tarixi mustahkam do'stlik zaminiga qurilgandi. Minglab she'rlar, g'azallar, hikoyalar, qissalar va og'zaki rivoyatlar ovuldan ovulga, qishloqdan qishloqqa yoyilib, bahodir yigitlar jasoratini madh etar, botirlar va pahlavonlar haqida kuylar, Go'ro'g'li, Alpomish, Manas, Tohir va Zuhra, Farhod va Shirin, Layli va Majnun sadoqati, mardligi, do'stligi va muhabbati odamlarda ishonch, o'zaro hurmat tuyg'ularini uyg'otib, ezgulikka da'vat etardi.

19-BOB. ROSSIYA IMPERIYASINING O'RTA OSIYONI BOSIB OLISHI

19.1. ROSSIYA IMPERIYASI TOMONIDAN O'RTA OSIYONI BOSIB OLISH UCHUN ISTILOCHILIK HARAKATLARINING BOSHLANISHI

Bosib olish uchun tayyorgarlik. Rossiya imperiyasi tashqi siyosatida o'z chegaralarini sharqqa tomon kengaytirish uchun dastlab Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari bilan har tomonlama aloqalar o'rnatishga harakat qildi. Bunda, eng avvalo, xonliklar to'g'risida ko'proq ma'lumotlar to'plash maqsadida o'z elchilarini bu yerlarga jo'natdi. **Pyotr I** hukmronligi davridayoq **Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy** boshchiligidagi harbiy ekspeditsiya jo'natilgandi. Ammo bu ekspeditsiya muvaffaqiyatsizlikka uchragandan so'ng, podsho hukumati harbiy istehkomlar qurishga kirishdi. **1718-yili Irtish** daryosi sohilida shunday istehkomlardan **yettitasi** qurib bitkazildi.

Sayyoh, savdogar, elchilar sifatida yuborilgan ayg'oqchilar tomonidan O'rta Osiyoning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va harbiy ahvoli, suv va quruqlikdagi yo'llari to'g'risida ma'lumotlar yig'ib borildi. XIX asrda Rossiya imperiyasining sanoat xomashyosiga bo'lgan ehtiyojining ortishi, ishlab chiqarilgan mahsulotlari uchun qo'shimcha iste'mol bozorlarining zarurligi, to'qimachilik sanoati uchun arzon paxta tolasi yetkazib beradigan hududga ega bo'lish muammolari O'rta Osiyoning bosib olinishini yanada tezlashtirdi. Shuning uchun **XIX asr o'rtalarida** bu hududni bosib olish Rossiya imperiyasining birinchi navbatdagi vazifasiga aylandi. Qolaversa, xalqaro doirada ingliz tovarlarining O'rta Osiyoga kirib kelishi, Angliyaning bu hududga nisbatan qiziqishining ortib borishi Rossiya imperiyasi hukumatining istilochilik harakatlarini yanada tezlashtirdi. Buyuk Britaniyaning **Ost-Indiya** kompaniyasi XIX asrdan boshlab strategik ahamiyatga ega bo'lgan xonliklarning tabiiy boyliklari, xomashyo mahsulotlariga qiziqishi ortib bordi. O'rta Osiyoga **1825-yili M.Murkroft** Angliya bilan aloqalarni yo'lga qo'yish uchun yuboriladi. U Buxoroga kelib, qaytib ketayotganda ikki hamrohi bilan halok bo'ladi. **1832-yili Buxoroga A.Byorns, 1844-yili mayor I.Volf, 1843-yili Xiva va Buxoroga kapitan J.Abbot** yuborilgan.

O'rta Osiyo davlatlariga harbiy sohada yordam berish va ularga Rossiya imperiyasiga qarshi harbiy ittifoq tuzish taklifi bilan Buxoroga kelgan Angliyaning Ost-Indiya kompaniyasi vakillari **Ch.Stoddart** va

A.Konnoli 1842-yili amir tomonidan qatl qilindi. Bunga javoban Angliya hukumati Buxoroga qarshi Afg'oniston bilan sulh tuzib, ularni qurollantiradi. Shundan keyin Afg'oniston Buxoro amirligi hududining bir qismini bosib oldi. Natijada **1855-yili** o'zbeklar va tojiklar yashaydigan Amudaryoning janubiy sohilidagi hududlar Afg'oniston viloyatiga aylantirildi.

XIX asr o'rtalariga kelib Angliyaning O'rta Osiyoga nisbatan olib borayotgan bunday siyosati va podsho hukumatining **Qrim urushi** dagi (**1853 – 1856**) mag'lubiyati Rossiya imperiyasini Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonliklarini bosib olish harakatlarini tezlashtirishga undadi. Buning uchun, eng avvalo, unga olib boradigan yo'llar, ayniqsa, Rossiya imperiyasini O'rta Osiyo bilan bog'lovchi savdo yo'llarini to'liq o'z qo'lga olishga harakat qildi. Natijada asosiy yo'l hisoblangan Toshkentga boradigan **Orenburg yo'lida** harbiy istehkomlar qurdi. Sirdaryoning Orolga quyilish joyida **1847-yili Raim** qal'asi bunyod etildi.

Chegara hududiarida yashaydigan Rossiya imperiyasi fuqarolari bo'lgan aholiga talonchilik va bosqinchilik qilib turuvchi guruhlarining hujumlarini bartaraf etish podsho hukumatining O'rta Osiyoga harbiy yurishlarini boshlashiga bahona bo'ldi. Bundan tashqari, to'qimachilik sanoati uchun xomashyo bo'lgan paxtaning yetishmasligi O'rta Osiyoni bosib olishga bo'lgan harakatlarni tezlashtirdi. Bu davrda AQShda shimol va janub o'rtasida boshlangan **fuqarolar urushi (1861 – 1865)** tufayli Rossiyaning to'qimachilik sanoati uchun paxta xomashyosiga taqchillik vujudga keldi.

XIX asrning 1-yarmida O'rta Osiyo xonliklari o'rtasidagi uzoq vaqt davom etgan o'zaro urushlar ularning iqtisodiy va harbiy jihatdan zaiflashib ketishiga olib keldi. Bunday vaziyat oxir-oqibat xonliklarning istilo qilinishlarini osonlashtirdi.

Shunday qilib, **XIX asr o'rtalariga** kelib xonliklar o'zaro urushlar, ichki nizo va ziddiyatlar, davlat boshliqlarining uzoqni ko'zlab ichki va tashqi siyosat olib bormaganliklaridan nochor ahvolga tushib qoldi. Shunday vaziyatda Rossiya imperiyasi hukumati o'zining siyosiy, iqtisodiy va geopolitik manfaatlarini ko'zlab O'rta Osiyoga harbiy istilochilik harakatlarini boshlaydi.

O'rta Osiyoga qarshi istilochilik yurishi bosqichlari. O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi **to'rt bosqich**da amalga oshirildi. Birinchi bosqich **1847 – 1865-yillarda** Rossiya imperiyasi tomonidan Qo'qon xonligining shimoli-g'arbiy viloyatlari va Toshkent shahri istilo qilindi. Istilo etilgan hududlarda **Orenburg general-gubernatorligi** tarkibiga kiruvchi **Turkiston viloyati** tashkil etildi. Ikkin-

chi bosqich **1865 – 1868-yillarni** qamrab olgan bo'lib, bunda Qo'qon xonligi va Buxoro amirligiga qarshi istilochilik harakatlari amalga oshirildi. Uchinchi bosqich **1873 – 1879-yillar** davomida Xiva va Qo'qon xonligi yerlarini bosib olishdan iborat bo'ldi. To'rtinchi bosqich **1880 – 1885-yillarda** turkmanlarning bo'ysundirilishi edi. Shunday qilib, **1864 – 1885-yillarda – 20 yildan ortiq vaqt** davomida Rossiya imperiyasining uzoq davom etgan harbiy tayyorgarligi natijasida bosqinchilik urushlari olib borildi. O'rta Osiyo xonliklari hududining katta qismi (**1 583 255 km²**) bosib olinib, mustamlakaga aylantirildi.

O'rta Osiyoga qarshi harbiy-istilochilik yurishlarining boshlanishi.

Rossiya imperatori **Aleksandr II (1855 – 1881)**ning **1859-yili** Qo'qon xonligini bosib olishni davom ettirishi to'g'risidagi ko'rsatmasidan so'ng bu davlatga nisbatan harbiy harakatlar kuchaydi. Buning uchun, eng avvalo, xonlikning **Toshkent** shahri bosib olinishi zarur edi. Toshkent shahrining bosib olinishiga podsho hukumati jiddiy tayyorgarlik ko'rgan. Chunki Toshkentni egallash Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi harbiy yurishlarining keng qamrovda va tayanch hududga ega holda olib borilishini ta'minlardi. Bu shahar O'rta Osiyoni bosib olish uchun asosiy yo'lak, harbiy qo'shinlarning kelgusidagi harakatlari uchun tayanch nuqta vazifasini bajara oladigan joy hisoblangan.

Toshkentni bosib olishda **Oqmasjid** qal'asi harbiy harakatlarning tayanchiga aylandi. Podsho qo'shinlarining Oqmasjid qal'asini bosib olish borasidagi dastlabki harakatlari (**1852-yil**) mag'lubiyatga uchragandan keyin, **1853-yili** uni egallash uchun ikkinchi marta hujum boshlanadi. **3 mingdan ortiq** kishidan iborat harbiy qo'shinga **400 kishidan** iborat qal'a himoyachilari **20 kun** davomida qarshilik ko'rsatdi. Dushman tomonga nisbatan soni juda oz bo'lgan, qurshovda qolgan qal'a himoyachilari oxirgi imkoniyatlari qolgunicha jang qilishiga qaramasdan, podsho hukumati qo'shinlari tomonidan qal'a egallanadi. Keyinchalik bu qal'a harbiy harakatlar uchun tayanch punktga aylandi va unga **Perovskiy forti** deb nom berildi.

N.Veryovkin va **M.Chernyayev**larning **1864-yili uch mingdan ko'proq** qo'shini ikki yo'nalishda, biri **Perovskiy forti** (Orenburg tomon)dan, boshqasi esa **Verniy (Almati) shahri** tomondan Toshkentni bosib olish uchun yo'lga chiqdi. **4-iyunda** M.Chernyayev boshchiligidagi qo'shin Talas daryosining chap sohilidagi **Avliyoota** (hozirgi Taroz shahri)ni bosib oldi. **Turkiston** va **Chimkent** shaharlari mudofaasiga rahbarlik qilishga Qo'qon xoni tomonidan **amirlashkar Aliquli** (Alimqul) yuborildi. N.Veryovkin agar Turkiston himoyachilari taslim bo'lma-

sa, shaharni yalpi o'qqa tutib, barchani qirib tashlashini, Ahmad Yassaviy sharafiga Amir Temur tomonidan qurilgan maqbarani ham yakson qilishini ultimatum tarzida qo'ydi. Natijada Aliquli o'z qo'shinini Turkistondan olib chiqib, Chimkent mudofaasi uchun chekindi. **Uch kunlik** jangdan so'ng **12-iyul** kuni N.Veryovkin otryadi Qo'qon xonligiga qarashli Turkiston shahrini bosib oldi va **20 kilometrlik** qal'a devori bilan o'ralgan Toshkentni bosib olishga tayyorgarlik ko'rdi.

Bu harbiy harakatlarga M.Chernyayev qo'mondon etib tayinlandi. **1864-yil kuzida Chimkent** shahri egallanib, **Yangi Qo'qon chizig'i** asosida qo'lga kiritilgan qal'alar birlashtirildi. Bu vaqtga kelib *Raim qal'asidan Perovskiy fortigacha Sirdaryo istehkom chizig'i*, *Semipalatsinskdan Verniy shahrigacha Sibir istehkom chizig'i* vujudga kelgandi.

Toshkentning bosib olinishi. Toshkent O'rta Osiyoning siyosiy, iqtisodiy, yirik ma'muriy va savdo-sotiq markazlaridan biri hisoblangan. **XIX asr 2-yarmida** Toshkent shahrining **12 ta**, ya'ni **Labzak, Taxtapul, Qorasaroy, Sag'bon, Chig'atoy, Ko'kcha, Samarqand, Kamolon, Beshyog'och, Qo'ymas, Qo'qon, Qashg'ar** darvozalari bo'lgan. Har tomondan shaharga kirish uchun qurilgan bu darvozalar soqchilar tomonidan qo'riqlangan. Shaharni mudofaa qilish uchun qurilgan devor ortida **Kaykovus arig'ining** suvi bilan to'ldiriladigan xandaqlar bo'lgan. Toshkent **to'rtta: Beshyog'och, Ko'kcha, Sebzor va Shayxontohur** dahalariga bo'linib, har bir daha o'z **oqsoqoli** tomonidan boshqarilgan. **XIX asr o'rtalarida** shahar aholisi **80 mingga yaqin** kishini tashkil qilgan.

1864-yil 1-oktabrda M.Chernyayev o'zini podshoga yaxshi ko'rsatish uchun tezlik bilan Toshkentni qo'lga kiritmoqchi bo'ldi. Lekin uning bu rejasi amalga oshmadi. M.Chernyayev **70 nafardan ziyod** askarlaridan ajralib, Chimkentga chekinishga majbur bo'ldi. Uning Toshkentni egallash uchun olib borgan birinchi harakati natija bermagandan so'ng yangi hujumga tayyorgarlik boshladi. Uning bu tayyorgarligi bahorgacha davom etdi va **1865-yil aprel** oyi oxirida podsho hukumati-ning harbiy qo'shinlari Toshkent yaqiniga joylashtirildi. M.Chernyayev boshchiligidagi harbiy qo'shin Toshkent shahridan **25 km** uzoqlikdagi Chirchiq daryosining chap sohilida joylashgan **Niyozbek qal'asiga** kelib, uni jangsiz topshirishni taklif qiladi, lekin qal'a himoyachilari rad javobini berib, mudofaaga o'tadi. **29-apreldan** boshlangan hujum **ikki kun** davom etdi. Himoyachilar va istilochilarning harbiy kuchlari o'rtasidagi farq juda katta edi. Qal'a to'plardan to'xtovsiz ravishda o'qqa tutilib, uning devorlari buzib tashlandi. Devorlarning buzilgan joylaridan

bosqinchilar qal'aga kirib uni egallashga muvaffaq bo'ldilar. Oqibatda Toshkent darvozasi deb nom olgan Niyozbek qo'rg'oni dushman qo'liga o'tdi. Ushbu qal'aning qo'lga kiritilishi M.Chernyayevga Toshkentni suv ta'minotidan uzib qo'yish imkonini berdi. Uning buyrug'iga ko'ra Toshkent shahri aholisini suv bilan ta'minlaydigan Chirchiq daryosidagi to'g'on buzib tashlanadi.

M.Chernyayev boshchiligidagi istilochilar **1865-yil may** oyida bevosita Toshkentga hujum boshladi. Toshkent mudofaasida shahar himoyachilari va Qo'qon xonligi qo'shinlari amirlashkar Aliquli boshchiligidagi qarshilik ko'rsatdi. Ayovsiz janglar bo'lib, unda Aliqulining yarador bo'lib vafot etishi shahar himoyachilarini sarosimaga solib qo'ydi. Himoyachilarning yagona harbiy boshliqsiz qolishi istilochilarning qo'li ustun kelishiga olib keldi. Afsuski, Toshkent himoyasiga Buxoro amirligidan yordam o'z vaqtida kelmadi, kechikib kelgan qo'shinlarning esa foydasi tegmadi. Podsho hukumati qo'shinlari **Kamolon darvozasi** yonidan devorni buzib shaharga kirdi. Ularga toshkentlik sarbozlar va aholi shaharning har bir mahalla ko'chasida tashkil qilingan to'siqlarda qattiq qarshilik ko'rsatdi. Toshkentning har bir qarich yeri uchun ko'cha va mahallalarda janglar davom etdi.

Asosiy jang **Kamolon darvozasi** dan **Xadradagi markaziy bozorga boradigan ko'chada** bo'lib, podsho qo'shinlari **to'rtta** to'p himoyasida bo'lgan to'siqdan o'ta olishmadi. Ammo M.Chernyayev qo'shinining bir qismi bu vaqtda shahar qal'asini egallab, shu yerdan shahar ichkarisini to'plardan o'qqa tutadi. Qal'a himoyachilari shaharni o'qqa tutilishdan saqlash maqsadida qal'aga o't qo'yadilar. Bu bilan qal'adan podsho qo'shinlarini chiqib ketishga majbur qildilar.

Jang ertalabgacha davom etdi, lekin himoyachilar taslim bo'lmadilar. Kamolon darvozasi tomonga chekingan M.Chernyayev qo'shinlari ertalab yana qaytadan jang boshlab yubordi. Uylar vayron bo'lib, shahar yong'in ichida qoldi. Uzoq va katta janglarga tayyor bo'lmagan toshkentlik himoyachilar holdan toyib, ular orasida qurol-yarog', o'q-dori taqchilligi boshlandi. Suv yo'llarining to'sib qo'yilganligi yong'inlarni o'z vaqtida o'chirish imkonini bermadi. Jasadlar ko'chalarda qolib ketdi.

Shahar qurol kuchi bilan egallab olingach, M.Chernyayev **17-iyunda** Beshyog'och, Ko'kcha, Sebzor va Shayxontohur dahalarining oqsoqollarini chaqirdi. Muzokarada Toshkent qozikaloni **Hakimxo'ja, Abdurahmon eshon, Solihbek dodhoh** va shaharning boshqa nufuzli kishilari ishtirok etdi. M.Chernyayev xalqaro doirada o'z xatti-harakatlarini oqlash maqsadida go'yoki Toshkent ixtiyoriy ravishda taslim bo'ldi va

aholi tinchligi uchun toshkentliklar o'zlari Rossiya askarlariga uning darvozalarini ochib berdi degan xatni imperator nomiga yozishlarini talab etdi. Oqsoqollardan **9 nafari** shaharni «ixtiyoriy ravishda topshirish» to'g'risidagi sulhni imzolashga majbur bo'lishdi. Jahon ommasi bu xatning mazmunidan xabardor bo'lishi uchun podsho hukumati tomonidan barcha choralar ko'rilgandi. Bunday soxta xat yozilishiga qarshi bo'lgan **Solihbek dodhoh, Abulqosim eshon, Hakimxo'ja** singari vatanparvarlar **Sibirga** surgun qilingan. Shu bilan Toshkent podsho hukumati ixtiyoriga o'tib, Turkiston o'lkasining harbiy siyosiy va ma'muriy markaziga aylantirildi.

Harbiy istilochilik yurishlari natijasida bosib olingan hududlarda **Turkiston viloyati** tuzilib, unga harbiy qo'shin qo'mondoni, general-mayor **M.Chernyayev** gubernator qilib tayiniandi. **1865-yil 6-avgustda** qabul qilingan «**Turkiston viloyatini boshqarish to'g'risidagi Muvaqqat Nizom**»ga muvofiq viloyatda harbiylashtirilgan boshqaruv tartiblari o'rnatildi. Viloyat bo'limlarining harbiy asosda tashkil qilinishidan maqsad podsho hukumatining kelgusidagi harbiy rejaları amalga oshirilishida tayanch ma'muriy hudud vazifasini o'tashi ko'zda tutilgandi.

19.2. TURKISTON GENERAL-GUBERNATORLIGINING TASHKIL ETILISHI

Turkiston o'lkasida mustamlaka boshqaruvining o'rnatilishi. O'rta Osiyoni o'z mustamlakasiga aylantirish maqsadida podsho hukumatining olib borgan harbiy istilochilik yurishlari natijasida uning katta hududlari bosib olindi. Olib borilgan harbiy harakatlarda yo'qotishlar va talafotlarga qaramay, imperator **Aleksandr II** ning buyrug'i bilan navbatdagi harbiy rejaları amalga oshirish davom ettirildi. **1865-yili** tashkil qilingan Turkiston viloyati O'rta Osiyodagi harbiy harakatlarni olib borishda harbiy markaz rolini bajardi. Navbatdagi vazifa bosib olingan hududlarda podsho hukumati hukmronligini mustahkamlash va ma'muriy-hududiy birliklarni tashkil qilishdan iborat edi. Mazkur maqsadlarni amalga oshirish uchun bosib olingan joylarni o'z ichiga oluvchi ma'muriy-boshqaruv hudud, ya'ni alohida **general-gubernatorlik** tashkil etishga kirishildi. *Buning sababi O'rta Osiyoning Orenburg general-gubernatorligidan uzoqda joylashganligi bo'lsa, boshqa yana bir sababi bu kelgusida bosib olinadigan yerlarni ham birlashtirish bo'lgan.* Mazkur hududlarning imperiya tarkibida yana bitta general-gubernatorlik tashkil qilish uchun aholisi va hududi to'g'ri kelgan. Shu bilan birga,

O'ra Osiyoda alohida general-gubernatorlikni tashkil qilish orqali uning geografik xususiyatlari, iqtisodi, tabiiy boyliklari, mineral resurslarini imperiya manfaatlariga har tomonlama moslashtirish mumkin edi.

1867-yili bosib olingan hududlarni o'z ichiga oluvchi **Turkiston general-gubernatorligi** tashkil qilindi. Shu bilan birga, **Turkiston harbiy okrugi** ham tuzildi. **1847-yildan** boshlab harbiy istilochilik yurishlarida ishtirok etgan barcha harbiy qismlar uning tarkibiga kiritildi. Bu davrda Turkiston harbiy okrugidagi harbiylar soni **40 ming kishidan** iborat bo'lgan.

Toshkent shahri general-gubernatorlikning markazi qilib belgilandi. U qulay geografik makonda joylashgan bo'lib, harbiy, siyosiy, strategik maqsadlarni amalga oshirish uchun barcha imkoniyatlarga ega edi.

Turkiston general-gubernatori o'lkada joylashgan harbiy qo'shinlar qo'mondoni, Yettisuv kazaklari qismi qo'mondoni, shu bilan birga, bosh sudya ham hisoblangan. Turkiston general-gubernatorligiga 1867-yil Rossiya imperatori farmoniga ko'ra general-adyutant **Konstantin Petrovich fon Kaufman (1867 – 1881)** tayinlandi. U bir paytning o'zida Turkiston harbiy okrugining qo'mondoni ham edi.

Yangi ma'muriy hududlarning tashkil qilinishi. Turkiston general-gubernatorligi **Turkiston viloyati** va **Semipalatinsk viloyatining janubiy qismini** ham o'z ichiga oldi. Dastlab Turkiston general-gubernatorligi ma'muriy jihatdan ikkita viloyat: **Sirdaryo (markazi Toshkent)** va **Yettisuv (markazi Verniy)** viloyatlariga bo'lingan. *Sirdaryo viloyatining hududiga, asosan, 1865-yili tashkil qilingan Turkiston viloyatiga tegishli bo'lgan yerlar va Qo'qon xonligining bosib olingan shimoliy hududlari kirgan. Yettisuv viloyati esa Semipalatinsk viloyatining Sergiopol, Kopal va Olatavsk okrugi yerlari va sobiq Turkiston viloyatining bir qismidan iborat holda tashkil qilindi.* Keyinchalik bosib olingan hududlar hisobiga quyidagi ma'muriy-hududiy birliklar vujudga kelgan: *1868-yili Buxoro amirligiga qarashli yerlarda Zarafshon okrugi (markazi Samarqand), 1873-yili Xiva xonligiga qarashli hududlarda Amudaryo bo'limi (markazi Petro-Aleksandrovsik; hozirgi To'rtko'l) va 1876-yili Farg'ona viloyati (markazi Yangi Marg'ilon, keyinchalik Skobelev; hozirgi Farg'ona shahri), 1881-yili Kaspiyorti viloyati (markazi Ashxobod shahri) tashkil qilingan.*

Turkiston o'lkasidagi viloyatlarning hududlari katta bo'lgan. Ularning maydoni Rossyaning ayrim markaziy guberniyalari hududidan ham katta edi. Jumladan, o'lkadagi viloyatlarning hududiy jihatdan eng kichigi bo'lgan **Samarqand viloyatining** maydoni **2000 verst² (1 verst – 1,066**

km² ga teng) bo'lib, u **Saratov guberniyasidan, Sirdaryo viloyatining hududi esa Moskva guberniyasidan** katta bo'lgan.

Turkiston general-gubernatori 1867-yilgi «Nizom» loyihasida ko'rsatilgan huquqlardan tashqari o'lkani boshqarish uchun mahalliy sharoitdan kelib chiqqan holda mustaqil faoliyat olib borishda katta huquqlarga ega bo'lgan. Turkiston o'lkasida, Rossiya imperiyasining boshqa guberniya boshliqlaridan farqli ravishda, siyosiy, iqtisodiy, harbiy va geosiyosiy maqsadlarini amalga oshirishda K.P.Kaufmanga katta vakolatlar berilgan. Shuning uchun u xalq orasida «**yarim podsho**» nomini olgandi.

19.3. BUXORO AMIRLIGIGA QARSHI HARBIY HARAKATLARNING BOSHLANISHI

Buxoro amirliğini bosib olishning boshlanishi. Toshkent shahri bosib olingandan so'ng, podsho hukumatining kelgusidagi rejasi xonliklarni navbat bilan egallash edi. Barcha harbiy harakatlar Toshkent shahridan turib tashkil qilindi va boshqarildi. Shu maqsadda, eng avvalo, xonliklarning birlashmasligiga qaratilgan siyosat olib borildi. Ya'ni mustamlakachilar o'zlarining asosiy qoidasi hisobiangan «**Bo'lib tashla, hukmronlik qil**» shioriga amal qilishga kirishdi.

Podsho hukumati O'rta Osiyodan M.Chernyayevni Sankt-Peterburgga chaqirib oldi va uning o'rniga Turkiston viloyatining gubernatori qilib **F.Romanovskiy**ni tayinladi. F.Romanovskiy **1866-yili** Buxoro amirligi Rossiyaga qarshi urushga tayyorlanayotganligini bahona qilib unga qarshi harbiy yurish boshlashga imperatordan ruxsat so'radi. Hukumat tomonidan mazkur taklif qabul qilingach, u Sirdaryoning o'rta oqimidagi hududlarni egallashga kirishdi. Birinchi jang **1866-yil 8-mayda Erjar qishlog'i** yaqinida bo'lib, kuchlar harbiy jihatdan teng bo'lmaganligi uchun, amir qo'shinlari mag'lubiyatga uchradi. F.Romanovskiy Buxoro qo'shinini ta'qib qilishni to'xtatib, avval Qo'qon xonligi bilan Buxoro amirligi o'rtasida joylashgan Toshkent, Qo'qon, Bax va Buxoro bilan bog'lovchi **Xo'jandga** qarab harakat boshladi.

Turkiston general-gubernatorligi qo'shinlari tomonidan Xo'jand qal'asi **17-mayda** qamal qilinib, **20 ta to'p**dan o'qqa tutildi. Ertasi tonggacha qamal davom etib, keyin hujum boshlandi. Birinchi hujum qaytarilgach, shahar yana qayta o'qqa tutildi. Shahar qamali va o'qqa tutish **ikki kun** davom etdi. Istilochilarga qarshi shahar mudofaachilari har bir qarich joy uchun mardonavor jang qildilar. Lekin harbiy texnika va son

jihattan ustun bo'lgan mustamlakachilar qo'shinlari **24-mayda** tunga borib himoyachilarning mudofaasini yorib o'tdilar. Shahar ko'chalarida ko'plab mudofaachilar va tinch aholining jasadlari, vayron bo'lgan xonadonlar qoldi.

O'ratepa va Jizzax uchun janglar. Turkiston viloyati gubernatori F.Romanovskiyga Orenburg general-gubernatori **N.Krijanovskiy** tomonidan harbiy harakatlarni Qo'qon xonligiga qarshi qaratish to'g'risida ko'rsatma berildi. Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi harbiy harakatlari rejasiga ko'ra, Qo'qon xonligining taqdiri **1866-yiliy**oq hal qililib, Xo'jandda Qo'qonga qarshi hamma narsa tayyor holatga keltirilgandi. Qo'qonga qarshi yurishga boshchilik qilish uchun N.Krijanovskiyning o'zi keldi. U Buxoro amirining vakili bilan sulh shartnomasi bo'yicha uchrashib, **10 kun** mobaynida **100 ming rubl** tovon to'lashni talab qildi. Belgilangan muddat o'tgach, N.Krijanovskiy Buxoro amiri talablarni bajarmaganligini bahona qilib o'z qo'shinlariga amirlikka qarshi hujum boshlashga buyruq berdi.

1866-yil kuzida 6 ming piyoda askar, 500 kazak, 28 to'p, 600 arava va **800 tuyadan** iborat harbiy qo'shin **O'ratepaga** qarab harakat boshladi. Bu harakatga Qo'qonga qarshi tayyorlab qo'yilgan kuchlar ham jalb qilindi. F.Romanovskiyning harbiy qo'shinlari O'ratepaga yetib borgach, shahar **uch kun** to'plardan o'qqa tutildi. Shundan keyin tongda hujumga o'tildi. Shahar aholisi bosqinchilarga mardonavor qarshilik ko'rsatdi. O'ratepa to'plardan o'qqa tutilganligi natijasida vayron qilinib, dushman tomonidan egallandi. Hujum natijasida **2 ming nafardan ko'proq** aholi halok bo'ldi.

Rossiya imperiyasining harbiy qo'shinlari O'ratepani egallagandan so'ng, **12-oktyabrda** navbatdagi harakat **Jizzaxga** qaratildi. To'xtovsiz otishmalar natijasida shahar devorlari vayron qilinib, **ikki kecha-kunduz** davom etgan jangdan so'ng **1866-yil 18-oktyabrda** Jizzax shahri ham podsho hukumati qo'lga o'tdi. Uni bosib olish uchun bo'lgan jangda har ikkala tomondan **6 mingdan ko'proq** kishi halok bo'ldi. Bu shahar himoyasida Buxoro amirligidan yordamga chiqqan kuchlar kechikib keldi. Ular himoyachilarga hech qanday yordam berolmasdan orqaga qaytishdi. Podsho hukumati Jizzaxda **3 ming askar, 300 kazak** va **12 to'pdan** iborat harbiy kuchlarini qoldirdi. **1864 – 1866-yillar** davomida bosib olingan hududlarni o'z ichiga oluvchi **Sirdaryo viloyati** tashkil qilindi.

19.4. BUXORO AMIRLIGI USTIDAN ROSSIYA IMPERIYASI PROTEKTORATINING O'RNATILISHI

Samarqand uchun iana. Turkiston general-gubernatori fon Kaufman O'rta Osiyoni bosib olishni Buxoro amirligini qo'lga kiritish bilan davom ettirishga qaror qildi. Amirlikning harbiy kuchi Qo'qon xonligi bilan uzluksiz olib borilgan urushlar, ichki nizolar, zamonaviy harbiy texnikada ortda qolishi tufayli zaiflashgandi. Fon Kaufman Buxoro amirligi chegara hududlarini puxta o'rganib chiqib, Amir Muzaffarga chegaraning Rossiya mulki foydasiga o'zgartirilgan yangi loyahasini tasdiqlashni taklif qildi. Amir Muzaffar bu shartnomani imzolashdan bosh tortdi. Shunda K.Kaufman uni general-gubernatorlik chegaralariga bostirib kirishga tayyorgarlik ko'rishda ayblab **4 mingdan ziyod** qo'shindan iborat harbiy otryad to'plab, **1868-yil aprelda Samarqandni** bosib olishga kirishdi. Biroq K.Kaufmanning Amir Muzaffar qo'shinini Samarqandga to'plagan deb qilgan taxmini o'z tasdig'ini topmadi.

Bu vaqtda Buxoro qo'shinlari **Cho'ponota** tepaligida o'rnashib olgandi. **1868-yil 1-mayda** fon Kaufman tepalikka hujum boshladi. Rossiya imperiyasi qo'shinlari, amirlik sarbozlarining miltiq va to'pdan tinmay o'qqa tutib turganiga qaramasdan, suvdan kechib Cho'ponota tepaligiga ko'tarildi. Natijada sarbozlar chekinishga majbur bo'ldi. Shu bilan amir qo'shinining ilg'or jangovar qismi tor-mor keltirildi.

Shundan so'ng **Zirabuloq tepaligida** ikkinchi jang bo'lib o'tdi. Qanchalik qarshilik ko'rsatmasin Buxoro amiri qo'shini yana mag'lubiyatga uchradi, natijada podsho qo'shinlari Samarqandga jangsiz kirib bordi. K.P.Kaufman Samarqand hekligini Rossiyaga berish, «harbiy xarajatlar»ni to'lash va 1865-yildan buyon Turkiston o'lkasida qo'lga kiritilgan barcha narsalarni Rossiya mulki deb e'tirof etish sharti bilan sulh tuzishni taklif qilib Amir Muzaffarga maktub yo'lladi, ammo amirdan javob bo'lmadi.

Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoda amalga oshirgan harbiy istilochilik yurishlariga nafaqat amirlik va xonliklarning harbiy qo'shinlari, balki mahalliy aholi vakillari ham qattiq qarshilik ko'rsatdi. Masalan, K.P.Kaufmanning Buxoro amirligiga qarshi harbiy yurishlari vaqtida **Urgut** shahrida mahalliy aholi podsho hukumatining qo'shinlariga qarshi kurash olib bordi. K.P.Kaufman general **Abramovni** qo'shin bilan Urgutga yuborib, shaharning taslim bo'lishini taklif qildi. Lekin bu taklif mahalliy aholi tomonidan rad etildi. Ikki tomon o'rtasidagi to'qnashuvda mahalliy aholi mardonavor jang olib bordi. Artilleriya to'plaridan otilgan

o'qlar boshqa joylardagi kabi Urgutda ham istilochilarning harbiy ustunligini ta'minladi. Buning natijasida shahar qal'asi mustamlakachilar tomonidan egallandi. Podsho hukumati qo'shinlari Urgutdan so'ng **Kattaqo'rg'on** shahrini bosib olishga kirishdi.

Rossiya imperiyasining harbiy yurishlariga qarshi Samarqandda **Kitob** hokimi **Bobobek** va **Shahrisabz** hokimi **Jo'rabek** boshchiligida ozodlik kurashi olib borildi. Bu ikki xalq harakati rahbarlari o'z qo'shinlari bilan **1868-yil 2-iyunda** samarqandlik qo'zg'olonchilar bilan birga Rossiya imperiyasi qo'shinlari garnizoni joylashgan shahar qal'asiga hujum qilishdi. Qamalda qolgan qo'shin yordam so'rab general-gubernator fon Kaufmanga chopar yuboradi. **6-iyunda** qamalda qolganlarga yordamchi kuchlar yuborildi. Qal'ani egallash uchun **4-iyundan 7-iyungacha** shiddatli janglar davom etdi. Unda ikki tomon ham ko'plab talafot ko'rdi. **8-iyunda** qamalda qolganlarga harbiy kuchlar yetib keldi, shundan so'ng xalq himoyachilari Samarqanddan chiqib tog' tomonga chekinishga majbur bo'ladi.

Buxoro amirligining Rossiya protektoratiga aylantirilishi. Podsho hukumati tomonidan yangi bosib olingan hududlarda Samarqand va Kattaqo'rg'on bo'limlaridan iborat **Zarafshon okrugi** tuzildi. Unga general Abramov boshliq qilib tayinlandi. Zirabuloq jangidan keyin Amir Muzaffar o'z mag'lubiyatini tan olib, fon Kaufmanning Turkiston general-gubernatorligining yangi chegaralari haqidagi taklifini qabul qilishga majbur bo'ldi. Bu bilan Rossiya imperiyasi istilochilik yurishlarining ikkinchi bosqichi yakunlandi.

K.P.Kaufman **1868-yil 28-iyunda Samarqandda** Amir Muzaffar bilan Buxoro amirligini Rossiya imperiyasining protektoratiga aylantirgan shartnomani imzoladi. Unda amir urush boshlanishida aybdor ekanligi, abadiy do'stlik belgisi sifatida Rossiya qo'shinlarining harbiy xarajatlari uchun **500 ming rubl** to'lanishi e'tirof etildi. Shartnomaga ko'ra, bosib olingan Toshkentdan Samarqandgacha bo'lgan barcha hudud: **Xo'jand, O'ratepa, Panjikent, Jizzax, Samarqand, Kattaqo'rg'on** shaharlari Rossiya imperiyasi ixtiyoriga o'tdi. Amir o'z ixtiyorida qolgan hududlarni boshqarishda Turkiston general-gubernatorining ko'rsatmalariga rioya etish majburiyatini oldi. Bu davlat siyosiy qaramligi uchun tarixchilar tomonidan Buxoro hukmdori **vassal** deb ham yuritiladi. Amir Rossiya savdogarlariga amirlikda erkin savdo qilishiga sharoit yaratib berish va ularni himoya qilishni o'z zimmasiga oldi. Rossiyalik savdogarlarga savdo agentliklarini ta'sis etishga ruxsat berildi, tovarlardan olinadigan boj uning umumiy qiymati **2,5 foizdan** oshmasligi belgilandi. Shuningdek,

ular amirlik hududidan boshqa davlatlarga erkin o'tish huquqiga ega bo'ldi.

Bu amirlikni tahqirlagan, huquqsizlikka va qashshoqlikka mahkum etgan sharmandali shartnoma bo'ldi. Amirning tobelik siyosatidan norozi kuchlar o'z harakatini boshladi. Xalq tomonidan qo'llab-quvvatlangan amir Muzaffarning katta o'g'li **Abdumalik to'ra**, **Jo'rabek** va **Bobobek** boshchiligidagi qo'shin Samarqandni ozod qilish uchun kurashlarini davom ettirdi. Ular amir Muzaffarning taxtdan tushirilganligini va Abdumalik to'ra amir etib tayinlanganini e'lon qildilar. Xalq qo'shinlari avval **Shahrisabz**ni, so'ng **Qarshi** va **Karmana** shaharlarini o'z qo'llariga olishdi. Turkiston general-gubernatori fon Kaufman tomonidan bu harakatlarning oldini olish va bostirish uchun **I.F.Abramov** boshchiligidagi qo'shin yuborildi. Zamonaviy qurollar bilan ta'minlanmaganligi sababli janglarda qo'zg'olonchilar egallab olgan hududlaridan birin-ketin surib chiqarila boshlandi. Natijada Abdumalik to'ra **Xiva xonligi** hududiga, undan **Afg'onistonga** o'tib ketdi. Afg'on amiri **Sheralixon** Angliya bilan yaqinlashib kelayotgan urushda Rossiyaga tayanishini rejalashtirgani uchun unga yordam bermadi. Hech qayerdan yordam ololmagan Abdumalik to'ra **Peshovarga** ketadi va u yerda **1909-yili** vafot etadi.

Shunday qilib, Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi istilochilik urushining ikkinchi bosqichi Samarqandning egallanishi va Buxoro amirligining Rossiya imperiyasi protektoratiga aylanishi bilan yakunlandi.

1873-yildagi shartnoma. Buxoro bilan Rossiya imperiyasi **1873-yili** amirlikka o'z vakilini tayinlash huquqini beruvchi yangi shartnomani imzoladi. Bu vakilning roziligisiz amirlik biror-bir ichki hamda tashqi siyosiy masalani hal qilolmaydigan bo'ldi. Shartnomaning **14-moddasi**da: «*Rossiya hukumatidan ijozat bo'lmagan, kim bo'lishidan qat'i nazar, har xil kimsalarni Buxoro hukumati qabul qilmaydi*», – deb ko'rsatilgan. Shartnomaga muvofiq, har kuni ertalab **qo'shbegi** vakildan kerakli ko'rsatmalarni olib, amirga yetkazishi shart bo'lgan. Amir esa bu hujjatlarni rasman tasdiqlagan, xolos. **P.Lessar** Rossiya imperiyasining Buxoro amirligidagi **birinchi vakili** etib tayinlandi.

Vakilni Buxoroning amaldagi norasmiy gubernatori deb hisoblash mumkin edi. U Buxorodan **15 km** uzoqda joylashgan **Kogon** shahrini qarorgoh qildi. Bu bilan podsho hukumati Buxoroni to'liq imperiya tarkibiga qo'shib olmasdan, mamlakatni amir va uning amaldorlari orqali boshqarishni afzal ko'rdi. Natijada podsho hukumati Buxoro amirini o'z ta'sir doirasiga kiritib, undan o'z manfaatlari yo'lida foydalandi.

1869 – 1870-yillarda Rossiya imperiyasi Tashqi ishlar vazirligi Angliya bilan Afg'oniston va O'rta Osiyodagi chegaralarni belgilash to'g'risida muzokaralar olib bordi. Natijada chegaralar Amudaryo bo'ylab **Panj tumanidan** o'tkazilishiga kelishildi. Buxoro amirligi va Eron o'rtasidagi chegara **1881-yil 10-dekabrda** Eron shohi bilan **Tehron**dagi Rossiya elchisi imzolagan maxfiy shartnomada belgilandi. **1885 – 1887-yillarda** muzokaralar natijasida chegaralarni belgilash bo'yicha ingliz-rus komissiyasi Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi Buxoro amirligi yerlari bilan Afg'oniston o'rtasidagi chegara chizig'ini belgilashni nihoyasiga yetkazdi.

19.5. XIVA XONLIGI USTIDAN ROSSIYA IMPERIYASI PROTEKTORATINING O'RNATILISHI

Xiva xonligiga qarshi harbiy yurishlarining boshlanishi. Rossiya imperiyasi O'rta Osiyoda istilochilik yurishlari natijasida bosib olingan hududlarda dastlab mustahkam o'rnatilib oldi. Xiva xonligiga qarshi olib boriladigan harbiy yurishga **besh yil** tayyorgarlik ko'rildi. Yurish uchun bunday uzoq tayyorgarlik ko'rishning asosiy sababi A.Bekovich-Cherkasskiy boshchiligidagi qo'shinning mag'lubiyatga uchraganligi (**1717**) bo'lsa, boshqa yana bir sabab **1839-yili** V.Perovskiy boshchiligidagi qo'shinlarning Xiva xonligi chegaralarigacha yetib borolmay orqaga qaytib ketganligi edi. Xonlikni bosib olish Rossiya imperiyasi uchun Amudaryoni qo'lga kiritish huquqini berardi. Amudaryoni egallash, birinchi navbatda, suv manbasi, suv orqali savdo aloqalari, daryoning quyi oqimidagi tekisliklardagi serhosil yerlardan foydalanish imkoniyatlariga ega bo'lish hisoblangan.

Rossiya imperiyasi tomonidan O'rta Osiyo istilo qilinishining uchinchi bosqichi (**1873 – 1879-yillar**) davomida Xiva xonligining istilo etilishi ham amalga oshirildi. Hujum g'arbda *Mang'ishloq*, shimolda *Orenburg*, sharqda *Turkiston* va janubda *Krasnovodsk* kabi to'rt harbiy okrugdan olib borildi. Bunda **12 mingdan ortiq askar**, **4600 ot** va **20 ming tuyadan** iborat harbiy qo'shin ishtirok etgan. Bu qo'shinga **K.P.Kaufman** boshchilik qildi. Mazkur ko'p sonli harbiy qo'shin **1873-yil fevralda** o'zlari o'rnatilgan joylari Toshkent, Orenburg, Mang'ishloq va Krasnovodskdan deyarli bir vaqtda yo'lga chiqdi. Xiva xonligiga olib boruvchi yo'llarning yomonligi, dastlab 25 daraja sovuqda, keyin 40 darajadan yuqori haroratda yo'l yurish juda qiyin kechdi. Bundan tashqari, cho'llarda 60 darajagacha jazirama bo'lishi, suvsiz dashtlardagi yo'llar

tufayli harbiy qo'shin saflari manzilga yetmasdanoq siyraklashib bordi. Uning katta qismi yo'lda kasalga chalindi, bir qismi halok bo'ldi va bir qismi orqaga qaytib ketdi. Xivaga **7,5 ming** kishigina yetib bordi. **Krasnovodsk va Mang'ishloq**dan Xiva tomon yurgan qo'shinlar jazirama issiq va suv yetishmasligidan aziyat chekkanligi, holdan toyganligi sababli yo'lni yarimidan ortga qaytishga majbur bo'ldi. Faqatgina **Toshkent, Orenburg** yo'nalishidan yo'lga chiqqan qo'shinlar **1873-yil may** oyida Xiva xonligi chegaralariga yetib keldi. Yo'l qiyinchiliklaridan tashqari ularga yo'lda kichik guruhlar hujum qilib tinkasini quritgan. Shunga qaramay, Rossiya imperiyasi qo'shinlari bilan Xiva xonligi qo'shinlari o'rtasida **may** oyida *Hazorasp qal'asi, Qo'ng'iro't, Xo'jayli, Mang'it shaharlari va Xiva shahri* yaqinida janglar bo'lib o'tdi. Tomonlarning kuchlari teng emasligi, katta talafotlarga qaramasdan, xivaliklarga nisbatan podsho hukumati qo'shinlari yaxshi qurollangani bois, xonlik himoyachilari mag'lubiyatga uchradi.

1873-yil may oyi o'rtalariga kelib, mustamlakachi hukumatning asosiy qo'shinlari Xivaga yetib keldi. Ularning Xivaga qilingan birinchi hujumi himoyachilar tomonidan qaytarildi. Bu jangda ikki tomon ham katta talafotlar ko'rdi. Hujumga boshchilik qilgan general **Veryovkin** yarador bo'ldi. Podsho hukumati qo'shinlari katta talafot ko'rgani bois chekinib, **fon Kaufman** boshchiligidagi kuchlarni kutishga majbur bo'ldi.

Xivaga yetib kelgan **K.P.Kaufman** boshchiligidagi qo'shin yana shaharga hujum qildi. Ammo bu safar ham podsho hukumati qo'shinlari shaharni egallay olmadi. **29-may** kuni shaharning **Hazorasp darvozasini** dushmanlarga ochib berilishi xonlik poytaxtining egallanishiga olib keldi. Shundan so'ng **K.P.Kaufman** muzokara olib borish yo'lini tanladi.

Gandimiyon shartnomasi. **K.P.Kaufman** Xivani bosib olgandan so'ng xon xazinasini **kontributsiya** (tovon) evaziga musodara qilib, xazina bilan birga qadimiy qo'lyozmalar, xonning taxti va toji, tanga zarb qiladigan tamg'a va zarb tasviri, qo'ng'iro't sulolasi xonlarining hokimiyati ramzlari va boshqa qo'lga kiritilgan moddiy boyliklarni **Sankt-Peterburgga** jo'natdi. **K.P.Kaufman** Xivani egallagandan so'ng Xiva xonligi bilan muzokaralar o'tkazish uchun **Gandimiyon qishlog'idagi** qarorgohiga bordi. U taklif etgan sulh shartnomasini Xiva xoni **Muhammad Rahimxon II 1873-yil 12-avgustda** imzolashga majbur bo'ldi. Ushbu shartnoma Xiva xoni Rossiya imperiyasi tobeligiga o'tganligini ko'rsatardi. Shartnomaning **1-moddasida**: «*Sayid Rahim Bahodirxon o'zini Butun Rossiya imperatorining sodiq xodimi deb tan oladi. U qo'shni hukmdorlar va xonlar bilan har qanaqa bevosita do'stona munosabat-*

lardan va ular bilan biron-bir savdo yoki boshqa shartnomalar tuzishdan voz kechadi hamda Rossiyaning O'rta Osiyodagi oliy hokimiyati ruxsatisiz ularga qarshi hech qanday jangovar harakatlarni amalga oshirmaydi», – deb yozib qo'yilgandi. Bu bilan Xiva xoni mustaqil ravishda tashqi dunyo, hatto yaqin qo'shnilari bilan ham aloqa o'rnatish imkonidan mahrum etildi. Ular bilan faqat Rossiya imperiyasi roziligi asosida aloqa qila oladigan bo'ldi.

Xiva xonligiga qarashli Amudaryoning o'ng sohili, unga qo'shni yerlarning barchasi bu joylarda yashaydigan o'troq va chorvador aholisi bilan xon tasarrufidan chiqdi. Amudaryo bo'ylab erkin harakatlanishi uchun Rossiya kemalariga keng huquq berildi. Rossiyalik savdogarlar hamda ularning mollari uchun xon va mahalliy hokimlar javobgar edi. Ular xonlikda erkin yurish, boj to'lovlarisiz savdo-sotiq qilish huquqini qo'lga kiritdilar.

Gandimiyon shartnomasida: «*Amudaryoning chap qirg'og'idagi ruslar uchun zarur va qulay bo'lgan yerga ular o'zlarining pristanlarini qurish huquqiga ega. Xonlik ushbu pristanlarning saqlanishi va xavfsizligi uchun javobgar. Ular uchun joyning tanlanishi O'rta Osiyodagi rus oliy hokimiyatining tasdiqlashiga bog'liq*», – deb ko'rsatib qo'yildi.

Shartnomagabinoan, Xiva xonligi **2 million 200 ming rubl** miqdorida tovon to'lashi kerak edi. Xonlik xazinasida yetarli darajada pul bo'lmagani uchun, bu tovon aholidan yig'ib olinadigan bo'ldi. Tovu pulini **20 yil** ichida to'lash lozimligi belgilandi.

Gandimiyon shartnomasi Xiva xonligining Rossiya imperiyasiga tobeligini, xonning davlat boshlig'i darajasida boshqa davlatga bo'ysunganligini ko'rsatuvchi hujjat bo'ldi. Shartnoma, shu bilan birga, xonlik aholisini juda og'ir ahvolga solib qo'ydi. Tovu bilan birga yangi soliq va majburiyatlarni to'lash xalqning zimmasiga tushdi. Qolaversa, xonlik hududining **uch baravar** qisqarishi xonlikning davlat sifatida nomigagina mavjudligini, aslida, mustaqilligini yo'qotgan protektoratga aylanganligini ko'rsatadi.

19.6. QO'QON XONLIGINING BOSIB OLINISHI

Qo'qon xonligidagi ichki siyosiy nizolarning kuchayishi. Rossiya imperiyasi **XIX asrning 50 – 60-yillarida** harbiy istilochilik yo'li bilan **Qo'qon xonligi** hududining bir qismini bosib oldi. K.P.Kaufman xonlikni qolgan hududlariga ham o'z ta'sirini ko'rsatish maqsadida **1868-yili** xon bilan shartnoma tuzdi. Unga ko'ra, xonlikda Rossiya savdogarlari-

ga katta imkoniyatlar berildi. Bu davrda xonlik yerlari ancha qisqarib, xazinaga tushadigan daromadlar kamaydi. Urush natijasida ko'rilgan zararlar xalq ommasi zimmasiga tushdi, soliq va majburiyatlar ko'paydi. Buning oqibatida xonlikda ichki nizolar, xalq noroziligi kuchayib ketdi.

XIX asning 70-yillarida Qo'qon xonligida ko'plab qo'zg'olonlar bo'lib o'tdi. Ulardan biri **1875-yil bahorida** avj olib, unga **Mulla Is'hoq Mulla Hasan o'g'li «Po'latxon»** nomi bilan rahbarlik qildi. Qo'qon hukmdori Xudoyorxon qo'zg'olonni bostirish uchun **Abdurahmon Oftobachi, Iso Avliyolar** boshchiligida qo'shin yubordi. Lekin ular **17-iyulda** qo'zg'olonchilar tomoniga o'tib ketdi. Xudoyorxonning o'g'li **Nasridinbek** ham qo'zg'olonchilarga qo'shilgach, **20-iyulda** Xudoyorxon K.P.Kaufmandan yordam so'rashga majbur bo'ldi. Uning ukasi va ikkinchi o'g'li ham qo'zg'olonchilar tomoniga o'tib ketgach, xon general-gubernatordan panoh izlab **Toshkentga** ketdi. K.P.Kaufman esa uni **Orenburgga** jo'natdi. Shundan so'ng Xudoyorxon Orenburgdan Hindiston orqali **Makkaga** bordi. U qaytib kelayotganda kasalga chalinib, **1882-yili Afg'onistonda** vafot etdi.

Xudoyorxon taxtni tark etgach, o'rniga **Nasridinbek** o'tirdi. Taxtni egallas hga harakat qilgan Po'latxon Nasridinbek va Abdurahmon Oftobachiga qarshi bo'lib qoldi. Qo'qon xonligida siyosiy vaziyat keskinlashib, qo'zg'olon butun vodiyni qamrab oldi. Mustamlakachi hukumat qo'zg'olonchilarga qarshi katta harbiy kuchlarini yuborgan. Janglar keskin davom etayotgan vaqtda, Nasridinbek mag'lubiyatdan qo'rqib **1875-yil 22-sentyabrda** taslim bo'ldi va fon Kaufman bilan shartnoma imzoladi. Unda *o'zini imperatorning «sodiq quli» deb tan olishi, tashqi siyosatda hech qanday bitimlar tuza olmasligi, 2 million rubl tovon to'lashi, Sirdaryoning o'ng sohilidagi yerlar. Namangan va Chust Rossiya ixtiyoriga o'tganligi* belgilangandi. Bu yerlarda tashkil qilingan **Namangan bo'limiga** general **M.Skobelev** boshliq etib tayinlanadi.

Nasridinbek imzolagan shartnomadan norozi bo'lgan aholi yana qo'zg'olon ko'tardi. Po'latxonning tarafdorlari soni oshdi, buning natijasida u Nasridinbekni siqib chiqarib, hokimiyatni o'z qo'liga oldi.

Andijonga uyushtirilgan hujum. Po'latxon qo'zg'olonining kuchayib ketishidan xavotirga tushgan mustamlakachi hukumat ularni tor-mor qilish uchun **Andijonga** hujum qildi. Chunki qo'zg'olonchilarning asosiy kuchlari shu yerda joylashgandi.

General M.Skobelev boshchiligidagi hujum **1875-yil oktyabr oyi boshida** boshlandi. Artilleriya tomonidan shahar kun davomida to'plardan o'qqa tutildi. Andijon aholisi mudofaa janglariga jadal kirishdi. Sha-

har aholisi har bir qarich yer uchun jon-jahdi bilan kurashdi. M.Skobelev boshchiligidagi qo'shinning dastlabki urinishlari jiddiy qarshilikka uchradi. Shundan so'ng podsho hukumati qo'shinlari yo'lda uchragan barcha imorat va xonadonlarga o't qo'yib, shaharni yong'in ichida qoldirdi. Bundan tashqari, shahar to'xtovsiz ravishda artilleriyadan o'qqa tutib turildi. Bu shahar himoyachilarini og'ir ahvolga solib qo'ydi. **Uch soat** davom etgan betinim o'qqa tutishdan so'ng kechqurun podsho hukumati qo'shinlari shaharga yana hujum qildi. Lekin bu hujum ham natija bermadi. Erta tongdan boshlab yana to'plardan kun bo'yi o'q yog'dirildi. Biroq shahar himoyachilarining qarshi hujumga o'tishi podsho qo'shinlarini chekinishga majbur qildi. **Shahar 1876-yil yanvarda** uyushtirilgan ikkinchi hujum natijasida qiyinchilik bilan egallandi.

Namanganing bosib olinishi. Rossiya imperiyasining general M.Skobelev boshchiligidagi qo'shinlari **1875-yil 18-oktyabrda Naman-ganga** joylashib, K.P.Kaufman qo'mondonligi ostidagi harbiy kuchlarga qo'shildi. Mustamlakachi qo'shirlarga qarshilik harakatlari Namangan-da **bir oy** davom etdi. Shaharni ozod etish uchun atrofdagi qishloqlardan qo'shimcha kuchlar keldi. Shunga qaramay, podsho qo'shinlari tomonidan shaharning yarmi qo'lga kiritildi. Podsho hukumati harbiy qo'shini **uch kun** davomida shahar qal'asida turdi. Ikki tomon o'rtasida janglar **1876-yil yanvar oyi oxirigacha** davom etdi. General M.Skobelev boshchiligidagi qo'shin **fevral oyiga** kelibgina harbiy qurol ustunligi bilan g'alabaga erishdi. Po'latxon va uning tarafdorlari qatl qilindi.

1876-yil 19-fevralda podsho hukumatinin Qo'qon xonligining tugatilganligi to'g'risidagi farmoni e'lon qilindi. Shu tariqa Qo'qon xonligi hududi o'rnida Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kiruvchi **Farg'ona viloyati** tashkil qilindi. Viloyatga Qo'qon xonligining bosib olinishidagi harbiy yurishlarga rahbarlik qilgan general **M.Skobelev** harbiy gubernator etib tayinlandi.

XIX asrning 2-yarmida Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoda olib borgan istilochilik yurishlari natijasida Qo'qon xonligi, Buxoro va Xiva davlatlaridan farqli ravishda, davlat sifatida butunlay tugatildi. Uning o'rnida mahalliy aholining asrlar davomida shakllangan an'anaviy turmush tarziga mos ma'muriy boshqaruv tizimi va hududiy birliklari tugatilib, imperiya manfaatlariga mos keladigan, ayni paytda, mahalliy aholini boshqarishi uchun mustamlaka ma'muriyatga qulay bo'lgan yangi boshqaruv tizimi qaror topdi.

Farg'ona vodiysining bo'ysundirilishi bilan Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga istilochilik yurishining uchinchi bosqichi (**1873 – 1879**)

nihoyasiga yetdi. Bu yurishlar natijasida O'rta Osiyoning katta hududi bosib olinib, Rossiya imperiyasining mustamlakasiga aylantirildi.

Turkmanlarning bo'ysundirilishi. O'rta Osiyoni bosib olishning to'rtinchi bosqichi Amudaryo va Kapettog' oralig'idagi Qoraqum sarhadlaridagi turkmanlarga qarshi qaratildi. **1879-yil iyulda** Angliya Afg'oniston hududining bir qismini bosib olgandan so'ng, inglizlar uchun O'rta Osiyoga yo'l ochildi. Shu bois **1879-yil iyulda Krasnovodskdan I.Lazerev** boshchiligidagi harbiy qo'shin turkmanlar yashaydigan hududlarga jo'natildi. Bu yo'nalishdagi dastlabki harakatlar natijasiz tugab, podsho hukumati qo'shinlari mag'lubiyatga uchradi. Qo'qon xonligiga qarshi harbiy yurishlarda tajribasi katta bo'lgan general M.Skobelev boshchiligidagi qo'shin **1880-yil may oyida** ikkinchi yurishni boshladi. **Uch oy** davom etgan janglardan so'ng qamalga olingan turkmanlar qal'asi **Go'ktepa** qo'lga kiritildi. Buning natijasida istilo qilingan bu hududlarni o'z ichiga oluvchi, markazi **Ashxobod** bo'lgan **Kaspiyorti viloyati** tashkil qilindi. Turkmanlarning batamom bo'ysundirilishi esa **1885-yil**dagina amalga oshirildi.

Turkmanlarning asosiy qal'asi bo'ysundirilgach, **1881-yili** Rossiya va Eron o'rtasidagi chegaralar belgilandi. Shu yili **Sharqiy Turkistonning Ili o'lkasidagi** qo'zg'olon podsho hukumati qo'shinlari tomonidan bostirilishi bilan Rossiya va Xitoy o'rtasidagi chegaralar ham belgilandi. Shu harakatlar bilan Rossiya imperiyasining O'rta Osiyo hududidagi istilochilik yurishlarining to'rtinchi bosqichi (**1880 – 1885**) tugadi.

Shunday qilib, istilo qilingan hududlarda **besh viloyat**, ya'ni **Sirdaryo, Yettisuv, Farg'ona, Samarqand va Kaspiyorti** viloyatlari tashkil qilinib, ular Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kiritildi.

Rossiya imperiyasining XIX asr o'rtalaridan boshlab amalga oshirilgan harbiy istilochilik yurishi natijasida Buxoro amirligi va Xiva xonligi imperiyaning protektoratiga aylantirildi. Qo'qon xonligi esa batamom tugatildi.

Mag'lubiyat sabablari va oqibatlari. **XIX asrning 2-yarmida** O'rta Osiyo xalqlari Rossiya imperiyasining harbiy yurishlariga qarshi mardonavor kurash olib bordi. Keng xalq ommasi vatan mustaqilligi va ozodligini mustamlakachilardan himoya qilish uchun qahramonlarcha jang qildi. Lekin bu davrdagi ichki nizolar, o'zaro urushlar, hukmdorlarning uzoqni ko'zlab ish ko'rmaganligi oxir-oqibat yurtning mustaqilligi yo'qotilib, o'zgalarga tobe bo'lishiga olib keldi.

O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishiga, Qo'qon va Xiva xonliklari hamda Buxoro amirligining mag'lubiyatga

uchrashiga quyidagilar sabab bo'ldi: *birinchidan, Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari Rossiya imperiyasiga nisbatan harbiy va iqtisodiy rivojlanish sohasida ancha orqada edi. Ayniqsa, ularning harbiy sohadagi ahvoli o'sha davrda jahon miqyosidagi taraqqiyot darajasidan past bo'lgan. Xonliklarning tashqi siyosatda odilona siyosat olib bormaganliklari oqibatida ularning o'zlari tashqi dunyodan ajralib qolgandi; ikkinchidan, uchta davlat o'rtasida o'zaro do'stona munosabatlar, hamkorlik va birdamlik yo'q edi. Ulardagi siyosiy tizim, davlat boshqaruvi zamonaviy boshqaruvdan uzoq bo'lib, o'rta asrlarga xos yakkahokimiyatchilikka, zo'rvonlikka asoslangandi. Buning oqibatida ichki ziddiyatlar ko'payib, nizolar kuchaydi. O'zaro urushlar, taxt uchun kurashlar avj oldi; uchinchidan, urush harakatlari vaqtida xonlar biri ikkinchisiga yordam ko'rsatmadi va o'z tinchligini o'ylab befarq qarab turdi. Bu esa har bir xonlikning alohida tor-mor etilishini yengillashtirdi. Bularning barchasi Rossiya imperiyasi hukumatiga qo'l keldi va vaziyatdan foydalanib mamlakatni mustamlakaga aylantirdi.*

20-BOB. ROSSIYA IMPERIYASINING TURKISTONDAGI MUSTAMLAKACHILIK SIYOSATI

20.1. TURKISTON GENERAL-GUBERNATORLIGINING SIYOSIY-MA'MURIY BOSHQARUV TIZIMI

Boshqaruvning mustamlakachilik tartiblari. Bosib olingan hududlarda imperiya hukmronligini o'rnatish, mustahkam o'rnatish olish, istilo qilingan joylarni qo'ldan chiqarmaslik uchun, eng avvalo, mustamlakachilar o'zlariga mos boshqaruv tartiblarini ishlab chiqishi va uni o'lkada joriy qilishi kerak edi. Mustamlakachilik siyosatini to'liq amalga oshirilishida boshqaruv tartiblari asosiy tayanch hisoblangan. Boshqaruv tartiblari istilochilik yurishlari bilan birga turli ko'rinishlarda tashkil qilinib, tajriba-sinovlarda o'tkazilgan holda o'zgartirib borilgan.

Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoda olib borgan bosqinchilik siyosatining davom ettirilishi natijasida mustamlakaga aylantirilgan hududlar kengayib borgan. Bosib olingan hududlarni boshqarish tartiblari va uning qanday bo'lishi kerakligi masalasi juda ko'p hamda uzoq vaqt imperiya hukmron doiralarida turli soha vakillari ishtirokida muhokama qilingan. Ushbu masalani hal qilishda ehtiyotkorlik bilan uzoqni ko'zlab ish ko'rish, hech nimada tavakkal qilmaslik tamoyiliga tayangan holda ish olib borilgan. Turkiston general-gubernatori **S.M.Duxovskoy (1898–1901)**: «*Turkiston o'lkasini boshqa o'lkalarga nisbatan tarixiy o'tmishi, etnografik xususiyatlarini hisobga olgan holda alohida e'tibor berilishini talab qiladi*», – degandi.

Podsho hukumati Toshkentni bosib olgandan so'ng, **1865-yil 6-avgustda Aleksandr II «Turkiston viloyatini idora qilish to'g'risidagi Muvaqqat Nizom»**ni tasdiqlaydi. Boshqaruv harbiy zobitlar qo'lga o'tadi. Ushbu nizomda boshqaruv tizimi «**harbiy-xalq boshqaruvi**» nomi bilan gubernator qo'lida harbiy va fuqarolik ishlari mujassamlashtiriladi. Viloyat bo'limlarga bo'linib, ularning boshliqlari bir vaqtning o'zida harbiy komendant ham hisoblangan. Bo'lim boshliqlariga mahalliy aholi ustidan nazorat qiluvchi mustamlakachi hukumat vakillaridan tayinlanadigan boshqaruvchilar bo'ysungan.

1908–1910-yillarda Turkiston o'lkasini podsho topshirig'i bilan taftish qilgan senator **K.Palen** ta'kidlaganidek: «*O'lkada eng kichik ahamiyatga ega bo'lgan boshqaruv ham harbiy boshliqlar qo'lida bo'lgan*». Mahalliy aholi vakillariga boshqaruvning eng quyi bosqichidagi lavozimlar beril-

gan. Bularga *volost boshliqlari (mingboshilar), qishloq oqsoqollari, ovul boshliqlari, qozi, biy va ularning yordamchilari* kirgan.

General-gubernatorlik devoni katta vakolatlarga ega bo'lgan asosiy ijrochi organ hisoblangan. Rossiya imperiyasidagi hech bir guberniyada bunday katta vakolatga ega boshqaruv organi mavjud bo'lmagan. Turkiston o'lkasi ma'muriy-hududiy jihatdan **viloyatlarga** bo'linib, ularni o'z qo'lida fuqarolik va harbiy hokimiyatni birlashtirgan **harbiy gubernatorlar** boshqargan. Viloyatlar **uyezdlarga** bo'linib, ular harbiy zobitlar boshqaruvi da bo'lgan. Uyezdlar **uchastkalarga, volostlarga, qishloq va ovullarga** bo'lingan. Uchastkalarini **uchastka pristavlar** boshqargan. Rossiya imperiyasi O'rta Osiyoning bosib olingan hududlarida o'z hukmronligini saqlab qolish, uni mustahkamlashni birinchi darajali vazifa hisoblagani uchun dastlab boshqaruv sohasida katta o'zgarishlarni amalga oshirmagan. Yuqori organlar nazoratida bo'lgan mahalliy aholi vakillaridan iborat quyi boshqaruv organlari va soliq tizimi saqlab qolingan. Quyi boshqaruvning saqlab qolinishiga asosiy sabab mahalliy aholining ichki hayotiga dastlabki davrda keskin aralashish va aholining an'anaviy turmush tarziga katta o'zgartirishlar kiritish salbiy oqibatlarini keltirib chiqarishi mumkin edi. Bundan tashqari, yangi bosib olingan yerlarda hali qarshilik va norozilik harakatlari davom etayotganligi, boshqaruv tizimida faoliyat olib boruvchi odamlar bo'lmagani, o'lka sharoitini to'liq bilmasliklari dastlabki vaqtda mahalliy aholi vakillarining quyi boshqaruvda ishtirok etishiga yo'l bergan. Quyi boshqaruv tizimining saqlab qolinishi o'lka ma'muriyatiga imperiya manfaatlar uchun xizmat qiladigan; o'lkadagi sharoitlarni yaxshi biladigan mahalliy aholi vakillaridan o'zlariga eng ishonchli bo'lgan kishilarni topish muammosini ko'ndalang qo'yardi. Uni hal qilishda imperiya hukumati Turkistondagi hukmronlikning dastlabki vaqtdayoq ishlab chiqilgan **saylov tizimi** yordam berdi.

Uyezdlar volostlarga, volostlar o'troq aholi yashaydigan hududlarda qishloqlarga, chorvador aholi yashaydigan hududlarda esa ovullarga bo'lindi. Boshqaruv tizimining quyi bosqichida **volost boshlig'i, qishloq oqsoqoli, ovul boshlig'i, xalq sudyalari va ularning yordamchilari, ariq oqsoqoli, mirob, o'nboshi, ellikboshilar** kabi lavozimlarda yerlik aholi vakillari ish olib borgan.

1867-yilgi «Nizom» loyihasi asosida o'troq aholi **bir bosqichli** tizim shaklida, ya'ni **oqsoqolliklarga**, chorvador aholi esa **ikki bosqichli** tizim ko'rinishidagi **volost va ovullarga** birlashtirilgan. Har bir oqsoqollik **100 – 200 xonadon, ovul 100 – 200 o'tov, har bir volost esa 1000 – 2000 o'tovdan** iborat holda tashkil qilinishi belgilangan.

Boshqaruv tartiblarining mustamlakachilik xususiyatlari. O'rtasiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi bilan bir vaqtda uni kelgusida qanday boshqarish va o'z manfaatlarini yo'lida foydalanish hal qilib borilgan. Shunga ko'ra, Turkiston o'lkasini bosib olingan davrdan boshlab to'liq mustamlakacha sifatida boshqaruv tartiblariga asoslangan ma'muriy-hududiy birliklar va ularning boshqaruv tartiblari joriy qilib borilgan. Uning asosiy maqsadi mahalliy aholini qattiq nazoratda va to'belikda ushlab turishga qaratilgandi. Joriy qilingan boshqaruv tartiblari to'liq ravishda harbiy tartiblarga asoslanib, o'lkada imperiyaning siyosiy va iqtisodiy hukmronligini o'rnatishga moslashtirilgandi.

Joriy etilgan mustamlakacha boshqaruvi Turkiston o'lkasini tashqi dunyodan to'liq ajratib qo'ydi. O'rtasiyoda Rossiya imperiyasi hukumatining yana bir asosiy maqsadi *imperiyaning markaziy rayonlaridan bu yerlarga aholini ko'chirib keltirib joylashtirish* bo'lgan. O'lkada ma'muriyati ko'chirib keltirilgan aholiga erkin yashashi va xavfsiz turmush kechirishi uchun yetarli imkoniyatlar yaratib berishga intildi. Ko'chirib keltirilganlar yerlar va kerakli mablag'lar bilan ta'minlangan. Aholini ko'chirib keltirib joylashtirishdan yana bir maqsad o'lkada mustamlakachilik siyosatini amalga oshirishda qo'shimcha tayanch kuchlarga ega bo'lish edi. Bu siyosat mahalliy aholini ruslashtirish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan tadbir bo'ldi.

Turkiston o'lkasining ma'muriy-hududiy bo'linishi va boshqaruvi. O'rtasiyoda bosib olingan hududlar ma'muriy jihatdan bo'linib, ular to'liq zobitlar qo'l ostida bo'lgan. **1877-yili Toshkentda «Shahar nizomi»** joriy etilgan bo'lib, unga muvofiq, shahar boshqaruvi **Dumaga** o'tgandi. *Duma a'zolarining 1/3 qismi Eski shahar qismidan, 2/3 qismi esa Yangi shahar qismidan saylangan.* Bunga ko'ra, shaharning **80 ming** mahalliy aholisidan **21 deputat, 3900 nafari** asosan ruslardan iborat aholidan esa **48 deputat** qatnashgan. Shahar xo'jaligiga oid barcha ishlar Duma qo'lida bo'lgan. Dumaga rahbarlik qiluvchi shaxs general-gubernator tavsiyasi bilan **harbiy vazir** tomonidan tasdiqlangan.

1886-yil 12-iyulda imperator **Aleksandr III** tomonidan yangi **«Turkiston o'lkasini idora qilish to'g'risidagi Nizom»** tasdiqlandi. Mazkur Nizomning asosiy maqsadi o'lkada ma'muriy boshqaruvni mustahkamlash va yerdan foydalanish tartiblarini o'zgartirishdan iborat bo'lgan. Nizomga muvofiq, Zarafshon okrugi **Samarqand viloyatiga** aylantirildi. **Xo'jand, Jizzax, Kattaqo'rg'on, Samarqand uyezdlari** uning tarkibiga kiritildi. Amudaryo bo'limining bir qismi Sirdaryo viloyatiga o'tkazildi. **Qurama uyezdini** nomi **Toshkent uyezdi** deb o'zgartirildi.

Turkiston general-gubernatorligining umumiy hududi **1,7 million km²** bo'lib, aholisining soni **5,2 million** kishidan iborat bo'lgan. O'zbeklar va boshqa tub xalqlar **1897-yili 5 millionga, 1911-yili esa qariyb 6 millionga** yetgan. Rus aholisining umumiy soni ukrainlar va beloruslarni ham qo'shib hisoblaganda **1897-yili 197 ming kishini, 1911-yili 400 ming** kishini tashkil qildi. Podsho hukumati hamisha ko'chirib keltirilganlar sonining ortib borishiga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirib bordi. Ular mustamlaka siyosatini amalga oshirishda tayanch bo'lib xizmat qilishi lozim edi.

1886-yilgi «Nizom»ga muvofiq Turkiston general-gubernatorligining ma'muriy boshqaruvi yangi idora – **Turkiston general-gubernatori Kengashi** bilan to'ldirilgan. *Viloyat harbiy gubernatorlari, general-gubernator devoni boshqaruvchisi, Turkiston harbiy okrugi shtabi boshlig'i* bu Kengashning doimiy a'zolari bo'lishgan. **Buxoroda esa Rossiya imperatorining siyosiy agentligi** ta'xis etildi. Uning ruxsatisiz Buxoro amiri tashqi va ichki siyosatda mustaqil ish olib bora olmag'an.

20.2. TURKISTON O'LKASIDA ROSSIYA IMPERIYASINING YER-SUV SIYOSATI

Qishloq xo'jaligidagi o'zgarishlar. O'rta Osiyo iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi yetakchi o'rin tutgan. Rossiya imperiyasi agrar hudud hisoblangan Turkiston o'lkasida yer-suvdan foydalanishni to'liq o'z nazoratiga olishga va ulardan olinadigan soliqlarning o'z vaqtida to'planishidan manfaatdor edi. Jumladan, yerga egalik qilish va undan foydalanish tartiblariga katta e'tibor qaratilgan. Agrar masala nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy ahamiyatga ham ega bo'lgan. Yerga egalik qilish tartiblarini nazorat qilish podsho hukumatiga aholi ustidan hukmronligini ta'minlashda juda muhim edi. Mahalliy aholining asosiy tirikchilik manbayi yer bo'lgani bois, unga egalik qilish zarur edi.

1886-yildagi «Nizom»ning «**Turkiston o'lkasining yer tuzilishi**» degan bo'limida o'lkada tarixan shakllanib kelgan an'anaviy yerga egalik qilish munosabatlari o'zgartirib yuborildi. Unga ko'ra, Turkiston yerlari, o'rmonlari va yero'ro' qazilma boyliklari ham **davlat mulki** deb e'lon qilindi. Bu bilan ular Rossiya imperiyasi mulkiga aylandi. Nizom bo'yicha o'lkada yirik yer egaligi ham tugatildi.

Vaqf yerlari (masjid, madrasa va boshqa diniy muassasalarga tegishli yerlar) ayni vaqtda yashab va yerga ishlov berayotgan kishilarga ijaraga berilardi. Yangi vaqf hujjatlarini tasdiqlash faqat general-guber-

nator roziligi bilan bu yerlarni davlat soliqlari va majburiyatlaridan ozod qilmasdan amalga oshirilgan. Masjid tasarrufidan tashqarida, xususi shaxs ixtiyorida bo'lgan yerlar ham davlat solig'iga tortiladigan bo'ldi. Vaqf hujjatlarini e'tirof etish, vaqf daromadlarining to'g'ri ishlatilishi ustidan nazorat qilish va ularni taftish qilish huquqi viloyat ma'muriyati ixtiyoriga o'tkazildi.

Bu vaqtgacha vaqf mulkidan olingan daromadlar maktablar, madrasalar va masjid binolarini ta'mirlashga, xodimlarini moddiy ta'minlashga, diniy marosimlarni bajarishga, kerakli buyumlar olishga (gilam, joynamoz, diniy kitob) va boshqa tadbirlarga sarflanardi.

Vaqf mulklarini nazorat qilish mustamlakachi hukumat vakillari qo'liga o'tishi bilan masjidlar va maktablarning moddiy ahvoli yomonlashdi. Ular ta'minot va mablag' yetishmasligidan avvalgi nufuzini yo'qota boshladi. Mustamlakachi hukumat bu bilan mahalliy din peshvolari, ulamolar va diniy muassasalarga zarba berishga harakat qildi.

Rossiyaning markaziy guberniya aholisini O'rta Osiyoqa ko'chirish siyosati. Rossiya imperiyasi tomonidan O'rta Osiyoni imperiyaning ajratmas bir qismiga aylantirish va o'lkada doimiy hukmron bo'lib qolish maqsadida **Sibir** va **Kavkaz** hududlaridagidek mustamlakachilik siyosati olib borildi. Bu borada asosiy amalga oshirilgan choralardan biri imperiyaning markaziy guberniya aholisini o'lkaga ko'chirib keltirib joylashtirish hisoblangan. Podsho hukumatining mazkur maqsadi 1886-yildagi «Nizom»da aniq ifodalangandi. Unda hukumat tasarrufida qolayotgan bo'sh turgan davlat yerlariga rus aholisini joylashtirish muhim ekanligi qat'iy belgilab qo'yildi.

Ko'chirish siyosati bilan shug'ullanish o'lka ma'muriyati zimmasiga yuklatilgan. Ko'chib kelganlarga katta imtiyozlar berilgan. Jumladan, ular mablag', turar joy, yer maydonlari, kreditlar bilan ta'minlangan. *Ko'chib kelganlar 5 yil davomida soliqlardan ozod etilgan, keyingi 5 yil davomida soliqlarning yarmini to'lagan.* Rossiyadan ko'chib kelganlar, asosan, qishloq aholisi bo'lgan. Ular uchun o'lka ma'muriyati maktab va cherkovlar qurishga mablag' ajratgan. Turkiston o'lkasida harbiy xizmatchilar yashab qolishlari va tomorqa yer olishlari mumkin bo'lgan. Dastlab uy qurish uchun ularga **100 rubl** miqdorida mablag' berilgan. Bunday imkoniyatlar Rossiyaning markaziy rayonlaridan ko'plab aholining ko'chib kelishiga sabab bo'lgan. **1875-yili Avliyootada** Rossiyadan kelgan dehqonlarning birinchi manzilgohi paydo bo'ldi. **15 yil davomida (1875 – 1890)** Turkiston o'lkasiga **1300 oila** ko'chib kelib joylashib, **19 ta** rus qishlog'i tashkil topdi. Faqat **1891 – 1892-yillardagina**

ko'chib kelganlarning **25 ta** manzilgohi paydo bo'ldi. Vaqt o'tishi bilan nafaqat ko'chib kelgan shaxslar, balki yirik korxonalar ham daromad olish maqsadida o'lkadan yerlar sotib ola boshladi.

Rossiya imperiyasining ko'chirib keltirish siyosati Turkiston o'lkasidagi mustamlaka tizimini mustahkamlash maqsadida amalga oshirilgandi. Ko'chib kelganlarga yaratilgan imkoniyatlar o'lkaga ko'chib keluvchilarning soni haddan ziyod ko'payishiga olib keldi.

Ko'chirib keltirib joylashtirilgan aholining ko'payishi, ularga unumdor yerlarning berilishi mahalliy aholi vakillarining jiddiy noroziligiga sabab bo'lgan. *Toshkent shahri va o'lkaning Yangi Marg'ilon, Samarqand, Andijon* kabi shaharlarida ham ko'chib kelganlarning posyolkalari paydo bo'ldi. O'lkadagi yirik shaharlar ikkiga: *yangi ma'muriyat, harbiy qismlar joylashgan va ko'chirib keltirilganlar yashaydigan qism hamda eski mahalliy aholi vakillari ya shaydigan qismlarga* ajratildi. Jumladan, Toshkentdagi **Bo'zsuv** anhoiri shaharni ikki qismga ajratgan chegara bo'lgan.

1892-yildan boshlab Rossiyadan o'zboshimchalik bilan ko'chib kelgan kishilar ham ma'muriyat ruxsatiga ko'ra ko'chirilganlarga berilgan imkoniyatlardan foydalanishi mumkinligi e'lon qilindi. Bu o'lkaga ko'chib keluvchilar sonining yanada ko'payishiga olib keldi.

20.3. TURKISTONDA SUD TIZIMINING TASHKIL ETILISHI

Sudov tizimining mustamlaka manfaatlariga moslashtirilishi. Turkiston o'lkasida imperiya manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan tadbirlardan yana biri sud tizimi bo'lgan. Xonlik davrida qozilarning chiqargan qaroridan norozi bo'lganlar qozikalonga murojaat qilgan. Qozikalon esa ishni ko'rib chiqishni diniy ulamolar hukmiga havola qilgan. Qozilar qat'iy belgilangan uchastkaga ega bo'lishmagan; har bir davog'ar o'zi ishongan qoziga murojaat qilgan. Qozi sud majlisi boshlanishidan oldin tomonlarga kelishib olishni taklif etgan. Bu taklifdan bosh tortilsa, qozi ularga qasam ichirib, tomonlarning arzini, guvohlarning ko'rsatmalarini tinglagan. so'ng qaror chiqargan va bu qaror mahalliy hokimiyat tomonidan zudlik bilan ijro etilgan. Odatda, qozilar, asosan, bilimdon, adolati va xalq orasida hurmat qozongan kishilar bo'lgan. Qozilar o'zlariga murojaat etgan tomonlarga betaraf va ularga nisbatan beg'araz bo'lishi, ulardan pul, sovg'a, har xil xizmatlarni qabul qilmasligi lozim edi. Qozilar davlatdan maosh olishmagan, balki o'zlariga murojaat etganlarning pul tushumlari hisobiga kun ko'rishgan.

Podsho hukumati tomonidan dastlab o'lkadagi mavjud sud tizimida-
gi **qozikalon** lavozimi tugatilib, barcha qozilarning huquqi tenglashtiril-
di. Boshqa mustamlakachi davlatlar singari Rossiya imperiyasi ham o'z
mustamlakasiga aylangan Turkiston o'lkasida dastlab tub joy aholining
diniy e'tiqodiga mos ravishda amal qilingan shariat qoidalariga asoslan-
gan qozilik va ko'chmanchi tarzda hayot kechiruvchi aholining urf-odat-
lariga asoslangan **biy sudlarini** butunlay tugatmasdan, uni saqlab qol-
di. Milliy va diniy tartiblarga asoslangan sudlar faoliyati cheklanib, ular
ustidan kuchli nazorat o'rnatildi. Bu o'zgarishlar bosqichma-bosqich,
mahalliy aholining noroziligini keskinlashtirmagan holda o'zgartirib bo-
rildi. Bundan tashqari, shu yo'l bilan podsho hukumati vakillari ko'plab
mahalliy aholi o'rtasidagi o'zaro janjal va kelishmovchiliklarga arala-
shishdan o'zini saqlashga harakat qildi.

Sud tizimida amalga oshirilgan siyosatda qozi va biy sudlari oxir-
oqibat tugatilishi hamda ungacha faqat kichik ko'rinishdagi sud ishla-
rini, ya'ni, asosan, oilaviy mojarolar, kishilar ortasida janjal va kelish-
movchiliklarni ko'rib turishi maqsad qilib olingandi.

1867-yilgi «Nizom» loyihasi bo'yicha o'lkada *qozilar va biy sudlari, uyezd sudlari, muvaqqat harbiy-sudlov komissiyalari, viloyat boshqaru-
vining sud bo'limlari va general-gubernatorlik Devonining sudlov bo'limi*
tashkil qilinadi.

Sud organlarining faolivati. Sud ishlarida mahalliy aholining o'troq
qismi uchun **qozi sudlari**, ko'chmanchi aholisi uchun esa **biy sudlari**,
volost boshliqlari, qishloq oqsoqollari, ovul boshliqlari va ularning yor-
damchilari aholi tomonidan **uch yil** muddatga saylangan.

Rossiya imperiyasi yerlik aholiga o'z ta'sirini kuchaytirish uchun
1866-yili Toshkentda mahkama joriy qiladi. Uning tarkibiga mahalliy
aholi vakillaridan saylangan **qozi** va **7 nafar a'lam** kirgan. Mahkama
a'zolari podsho hukumatining o'lkadagi ishonchli va sadoqatli yordam-
chilari hisoblangan. Uning faoliyati podsho amaldor vakili tomonidan
nazorat qilib borilgan.

Qozi sudlarining vakolatlariga da'vo hajmi **100 rubldan oshmay-
digan** jinoyat va fuqarolik ishlarini ko'rib chiqish kirgan. Yirik da'volar
esa **qozilar va biylar qurultoyida** ko'rib chiqilardi. Bu yig'ilishlar **xalq
sudyalari qurultoyi** deb atalgan. Bular da'vo hajmi **1000 rubldan osh-
maydigan** jinoyat va fuqarolik ishlarini hal qiluvchi ikkinchi bosqich sud-
lari edi. Qozi sudi, xalq sudlari, ya'ni birinchi bosqich sudi tomonidan
qonunga xilof qaror qabul qilingan taqdirda, shikoyat qiluvchi keyingi
bosqichga murojaat etgan. Bundan tashqari, uchinchi bosqich sudlari

turli volostlar va uyezdlar aholisi o'rtasida yuzaga kelgan bahsli ishlarni hal qiluvchi **xalq sudyalarning favqulodda qurultoylari** hisoblangan.

Qozilar aholining soniga qarab belgilangan. *Toshkent shahrida to'rt dahaning har birida bittadan to'rtta qozi, Samarqand shahrida ikkita qozi, volostlarda bittadan qozi bo'lgan.*

Turkiston o'lkasida yashaydigan rossiyalik aholi uchun imperiya qonunlari asosidagi sudlar faoliyat olib borgan. Dastlab tashkil qilingan **vaqtinchalik harbiy sud komissiyalari** aholining jinoiy ishlarini ko'rish bilan birga mahalliy aholi tomonidan sodir etilgan siyosiy jinoyatlar va hokimiyatga qarshi jinoyatlarni ko'rib chiqqan. Viloyat va o'lka sudlari vazifalari general-gubernatorlik devoni va boshqarmalari zimmasiga yuklangandi. General-gubernator o'lkaning **bosh prokurori** va **oiy sudyasi** vazifasini ham bajargan.

XIX asrning oxirida sudlov jarayonidagi o'zgarishlar. O'rta Osiyo mustamlakaga aylantirilgandan so'ng, boshqa sohalar singari sud tizimi ham bosqichma-bosqich o'zgartirib borilgan. Qozi va biy sudlariga bo'lib o'tadigan saylovlarda mustamlakachi hukumatning aralashuvi, saylov natijalarini tasdiqlashdagi noto'g'ri ishlar ko'plab janjallarni, mahalliy aholi o'rtasida o'zaro nizolar, ma'muriyatga nisbatan ishonchsizlik va norozilik harakatlarini keltirib chiqargan.

Sudlarga joriy etilgan saylovlar mustamlakachi hukumat ixtiyorida bo'lib, saylovda kimning g'olib chiqishi saylovchilarga qaraganda ma'muriyat xohishiga bog'liq bo'lib qoldi. Kim mustamlakachi ma'muriyatga yoqsa va unga sodiqligiga ishonch hosil qila olsa, o'sha qozi va biy bo'la olardi. Saylovlarda turli xil nayranglar, poraxo'rlklar avj olgan. Buning natijasida saylangan qozi va biylar o'z faoliyati davomida saylov vaqtidagi xarajatlarini turli yo'llar bilan, ayniqsa, poralar hisobiga qaytarib olishga harakat qilishgan. Bu bilan qozilik va biylik serdaromad mansabga aylandi. Qozilar va biylar lavozim egallashi va uni saqlab qolishi uchun mustamlakachi hukumat vakillarining sodiq xizmatkorlariga aylandi.

1886-yilgi «Nizom»da ham Turkiston o'lkasida qozilar sudi saqlanib qoldi. Uyezd sudlari bekor qilinib, ularning o'rniga shahar va zemstvo boshliqlari tomonidan tayinlanadigan **uchastka mirovoy sudyalari** (sudlari) tuzildi. Viloyat boshqaruvining sud bo'limlari **viloyat sudlari** bilan almashtirildi. **Sud tergovchilari, viloyat prokurori** va **ularning yordamchisi** lavozimlari joriy etildi.

1898-yili Turkiston o'lkasi viloyatlarida sud nizomlarini qo'llash qoidalariga muvofiq viloyat sudlari tugatildi, ularning o'rniga **okrug sudlari**

va butun Turkiston o'lkasi bosh sud bosqichi huquqari bilan mustahkamlangan **Toshkent sud palatasi** tuzildi. Toshkent sud palatasi faqat imperiyaning oliy sudi – **hukumat senatiga** bo'ysunardi. Okrug sudlari Turkiston o'lkasining barcha viloyatida joriy etildi. *Ularning tarkibi sud raisi, uning o'rinbosari va sud a'zolaridan iborat bo'lgan.* Jazo chorasini **sudyalar** va **ikki sud a'zosi** tayinlardi. Ularning qarori ustidan berilgan apellyatsiyani imperiyada oliy sud bo'lgan hukumat senati ko'rib chiqardi. Shunday qilib, Turkiston o'lkasidagi sud tizimi mustamlakachi hukumat vakillari va o'lka ma'muriyati nazorati ostiga o'tdi.

20.4. TURKISTONDA HARBIY-POLITSIYA TARTIBOTINING O'RNATILISHI

Mustamlaka tartibotining kuchaytirilishi. Turkiston o'lkasida mustamlaka tartiboti **harbiy kuch** va keng tarmoqlangan **politsiya tizimiga** asoslangandi. Shu vaqtgacha mustamlakachilik urushlari olib borish uchun saqlab turilgan harbiy qismlardan endi podsho ma'muriyati tomonidan o'rnatilgan mustamlaka tartiblarini himoya qilish quroli sifatida foydalaniladigan bo'ldi.

O'rta Osiyoga temir yo'llarning o'tkazilishi Rossiya iqtisodiyoti uchun katta amaliy ahamiyatga ega bo'lish bilan birga harbiy-strategik maqsadlarni ham ko'zlab qurilgandi. O'rta Osiyoning bosib olingan hududlarida Rossiya imperiyasining mustahkam o'rnatilishi va mustamlakachilik siyosatining keng qamrovli olib borilishida temir yo'llar muhim o'rin tutdi. *Harbiy qo'shinlar va qurol-aslahalarni Krasnovodskdan Qizilarvatga qadar Kavkazdan O'rta Osiyoga tashish uchun temir yo'l qurildi.* So'ngra temir yo'l qurilishi **Ashxobodgacha** davom ettirildi. **1888-yili** dastlabki poyezd **Samarqandga** keldi, **1899-yili** esa temir yo'l **Toshkent** orqali **Andijongacha** qurib bitkazildi.

Rossiya harbiy qurolli kuchlarining asosiy bazalari **Kavkazda** joylashgan bo'lib, u yerdan Kaspiy dengizi orqali kemada tez kechib o'tish mumkin edi. Krasnovodskdan esa temir yo'l bilan Samarqand, Toshkent va Andijonga yetib kelish oson bo'ldi. Endi harbiy qismlarni Krasnovodskdan Andijongacha bo'lgan **3 ming kilometrdan ziyod** masofaga ko'chirish muammo bo'lmay qoldi.

Turkistonda paxta ekini keng tarqalishi va Rossiya kapitali joriy etilishi bilan, **XX asr boshlarida** temir yo'llarning nafaqat harbiy, balki iqtisodiy ahamiyati ham ko'tarildi. **1905-yili Orenburgdan Toshkentga** qadar temir yo'l qurib kelindi.

O'lkada harbiy politsiya tartiboti. Turkiston o'lkasida podsho hukumati mahalliy aholining keng ko'lamli qo'zg'olonlarga aylanib ketadigan norozilik harakatlariga qarshi jazolash tadbirlari uchun imperiya manfaatlarini to'liq himoyalaydigan huquqiy asoslar yaratishga harakat qildi. **1881-yili «Davlat tartiboti va jamoat osoyishtaligini qo'riqlashga qaratilgan chora-tadbirlar to'g'risidagi Nizom»** e'lon qilindi. Nizomga muvofiq, general-gubernator «kuchaytirilgan» yoki «favqulodda» qo'riqlash holatini o'z ixtiyori bilan joriy etish huquqiga ega bo'ldi. Bunday huquq o'lkada qo'zg'olon, «jamoat osoyishtaligi» buzilgan va «tashvishli kayfiyatlar» paydo bo'lgan taqdirda unga o'z ixtiyoriga ko'ra kuch va zo'ravonlik ishlatish mumkinligini anglatardi. *1892-yildan 1916-yilga qadar Turkiston «kuchaytirilgan qo'riqlov» va «favqulodda qo'riqlov» holatida bo'ldi.*

Yangi «Nizom» shahar va qishloqlarning har bir mavzeyini nazorat ostida saqlab turgan avvalgi politsiya tuzilmalariga qo'shimcha tariqasida uyezd boshliqlariga **ispravniklar** huquqini ham berdi. Bu narsa ularni uyezd politsiya boshqarmalari rahbarlariga tenglashtirgandi. Ular har qanday odamni **yetti kunga qamoqqa olishga** yoki **jarimaga tortish** vakolatiga ega bo'ldilar. **Uchastka pristavleri** lavozimi ularga yordam tariqasida ta'sis etilgandi. Odatda, ular soliqlar yig'imiga, joylarda majburiyatlar, uyezd boshliqlarining qarorlari ijro etilishiga rahbarlik qilgan ofitserlar bo'lib, har qanday o'zgarishlar haqida o'lka ma'muriyatiga ma'lumot yetkazib turgan holda aholi ustidan kerakli nazoratni amalga oshirardilar. O'z uchastkalari doirasida ular surishtirish va tergov ishlari ni yuritishi, qamoqqa olishi va jarimaga tortishi mumkin edi.

1882 – 1884-yillarda o'lkani tekshirgan imperatorning maxfiy maslahatchisi **F.Girs** Turkistonda **2 404 000 kishi** yashashini va ulardan **1 200 000 kishi** erkak ekanligini yozgan. Xuddi shu erkak aholiga harbiy xizmat majburiyatini yuklash masalasiga to'xtalgan podsho amaldori (F. Girs) bu qaltis siyosiy tadbir ekanligiga ishora qilib, Turkiston aholisini armiyaga chaqirmaslik siyosatini yoqlab chiqdi. Podsho hukumati mahalliy aholining muntazam armiyada xizmat qilishidan, jangovar harbiy malakalarini oshirishidan, qo'shinlarni yevropachasiga takomillashtirishga o'rgatishdan va zamonaviy qurol-yarog'lardan foydalanish mahorati egallab olishlaridan cho'chirdi. Shuning uchun mahalliy aholi qulay fursat kelganda ana shunday harbiy mahorat va zamonaviy qurollardan podsho hukumati o'ziga qarshi foydalanishidan hadiksirardi. Mahalliy aholini qurolsizlantirish, unda qurolli kurash uchun har qanday umidni yo'qotib tashlash, jangarilik urusurlarini bostirish va qadimiy jangovar

an'analarni tag-tomiri bilan tugatish Turkiston o'lkasidagi podsho huku-
mati harbiy siyosatning asosini tashkil etardi.

20.5. XIX ASRNING 2-YARMI – XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA IJTIMOY-IQTISODIY AHVOL

*Iqtisodiyotning mustamlaka manfaatlariga bo'ysundirilishi. XIX asr-
ning 2-yarmida* Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingan O'rta
Osiyo hududlarida yashovchi mustamlaka xalqlarning siyosiy, iqtisodiy,
ijtimoiy va madaniy hayotida keskin o'zgarishlar yuz berdi. Shu bilan
birga, o'lka iqtisodiyoti imperiya manfaatlariga to'liq bo'ysundirildi.

Bu davrda o'lkaga Rossiya kapitali, Yevropa mahsulotlari va yangi
ishlab chiqarish texnologiyalarining kirib kelishi kengaydi. Ko'plab bank
va sanoat bo'limlari ish boshladi. Bu o'zgarishlar o'lkada paxtachilik,
konchilik, xomashyoga dastlabki ishlov berish, yog'-moy sanoati kabi
sohalarning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi.

Iqtisodiyotdagi o'zgarishlar imperiyaning o'lkadagi manfaatlaridan
kelib chiqqan holda, ya'ni bir tomonlama olib borildi. Ishlab chiqarish
va savdo-sotiq Rossiya imperiyasi va u orqali boshqa davlatlar bilan
aloqalarning kengayishi natijasida rivojlanib bordi. Ayniqsa, imperi-
ya to'qimachilik sanoati uchun paxta yetishtirish ko'paydi. Bu o'lkada
boshqa turdagi qishloq xo'jalik mahsulotlarining kamayishiga, ayniqsa,
g'allaning tanqisligiga sabab bo'ldi. Bu davrda boshqa sohalarga qara-
ganda **sanoatning paxta xomashyosiga dastlabki ishlov berishga
mo'ljallangan sohasi** rivojlandi. Paxtani faqat tozalash va yog' ish-
lab chiqarish sohasigina yo'lga qo'yilib, paxta xomashyosidan tayyor
mahsulot tayyorlash imperiyaning markaziy guberniyalarida bajarilgan.
O'lkadan olingan boshqa xomashyolar, jumladan, jun va teriga ishlov
berish ham shunday tarzda bo'lgan.

1867 – 1900-yillarda Turkiston general-gubematorligida ishga
tushirilgan **175 ta** sanoat korxonasi bo'lib, ularning aksariyat ishlari qo'l
mehnati bilan bajarilgan. Bu korxonalarda **20 ming** ishchi ishlagan. Ma-
hallyi sanoat ishchilari xonavayron bo'lgan dehqonlar yoki ishsiz qolgan
hunarmandlar hisobidan ortib borardi. Korxonalarda ish kuni **16 soat**
bo'lib, ishchilarning huquqini himoya qiladigan tashkilotlar bo'lmagan,
ishchilar shikoyat bilan hech kimga murojaat eta olmaganlar.

Rossiya imperiyasining markaziy rayonlarida ishlab chiqarilgan sa-
noat va boshqa turdagi mahsulotlarning o'lkaga kirib kelishi natijasida
mahallyi ishlab chiqaruvchilar hunarmandlar mahsulotlarining bozori

kasodga uchrab, ularning kamayishiga olib keldi. Rossiyadan keltirilgan arzon narxlardagi zavod va fabrika mahsulotlari mahalliy hunarmandlar tomonidan ishlab chiqiladigan mahsulotlar bozorini sindirdi. Oqibatda o'lkada ko'plab odamlar, ayniqsa, hunarmandlar ishsiz qoldi.

Rossiya sarmoyasi o'lkada ishlab chiqarishni rivojlantirishga emas, balki mavjud tabiiy boyliklarni o'zlashtirishga, arzon xomashyoga ega bo'lishga, ularni tashib ketishga, o'zida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni bu o'lkada sotishga qaratildi. Shu maqsadda savdo-sotiq sohasini va temir yo'llarni kengaytirishga katta e'tibor berildi. Podsho hukumati tomonidan o'lkadan olinadigan foydalar bu hududni rivojlantirish uchun emas, balki imperiya xazinasini to'ldirish, Rossiya savdogar va sarmoyadorlarini boyitishga xizmat qildi.

Rossiya sarmoyasi o'lkada ishlab chiqarishni rivojlantirishga emas, balki tabiiy boyliklarni o'zlashtirish, o'zida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish, xomashyoni tashib ketish va temir yo'llarni qurishga xizmat qildi.

Paxta xomashvosiga bo'lgan ehtiyoj. Rossiya imperiyasining Turkiston borasidagi barcha rejaları **paxtachilik**ni rivojlantirishga qaratilgandi. O'lkani Rossiya to'qimachilik sanoati uchun asosiy xomashyo yetkazib beruvchi hududga aylantirish mo'ljallangandi.

Chorvachilikda yaylovlar uchun foydalaniladigan yerlarning paxta maydonlariga aylantirilishi chorvachilikning va chorva mahsulotlarining kamayishiga olib keldi. Bu hol, ayniqsa, Farg'ona vodiysida yaqqol sezilib, bu yerga g'alla va chorva mahsulotlari chetdan olib kelina boshlandi. G'alla, chorva mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoj ularning narxlarini keskin oshirib yubordi. *Farg'ona, Sirdaryo va Samarqand viloyatlari paxta yetishtiriladigan eng muhim markazlar bo'lgan. 1884-yili* Turkistonda yangi paxta navi (**Amerika navi**) yetishtirish boshlandi. Bu nav mahalliy navlarga qaraganda ancha yuqori hosil berardi.

Podsho hukumati, paxta maydonlarining kengayishi va hosilning yaxshi bo'lishi O'rta Osiyo mintaqasida suv bilan bog'liq bo'lganligi uchun, irrigatsiya tarmoqlarini kengaytirishga harakat qilgan. **1911-yili Sirdaryo magistral kanalini** bunyod etish ishlari boshlandi va **1913-yilga** kelib tugallandi. Biroq Toshkent vohasi, Samarqand viloyati va Farg'ona vodiysida sug'orish sohasi bo'yicha ishlarning ko'pi bajarilmay qolib ketdi.

Mustamlakachi hukumat uchun **paxta** o'lkada **neft** va **oltin**dan keyingi o'rinda turuvchi yuqori daromadli sohaga aylandi.

21-BOB. XIX ASR OXIRIDA TURKISTONDAGI MILLIY-OZODLIK HARAKATLARI

21.1. TURKISTONDA MILLIY-OZODLIK HARAKATLARINING BOSHLANISHI VA UNING SABABLARI

Mustamlakachilik jabr-zulmining kuchavishi. Rossiya imperiyasi Turkiston o'lkasini bosib olgach mahalliy aholining milliy davlatchilik, ozodlik tuyg'ularini so'ndirishni asosiy vazifa deb hisoblagan. Bu vazifani amalga oshirmay turib, o'z hukmronligini osongina saqlab bo'lmashligini podsho hukumati yaxshi bilardi. Har qanday mustamlakachi davlat harbiy va bosqinchilik yo'li bilan bosib olgan hududning boyliklaridan o'z manfaati yo'lida foydalanishga harakat qiladi. Turkistonda ham xuddi shu taxltda ish yuritilib, o'lkani Rossiya imperiyasining asosiy xomashyo bazasiga aylantirishga kirishildi. O'lkada sanoat ishlab chiqarish rivojlana borib, kapitalistik munosabatlarga asta-sekin yo'l ochilayotgan bo'lsa-da, bu xalqning moddiy ahvolini yaxshilamadi, balki korxonalar xo'jayinlari, savdogarlar, amaldorlarning boyishiga yo'l ochib berdi.

Yer-mulkning boylar va yirik savdogarlar qo'lida to'plana borishi **savdo-sudxo'rlik kapitali** mavqeyining kuchayishiga, kam yerli dehqonlarning, chorakorlarning ko'payishiga sabab bo'ldi. Sudxo'rlik mislsiz darajada avj oldi. Qarz beruvchi kassa mablag'laridan faqat ayrim vositachilar – boylar, sudxo'rlar, savdogarlar va shunga o'xshash yulg'ichlar foydalanib, uni o'zlari xohlaganlaricha tasarruf qilardilar. Paxtani sotib oluvchilar dehqonning nihoyat darajada muhtoj bo'lib qolganligidan foydalanib kelasi yil hosiliga juda past narx belgilab qarz berardi. Sudxo'r changaliga tushib qolgan dehqon xo'jalik mustaqilligidan mahrum bo'lib, qarz bergan kishi nimani buyursa, shuni ekishga majbur edi.

Qarz va nasiyalardan foydalanish avj olgan sari, dehqonlarning ahvoli tobora yomonlashib, qashshoqlikka yuz tutgan. Ular qarzlarni tufayli o'z yerlarini sotib yuborishga majbur bo'lganlar.

Turkistonning mustamlakaga aylantirilishi nafaqat dehqonlarning, balki minglab oilalarning tirikchiligini tebratib turgan hunarmand-kosib-larning ham ahvolini og'irlashtirdi. Rossiya sanoati tomonidan ishlab chiqarilgan uy-ro'zg'or buyumlari, ayniqsa, to'qimachilik mahsulotlari bilan O'rta Osiyo bozorlarining to'ldirilishi natijasida hunarmandchilikning ko'plab turlari inqirozga uchradi. Bu vaqtga kelib iqtisodiy qiyinchiliklar, yashash sharoitining yomonligi, soliqlarning ko'pligi, mehnat

majburiyatlarining og'irligidan mahalliy aholining ahvoli yomonlashib ketdi. Bunday holat kambag'allar safining yanada ko'payishiga olib keldi. Bularning barchasi o'lka xalqlarining siyosiy mustamlaka zulmiga tushishi, milliy davlatchilikning yo'qotilishi va hukmron ma'muriyat tomonidan har tomonlama kamsitilishiga sabab bo'ldi.

Milliy-ozodlik harakatlarining boshlanishi. XIX asr oxirida iqtisodiy qiyinchiliklar va xalqning ma'naviy jihatdan kamsitilishi, mahalliy urf-odatlariga zid bo'lgan qarorlarning qabul qilinishi natijasida Turkiston Rossiya imperiyasining milliy-ozodlik harakatlari avj olgan markazlaridan biriga aylandi. O'lkaning turli joylarida ko'tarilib kelayotgan bu qo'zg'olonlarning harakatlantiruvchi kuchi, asosan, *dehqonlar, shahar hunarmand-kosiblardan iborat aholining kambag'al qismi* bo'ldi. Bu harakatlarda vatanparvar ruhoniylar, milliy g'ururini yo'qotmagan mulkdorlar, savdogarlar ham ishtirok etdilar. Mustamlakachilikka qarshi o'lkaning turli joylarida norozilik chiqishlari bo'lib turdi. Jumladan, **1878-yili Mingtepa** (hozirgi **Marhamat tumani**)da mustamlakachilarning siyosiy va iqtisodiy zulmiga qarshi **Yetimxon** boshchiligida qo'zg'olon ko'tarildi. Uni mustamlakachi hukumat kuch bilan bostirdi. **1879-yil** kuzida mahalliy aholi Farg'ona viloyat boshqarmasi binosi oldiga ochiqchasiga norozilik bildirib yig'ildi. Ular **Marg'ilon uyezdida** soliq to'plash noqonuniy tusga Kirganligiga qarshi chiqib, soliqlarning kamaytirilishini qat'iy talab qildilar.

Qo'zg'olon kuchayib ketishi ehtimolini sezgan podsho hukumati komissiya tuzib, vaziyatni o'rganishga kirishdi. Komissiya viloyatda paxta ekishning keng ko'lamda avj oldirilishi, natijada boshqa muhim ekinlar keskin kamayganligi bunga sabab bo'lganini ma'lum qilgan.

1880-yil noyabrida aholi hamma soliqlarni to'laganligiga qaramay, Xo'jand uyezdining boshlig'i **Xo'jand** va **O'ratepa** tumanlaridagi aholidan qo'shimcha yer solig'i olinadi deb e'lon qildi. Buning oqibatida sabr kosasi to'lgan aholi **Rahmonqulihoji, Mirkarimboylar** boshchiligida uyezd boshlig'ining mahkamasiga borib, adolatsiz soliqni bekor qilishni talab etdi. Bunga javoban boshliq mirshablarga namoyish rahbarlarini hibsga olishni buyurdi.

Talonchilik, soliqlar va jabr-zulm avjiga chiqqanligi sababli **1882-yil boshlarida Namangan** aholisi ma'murlarga qarshi bosh ko'tarib chiqdi. Bu safar ular uyezd boshlig'ining uyini o'rab oldilar. Uyezd ma'murlari harbiy bo'linmani yordamga chaqirib, namoyishchilarni qattiq jazoladi.

1885-yil yozida Farg'ona vodiysida xalq qo'zg'olonlari qaytadan avj olib, **Andijonda Darvishxon** boshchiligida qo'zg'olon ko'tarildi. Endi

qo'zg'olonchilar kurash usullarini o'zgartirib, boylar va volost boshliqlarining qarorgohlariga hujum uyushtirdilar. Shu yillarda qo'zg'olon birin-ketin butun viloyatga yoyildi.

1896-yili Namangan uyezdinging Oqsuv-Shahrixon volostidagi Naymanchi, Ko'hna mozor, Langarbob qishloqlarida aholning mingboshilar saylovlaridagi noroziligi oshkora qo'zg'olonga aylanib ketdi. Turkistonda podsho hukumatining hukmronligi, amalga oshirayotgan mustamlakachilik siyosatiga qarshi o'lkaning har bir joyida mahalliy aholi tomonidan turli ko'rinishdagi norozilik harakatlari olib borildi.

Xalq harakatlariga qarshi jazo tadbirlarining kuchaytirilishi. Rossiya imperiyasining savdo-sanoat doiralari Turkiston o'lkasini har tomonlama, ayniqsa, iqtisodiy jihatdan qaram qilishda faol ishtirok etdilar. Mustamlakachi hukumat dastlab ko'chirib keltirilganlar qishloqlarini o'zbek, qirg'iz, tojik qishloqlaridan ajratib, mustaqil bo'lishini ta'minlagan bo'lsa, keyinchalik bu qishloqlar va mahalliy qishloqlarni birlashtirgan volostlarga rahbarlarni mahalliy aholiga mansub bo'lmagan shaxslardan qo'ya boshladilar. Ular orqali mahalliy aholi ustidan boshqaruv va nazoratni o'z qo'llariga to'liq olish mo'ljallangandi. O'lka ma'muriyati qo'zg'olonlarning yangi to'lqin bilan kuchayib ketishidan doimiy ravishda xavfsirab turardi. General-gubernator mahkamasi maxsus bo'limining boshlig'i o'z ma'ruzasida «isyonga moyil» aholi vakillarini harbiy sudga berish va bu sud o'lim jazosini oshkora ijro etishi haqida fikr bildirdi. U xalqni qo'rquv va tobelikda ushlab turish o'lkada tartib hamda osoyishtalikni ta'minlashga qodir yagona vosita ekanligini uqtirdi.

1892-yildan mustamlakachilar oddiy fuqarolarni ma'murlarga qarshilik ko'rsatgan taqdirda bevosita **harbiy dala sudiga** bera boshladilar. «Gunohkorlar»ni ochiqchasiga qatl etish endilikda odamlarni qo'rqitish uchun mustamlakachilarga katta huquqlar berdi.

21.2. TOSHKENTDA «VABO ISYONI»

Qo'zg'olonning boshlanish sabablari. **1892-yil mart** oyida **Afg'onistonda** vabo kasalligi tarqaldi. Bahor faslining oxirlariga kelib bu kasallik **Samarqand** viloyatining **Jizzax uyezdida**, **7-iyunda** esa **Toshkentda** ham qayd qilindi. Toshkent shahar ma'muriyati kasallikka qarshi tadbirlar qatorida shahardagi **12 ta** qabristonni yopib qo'ydi. Shu kasallikdan vafot etgan kishilar uchun shahardan chekka joyda maxsus qabristonlar ochish va'da qilindi. Lekin amalda shahardan tashqarida faqat **1 ta** qabriston o'childi. Sanitariya tadbirlari xalqqa ishonarli qilib tushuntiril-

madi. Bundan tashqari, shifokor-feldsherlar yetishmasligi sababli bemorlarni tekshirish ko'pincha uchinchi yoki to'rtinchi kuni o'tkazilardi. Bu vaqtda aholi o'rtasida mustamlakachi ma'murlar suvni, shifokorlar esa bemorlarni qasddan zaharlayotgani, murdalarning qabrlardan chiqarib tashlanayotgani to'g'risidagi mish-mish gaplar tarqaldi.

Bunday vaziyat aholi orasida sarosima va norozilik keltirib chiqardi. Bu vaqtda Toshkentning Eski shahardagi xalqparvar, mustamlakachilarga yoqmaydigan oqsoqoli **Inog'omxo'ja Umriyoxo'jayev** lavozimidan chetlashtirildi. Uning o'rniga tayinlangan shaxs pora olishni kuchaytirish maqsadida boshqa kasallik bilan og'rib vafot etganlarni ham vabo uchun ochilgan shahar chekkasidagi qabristonga ko'mishni buyurdi. Xalq bunga keskin ravishda norozilik bildirdi. Bu holat qo'zg'olon boshlanishiga sabab bo'ldi.

1892-yildagi norozilik harakatlarini keltirib chiqargan asosiy sabab, birinchidan, mahalliy aholiga nisbatan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan mustamlakachilik jabr-zulmining tobora kuchayib borayotganligi; ikkinchidan, xalq ommasining og'ir ahvoli, hunarmand kosiblar va mardikorlarning ayovsiz ishlatilishi; uchinchidan, iste'mol mahsulotlari narxlarining to'xtovsiz oshib borishi, soliqlarning ko'pligi; to'rtinchidan, amaldorlarning o'z mansablarini suiiste'mol qilishi, poraxo'rliigi kabi holatlarning ko'payib ketishi bo'ldi.

Qo'zg'olonning boshlanishi. Tarixda «**Vabo isyoni**» (yoki «**Toshotar voqeasi**») deb nom olgan qo'zg'olon **1892-yil 24-iyunda** boshlandi. Dastlab mahalliy aholining noinsof, poraxo'r amaldorlar va sudxo'rlarga, hokimiyatni suiiste'mol qilish bilan tanilgan shahar bosh oqsoqoliga qarshi noroziligi bilan boshlandi. Bu qo'zg'olonchilar, asosan, mardikorlar va hunarmand-kosiblardan iborat edi.

Voqeani o'z ko'zi bilan ko'rgan zamondoshlardan biri shunday yozgandi: «*Qo'zg'olonchilarning maqsadi bo'layotgan kamsitishlarni to'xtatishga erishish edi. Olomon shahar boshlig'i S.Putinsev huzuriga chora ko'rish to'g'risidagi talab bilan yo'lga tushadi. Olomonda o'qotar yoki zamonaviy qurollar ham yo'q bo'lib, ular taxminan 400 kishi atrofida edi*».

Eski shahar oqsoqoli **Muhammad Yoqub** olomondan qo'rqib ketib, shahar boshlig'i polkovnik **S.Putinsev** huzuriga yordam so'rab bekinishga urindi. Xalq S.Putinsevdan oqsoqolni ular ixtiyoriga berishni talab qildi. S.Putinsev esa muzokara o'rniga kuch ishlatishni afzal ko'rdi. Kuch ishlatish to'g'risidagi buyruqdan keyin sabr kosasi to'lgan xalq uzoq o'ylab o'tirmay hokimga hujum boshladi. Uning odamlarini tor-

mor etib, o'zini kaltaklashdi. Toshkent oqsoqolining uyiga o't qo'yishdi. S. Putinsev va uning mirshablarini do'pposlagan xaloyiq mahkamani ham ostin-ustun qildi. Qo'zg'olonni bostirish uchun **kazaklar polki** va **bir rota askar** chaqirildi.

Qo'zg'olon bostirilgandan keyingi chora-tadbirlar. O'lka ma'muriyatining norozilik harakatlarini shafqatsiz usullar bilan bostirishi, qo'zg'olon ishtirokchilarini ayovsiz jazolashi mustamlakachi hukumatning asl yuzini yaqqol ko'rsatib berdi. Toshkentdagi qo'zg'olon Turkiston mustamlakacha ma'muriyatini jiddiy tashvishga soldi. U hukumatga politsiya shtatini ko'paytirish va jazo vakolatlarini yanada kengaytirish haqida murojaat qildi. Sankt-Peterburg Turkiston general-gubernatorining iltimosini qondirib, o'lkada «**mirshablik holati**»ni joriy etishga ruxsat berdi. Turkiston o'lkasida **1892-yil 18-iyundan** kuchga kirgan «**Harbiy holatda deb e'lon qilingan joylar haqida Qoida**» joriy etildi. Mustamlakachilar uchun keng vakolatlar berildi. Turkiston general-gubernatori «**kuchli muhofazada**» deb e'lon qilingan joylarda majlis-yig'inlarni tarqatish, savdo-sanoat korxonalarini yopish, matbuot organlarini taqiqlash, istalgan odamni surgun qilish, jarima solish va boshqa huquqlarni oldi. «**Favqulodda muhofazada**» deb e'lon qilingan joylarda esa butun hokimiyat **general-gubernator** yoki u tayinlagan **bosh noib** qo'lga o'tdi.

Ushbu qo'zg'olonning bostirilishida mustamlakachilar o'z manfaatlari yo'lida xalqning urf-odatlarini, diniy e'tiqodini, milliy qadriyatlarini toptashdan ham qaytmasligini ko'rsatdilar. Umuman olganda, mustamlakachilar har qadamda o'zlarini o'lkada hokim va istilochi ekanliklarini mahalliy aholiga namoyish qildi.

21.3. ANDIJON QO'ZG'OLONI

Qo'za'olonning sabablari. **XIX asrning 2-yarmida** Turkistonda Rossiya imperiyasi o'rnatgan mustamlakachilik tuzumi mahalliy aholini siyosiy huquqlardan mahrum etdi, milliy, diniy qadriyatlarini tahqirladi, iqtisodini esa imperiya maqsadlariga bo'ysundirib, xalqning turmushi, moddiy ahvolini yomonlashtirib, qashshoqlanishiga olib keldi.

1886-yilgi «**Turkiston o'lkasini idora qilish to'g'risidagi Nizom**»ga ko'ra o'lkada mustamlakacha siyosati va rejimi qonun hujjatlari asosida mustahkamlab qo'yildi. Buning natijasida o'lka aholisiga nisbatan jabr-zulm yanada kuchaydi. *Ushbu Nizomning o'z oldiga qo'ygan asosiy maqsadi o'lkada yer masalasini mustamlakachilik manfaatlariga moslashtirish bo'lgan.* «Nizom» e'lon qilingandan so'ng unda nazarda

tutilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishda mahalliy aholining milliy, diniy va mahalliy xususiyatlari inobatga olinmadi.

Mazkur «Nizom» asosida podsho ma'murlari mahalliy xalqqa tegishli yerlarning katta qismini tortib oldi va ular asosida Rossiyadan ko'chib kelganlar uchun yer fo'ndi tashkil etildi. Bunday siyosat yer masalasi juda nozik bo'lgan, aholi zich joylashgan, ayniqsa, sug'oriladigan ekin maydonlari kam bo'lgan **Farg'ona vodiysida** mahalliy aholining ahvolini yomonlashtirib yuboradi. Bundan tashqari, Farg'ona vodiysi, asosan, imperiyaning paxta xomashyosini yetishtirib beruvchi hududga aylantirilgandi. Vodiya paxta yetishtirishning ko'paytirilishi sababli g'alala, ozuqabop ekinlar maydoni va yaylovlarning qisqarishi, oziq-ovqat va boshqa mahsulotlar narxini keskin oshirib yubordi.

1891-yili Rossiyadan aholining Farg'ona viloyatiga ko'plab ko'chirib keltirilishi, ularning joylashtirilishi yer taqchil va aholi zich yashaydigan vodiyning ahvolini nihoyatda yomonlashtirib yubordi. Shubhasiz, podsho hukumatining bunday harakatlari mahalliy aholi noroziligining yanada ortib borishiga sabab bo'ldi.

Mustamlakachi hukumat Turkiston o'lkasining barcha joylarida mahalliy aholining milliy va diniy qadriyatlarini hisobga olmasdan ularga qarshi siyosat olib bordi. Podsho hukumati tomonidan o'lkadagi vaqf mulklari qisqartirildi. Vaqf mulklariga tegishli yerlarni tugatishga qaratilgan chora-tadbirlar esa vaqf yerlarining katta qismi davlat mulkiga aylantirilishiga olib keldi. Bu o'lka hayotida, keng xalq ommasi o'rtasida yuqori nufuzli din peshvolari, diniy muassasalar va ta'lim maskanlarida ish olib boradigan mutasaddilarning keskin noroziligini keltirib chiqardi.

Norozilik harakatlariga o'lka ma'muriyatining mahalliy xalq manfaatlaridan imperiya manfaatlarini ustun qo'yuvchi siyosat olib borishi, tub aholi yashash sharoitlarining yomonligi, soliqlarning nihoyatda ko'pligi, amaldorlarning poraxo'rliigi va o'z mansabini suiiste'mol qilishlari, to'lovlar hamda majburiyatlarning og'irligi kabilar sabab bo'ldi. Maorif, tibbiy xizmat, obodonchilik ishlari qarovsiz bo'lib, ularga hukumat tomonidan mablag' ajratilmagan. Bunday salbiy holatlar mahalliy xalqlarning mustamlakachilarga nisbatan nafratini oshirib, ularga qarshi g'alayon va qo'zg'olonlar ko'tarishiga olib keldi.

Qo'zg'olonning boshlanishi. Turkiston o'lkasida **XIX asr oxirlarida** bo'lib o'tgan norozilik harakatlaridan biri **1898-yildagi** mahalliy xalqlarning mustamlaka jabr-zulmiga qarshi qaratilgan **Andijon qo'zg'oloni** hisoblanadi. Bu qo'zg'olon mahalliy aholining Turkistondagi Rossiya imperiyasining hukmronligiga va uning mustamlakachilik siyosatiga

qarshi qaratilgan harakatlardan biri sifatida bo'lib o'tdi. Unga vodiy aholisi orasida **Dukchi eshon** nomini olgan **Muhammad Ali (1846–1898)** rahbarlik qildi. Dukchi eshon mutaassib dindorlardan edi. U oddiy fizikaviy holatlardan foydalanib sodda xalq o'rtasida mo'jizalar ko'rsatgan. Uni «avliyo» deb hisoblagan aholi qo'zg'olonga boshchilik qilishga undagan. **1898-yilning bahor faslida** vodiyning turli joylarida Muhammad Ali boshchiligida qo'zg'olon bo'lishi haqida gaplar tarqaladi. Bu voqea va Dukchi eshon to'g'risidagi ma'lumotlardan mustamlakachi ma'murlar ham xabardor bo'lgan.

Mahalliy aholining mustamlakachilik jabr-zulmlariga qarshi norozilik harakatlarining oshkora qo'zg'olon ko'rinishida boshlanib ketishiga **1898-yil 17-may** kuni Muhammad Ali o'z odamlari orqali atrofdagi qishloqlarga xabar tarqatib, qo'zg'olon boshlash vaqti kelganligini e'lon qilishi sabab bo'ldi. Shu kuni tunda qo'zg'olonchilar tomonidan **Tojikqishloq**dagi telegraf simlarining qirqib tashlanishi bilan qo'zg'olon boshlanib ketdi. Ular yo'lda uchragan **Asaka pristavini** o'ldirdilar. Dukchi eshon boshchiligidagi qo'zg'olonchilar ikkiga bo'linib, ularning biriga **Ziyovuddin maxsum** boshchilik qildi. Qo'zg'olonchilar **Qutchi qishlog'iga** yetib borganlarida, ularning safiga yana **200 kishi**, **Qo'yli qishlog'iga** borganlarida, **mingboshi G'oyibnazar** o'z odamlari bilan qo'shildi. Shundan keyin qo'zg'olonchilar Andijondagi harbiy kazarmaga hujum qildilar. Qo'zg'olonchilar bilan mustamlakachi ma'muriyat harbiy kuchlari o'rtasida ro'y bergan to'qnashuvdan keyin kuchlar va harbiy qurol-aslahalar teng bo'lmaganligi bois, qo'zg'olonchilar chekinishga majbur bo'ldilar. *Bu to'qnashuvda harbiy kazarma jangchilaridan 22 tasi o'ldirildi, 22 tasi yarador bo'ldi. Qo'zg'olonchilardan 11 tasi halok bo'ldi, 8 tasi yarador qilindi.* Shaharda harbiylar bilan qo'zg'olonchilar o'rtasida ro'y bergan ayovsiz otishmalar natijasida nafaqat qo'zg'olonchilar, balki ko'plab tinch aholi vakillari ham halok bo'ldi.

Qo'zg'olon boshlanganligi to'g'risidagi xabar olinishi bilan podsho hukumati zudlik bilan chora ko'rishga va uni bostirishga harakat qildi. Qo'zg'olon Andijonda, ayniqsa, ruslar yashaydigan **Yangi shaharda** vahima uyg'otdi. Mustamlakachi amaldorlardan tortib to'oddiy fuqarolargacha sarosimaga tushib, uylariga berkinib oldilar. Hatto tumanboshi polkovnik **Konshevskiy** ham ko'chaga chiqmay o'z uyidan telefon orqali harbiy kuchlarni chaqirdi. Harbiy kuchlar **uch soat** ichida Andijonga yetib kelib, Yangi shaharda duch kelgan mahalliy aholini o'qqa tutdilar. Buning natijasida qo'zg'olonga umuman aloqasi bo'lmagan yuzlab odamlar mustamlakachilar o'qidan nobud bo'ldi.

Qo'za'olonning bostirilishi. Andijondagi 1898-yil qo'zg'olonidan keyin podsho **Nikolay II** Turkiston general-gubernatori general-leytenant **A.Vrevskiy**ni lavozimidan chetlatib, uning vazifasini vaqtinchalik **Sirdaryo viloyati harbiy gubernatori N. Korolkov** zimmasiga yukladi. U mustamlakachilik siyosatini o'ta qattiqqo'llik bilan amalga oshirish borasida nafaqat o'lkada, balki imperiya hukmron doralari orasida ham tanilgandi. Uning zimmasiga qo'zg'olonchilarni batamom yo'q qilishga qaratilgan jazo ekspeditsiyasiga shaxsan rahbarlik qilish ham topshirildi. N.Korolkov **1898-yil 20-may** kuni qo'zg'olon ko'tarilishining oldini olmagani uchun Farg'ona viloyat harbiy gubernatori va bir qancha amaldorlarni lavozimidan bo'shatdi. Mustamlakachi hukumat qo'zg'olonni batamom bostirish uchun unda ishtirok etganlarni shafqatsiz jazoladi. Qo'zg'olon bostirilgach, **2 ming kishi** hibsga olindi. Xalq ko'z o'ngida qo'zg'olonchilar namoyishkorona jazolandi. Dukchi eshon va uning yaqin safdoshlari sudsiz osib o'ldirildi. Manbalarga ko'ra, jami **380 kishi** o'lim jazosiga mahkum qilindi. Ammo xalqning yanada g'azablanishidan xavfsiragan imperiya ma'muriyati, xususan, harbiy vazir **A.N.Kuropatkin** Turkiston general-gubernatori **S.M.Duxovskoyga** o'lim jazosini ko'paytirmaslik haqida telegramma jo'natdi. Unda o'lim jazosini katorga va qamoq jazosiga almashtirish to'g'risida ko'rsatma beriladi, lekin **22 kishiga** berilgan o'lim jazosi o'z kuchida qoldi.

1898-yili bo'lib o'tgan qo'zg'olon mahalliy aholining o'z jonlarini xavfga qo'yib mustamlakachilik zulmiga qarshi kurash olib borishlari mumkinligini ko'rsatdi. Ular qo'llariga qurol olib toptalgan haq-huquqlari, orzu-umidlari uchun jang qildilar. Qo'zg'olon izsiz ketmadi. U keng xalq ommasiga ozodlik uchun kurash sari yo'l ko'rsatdi va minglab odamlarni mustamlakachilik jabr-zulmiga qarshi faol kurashishga ilhomlantirdi.

1898-yilgi qo'zg'olon garchi tor-mor etilgan bo'lsa-da, mahalliy xalqlarning mustaqillik va ozodlik uchun kurashlarini to'xtata olmadi. O'lkaning turli hududlarida norozilik harakatlari turli ko'rinishlarda davom etdi. Qo'zg'olon bo'lib o'tgandan keyin bir yil o'tib, **1899-yil 20-iyunda**, Farg'ona vodiysida yana yangi qo'zg'olon boshlandi. Mustamlakachilikka qarshi qo'zg'olonlar Turkiston o'lkasining deyarli barcha hududlarida davom etdi. Turkiston o'lkasi Rossiya imperiyasi uchun eng notinch, to'xtovsiz norozilik harakatlari va qo'zg'olon bo'lib turadigan hududga aylanib qoldi.

Qo'za'olonchilarning xatolari. 1898-yili Andijonda boshlangan qo'zg'olon ham o'lkaning boshqa joylarida bo'lib o'tgan qo'zg'olonlar singari mustamlakachi hukumatning harbiy kuchlari tomonidan bostirildi. Qurolsiz qo'zg'olonchilar yaxshi qurollangan mustamlakachilar-

ga qarshi kurashlarda g'alaba qilishi amrimahol edi. Bu qo'zg'olonni mag'lubiyatga olib kelgan sabablardan biri uning o'lka bo'yab keng yoyilib ketmaganligi va mahalliy aholining barcha tabaqalari unda ishtirok etmaganligi bo'ldi.

Qo'zg'olonchilar mustamlakachilarga qarshi qaratilgan harakatlari bilan, eng avvalo, o'lkadagi jabr-zulmga chek qo'yilishiga erishmoqchi bo'lgandilar. Qo'zg'olonni tashkil etishdan boshlab unga boshchilik qilishgacha qat'iy tartib va intizom yo'qligi uning o'z oldiga qo'ygan maqsadiga yetkazishga imkon bermadi. Qo'zg'olon ko'targanlarning tarqoqligi, aniq reja ishlab chiqmaganligi, hamma bir vaqtda ko'tarilmaganligi uarga pand berdi. Xususan, **Ketmontepa** va **Ko'gard**dagi odamlarga boshchilik qilgan **Chibil bo'lis** Dukchi eshonga zudlik bilan qo'shilish o'rniga atrofida joylashgan mustamlakachilarga qarshi kurash olib boshishga harakat qilib taktik xatoga yo'l qo'ydi. Aholining ayrim tabaqalari qo'zg'olonga qo'rqanidan, ba'zilar qo'zg'olon g'alaba qozonishiga ishonmagani uchun qo'shilmadi.

Dukchi eshonning yetarli darajada tayyorlanmay, harbiy sohadan bexabar, yaxshi qurollanmagan muridlari bilan ochiqchasiga qo'zg'olon ko'targanligi mustamlakachilarning qo'zg'olonni osonlik bilan bostirishiga imkon berdi. O'lkada hukmron bo'lib oigan mustamlakachi hukumat qo'zg'olonni bostirishga erishdi. Andijonda ko'tarilgan qo'zg'olon na faqat Turkiston o'lkasi ma'muriyatini, balki Rossiya imperiyasi hukumatini ham qattiq xavotirga solib qo'yadi. Qo'zg'olondan keyin o'lkaning har bir hududida norozilik kayfiyatidagi barcha aholini qattiq nazoratda ushlab turishga qaratilgan choralar ko'rildi. Har qanday norozilik ko'rinishidagi harakatlarni ayovsiz bostirishga kirishildi.

21.4. MILLIY-OZODLIK HARAKATLARINING AHAMIYATI

XIX asr oxiridagi qo'zg'olonlarning umumiy xususiyatlari. XIX asrning 2-yarmidagi milliy-ozodlik harakatlari Turkiston o'lkasining podsho hukumati tomonidan istilochilik yo'li bilan bosib olinganligini yana bir karra isbotladi. Istilo qilingan hududlar imperiyaning tarkibiga mustamlaka sifatida kiritilib, bu yerlarda imperiyaning siyosiy, iqtisodiy va geopolitik manfaatlarini birinchi o'ringa qo'ydi. O'lka arzon xomashyo bazasiga, Rossiyada tayyorlangan mahsulotlar uchun tayyor bozorga, uning aholisi esa arzon ishchi kuchiga aylandi.

XIX asrning 2-yarmida Turkiston o'lkasida olib borilgan milliy-ozodlik harakatlari mahalliy aholining turli ko'rinishlardagi chiqishlarida o'z

aksini topdi. Bularga asosiy sabab soliq va majburiyatlarning og'irligi, mahalliy boshqaruv vakillarining sotqinlarcha podsho ma'murlariga xizmat qilishi, Rossiya o'lkalaridan ko'chirib keltirilgan aholiga yangi ekin maydonlarining bo'lib berilishi, narx-navolarning oshib ketganligi, turmush sharoitlarining yomonligi kabi holatlar tufayli ro'y berdi. Bundan tashqari, mahalliy aholi uchun tibbiy xizmat ko'rsatishning yo'qligi, yangi ishlab chiqarish va texnologiyalarning faqat imperiya manfaatlariga xizmat qilishi ham tub joy aholi vakillarining ommaviy ravishdagi norozilik chiqishlarida ishtirok etishiga olib kelgandi.

XIX asr o'rtalaridan boshlangan milliy-ozodlik harakatlari o'lkaning turli hududlarida to'xtovsiz tarzda davom etdi. Bu davrdagi milliy-ozodlik harakatlarining aksariyati o'lkaning ma'lum bir hududlarida bo'lib o'tgan esada, uning aks sadosi butun o'lka bo'ylab tarqaldi. Har bir qo'zg'olon boshqa joylarda ham norozilik chiqishlarining ko'tarilishiga hamda u yerdagi aholini ozodlik uchun mustamlakachilarga qarshi kurash olib borishiga ruhan ta'sir ko'rsatdi.

Qo'zg'olonlar bostirilgani bilan, uning ishtirokchilari o'lkaning turli hududlariga qochib borib o'z harakatlarini davom ettirdilar.

Qo'zg'olonlarning ahamiyati. XIX asrning 2-yarmida bo'lgan milliy-ozodlik harakatlarida o'lka xalqlarining deyarli barchasidan vakillar ishtirok etganligi bilan ahamiyatga ega. Shu bilan birga, qo'zg'olonlarda aholining turli tabaqa vakillari, ya'ni *dehqonlar, hunarmandlar, din ulamolari, qishloq oqsoqollari, mingboshilar, qozilar, hatto katta mulk egalari, savdogarlar* ishtirok etganlar.

Bu qo'zg'olonlarda podsho hukumati o'lka tub aholisining mustaqillik va ozodlik yo'lidan qaytmasligini, har qanday jabr-zulm, kuchli nazorat va qattiq jazolar ularni ezgu niyatlaridan chekintirmasligini tushunib yetdi. Mustamlakachi hukumat o'lkani qo'ldan chiqarmaslik uchun ehtiyotkor va vazmin siyosat olib borish kerakligini anglab, kelgusida qo'zg'olonlar ko'tarilmasligi uchun har tomonlama ish ko'rishga harakat qildi.

XIX asrning 2-yarmidagi milliy-ozodlik harakatlari vatanimiz tarixida milliy mustaqillik va ozodlik kurashi sifatida muhim o'rin tutadi. Bu davrdagi milliy-ozodlik harakatlari **Po'latxon, Qurbonjon dodxoh, Yetimxon, Davishxon, Muhammad Ali eshon** singari kishilar boshchiligida bo'lib o'tdi.

XIX asrning 2-yarmidagi milliy-ozodlik harakatlarida Turkiston aholisining siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va milliy-ozodlik uchun kurashlari o'zaro birlashgan holda sodir bo'ldi.

Xulosa qilib aytganda, XIX asrning 2-yarmidagi milliy-ozodlik harakatlari o'lkah aholisining ijtimoiy holati, milliy kelib chiqishidan qat'i nazar, vatanni mustaqilligi, yurt ozodligi, xalq erkinligi barchaning umumiy maqsadi ekanligini anglatadi.

Qo'zg'olonlar xarakteriga ko'ra milliy-ozodlik ko'rinishida yuz berdi, chunki bu qo'zg'olonlarning asosiy kuchi keng xalq ommasi bo'lib, ular mustamlakachilik tartiblariga qarshi mardonavor kurash olib bordi. Ular yurtning haqiqiy fidoyi farzandlari ekanliklarini amalda isbotladilar va jasoratlari bilan Vatan tarixi sahifalaridan munosib o'rin egalladilar.

22-BO'IB. XIX ASR 2-YARMI – XX ASR BOSHLARIDA QORAQALPOQLAR

22.1. XIX ASR 2-YARMI – XX ASR BOSHLARIDA QORAQALPOQLARNING HUDUDIIY JOYLASHUVI VA IJTIMOIIY HAYOTI

XIX asrda qoraqalpoqlar. Tarixan qoraqalpoqlar Ural, so'ngra Volga bo'ylarida, undan keyin esa Orol atrofi hamda Sirdaryoning quyi havzalari etaklarida yashab kelganlar. Ularning ko'chib yashashlariga ko'proq tashqi omillar sabab bo'ldi. Nihoyat, ular **XIX asr boshlarida Quyi Amudaryo havzasi, Orolning janub va janubi-g'arbiy tomonlarida** muqim hayot tarziga o'ta boshladilar. Qoraqalpoqlar goh qozoqlar, goh turkmanlar hujumlariga uchrab, buning oqibatida Xiva xonligi fuqaroligiga o'tdilar. Quyi Amudaryoning katta cho'l va suv chiqmagan cho'lga tutash sho'rxok yerlarini ular o'zlarining mashaqqatli mehnati evaziga o'zlashtirdilar. O'troq hayotga o'ta boshlagach **dehqonchilik** bilan shug'ullanish qoraqalpoqlar hayotida asosiy o'rinni egallay boshladi. Shunday bo'lsa-da, chorvachilik ham qoraqalpoqlar hayotida yetakchi sohalardan biri bo'lib qolaverdi.

XIX asr o'rtalarida qoraqalpoqlar Xiva xonligi hukmronligi ostida bo'lib, ular Amudaryoning har ikkala qirg'og'ida va Orol dengiziga quyiladigan yerlarda yashagan. Ularning soni o'sha vaqtda taxminan **100 ming nafardan** oshmagan. Qoraqalpoqlarga berilgan yerlar xonlik mulki sanalgan, ular bu yerlar uchun soliqlar to'laganlar. Har xil majburiyatlarni bajarganlar.

Qoraqalpoqlarning ijtimoiy hayoti. Qoraqalpoqlar **urug'larga** bo'lingan, ularda yerdan foydalanish jamoa tariqasida kechardi. Urug'lar sug'orish kanallari qazilishi uchun mas'ul bo'lishgan. Chorva xususiy mulk bo'lgani bois, unga urug' tamg'asi urilar va jamoa yaylovlarida boqilardi. Qoraqalpoqlarning har bir ovul aholisi bitta urug'ga mansub edi. Qoraqalpoqlarni boshqarish qulayroq bo'lishi uchun **Muhammad Rahim I «Qoraqalpoq ulusi»**ni shakllantirdi, barcha qoraqalpoq jamoalari ana shu ulusga kirgan. Ulusni boshqarish xonning ixtiyorida edi. Urug'lar va qabilalar ancha yirik guruhlariga birlashtirilib, ularni boshqarish uchun xon saroyining oliy amaldorlari – **otaliq** va **beklarbegi** tayinlangan. Ayrim viloyatlarni boshqarish uchun tayinlangan hokimlar, odatda, xonning yaqin qarindoshlari bo'lishgan.

Qoraqalpoq ruhoniylari, eshonlari va aholining nufuzli kishilari Xiva xonlarining alohida homiyligida bo'lgan. Qozilar ham ruhoniylar nazorati ostida bo'lishgan. Qoraqalpoqlar orasida sudlarning ikki turi – **qozilar sudi** va **biylar sudi** mavjud edi.

Xo'jaligi va mashq'ulotlari. Qoraqalpoqlar **XIX asrning 2-yarmi**ga kelib o'troqlashib, **dehqonchilik** ular hayotida asosiy o'rinni egallay boshladi. Ammo **chorvachilik** ham yetakchi sohalardan biri bo'lib qolaverdi. Dehqonchilik ishlari qizg'in vaqtlarida qoraqalpoq oilalari ekinzor yerlarning qulay bir joyiga o'z o'tovlarini qurib mehnat qilganlar. Ana shunday tinch mehnat bilan band bo'lgan paytlarda bosqinchilik bilan boylik orttirishni kasb qilib olgan qaroqchi guruhlar qoraqalpoqlar o'tovlariga to'satdan hujum qilardi. Bu kutilmagan bosqin natijasida ular ko'plab mol-mulklaridan ajralardi. Bunday paytlarda yurt oqsoqollari Xiva xonidan o'zlarini himoya qilishni so'rab choparlar yo'llardilar.

Qoraqalpoqlar hayotida **baliqchilik** va **ovchilik** ham muhim o'rin egallagan. Amudaryo bo'ylarida va Orol dengizi atrofidagi ko'llarda baliqlar serob bo'lib, ular ko'plab oila hamda urug'lar uchun asosiy tirikchilik manbayi edi. Hatto sharqdan g'arbga borayotgan savdo karvonlari tuzlangan baliqni ko'p miqdorda ana shu baliqchilik bilan shug'ullanuvchi oilalardan olib ketardilar. Qoraqalpoqlar, asosan, ro'zg'or uchun zarur buyumlarni tayyorlash bilan shug'ullanardilar. Ehtiyojdan ortgan buyumlar esa bozorga chiqarilgan. Ular o'tovlarning atrofini o'rash uchun matolar, tuya junidan guldor namatlar to'qirdilar. Ularning xalq amaliy san'atida o'tovlar uchun o'ymakor eshiklar va boshqa uy-ro'zg'or buyumlari yasash, gilam to'qish, kashtachilik yuqori darajada rivojlangan. Bu qoraqalpoqlarda xo'jalik va turmush talablarini ta'minlab turuvchi hunarmandchilik sohasining ham rivojlanganligini, ular, ayniqsa, *yog'och* va *suyakka ishlov berish* borasida qo'li gul usta bo'lishganligini ko'rsatadi.

Qoraqalpoqlarda urug'chilik va qabilaviy munosabatlar. **XIX asrda** ham qoraqalpoqlarning ayrim ovullarida urug' munosabatlari mustahkam tarzda davom etdi. **Xitoy-qipchoq, mang'it** va **kenagas** qabilalari tarkibidagi urug'lar «**o'n to'rt urug'**» – aris (urug') birlashmasini tashkil qilgan. *Arislar orasida eng yirigi o'n to'rt urug' bo'lsa, harbiy kuch borasida ikkinchi o'rinda shulluk va jounurni birlashtirgan aris-qo'ng'irotlar turardi.* Ularda yer-suv mulki, chorva mahsulotlari urug'niki hisoblan-sa-da, urug' oqsoqollari, ruhoniylar va biylarning ulushi katta miqdorni tashkil qilgan. Bu hoi **XIX asr 2-yarmida** tabaqalanish jarayonining kuchayishini yanada tezlashtirdi.

Qoraqalpoq urug'larini boshqarish **biy** va **uning oqsoqollari** qo'li-da bo'lgan. Urug' biylarini Xiva xonlari tayinlar va uning mansabga tayinlanganligini tasdiqlovchi yorliq berardi. Biylar qo'l ostidagi urug'ning istalgan a'zosiga sodir etgan aybi uchun jazo berar, loyiq deb bilgan odamlariga tortiq va hadyalar in'om qilardi. Xiva xonining ishonchini qozongan biylarning vakolatlari yanada kengaytirilib, ularga alohida mu-ruvvat ko'rsatilgan.

XIX asrning 2-yarmida butun qoraqalpoq urug'larini boshqarish, soliqlarni undirish, harbiy xizmatni o'tash majburiyatlariga doir ishlar-ni tartibga solish maqsadida **beklarbegi** lavozimi tayin etilgan. Ayrim tumanlarni idora qilish uchun esa xon o'zining qarindosh-urug'lari va ishonchli odamlarini qoraqalpoqlar yashayotgan Quyi Amudaryo va Orolbo'yi hududlariga jo'natib turgan. Islom dini asoslarini qoraqalpoq xalqi orasida mustahkamlash uchun esa Xivadan musulmon ruhoniylari ham jo'natilgan. Ularga qoraqalpoqlarning iste'dodli yoshlarini Xiva madrasalariga jo'natib turish vazifasi ham yuklatilgan.

Urf-odatlari va turmush tarzi. Qoraqalpoqlarda urug'chilik o'ziga xos qadriyat bo'lib, uning ta'siri oila va qarindoshchilik munosabatlarida ko'zga tashlanib turardi. Har bir urug' o'z qavmining mustahkamligini ta'minlashga intilgan.

Har bir urug'ning o'ziga xos dafn marosimlari bo'lib, ularning qab-ristonlari ham alohida edi. An'ana bo'yicha, qabristonga ularda shu urug'ning mashhur avliyo yoki pir darajasidagi kishilari dafn etilgan.

To'y marosimlarida urug'ning barcha a'zolari ishtirok etishi shart bo'lgan. Umuman olganda, qoraqalpoqlar ko'chmanchilikdan o'troq tur-mush tarziga o'tishgacha bo'lgan uzoq davrda, xalq bo'lib shakllanish jarayonida o'ziga xos ma'naviy-moddiy qadriyatlar yaratdi. Mehr-oqi-bat, insonparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan turmush tarzi shakllandi. «**Qirg qiz**» va boshqa turkiy xalqlarning ma'naviy mulki bo'lgan turli xil dostonlarida mardlik, erksevarlik, Vatanga sadoqat, sof sevgi, or-nomus ustuvor edi. Bu g'oyalar qoraqalpoq xalqi hayotidan mustahkam o'rin oldi.

22.2. SOLIQ VA MAJBURIYATLAR. XALQ QO'ZG'OLONLARI

Soliq va majburiyat turlari. Qoraqalpoqlar ham Xiva xonligining fuqa-rolari singari o'sha davrdagi xonlikda mavjud soliqlarni to'lab, majburi-yatlarni bajarganlar. Aholidan yer solig'i – **solg'ut**, ruhoniylar foydasiga **ushr** solig'i undirilgan. Urush paytlarida qoraqalpoqlar ham «**qozon puli**» solig'ini to'lardilar.

Chorvachilik bilan shug'ullanuvchi har bir oila chorva mollarining qirqdan bir qismini **zakot solig'i** tariqasida to'lagan. *XIX asrning 2-yarmida aholidan 40 bosh qoramol uchun pul hisobida 9 so'm, 40 bosh qo'y va echki uchun 2 so'm 50 tiyin pul miqdorida zakot olingan.*

Soliqlarni to'lashdan tashqari qoraqalpoqlar ko'pincha soliqlardan og'irroq bo'ladigan turli majburiyatlarni ham bajarganlar. Majburiyatlardan eng og'iri har oiladan bitta erkak kishining **12 kun** davomida ariq qazish ishlarida qatnashishi edi. Majburiyatlarning butun og'irligi urug' jamoasining oddiy a'zolari zimmasiga tushardi. Urush holatlarida aholining majburiy harbiy xizmatga chaqirilishi ham asosiy majburiyatlardan biri edi. Bunda har bir jamoa **1000 tadan 2000 tagacha** askar berishlari lozim bo'lgan. Askar yetkazib berolmagan jamoalar qo'shimcha soliq to'lagan. Saфарbarlik paytida bunday jamoalardan **180 ming so'mdan 250 ming so'mgacha** pul yig'ilgan. Jang harakatlari davomida qoraqalpoqlar orasidan ko'plab bahodir jangchilar yetishib chiqqan va ular xonning iltifotiga sazovor bo'lgan.

Xalq qo'zg'olonlari. Xiva xoni **Muhammad Aminxon (1845 – 1855)** hukmronligining oxirlarida Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga harbiy tahdidi kuchayib ketdi. Ular turkman sardorlari bilan qoraqalpoq oqsoqol va biylarini Xiva xoniga qarshi qo'yib xonlikni parokandalikka uchratishga urindilar. Boz ustiga, o'sha vaqtda Xiva xonligi bilan Buxoro amirligi o'rtasida hududiy nizolar ham mavjud edi. Xiva xoni mudofaani kuchaytirish choralarini ko'rdi. Bu ko'plab xarajatlarni talab qilardi. Bo'shab qolayotgan xazinani to'ldirish uchun aholiga solinadigan soliqlar miqdorini oshirib borardi. Rossiya imperiyasi o'zbek, turkman, qirg'iz, qozoq hamda qoraqalpoq xalqlarini bir-biriga qarshi qo'yib, hatto turkman, qoraqalpoq, qirg'iz, qozoq urug' boshliqlarini katta pul evaziga sotib olish siyosatini ham yurgizgan.

Bu jarayonlar natijasida **1855-yili** qoraqalpoqlarning **qo'ldovli** qabilasidan bo'lgan **Ernazarbiy** boshchiligidagi qo'zg'olon boshlanadi. Qoraqalpoqlar bundan buyon Xiva xonligiga bo'ysunmasligini e'lon qiladilar. Ernazarbiy Rossiya ta'sirida bo'lgan qozoq urug' boshliqlaridan biri **Zarliqni** xon qilib ko'tarish, natijada imperiya tobeligiga o'tishga intilardi. Rossiya imperiyasi xuddi mana shu qabiladagi qo'zg'olon va xatti-harakatlarni nafaqat pul-mablag'lar bilan, balki harbiy yordam yuborish bilan ham qo'llab-quvvatlashga uringan.

1856-yili Said Muhammadxon Xiva taxtiga o'tirgach Ernazarbiy qo'zg'olonini bostirish uchun katta qo'shin yuboradi. Xivadan yuborilgan **yasovullboshi Muhammadniyoz** Ernazarbiy qo'zg'olonini tor-mor

etish uchun otlandi. Buni eshitgan Ernazarbiy o'zi qurdirgan **Qozoqdaryo** qo'rg'oniga joylashib olib mudofaa jangiga tayyorgarlik ko'rdi.

Katta qo'shinning qamal qilishga kirishganligini ko'rgan qo'zg'olonchilar orasida kelishmovchilik chiqadi va Ernazarbiy otib tashlanadi. Uni oxirigacha qo'llab-quvvatlashga ahd qilgan guruhlar esa maxfiy yo'llar orqali qal'adan chiqib, **1853-yili** Rossiya qo'shinlari tomonidan bosib olingan **Oqmasjid** qal'asidan panoj topishadi. Ular podsho hukumatidan qoraqalpoqlarni Rossiya imperiyasi fuqaroligiga o'tkazilishini so'rab murojaat qildilar. Butun qoraqalpoq xalqi nomidan gapirish huquqiga ega bo'lmagan ayrim oqsoqol yoki biylarning murojaati Rossiya **Tashqi ishlar** va **Harbiy vazirliklari** tomonidan bo'rttirilib, «Rossiyaga butun turkiy qabilalar o'zlarini qo'shib olishni so'rab murojaat qilayotirlar, ular na Xiva, na Qo'qon xonlari tarkibida bo'lishni istashmayapti», – degan bahonada o'z xatti-harakatlarini oqlashga urindilar.

1858 – 1859-yillarda qoraqalpoq urug'laridan ayrimlari yana qo'zg'olon ko'taradilar. **Qo'ng'irot** shahri qo'zg'olon markaziga aylandi. Xiva xoni qo'zg'olonchilarni shafqatsiz jazolash va tor-mor keltirishni turkman jangovar kuchlari boshlig'i **Otamurodxonga** topshirdi. Natijada qo'zg'olon ayovsiz bostirilib, uning markazi **Qo'ng'irot** shahri vayron etildi.

Ko'pchilik qoraqalpoqlar Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shilishni istamay jondosh va qondosh turkiy xalq – o'zbeklar bilan birgalikda yashash ahamiyatini yaxshi tushunardilar. Kelib chiqishi azaldan bir bo'lgan ushbu xalqlarda yagona turkiy zaminda birga yashash istagi ustunlik qilardi.

Podsho hukumati tomonidan Xiva xonligi protektoratga aylantirilgandan so'ng, Amudaryo bo'limidagi qoraqalpoqlarga nisbatan jabr-zulm kuchaydi. **Biybozor** va **Nukus volostida** mustamlakachilarga qarshi **Bobo Go'klan** boshchiligida xalq qo'zg'oloni jiddiy tus olib, qariyb o'n yil (**1881 – 1891**) davom etdi.

Dehqonlarning ahvoli og'irlashishi oqibatida **1900-yili Nukus volosti** va **Qo'ng'irot bekligida** norozilik harakatlari amalga oshirildi. Bunday harakatlar mustamlakachi hukumat tomonidan ayovsiz bostirildi.

22.3. QORAQALPOQLAR TURKISTON GENERAL-GUBERNATORLIGI TARKIBIDA

Gandimiyon shartnomasidan so'ng qoraqalpoqlar hayotidagi o'zgarishlar. Xiva xonlari tomonidan qoraqalpoqlarning ko'chmanchi hayoti cheklangandan so'ng, qisqa davr mobaynida ular xonlikda bir nechta

yangi dehqonchilik tumanlarini tashkil etishdi. **XIX asrning 70-yillari**-ga kelib ular deyarli o'troq turmush kechira boshladilar. Qoraqalpoqlar Amudaryoning har ikkala qirg'og'ida yastanib yotgan kengliklarni o'zlashtirib, sholi, bug'doy, arpa va paxta yetishtirishdi. **1868-yili** Rossiya gazetalaridan biri shunday yozadi: «*Bu xalqning asosiy va deyarli birdan bir hunari dehqonchilikdir, mehnatsevarlik sharofatidan qoraqalpoq yertari yaxshi sug'oriladi va hech qayerda, hatto chig'ir bilan ko'tariladigan joylarda ham suv taqchilligi sezilmaydi*».

Podsho hukumati qo'shinlarining **1873-yili** Xiva xonligiga bosqinchilik yurishi va Gandimiyon shartnomasi imzolanganidan keyin Amudaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan qoraqalpoqlar yashaydigan yerlar Rossiya imperiyasiga qo'shib olindi. Bu yerda Turkiston general-gubernatorligining **Sirdaryo viloyati** tarkibiga kiruvchi **Amudaryo bo'limi** tashkil etildi. Qoraqalpoqlarning Amudaryoning chap qirg'og'ida yashagan kamroq qismi Xiva xonligi tarkibida qoladi.

Amudaryo bo'limida qoraqalpoqlar soni qariyb **70 ming kishiga** yetib, bu yerdagi jami aholining **48,6 foizini** tashkil etardi. Rossiyadan ko'chib kelgan odamlar qariyb **ming kishi** bo'lib, **Petro-Aleksandrovsk** (hozirgi To'rtko'l)da, **Uralskiy posyolkasida** va **Nukus qishlog'ida** yashardi. Ularning aksariyati **1875-yili** podsho hukumati tomonidan armiya xizmati to'g'risidagi yangi nizomga bo'ysunmagani uchun bu yerga surgun qilib ko'chirilgan **Ural kazaklari** edi. Bu kazaklar, asosan, **baliq ovlash** bilan shug'ullanishgan.

Xiva xonligi hududida qoraqalpoqlar soni **3,8 foizni**, ya'ni qariyb **25 ming kishini** tashkil etardi. Qoraqalpoqlar yashab kelgan hududlarning Rossiya imperiyasiga qo'shib olinishi natijasida podsho hukumatining O'rta Osiyodagi ta'sir doirasi yanada kengaydi.

Har ikkala hududda yashaydigan qoraqalpoqlarning **70 foizdan ziyodi** yersiz dehqonlar bo'lib, asosan, yollanib mehnat qilishardi.

Qoraqalpoqlar yashagan hududlarga Rossiya kapitalining kirib kelishi tovar-pul munosabatlarini o'zgartirib yubordi. Paxta tozalash va baliqchilik sohasida dastlabki sanoat korxonalari paydo bo'ldi. Ularda mahalliy aholi vakillari ham ishlay boshladi.

XIX asrning 70-yillarida qoraqalpoqlarda savdo-sotiq munosabatlari rivojlanib bordi. **Chimboyda** aholi yashaydigan tumanlarni iqtisodiy jihatdan birlashtirgan shahar bozori vujudga keldi. Qoraqalpoq hunarmand va dehqonlari bozor bo'ladigan kunlarda o'z mahsulotlarini sotish uchun Chimboyga kelishardi.

litimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar. Chimboy Rossiya imperiyasini Xiva

xonligining asosiy iqtisodiy markazlari bilan bog'lardi. Bu yerda ko'plab do'konlar bo'lib, katta bozor yaqinida yirik karvonsaroy joylashgandi. Dastlabki kasalxona va maktablar paydo bo'ldi, ammo ular yetarli emasdi. Jumladan, 1914-yili qoraqalpoqlar yashaydigan joylarda atigi to'rtta umumta'lim maktabida 200 nafar o'quvchi o'qir, ikkita kasalxona va feldsherlik punktida uch shifokor ishlardi.

Dehqonlar va chorvadorlar orasida mulkiy tabaqalanish kuchaydi. Ayrim biylar, yuzboshilar, mulla va eshonlarning yer-mulklari **15 ming tanobgacha (1 tanob – 2500 m² yer)** bo'lsa, oddiy xalq tomorqalari **1 – 2 tanobdan** oshmasdi.

Aholining tabaqalanishi qoraqalpoqlarda chorva mollari soniga qarab ham belgilangan. **1871 – 1872-yillar** ma'lumotlariga qaraganda, urug'ning aksariyat oddiy a'zolari chorvaga ega bo'lishmagan, ayrim boylar **ming boshgacha** qoramol va **1,5 ming boshgacha** qo'y-qo'ziga ega edi.

Qashshoqlashib qolgan va kasodga uchragan dehqonlar katta yer egalari va boylarga qaram bo'lib qolishdi. Jamoaning boy-badavlat a'zolari yordam sifatida o'z qarindoshlariga yerni hosilning teng yarmi – «jarmshi» sharti bilan berishardi. Yersiz va chorvasiz qolgan dehqonlar esa har qanday og'ir ishlarni bajarib, badavlat chorvadorlar va zamindorlarning mollari va yerlaridan foydalanganliklari uchun ham ishlab berishga majbur edilar.

22.4. XIX ASRNING 2-YARMI – XX ASR BOSHLARIDA QORAQALPOQLAR MADANIYATI

Xala og'zaki ijodiyoti. Tinch hayot izlab bir joydan ikkinchi joyga asrlar davomida ko'chib yurgan mehnatsevar qoraqalpoq xalqi moddiy madaniyat yodgorliklarini to'liq saqlab qolish imkoniyatiga ega bo'lmagan.

Xalq iste'dodini namoyon etuvchi boy og'zaki she'riy ijodiyotning janrlari ancha ko'p bo'lgan. Ular orasida maqollar, hikmatlar, laparlar, nasihat qo'shiqlarda ifoda etilgan «otalar so'zi» alohida ajralib turardi. Qoraqalpoq xalq og'zaki ijodida kulgi qahramoni bo'lgan **O'mir-bek laqqi** obrazi orqali razillik, yomonlik, yovuzlik, zolimlik kabi salbiy illatlar hajv yo'li bilan fosh etilib, mehnatsevarlik, ezgulik, qahramonlik ulug'langan. Qoraqalpoq xalqining og'zaki ijodi chuqur mazmunga egaligi va xalqchilligi bilan ajralib turadi. Xalq ma'naviy madaniyatining yuksak darajasi ajdodlardan avlodlarga yetkaziladigan xalq dostonlarida, termalarida, shuningdek, musiqali o'lanlarda saqlanib qolgan.

Xalq orasida qoraqalpoq folklorining doston yo'llari mashhur edi. Doston qahramonlik haqida she'riy asarlar bo'lib, ularda xalq baxt-saodat va farovonligi uchun kurashgan mard botirlarning buyuk jasoratlari madh etilgan. Ancha mashhur bo'lgan dostonlar orasida esa qoraqalpoqlarning ozodlik va mustaqillik uchun fidoyilarcha kurashi tasvirlangan «**Qirq qiz**» dostoni alohida ajralib turadi. Dostonda **Sarkub** hukmdori **Oloyor** o'z qizi **Guloyimga Muyeli** degan hosildor yerlarni tortiq qilgani haqida aytiladi. Bu joyda Guloyim va uning qirq kanizagi mustahkam bir qal'a barpo etishadi. Dushmanlar Sarkub yerlariga hujum qilib, Guloyimning otasini o'ldirishadi. Sarkub mulklari talanadi, sarkubliklarning ko'pi asir olinib haydab ketiladi. Guloyim va uning kanizaklari dushman-ga qarshi kurashga kirishadi, qoraqalpoqlarni asirlikdan ozod qiladi va ona yurtga ozodlikni qaytaradi. Bu ishda Guloyimga uning oshig'i – xorazmlik bahodir **Arslon** yordam beradi. Dostonning bosh g'oyasi yuksak vatanparvarlik hissi va Vatanga, xalqqa fidoyilarcha muhabbatdir. «Qirq qiz» dostoni bugungi kunda xalq og'zaki ijodining durdonalaridan biri sanaladi.

Ilm-fan. **XIX asr oxiri – XX asr boshlarida** qoraqalpoqlarda bir qancha madrasalar bo'lib, ularning eng kattalari **Qoraqum eshon** va **Tosh madrasalari** edi. Qoraqum eshon madrasasi **XIX asr o'talarida** qurilgan. Dastlab u **masjid** vazifasini bajargan. Tosh madrasa esa **1841-yili Mang'it hokimi Xo'janiyoz** tomonidan qurdirilgan. *Madrasada ta'lim ikki bosqichli bo'lib, birinchi bosqichda arab tili grammatikasi o'rganilgan bo'lsa, keyingi bosqichda diniy-huquqiy bilimlar o'qitilgan.*

XIX asr oxirida qoraqalpoqlarning ilk yozma asarlari paydo bo'la boshladi. Qoraqalpoq shoirlari **Kunxo'ja (1799 – 1880), Otash Olshinboy (1788 – 1875), Ajiniyoz (1824 – 1878)** kabilarning nomlari keng tanildi. Ular bilimdon, o'z taqdirini xalq taqdiri bilan bog'lagan kishilar edi. Masalan, Kunxo'ja o'z ijodiyotini ovullarning oddiy ahliga, ularning kundalik mehnati va turmushiga bag'ishladi. U adolatsiz tartiblarni qat-tiq qoraladi.

Ajiniyoz Qasiboy o'g'li (taxallusi **Zevar**) **Mo'ynoqdagi** eski maktabda, so'ngra Xivadagi **Sherg'ozixon madrasasida** o'qigan. Qoraqalpoq ziyolilari orasida birinchilardan bo'lib **oxund** (o'qimishli, ilmi kishi; xalq dostonlarining mahoratli kuychisi) darajasiga erishgan. O'zbek, qozoq, turkman tillarini yaxshi bilgan. Shoiming «**Bo'zatov**» dostonida qoraqalpoq xalqining hayoti, ayniqsa, ularning yurtma-yurt ko'chib yurish jarayoni bilan bog'liq voqealar katta mahorat bilan tasvirlangan. Ajiniyoz adabiy merosidan bizga **100 ga yaqin** she'rlar va dostonlar yetib kel-

gan. Uning she'rlarida vatanparvarlik, insonparvarlik g'oyalari kuylangan. «**Qiz Mengesh bilan aytishuv**» asari esa xalq orasida mashhur bo'lgan. Uning hayoti va ijodi haqida qoraqalpoq yozuvchisi **K.Sultonov** «**Ajiniyoz**» romanini yozgan.

Berdaq (1827 – 1900) qoraqalpoqlarning buyuk shoiridir. U **qo'ng'irot** qabilasiga mansub bo'lib, **Orolbo'yida** tug'ilgan. Ovul maktabida, so'ngra **Qoraqum eshon madrasasida** o'qigan. **20 yoshdan** she'rlar yoza boshlagan va yarim asr davomida turli mavzularda o'lanlar to'qigan. Berdaq o'z ijodini xalqi uchun o'lmas asarlar yaratishga bag'ishladi. She'rlaridan biri ham «**Xalq uchun**» deb nomlangan. Uning she'rlarida zulmni qoralovchi tuyg'ular, jo'shqinlik ustuvor bo'lgan. Jumladan, «**Ahmoq podshoh**» dostoni shunday ulkan ta'sir kuchiga ega edi. Tarixiy mavzudagi «**Avlodlar**», «**Omongeldi**», «**Oydo'stbiy**», «**Ernazarbiy**» asarlarida shoir o'z xalqi qahramonlarini faxr bilan kuylaydi.

XX asr boshlariga kelib qoraqalpoq adabiyotidagi demokratik an'analari yangi avlod vakillari: **Umar, Qulimbet, Sariboy, Qulmurot, Sodiq** kabilar davom ettirdilar.

23-BOB. JADIDLAR HARAKATI VA UNING TURKISTON IJTIMOY-SIYOSIY VA MADANIY HAYOTIDAGI AHAMIYATI

23.1. JADIDCHILIK HARAKATINING VUJUDGA KELISHI

O'рта Osiyoda iadidchilik harakatining vujudga kelish shart-sharoitlari. Rossiya imperiyasi tomonidan O'рта Osiyo xonliklarining zabt etilishi ushbu hududning tanazzulga yuz tutishiga, jahonning rivojlangan davlatlaridan ko'p sohalarida orqada qolib ketishiga, milliy qadriyatlarining toptalishiga olib keldi. Maorif sohasida ham imperiya manfaatlaridan kelib chiqib mahalliy aholini savodsizlikda, qoloqlikda tutib turishga qaratilgan siyosat olib borildi. Turkistonda mustamlakachilikka qarshi milliy-ozodlik harakatlari bilan bir qatorda mahalliy aholining aksariyat qismi o'zlikni saqlab qolish, milliy madaniyatni asrash va rivojlantirishni bir kun bo'lsa ham unutmadi. O'рта Osiyoga nisbatan Rossiya imperiyasining harbiy jihatdan ustunligi mahalliy aholining ochiqdan ochiq kurash olib borishiga imkon bermadi. Shuning uchun *Vatan, millat, xalq qayg'usini tushungan kishilar, ayniqsa, ziyolilar xalqni ozodlikka eltuvchi yo'l uning ma'rifatini uyg'otish deb bildi.* Ular xalqni ma'rifatli qilmasdan turib mustaqillikni qo'lga kiritib bo'lmaydi deb hisoblaganlar. Ziyolilar xalq orasida ilg'or g'oyalarni tarqatishda **maorif tizimini** asosiy vosita deb bildilar. O'ika milliy ziyolilarining jamiyatni yangilashga va isloh qilishga qaratilgan harakati **jadidchilik** nomi bilan maydonga chiqdi.

Jadidchilik harakatining vujudga kelishi. Har bir jamiyatdagi o'zgarishlar o'z davrining tarixiy sharoitidan kelib chiqib namoyon bo'ladi. Bu o'zgarishlarda tarixiy shaxslar, ayniqsa, ziyolilarning o'rni katta, ularning har biri o'ziga xos ilg'or g'oyalarni ilgari suradi. Ziyolilar jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilish yo'llarini topishga harakat qiladi. Xuddi shunday jarayon **XIX asrning 2-yarmida** Rossiya imperiyasi tarkibiga kirgan **Qrim, Kavkazorti, Turkiston**, protektoratga aylantirilgan **Buxoro amirligi** va **Xiva xonligida** ham ro'y berdi. XIX asrning 2-yarmida mustamlaka zulmi ostidagi ziyolilar o'z xalqlarini ma'rifatli qilish va ularning taraqqiyot darajasini ko'tarishga qaratilgan harakatlarni boshladilar.

Qrim-tatar ma'rifatparvari bo'lgan **Ismoil G'aspirali (1851 – 1914)** butun turkiy xalqlar o'rtasida yoyilgan jadidchilik harakatining asoschisi hisoblanadi. U diniy va dunyoviy bilimlarni chuqur egallab, jahon taraqqiyoti bilan yaqindan tanishgan, bir nechta xorijiy tillarni, turli

xalqlarning madaniyatini o'rgangandi. O'zi egallagan bilimlar asosida Sharq va G'arb dunyosini taqqoslab, turkiy xalqlarning taraqqiyotga erishish yo'llarini izlaydi. Ismoil G'aspirali **1884-yili** Qrimdagi **Boqchasaroyda birinchi jadid maktabiga** asos soldi. U o'zi tuzgan ta'lim dasturi asosida darslik tayyorladi. *Shu dastur bo'yicha 40 kunda 12 o'quvchining savodi chiqarildi.* Bu usul «**usuli savtiya**» – harf tovushi usuli, ya'ni «**usuli jadid**» nomi bilan keng tarqaldi. Uning **1888-yili** «**Rahbari muallimin yoki muallimlarga yo'ldosh**» kitobi chop etildi. Unda yangi usul maktablarining ta'lim tizimi, dars o'tish va uning tashkil qilinishi, o'quv xonalarining jihozlanishi, dars jadvali, ta'tillar, imtihonlar bayon etilgan.

«**Jadid**» so'zi arabcha bo'lib, **yangi** degan ma'noni anglatadi. Jadidlar Rossiya imperiyasi mustamlakasi bo'lgan xalqlarni, eng avvalo, maorif tizimini yaxshilash, ta'lim sohasini isloh qilish, yoshlarga diniy bilimlar bilan birga dunyoviy fanlarni ham o'qitish zarur deb bildilar. Ular musulmon xalqlarining maktab va madrasalarida yoshlarga diniy ta'lim, arab, fors va rus tillari, tibbiyot, kimyo kabi fanlar o'qitilishi zarurligi g'oyasini ilgari surdilar.

Taraqqiyparvarlik harakatining O'rta Osiyoga yovilishi. Turkiston o'lkasida millat istiqbolini o'ylovchi taraqqiyparvar kuchlar xalqning deyarli barcha tabaqalari: hunarmand, dehqon, savdogar, mulkdor, ulamolar orasida mavjud edi. Jadidchilik g'oyalarining keng yayilishida «**Tarjimon**» gazetasi katta o'rin tutdi. Ismoil G'aspiralining **1893-yili Toshkent, Samarqand va Buxoroga** tashrifi ma'rifatparvarlik g'oyalarining keyingi rivojiga turtki bo'ldi. *1893-yili Buxoro amirligida birinchi yangi usul maktabi faoliyat ko'rsata boshladi.* Keyinchalik bunday maktablar boshqa hududlarda ham keng tarqaldi.

O'rta Osiyo jadidlari ma'rifatparvarlik yo'lida Qrim ziyolilari tajribalarini o'rganish bilan birga boshqa mamlakatlardagi taraqqiyparvarlarning ilg'or g'oyalaridan ham foydalandilar. O'rta Osiyo taraqqiyparvarlik harakati ishtirokchilarining yoshi boshqa mamlakatlar progressiv harakat vakillaridan ajralib turgan. *1910-yili ularning eng yoshi Abdulhamid Cho'lpon 13 yoshda, eng kattasi Mahmudxo'ja Behbudiy 36 yoshda bo'lgan.*

Taraqqiyparvarlik harakatining rivojlanishi **ikki bosqichda** bo'ldi. *Birinchi bosqichda ma'rifatparvarlikdan boshlangan jadidchilik harakati 1917-yilga kelib o'zining ikkinchi bosqichi – siyosiy ko'rinishdagi harakatga aylandi.*

O'rta Osiyodagi milliy taraqqiyparvarlik harakati hududiy xususiyatlariga ko'ra **Turkiston, Buxoro va Xiva** jadidlariga bo'linadi. Turkis-

ton jadidchiligning asosiy tarkibini ziyolilar tashkil qilib, ular Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosatiga qarshi kurashning oldingi saflarida turdilar. Ular podsho hukumatining xomashyo manbayiga aylantirilgan Turkistonning kelajagini mustaqil, rivojlangan davlat sifatida ko'rishni orzu qilganlar. **XX asr boshlarida** shakllangan taraqqiyparvarlik kuchlari davlatning boshqaruv tizimi zamon talablariga javob bermasligini, xalqning turmush darajasi past ekanligini va uni o'zgartirish lozimligini chuqur angladilar.

Buxoro milliy ziyolilarining harakati Turkiston o'lkasiga nisbatan og'ir ijtimoiy-siyosiy sharoitda yuzaga keldi. Uning tarkibi, asosan, ziyolilar, mayda do'kondorlar, o'qituvchilar, hunarmandlar, savdogarlardan iborat edi. Jadidlar iqtisod va boshqaruv sohasida bir qator talablar, chunonchi, soliqlarni kamaytirish talabi bilan ham chiqishdi. Shuningdek, Buxoro jadidchiligi ayrim mutaassib mullalar, yangilik va islohotlarni xush ko'rmaydigan qadimchilar oqimi qarshiligiga uchradi. **1910-yildan Buxoroda** jadidchilik harakati tashkiliy tus olib, siyosiy tashkilot sifatida shakllana boshladi. **XX asrning boshlarida** Buxoro taraqqiyparvar kuchlari vaziyatga tanqidiy yondashgan holda davlatning ichki boshqaruv tizimi zamon talablariga javob bermasligini, mehnatkash xalqning turmush darajasi nihoyatda past ekanligini va siyosiy-ma'muriy tuzumni o'zgartirish lozimligini chuqur anglay boshladilar.

Xiva xonligida **XX asr boshlarida** shakllangan taraqqiyparvarlik harakati esa boshqacharoq tarixiy shart-sharoitda vujudga keldi. Xiva xonligida jadidchilik **ikkita oqim**dan iborat bo'lib, uning o'ng oqimi **bosh vazir Islomxo'ja** boshchiligida xonlikdagi savdo-sanoat korxonalarini egalari hamda yirik boylarning vakillarini birlashtirdi. *Mazkur oqim o'z oldiga mamlakatda xon hokimiyatini saqlab qolgan holda islohotlar o'tkazilishini maqsad qilib qo'ydi.* So'l oqim esa **qozikalon Boboovun Salimov** rahbarligida sarmoyadorlar, hunarmandlar va boshqa tabaqa vakillarini birlashtirgandi. *Ular yangi usul maktablarini tashkil qilish orqali xalq ommasining siyosiy faolligiga erishmoqchi bo'ldilar.*

Turkistonda ma'rifatparvarlik harakatining yoyilishi bu davrdagi mustamlakachi hukumat va uning amaldorlari hamda mahalliy mutaassib va johil ruhoniylarning qarshiligiga uchradi. Shunga qaramay, jadidlar matbuot, noshirlik va teatr sohalarida faoliyatlarini davom ettirdilar. **1898-yili Qo'qon** shahrida **Salohiddin domla** ikkinchi jadid maktabini ochdi. **1899-yili Andijonda Shamsiddin domla, Toshkentda Mannon qori** jadid maktabini ochib, ko'plab o'quvchilarning yangi usulda ta'lim olishlariga erishdilar.

23.2. JADIDLAR: DASTURIY MAQSAD VA VAZIFALAR

Jadidlarning asosiy a'ovalari. O'rta Osiyoda taraqqiyparvarlar rivojlangan jamiyat yaratishdek o'z g'oyalari amalga oshirishda mutaassiblik, loqaydlik, qoloqlikka qarshi kurash olib borishga alohida ahamiyat berganlar. Ular bu vazifalarni amalga oshirishda quyidagi yo'nalishlarni ustuvor deb hisoblaganlar: *o'lkada yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish, qobiliyatli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish, turli ma'rifiy jamiyatlar va teatr truppalari tuzish, gazeta va jurnallar chop etish, xalqning ijtimoiy-siyosiy va madaniy ongini yuksaltirish yo'li bilan Turkistonda milliy demokratik davlat qurish edi.*

Ilg'or milliy ziyolilar faoliyatining muhim yo'nalishi yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish edi. Bu maktablar bolalarning tez va oson savodxon bo'lishlarini ta'minlabgina qolmay, balki ularda fanatizm va konservatizmdan xoli bo'lgan yangi dunyoqarashning shakllanishiga ham xizmat qilardi.

Ular ham Sharq, ham G'arb madaniyati yutuqlarini egallashga intildilar, o'qidilar va o'zgalami ham shunga da'vat etdilar. Ma'rifatparvarlar xorijga chiqib turli mamlakatlardagi madaniyat va ta'lim taraqqiyoti darajasini ko'ra oldilar, ularni solishtirdilar va bu zehni yoshlarda jahon taraqqiyoti yutuqlarini Turkistonga keltirish istagi paydo bo'ldi. Natijada jadidlarning diqqat markaziga birinchi bosqichda **ta'limni isloh etish** vazifasi qo'yildi.

Yangi usul maktablarida ta'lim jarayonida Yevropa standartlari mezon qilib olingandi. **Arifmetika, tarix, geografiya, tabiatshunoslik** asoslari singari fanlar bilan bir qatorda **islom ta'limoti asoslarini** o'rganishga ham katta e'tibor berilgan.

Yangi darsliklar yaratish masalasi juda dolzarb bo'lib turardi. Dastlabki paytlarda Turkistondagi yangi usul maktablarining ko'pchiligida **Qozon va Orenburg**da nashr etilgan darslik va o'quv qo'llanmalaridan foydalanildi.

Toshkent, Buxoro, Samarqand, Andijon, Qo'qon, Xiva shaharlari jadidchilik harakati markaziga aylandi. Bu shaharlarda ochilgan madaniy-ma'rifiy yo'nalishdagi jamiyat va uyushmalar Turkistonda jadidchilikning keng yoyilishiga olib keldi.

Jadidlarning ma'rifatparvarlik faoliyati faqatgina maktablarda emas, balki **matbuotchilik** faoliyati, jumladan, gazetalarning ko'plab vujudga kelishida ham ko'rindi. **1906-yili Ismoii Obidovning** muharrirligida «**Taraqqiy**», shu yili **Munavvar Qori** muharrirligida «**Xurshid**», **1907** –

1908-yillarda **Abdulla Avloniy** muharrirligida «**Shuhrat**», **Ahmadjon Bektemirov** muharrirligida «**Osiyo**» gazetolari chop etildi.

Ma'rifatchilikning yangi to'liqida 1913 – 1915-yillarda «**Samarqand**», «**Sadoyi Turkiston**», «**Sadoyi Farg'ona**», «**El bayrog'i**», «**Kengash**», «**Ulug' Turkiston**», «**Turon**» gazetolari, «**Oyna**» jurnali, 1917-yili esa «**Hurriyat**», «**Farg'ona sahifasi**» kabi ommaviy axborot vositalari ham paydo bo'ldi.

Jadidlar o'z nashrlarida jahonda va Turkiston hududida ro'y berayotgan voqealar haqida ma'lumotlar berib borishdi. Ular bu orqali o'z g'oyalari mazmunini va ularni keng yoyish zarur ekanligini ko'rsatdilar.

Ma'rifatparvarlar yangi usul maktablarining Turkistonda milliy kadrlar tayyorlash, yosh avlodni o'qitishdagi ahamiyatini ko'rsatib berdilar. Agar **XX asr oxirida** O'rta Osiyoda yangi usuldagi maktablar sanoqli bo'lgan esa, **1911-yilga** kelib ularning soni **63 taga**, o'quvchilarning soni **4106 taga** yetdi. **1910-yili Toshkentning** o'zida **24 ta** jadid maktabi faoliyat ko'rsatib, ularda **1740 ta** bola o'qigan. **1917-yilga** kelib o'lkada **100 ga yaqin** yangi usuldagi maktablar mavjud edi.

Taraqqiyparvarlarning qarashlarida xotin-qizlar ta'limi masalasi alohida o'rin tutgan. Jadidlar islom ma'rifatli bo'lishni istagan ayollarga to'sqinlik qilmaydi deb ta'kidladilar. Islom ilm o'rganishni erkaklarga ham, ayollarga ham farz deb hisoblashidan kelib chiqqan holda jadidlar o'g'il va qiz bolalarni birga o'qitishda tashabbuskor bo'ldilar.

Jadidchilik harakati namoyandalarning o'lkadagi asosiy faoliyati ma'rifatparvarlikdan boshlangan bo'lsa-da, ularning ta'siri Turkiston xalqlarining milliy-ozodlik harakatlarida g'oyaviy rahnamolari sifatida muhim o'rin tutdi.

23.3. JADIDCHILIK HARAKATI NAMOYANDALARI VA ULARNING FAOLIYATI

Turkiston jadidchilik harakatining yirik namoyandalari. **XX asr boshlariga** kelganda **Toshkent**, **Samarqand**, **Buxoro**, **Farg'ona vodiysi** shaharlarida o'nlab «jadid usuli»dagi maktablar ochildi. Jadidlar maktablarda yoshlarni bilimli va ma'rifatli qilib tarbiyalab, ular orqali Turkistonda mustaqil davlat barpo etish uchun milliy davlatchilik g'oyalarini ilgari surganlar. XX asr boshiga kelib Turkistonda jadid ziyolilarining butun bir avlodi, o'lka ma'naviy-ma'rifiy soha taraqqiyotiga, milliy madaniyat rivojlanishiga katta hissa qo'shgan namoyandalari vujudga keldi. Bular *Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy, Abduqodir Shakuriy, Saidahmad*

Siddiqiy-Ajziy, Toshkentda Munavvar Qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Buxoroda Abdurauf Fitrat, Sadridin Ayniy, Fayzulla Xo'jayev, Farg'ona vodiysida Hamza Hakimzoda Niyoziy, Obidjon Mahmudov, Abdulhamid Cho'lpon, Is'hoqxon Ibrat, Xivada Boboaxon Salimov, Polvonniyoz Hoji Yusupov va boshqalar edi. Ular vatanparvar, ma'rifatparvar, Turkiston o'lkasida jadidchilik harakatining asoschilari va rahnamolari hisoblanadi.

Turkiston jadidlarini birlashtirishda «O'rta Osiyo jadidlarining otasi» deb tan olingan Mahmudxo'ja Behbudiy (1875 – 1919)ning xizmati katta bo'ldi. U 1875-yil 19-yanvarda Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog'ida tug'ilgan. Dastlab Samarqand, so'ngra Buxoro madrasalarida tahsil olib, imom-xatib, qozi, keyin muftiy darajasiga ko'tarildi. Behbudiy O'rta Osiyo jadidchilik harakatining asoschisi va yo'l boshchisi edi. Turkistonda ma'rifatparvarlik harakatining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan shaxs hisoblanadi. Behbudiyning tashabbusi bilan o'z otasi sharafiga «Behbudiya kutubxonasi» deb atalgan kutubxona tashkil qilingan.

Munavvar Qori Abdurashidxonov (1878 – 1931) Turkiston o'lkasida ozodlik, millat kelajagi uchun kurashgan ma'rifiy, siyosiy arbob, jadidchilik harakatining yirik namoyandalardan biri. 1904-yildan boshlab o'lkadagi ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy harakatlarning faol ishtirokchisi. U jadid maktablari ochilishining tashabbuskori va amaliyotchisi, milliy gazeta va jurnallari asoschisi, muharriri hamda jadid teatri targ'ibotchisi bo'lgan. Munavvar Qori maktablar uchun «Adibi avval», «Adibi soniy», «Yer yuzi» kabi darsliklarni yaratdi.

Dastlabki paytlarda madaniy-ma'rifiy, keyinchalik, siyosiy-ijtimoiy xususiyat kasb etgan islohotchilik harakati faol ishtirokchilaridan biri Abdulla Avloniy 1878-yil Toshkent shahrida hunarmandlar oilasida tug'ildi. U maktab va madrasada ta'lim olib, o'z zamonining ma'rifatli va chuqur bilim sohibiga aylandi. Abdulla Avloniy o'lkada ta'lim, matbuot, teatr sohalarining rivojlanishiga katta hissa qo'shib, 1907-yil «Shuhrat» gazetasiga asos soldi. O'zi tashkil qilgan yangi usul maktabi uchun «Birinchii muallim», «Ikkinchi muallim» «Turkiy guliston yoxud axloq» kabi darsliklarni yaratdi.

Behbudiy, Munavvar Qori, Abdulla Avloniy kabi boshqa milliy taraqqiyatparvarlar ham ma'rifatparvarlik faoliyatini olib borib, yangi maktablar, xayriya jamiyatlari, kutubxona va kitob do'konlari ochdilar.

Jadidlar harakatining milliy xususiyatlari. Turkiston jadidchilik harakatining namoyandalari ma'rifatparvar kishilar edi. Ma'rifatparvar-

lar keng ma'noda bilim tarqatuvchi kishilar hisoblanadi. Siyosiy ma'noda ma'rifatparvarlik xalqni ozodlikka olib chiqish va milliy davlatchilik g'oyalari ilgari surish bilan ifodalanadi. Turkiston ma'rifatparvarlari jaholat, blimsizlik, madaniyatsizlik, mutaassiblik, diniy aqidaparastlikni inson azob-uqubatlarining asl sabablari deya taqin etdilar. Ular podsho yakkah ukmronligi (absolyutizm)ga qarshi kurashdilar, siyosiy erkinlik va inson huquqlarini yoqlab chiqdilar.

Turli mamlakatlarda ma'rifatchilik harakatlari o'ziga xos, milliy xususiyatlarga ega bo'lgan, ammo ularning mushtarak jihatlari ham mavjud edi. Bu jihatlar Turkiston jadidlari faoliyatida ham namoyon bo'ldi. Jumladan, ular mavjud tuzum, uning iqtisodiy, ijtimoiy va huquqiy sohalaridagi barcha salbiy ko'rinishlariga va kamchiliklariga qarshi kurashish; maorif, erkinlik, hayotning insoniy-madaniy jihatlari shakllantirish, ularni qo'llab-quvvatlash va himoya qilish, ma'naviy va axloqiy me'yorlarni takomillashtirish; xalq ommasi manfaatlarini himoya qilish, xalq farovonligini oshirishga sidqidildan intilish yo'lidan bordilar.

Jadidlar Turkistonda azaldan mavjud bo'lgan, ya'ni Alisher Navoiy, Mirzo Bedil va Boborahim Mashrabdan qolgan merosdan foydalangan holda Turkistonda demokratik va taraqqiyparvar g'oyalarni davom ettirdilar. *Turkiston ilg'or ziyolilari erishgan yutuqlari orasida eng salmoqlisi hukmron mafkuradan mustaqil bo'lgan xalq ta'limi tizimining yaratilishi hamda milliy matbuotga asos solinishi edi.* Bu esa, o'z navbatida, progressiv g'oyalarni tarqatish uchun muhim vosita bo'lib xizmat qildi.

Turkiston taraqqiyparvar sarmoyadorlari yoshlarni chet ellarga yuborib, zarur kasblarni egallab, xalqqa foydali xizmat qiladigan yoshlarni va ular uchun qayg'urgan jadidlarni qo'llab-quvvatladilar. **Andijonlik Mirkomil Mirmo'minboyev** o'z hisobidan ana shu ishga katta miqdorda mablag' ajratgan. **1910-yili Buxoroda mudarris Hoji Rafiy, Mirza Abduvohid, Hamidxo'ja Mehriy, Usmonxo'ja va Muhammaddin maxdum** kabilar «**Tarbiyayi atfol**» (Bolalar tarbiyasi) jamiyatini tashkil qilib, **1911-yili 15 nafar, 1912-yili 30 nafar talabani Turkiyaga** o'qishga yuborganlar.

23.4. JADIDCHILIK HARAKATINING TURKISTON IJTIMOY-SIYOSIY VA MADANIY HAYOTIGA TA'SIRI

Jadidlar va islom dini. Jadidlar mafkurasida islom dinining shaxs ma'naviy kamoloti va jamiyat rivojidadagi ahamiyati muhim o'rin tutgan. Ular ushbu vazifani hal etmay turib boshqa muammolarni bartaraf qilish-

ning iloji yo'qligini anglab yetganlar. Ana shu maqsadda **1909-yili Mahmudxo'ja Behbudiy, 1910-yili Abdulla Avloniy, 1915-yili Abdurauf Abdurahim o'g'li Fitrat** tomonidan **islom tarixiga oid** asarlar yaratildi. Bir xil nomga ega bo'lgan ushbu asarlarda ular islomning paydo bo'lishi va tarqalishining eng muhim bosqichlarini yoritib berdilar, shuningdek, islom aqidalarining noto'g'ri talqin qilinishiga qarshi chiqdilar.

Turkiston taraqqiyparvarlari tomonidan birinchi navbatda amalga oshirilgan chora-tadbirlar qatorida islom dini me'yorlarini, Qur'on oyatlari va hadislarni, shariat hukmlarini to'g'ri talqin etish, ta'lim tizimini isloh qilish, uni zamon talablariga moslashtirish kabilar bor edi.

Milliy taraqqiyparvarlar musulmon ruhoniylarining fanga nisbatan salbiy munosabatda bo'lgan vakillarini qoraladilar. Taraqqiyparvarlar islom dini har bir musulmon erkak va ayolning bilimga ega bo'lishini ularning zimmasiga burch qilib qo'yganligini keng targ'ib qildilar.

Jadidlar ilm-fanni taraqqiyotning va farovonlikning asosiy yo'naltiruvchi kuchi hamda jaholatga qarshi kurashning birdan bir vositasi deb hisobladilar. Ularning fikriga ko'ra, chin musulmon bo'lish uchun diniy bilimlar bilan birga dunyoviy bilimlarni, ayniqsa, matematika, fizika, kimyo, tibbiyot, tarix va boshqa fanlarni bilishlari zarur. Buni muqaddas Qur'on oylari va hadislar asosida tasdiqladilar.

Jadidlarning islomga oid g'oyalari ularni islomning asosiy ta'limotini o'zgartirishga intilganlar degan xulosaga olib kelmasligi kerak. Sababi, ular o'z faoliyatlarida Qur'onni ham, umuman, butun islom ta'limotini ham to'g'ri izohlab berganlar. Ularning barchasi islom diniga va musulmon an'analariga sodiq edilar. Ular islomga putur yetkazadigan urf-odatlariga, jamiyat rivojiga va taraqqiyotiga xalal beradigan salbiy ko'rinishdagi holatlarga qarshi chiqdilar. Jadidlar johillikni tugatishga, jamiyatda hur fikrlar, taraqqiyparvar g'oyalar uyg'otishga intildilar.

Taraqqiyparvarning Turkiston ijtimoiy-iqtisodiy sohasidagi faolivali. Jadidlar o'lkani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasida ham o'ziga xos qarashlarga ega edi. O'rta Osiyo taraqqiyparvarlari o'z faoliyatlari davomida o'lka xalqlarining ijtimoiy hayoti, turmush tarzi, kasb-kori, shart-sharoitlaridan xabardor bo'lganlar. Xalqning ahvoli yildan yilga og'irlashib borayotganligini, turli kasb egalari o'z sohaslarining yetuk mutaxassisi emasligi sababli millat kelajagi yo'lida foyda keltirmayotganliklarini angladilar.

Ularning fikricha, mamlakatning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlamay turib siyosiy va huquqiy erkinlikka erishish mumkin emasdi. Buning uchun, birinchi navbatda, yerni, yer osti va yer usti boyliklarini, suvni

Turkiston xalqlarining umumiy boyligi deb e'lon qilish, barcha sohalarni rivojlantirishga qodir mahalliy kadrlarni tayyorlash, zavod va fabrikalar qurib, mahsulotlarni o'lkaning o'zida ishlab chiqarishni zarur deb bildilar.

Jadidlar ko'plab yoshlarni rivojlangan xorijiy davlatlarga, jumladan, **Germaniyaga** o'qishga yuborish, u yerda ular tahsil olib kelib yurt va millat uchun xizmat qilish g'oyalari ilgari surdi. Ularning sa'y-harakati bilan mahalliy aholi tomonidan yoshlarning xorijda o'qib kelishiga ketadigan xarajatlari uchun mablag'lar yig'ildi. O'lkada va xorijda savdo-sotiq, sanoat va qishloq xo'jaligi rivojining qiyosiy tahliliga bag'ishlangan ko'plab maqolalar e'lon qilindi.

Turkiston taraqqiyparvarlaridan biri, Toshkentning «**Qoryog'di**» mahallasidan bo'lgan **Asadullaxo'ja o'g'li Ubaydullaxo'ja** Rossiya-da huquqshunoslik sohasi bo'yicha ta'lim olib, *birinchi oliy ma'lumotli o'zbek advokati* bo'ldi. U ulug' rus yozuvchisi **Lev Tolstoy** bilan yozishmalar olib borgan.

Jadidchilikning siyosiy harakatga aylanishi. Turkiston taraqqiyparvarlari **XX asr boshlarida** dunyoda ro'y bergan siyosiy jarayonlarni diqqat bilan kuzatib bordilar. Bu davrda xorijdagi siyosiy partiyalarning dasturlarini tahlil qildilar. Shu vaziyatda taraqqiyparvarlar o'zbek xalqining tinchliksevarligi, bosqiligidan kelib chiqib barcha muammolarni tinch yo'l bilan hal etishga intildilar, chunki ular qonli to'qnashuv va urushlarga qarshi edilar.

1917-yildagi Rossiya **fevral voqealari** arafasida Turkiston jadidchiligi kuchli siyosiy harakatga aylandi. *Agar Birinchi jahon urushidan keyin jadidlar parlamentar monarxiya uchun kurashgan bo'lsalar, fevral voqealaridan keyin jadidlar ancha keng qamrovli, bir qator siyosiy talablarni ilgari surdilar.* Jumladan, mahalliy aholi huquqlarini kengaytirish, o'lkani boshqarish yuzasidan islohotlar o'tkazish, Davlat Dumasidan o'lkani aholisi sonidan kelib chiqib o'rin ajratish, milliy matbuot erkinligini ta'minlash kabilardan iborat edi. Ayni vaqtda, milliy-siyosiy partiyalar va tashkilotlar, masalan, «**Sho'royi Islomiy**», «**Ittifoq**» kabi bir qator tashkilotlar tuzildi. Bu paytga kelganda jadidlar tub yerli aholi ijtimoiy tarkibining barcha qatlam vakillarini o'z ortidan ergashtira oldilar. Turkistonda jadidlar faoliyati mahalliy aholini ma'rifatli qilishga, ularda milliy o'zlikni anglash kuchayishiga, ozodlik uchun kurashlarning ko'tarilishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Jadidchilik harakati o'lkada podsho hukumatining mustamlakachilik siyosatiga qarshi turuvchi asosiy ma'naviy kuch sifatida ham namoyon bo'ldi.

1917-yil mart oyi boshlarida jadidlar tomonidan **Toshkentda** barcha erkparvar tashkilotlarning umumiy dasturiga ega bo'lgan yagona

tashkilot – «**Musulmon markaziy sho'rosi**» tuzildi. Uning ta'sis syezdida **350 delegat** qatnashgan. Ular orasida **ozarbayjonlar, tatarlar, turkmanlar, boshqirdlar** kabi boshqa musulmon xalqlarining vakillari ham bo'lgan. Syezdda barcha delegatlar bo'lajak davlat **Turkiston** deb atalishi, uning tarkibiga **Buxoro, Xiva va Turkiston general-gubernatorligi** kirishi kerak degan fikrni ma'qulladilar.

Biroq Turkistondagi **1917-yildagi oktyabr** voqealari va bolsheviklarning hokimiyatni egallashi jadidlarning o'z maqsadlarini oxirigacha amalga oshirishlariga imkon bermadi. Shunga qaramay, ular markazi **Qo'qonda** bo'lgan, **Turkiston Muxtoriyati** deb atalgan mustaqil muxtor respubllka e'lon qildilar. **72 kun** yashagan bu muxtor respublika sovet hokimiyati tomonidan tor-mor etildi. Natijada jadidlar ta'qibga uchradi, oxir-oqibat **1937 – 1938-yillarda** qatag'on qurboni bo'ldi.

24-BOB. TURKISTON VA BIRINCHI JAHON URUSHI

24.1. BIRINCHI JAHON URUSHINING BOSHLANISHI VA UNING TURKISTONGA TA'SIRI

Birinchi jahon urushining Turkistonga ta'siri. XX asrning boshlarida jahondagi yirik davlatlarning mustamlakalarga ega bo'lish masalasidagi o'zaro munosabatlari keskin ko'rinish oldi. Birinchi jahon urushida Rossiya Angliya va Fransiya davlatlaridan iborat ittifoq – Antanta tomonida turib urushda qatnashdi. Rossiya imperiyasining Birinchi jahon urushida ishtirok etishi uni iqtisodiy jihatdan yomon ahvoga solib qo'yadi. Shusiz ham G'arbiy Yevropa davlatlaridan fan va texnika taraqqiyoti sohasida ancha orqada qolib ketgan bu mamlakat urush tufayli yanada nochor ahvolga tushib qoldi. Natijada podsho hukumati o'z mustamlakalaridan, jumladan, Turkiston o'lkasidan ham yanada ko'proq foyda olish uchun ularning tabiiy boyliklarini ko'proq o'zlashtirishga jon-jahdi bilan kirishdi. Mahalliy aholidan esa arzon mehnat kuchi sifatida foydalanishga harakat qildi.

Bu urush tufayli Rossiyada ommaviy safarbarlik e'lon qilindi. Safarbarlik Rossiyaning mustamlakalariga, jumladan, Turkistonga ham tegishli edi. Unga ko'ra, *Turkiston o'lkasidan urushga 19 yoshdan 43 yoshgacha bo'lgan aholining yevropalik qismi vakillari chaqirildi.* Aynan hosillarni yig'ib olish vaqtiga to'g'ri kelgan bu chaqiruv Turkiston o'lkasidagi Rossiya guberniyalaridan ko'chirib keltirilganlarning oilalari uchun qiyinchilik tug'dirdi. Asosiy ishchi kuchi bo'lgan erkaklarning urushga olinishi oilaning asosiy boquvchisidan ajralishiga va ularning yomon ahvolga tushishiga sabab bo'ldi.

1914-yili Turkistonda «favqulodda muhofaza holati» deb e'lon qilinishi natijasida mustamlaka hukumatning mahalliy aholi ustidan nazorat va jazo choralari kuchaydi. Turkiston aholisi urushga safarbarlik e'lon qilinishiga qarshi chiqib, «favqulodda holat» tartiblariga rioya etmay qo'ydilar. *Bunday tartiblarni buzganlar 50 so'mgacha jarima to'laydigan yoki 3 oygacha qamoqqa olinadigan bo'ldi.* Shusiz ham aholi turmush sharoitining yomonligi, oziq-ovqat va boshqa mahsulotlarning yetishmasligi, narx-navoning oshib ketganligi o'lkada norozilik kayfiyatining yanada oshishiga hamda ommaviy ko'rinishdagi qo'zg'olonlarning kuchayishiga sabab bo'ldi.

Mardikorlikka safarbarlikning e'lon qilinishi. Urush ketayotgan joy-

lardagi vayronagarchiliklarni tugatish, mudofaa inshootlarini qurish, urushga oziq-ovqat va qurol-yarog'larni tayyorlash va ularni joylarga yetkazish ishlari katta muammoga aylandi. Bu ishlarni amaliy boshqarish va tashkil qilish umuman izdan chiqib ketdi. Muammoni hal qilishda qo'shimcha ishchi kuchi va front ortida ishlash uchun ko'plab odamlar kerak bo'ldi. Shu vaziyatdan kelib chiqib amaldagi hukumat tomonidan imperiya mustamlakalaridagi tub aholi vakillari va urushga safarbar qilinmagan kishilarni front orqasidagi ishlarda foydalanishga qaror qilindi. **1916-yil 25-iyunda** Rossiya imperatori **Nikolay II (1894 – 1917) Oliy bosh qo'mondon** va **harbiy vazir** taklifi bilan qabul qilgan farmoni bo'yicha «*front ortidagi xizmatlar uchun Turkiston, Sibir va Kavkazdan 19 yoshdan 43 yoshgacha bo'lgan erkaklar safarbarligi*» boshlandi.

24.2. TURKISTONDA 1916-YILGI QO'ZG'OLONNING BOSHLANISHI

Qo'zq'olonning boshlanish sabablari. Imperator Nikolay II front ortidagi xizmatlar uchun aholining mardikorlikka olinishi to'g'risidagi farmoniga muvofiq, Turkiston o'lkasining *Sirdaryo viloyatidan 87 ming, Samarqanddan 38 ming, Farg'onadan 50 ming kishini* mardikorlikka yuborish belgilandi. Belgilangan miqdorlar viloyatlar bo'yicha aholi o'rtasida taqsimlandi. Farg'ona viloyatida belgilangan mardikorlarni to'plash uchun viloyatdagi xonadonlarning har **beshtasidan bir kishini** olishga to'g'ri kelgan.

Xalq bundan qattiq norozi bo'ldi. Turkiston erkaklarining o'z oilasini tashlab ketishi ularni ochlikka mahkum etdi. Ayniqsa, qishloq aholisining safarbar qilinishi qishloq xo'jaligini inqirozga olib keldi. Mardikorlikka boradiganlarning ro'yxatini tuzishda Turkiston mahalliy ma'muriyat vakillari adolatsizliklarga yo'l qo'ydilar. Hatto oilada bir nechta erkak bo'lishiga qaramasdan, badavlat xonadon vakillari pora berib ro'yxatga yozilmasdi. Lekin kambag'al oilalardan, garchi bitta erkak bo'lsa ham, ro'yxatga kiritilardi. Bunday nohaqliklar keng xalq ommasi noroziligining kuchayishiga sabab bo'ldi. Mahalliy aholi o'rtasida mardikorlikka olishga qarshi keng ommaviy chiqishlar boshlanib ketdi. **1916-yili** mardikorlikka olinadiganlar ro'yxatini tuzadigan mahalliy boshqaruv vakillari tomonidan aholini zo'rlash, tazyiq o'tkazish kabi holatlar avj oldi.

Noroziлик harakatlarida dehqonlar, hunarmandlar, mayda savdogarlar, ishchilar va aholining boshqa ijtimoiy qatlamlari vakillari ishtirok etdi. Mardikorlikka qarshi harakatlarning keng ommaviy tus olishidan

mustamlaka hukumati, o'lka va viloyat ma'murlari xavotirga tushdi. **Farg'ona viloyati gubernatori A.Gippius** viloyatda norozilik kayfiyatidagi odamlarning ko'pligi, mardikorlikka safarbar etish jarayoni aholi orasida katta g'alayonlar chiqishiga sabab bo'lishi mumkinligi haqida o'lka va podsho ma'muriyatiga ma'lumot beradi. Lekin markaziy hokimiyat viloyat gubernatori A.Gippiusning xavotiri va g'alayonlarning hodini olish to'g'risidagi ma'lumotlarini «*podsho farmonlarini bajarmaslik, kechiktirish, qarshi chiqish*» deb hisoblab, uni viloyat gubernatori lavozimidan ozod qiladi.

1916-yil 4-iyulda Xo'jand shahrida norozilik bildirib ko'p sonli aholi yig'ildi. Ular mardikorlikdan bosh tortdilar. **5-iyulda Samarqandning Urgut qishlog'ida**, keyinchalik **Siyob, Mahalla, Xo'ja Ahror, Angorda, 7-iyulda Dahbedda** norozilik chiqishlari bo'lib o'tdi. Namoyishchilar mahalliy boshqaruv vakillarini kaltaklab, ro'yxatlarni yirtib tashladilar.

Qo'zg'olonning Turkiston bo'ylab tarqalishi. Mardikorlikka qarshi qaratilgan norozilik harakatlari bir necha kun ichida butun o'lka bo'ylab yoyildi. Namoyish mustamlakachi hukumat tomonidan kuch bilan tarqatilib, qarshilik qilganlar qattiq jazolandi. **Toshkentda** ham norozilik chiqishlari boshlanib, **11-iyulda** ko'p sonli aholi **Beshyog'ochdagi** politsiya mahkamasi oldiga to'plandi. Qo'zg'olon faollaridan **Rizvonbibi Ahmadjonova** politsiyaga qarata: «*Bizni o'ldirsanglar ham, o'g'illarimizni sizlarga bermaymiz*», – deb xitob qilgan. Politsiyachilar esa o'q uzib uni og'ir yarador qilgan. Norozilik bildirganlarga qarshi miltiqlardan o'q otilgandan so'ng, xaloyiq mahkamaga bostirib kirdi. Bu vaqtda yordamga yetib kelgan harbiy kuchlar namoyishchilarni o'qqa tuta boshladi. Natijada **11 kishi** otib o'ldirildi, **15 kishi** yarador bo'ldi. Qo'zg'olon harbiy kuchlar tomonidan qiyinchilik bilan bostirildi. Shahar harbiy holatga tushib, har bir joyda qo'riqchilar, tun-u kun navbatchilik, nazorat va tekshiruvlar kuchaytirildi. Bu voqealardan keyin norozilik harakatlari Toshkent shahri atrofidagi qishloqlarga yoyildi. U yerdan **Farg'ona vodiysiga o'tib**, vodiya bu harakat keng tus olib ketdi. U yerda ham mahalliy aholi ma'muriyat vakillariga bo'ysunmay qo'yadi.

Qo'zg'olon iyul oyi o'rtalarida Farg'ona viloyatining **Qo'qon, Rish-ton, Marg'ilon, Andijon, Namangan uyezdlarida** keskin tus oldi. Jumladan, **9-iyul kuni Andijonda** podsho farmoni o'qib eshittirilgandan so'ng, tayoq, tosh, ketmon va boshqa narsalar bilan qurollangan aholi mardikorlikdan bosh tortib namoyishga chiqdilar. Ularga politsiya va harbiy kuchlar qarshi qo'yildi. Qo'zg'olonchilarni tarqatish paytida ular-dan **3 kishi** otib o'ldirildi, **12 kishi** yarador bo'ldi.

10-iyulda Eski Marg 'ilonda taxminan 25 ming kishi norozilik bildirib bozor atrofiga yig'ildi. Qo'zg'olonchilar mardikorlikni bekor qilishni talab etib mahalliy ma'muriyat idoralariga bostirib kirdilar. Ular mustamlakachilarning xizmatida bo'lgan mahalliy ma'muriyat vakillari uylariga, ma'muriy binolarga o't qo'ydilar, **2 mirshab** o'ldirildi va bir necha kishi jarohatlandi. Qo'zg'olon ning kuchayib ketganligidan xavotirga tushgan viloyat ma'muriyati zudlik bilan ularga qarshi jazo polkini yubordi. Ular qo'zg'olonchilarni o'qqa tutib, **63 kishini** otib o'ldirdi va ko'pchilikni yarador qildi.

Shahrixonda ham qo'zg'olonchilardan **16 kishi** o'ldirildi, ko'pchilik yarador bo'ldi. **11-iyulda Namanganda** ko'tarilgan qo'zg'olon ham jiddiy tus oldi. **Labbaytog'a dahasida** yig'ilgan **1500 dan ortiq** kishilarga qarshi kuchli qurollangan ro'ta tashlandi va qo'zg'olonchilar tarqatib yuborildi.

Mustamlakachi hukumat politsiyasi va harbiy kuchlari bilan qo'zg'olonchilar o'rtasida ayovsiz janglar natijasida qurolsiz namoyishchilardan ko'pchiligi o'ldirildi va yarador qilindi. Ular orasida ayollar va bolalar ham bo'lganligi mustamlakachilarning beshafqat siyosatini yana bir bor fosh qildi.

24.3. JIZZAX QO'ZG'OLONI

Qo'za'olonning boshlanishi. Rossiya imperiyasining 1916-yildagi mardikorlikka olish to'g'risidagi farmoni Turkiston o'lkasining barcha hududlariga yoyilib, unga qarshi chiqishlar mahalliy aholining milliy-ozodlik harakatlariga aylanib ketdi. Bular orasida **Jizzaxda** bo'lib o'tgan qo'zg'olon o'lkada mustamlakachilar zulmidan ozod bo'lish va bosqinchilarga qarshi mardonavor kurash maydoniga aylandi.

Jizzax aholisi, asosan, don mahsulotlari yetishtirish bilan shug'ullanib, ularning yerlari imperiyaning markaziy hududlaridan ko'chirib keltirilganlarga berib yuborilishi, soliqlarning ko'payib borishi ular aholining yomonlashishiga olib keldi. Aholining **19 yoshdan 43 yoshgacha** bo'lgan erkaklarining front ortiga ishlarga safarbarlik qilinishi butun o'lkadagi kabi Jizzaxda ham jabr-zulm, adolatsizliklardan tobora keskinlashib borayotgan norozilik chiqishlari xalq qo'zg'oloniga aylanishiga olib keldi. Mardikorlikka olinadiganlarning tuzilgan ro'yxatiga muvofiq, *Samarqand viloyatining Jizzax uyezdidan 11 ming kishi belgilanadi.* **1916-yil 3-iyulda** farmon e'lon qilinishi bilan xalq orasida norozilik boshlanib ketdi. **5-iyulda** dastlabki g'alayonlar boshlandi. Bunda aholi farmonning bekor qilinishini, ro'yxat tuzishni to'xtatishni talab qiladi. Jiz-

zax qo'zg'oloniga **Nazirxo'ja** eshon va **Abdurahmon** jevachilar rahbarlik qilganlar.

Jizzax aholisi mardikorlikka qarshi ommaviy qo'zg'olon ko'tarish maqsadida boshqa shaharlarga, jumladan, **Toshkent**, **Samarqand** va ko'plab atrofdagi qishloqlarga o'z vakillarini yubordilar. **13-iyul**da Jizzax shahrida **Damin kulol** boshchiligida hunarmandlar mardikorlikka olish bo'yicha ro'yxatni talab qilib qishloq oqsoqoli **Mirzayor Xudoyorov** oldiga bordilar. Undagi ro'yxat, asosan, kambag'al oila vakillaridan tuzilgan bo'lib chiqdi. Bundan norozi bo'lgan aholi ro'yxatni berishni va uni qaytadan tuzishni talab qildilar. Mirzayor Xudoyorov ro'yxatni bermay, to'plangan odamlarni haqorat qildi. Bu holat aholining keskin noroziligini keltirib chiqardi.

Shundan keyin ketmon, tayoqlar bilan qurollangan qo'zg'olonchilar Jizzaxning yangi shahar qismiga yo'l oladi. Bu vaqtda qo'zg'olonni bostirish uchun uyezd boshlig'i o'z yordamchilari bilan yetib keladi. Uyezd boshlig'i ularni qaytarolmaydi.

Bu vaqtda qo'zg'olonchilar safiga shahar va uning atrofidan ko'plab kishilar qo'shildi. Nazirxo'ja eshon qo'zg'olonchilarga umumiy rahbar bo'ldi.

Jizzax qo'zg'oloni ishtirokchilari mustamlakachi ma'muriyatiga tegishli bo'lgan harbiy, ma'muriy va boshqa joylarga hujum qildilar. Ular **13-iyul** kuni temir yo'l stansiyalarini, aloqa simlarini uzib, temir yo'l va ko'priklarni buzib tashladilar. **14-iyul**da Abdurahmon jevachi o'z uyida turli joylardan yuborilgan vakillar bilan yig'ilish o'tkazdi va unda Jizzaxdan **12 chaqirim** uzoqlikda joylashgan **Kuyaboshi** degan joyda to'planib, barcha birgalikda harakat qilishga kelishildi. Bu xabarni atrofdagi joylarga yetkazish uchun vakillar yuboriladi.

Jizzaxdagi voqealardan xabar topgan podsho hukumati **polkovnik Ivanov** boshchiligida harbiy kuchlarni u yerga yubordi. **18-iyul** kuni Turkistonda harbiy holat e'lon qilindi.

Qo'zg'olonning bostirilishi. Bu vaqtda mustamlakachi hukumat tomonidan qo'zg'olonni bostirish va uning ishtirokchilarini jazolash chora-tadbirlari ishlab chiqildi. Jizzaxga polkovnik Ivanov boshchiligida *13 rota soldat, 2 ta artilleriya qismi. kazak otryadlari. sapyorlar qismi, jami ikki yarim ming kishilik harbiy kuchlar* yuborildi. Ular Jizzax shahrini to'p va pulemyotlardan o'qqa tutdilar. Mustamlakachilar qo'shini dastlab **Jizzaxni**, keyin **Zominni** egallab, so'ng **Sengzorga** yurish qiladi. Qo'shin qurolsiz qo'zg'olonchilarni ayovsiz o'qqa tutadi. Abdurahmon jevachi omon qolgan **600 kishilik** odamlari bilan **20 - 21-iyul**

da **polkovnik Afanasyev** boshchiligidagi harbiy kuchlarga qarshi jang olib bordi. Ivanov boshchiligidagi harbiy kuchlarning yordamga kelishi qo'zg'olonchilarning mag'lubiyatga uchrashini ta'minladi. Natijada qo'zg'olonchilar yengildi va chekinishga majbur bo'ldi. Qo'zg'olon rahbarlari va faol ishtirokchilaridan **Abdurahmon jevachi, Nazirxo'ja eshon, aka-uka To'raqul va Eshonqul To'rabekovlar, Qosim hoji eshonlar** qo'lga olinib, o'lim jazosiga hukm etildi. Mustamlakachi hukumatning jazo qo'shini qo'zg'olonchilarni ayovsiz ravishda jazolashga kirishdi. Qo'zg'olon ko'tarilgan qishloqlarga o't qo'yildi. Uylar yondirildi. Ularning oila a'zolari ham jazoga tortildi. Bu jazodan qariyalar, ayollar, hatto yosh bolalar ham chetda qolmadi.

Jizzaxga **26 – 27-iyul**da yana qo'shimcha jazo otryadlari yetib kelib, jazoni yanada kuchaytirdi. Qo'zg'olonchilardan **3 ming kishi** hibsga olinadi. Ularning boshliqlari o'lim jazosiga, qolganlari qamoq va surgunga hukm qilinadi. Mahalliy aholining qo'zg'olonda ishtirok etganligi, qo'zg'olonchilarga xayrixoh bo'lganligi va ularni tutishda podsho hukumatiga yordam bermaganligi uchun o'z uylaridan cho'lga haydab yuborildi.

24.4. TURKISTONDA 1916-YILGI VOQEALARNING OQIBATLARI VA AHAMIYATI

Qo'zg'olonning yengilish sabablari va oqibatlari. Qo'zg'olon xarakteriga ko'ra milliy-ozodlik ko'rinishida yuz berdi, chunki bu qo'zg'olonning asosiy harakatlantiruvchi kuchi xalq ommasini edi. Ular mustamlakachilik tartiblariga qarshi qo'lga qurol olib toptalgan haq-huquqlari, din-u diyonatlari uchun tengsiz kurash olib bordilar. Qo'zg'olonchilar Vatanning haqiqiy fidoyi farzandlari ekanliklarini amalda isbotladilar. Mislisiz jaso-ratlari bilan Vatan tarixi sahifalaridan munosib o'rin egalladilar. Mazkur qo'zg'olonlarga Rossiya imperiyasi ma'murlaridan biri **A.F.Kerenskiy**: «*Urush frontlariga yangi bir Turkiston fronti qo'shildi*», – deb o'lkadagi vaziyatga baho bergandi.

Qo'zg'olonchilar mustamlakachi hukumatga qarshi oddiy ish qurollari bilan jang olib bordi. Bundan tashqari, ularning aksariyati dehqonlar, hunarmandlar bo'lganligi va harbiy sohadan mutlaqo bexabar ekanligi qo'zg'olonning mag'lubiyatga uchrashiga sabab bo'ldi. Ular Turkistonning turli mintaqalarida mustamlakachilarga qarshilik ko'rsatdilar. Shunga qaramay, qo'zg'olonchilarning taktik va strategik quvvsizligi, ahillikda va birdamlikda harakat qilmasligi pand berdi.

Qo'zg'olon xalq ommasi uchun juda katta yo'qotishlarga olib keldi. *Birinchi*dan, Jizzax atrofidagi aholisi qo'zg'olonda qatnashgan qishloqlar yondirib yuborildi, natijada aholining ko'pchiligi uy-joysiz qoldi. *Ikkinchi*dan, qo'zg'olon yoz faslida bo'lib o'tganligi bois, ekinzorlar, qishloq xo'jaligi mahsulotlari nobud bo'ldi. Buning natijasida Turkiston aholisi 1916 – 1917-yil qish oylari uchun g'amlaydigan oziq-ovqat zaxirasining katta qismidan ayrildi. *Uchinchi*dan, qo'zg'olon natijasida aholi orasida ko'plab qurbonlar bo'ldi.

Rossiyaning Birinchi jahon urushida ishtirok etishi, Turkiston o'lkasidagi qo'zg'olonlar xalq turmushiga ham o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatdi. Podsho hukumati tomonidan Turkiston aholisining mardikorlikka safarbar qilinishi mahalliy aholining katta qismini boquvchisiz qoldirdi. Natijada bu davrda oziq-ovqat taqchilligi, narx-navoning ko'tarilishi tirikchilik qilishning qiyinlashishiga olib keldi. Shuning uchun mardikorlikka qarshi olib borilgan 1916-yildagi qo'zg'olonlar mahalliy aholining mustamlakachilarning jabr-zulmga asoslangan siyosati va urush oqibatlarining salbiy ta'siri natijasida sodir bo'ldi.

— Qo'zg'olonning ahamiyati. 1916-yildagi qo'zg'olonlar podsho hukumati tomonidan ayovsiz ravishda bostirildi. Qo'zg'olonchilar mustamlakachi hukumatning politsiya va harbiy kuchlariga qarshi mardonavor kurashdilar. Qo'zg'olon ishtirokchilari va rahbarlari podsho hukumati tomonidan qattiq jazolanib, ko'plab qo'zg'olonchilar qurbon bo'lishi va yarador bo'lishiga qaramay, bu mardikorlikka qarshi qaratilgan isyonlar Turkiston aholisining bosqinchilarga qarshi milliy-ozodlik xarakteridagi harakati hisoblanadi. Qolaversa, bu qo'zg'olonda o'lka keng xalq ommasining barcha tabaqalari, jumladan, qariyalar va ayollar ham ishtirok etdi.

1916-yilgi qo'zg'olonlar mustamlaka hukumatni qattiq sarosimaga soldi. Bu qo'zg'olon Turkiston xalqlarining o'z huquqlarini poymol qilishlariga yo'l qo'ymasligini ko'rsatdi. Qo'zg'olon mustamlakachi hukumatga yana bir bor mahalliy aholining ozodlik va mustaqillik uchun kurash tuyg'ulari hali so'nimganligini bildirdi. Podsho hukumati ba'zi choralar ko'rishga, yengilliklar yaratishga va aholi bilan murosa qilishga majbur bo'ldi.

25-BOB. XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA BUXORO AMIRLIGI VA XIVA XONLIGI

25.1. BUXORO AMIRLIGINING DAVLAT TUZUMI VA IJTIMOIY-IQTISODIY HAYOTI

Buxoro amirligining ijtimoiy-siyosiy ahvoli. Rossiya bilan **1868-yilgi** shartnoma Buxoro amirligi taqdirini tubdan o'zgartirib yubordi. U siyosiy mustaqillikdan mahrum bo'lib, Rossiya protektoratiga aylanib qoldi. Garchi siyosiy mustaqilligidan ayrilsa-da, Buxoro amiri o'z fuqarolari ustidan cheklanmagan hokimiyatini qo'lida saqlab qolgandi. Buxoro amirining siyosiy faoliyatini bevosita nazorat qilish uchun «**Rossiya imperatorining siyosiy agentligi**» (1885 – 1917) tashkil etilgan bo'lib, u 1868-yilgi shartnoma shartlari bajarilishini va amirning siyosiy faoliyatini nazorat qilib borgan.

XIX asr oxirida Buxoro amirligi hududi Rossiya imperiyasi tasarrufiga o'tgan hududlar hisobiga qisqargandi. Aholisining soni **2 million kishi** atrofida bo'lib, asosiy mashg'uloti hunarmandchilik, dehqonchilik va chorvachilik edi. Poytaxt **Buxorodan** tashqari **Chorjo'y, Kitob, Shahrisabz, Denov** kabi shaharlar amirlikning yirik savdo va hunarmandchilik markazlari hisoblangan.

Davlat ishlarini boshqaruvchi oliy amaldor **qo'shbegi** bo'lib, u soliqlar yig'imi nazoratini boshqarar, ma'muriy amaldorlar tarkibiga rahbarlik qilar, mahalliy beklar bilan yozishmalar olib borardi. Qo'shbegi har kuni shaxsan hukmdorga amirlikdagi ahvol to'g'risida ma'lumot berib turardi. *Barcha amaldorlar qo'shbegi tomonidan, faqat oliy amaldorlarga amirning o'zi tomonidan tayinlanardi.*

Xazina va zakot yig'imini boshqargan **devonbegi** lavozimi ahamiyati va mavqeyi jihatidan qo'shbegidan keyin turardi. Sudlov, notarial ishlari, ta'lim muassasalarini **ruhoniylar** boshqargan, **bosh qozi** esa diniy-sudlov ishlariga rahbarlik qilardi.

Joylarda qonunlarning ijro etilishi, diniy amallarning bajarilishi, axloqiy mezonlar, bozordagi tarozilar va o'lchovlar ustidan nazorat ishlarini **rais** boshqarardi. Rais, o'z navbatida, **bosh qoziga** bo'ysunardi. Bosh raisning o'zi amir va bosh qozi oldida ma'lumot berish uchun shaxsan mas'ul bo'lgan. *Uchala oliy amaldor – qo'shbegi, devonbegi va bosh qozi har doim Buxoroda bo'lishi shart edi.* Amirlikdagi beklar va ularning mol-mulkini askarlar qo'riqlashgan.

Mahalliy ma'muriyat **aminlar, oqsoqollar** hamda **bekliklar vakillari** va **ruhoniylardan** iborat bo'lib, ular amir farmonlarini so'zsiz ijro etish-

lari shart bo'lgan. Butun Buxoro amirligi **bekliklarga** bo'lingandi. *Beklar shaxsan amir tomonidan tayinlanar va lavozimidan bo'shatilardi.* Beklar atrofida ularning qarindoshlari yoki yaqin kishilaridan tayinlangan ulkan amaldorlar guruhi jamlangan.

Davlatni himoya qilish uchun amirning xalq ko'ngillilari va qo'shinlardan saralab olingan **xos lashkari** bo'lgan. Lashkarga **to'pchiboshi** (to'pchilashkar) rahbarlik qilgan. Biroq, **XIX asr oxiriga** kelib amir lashkari shoshilinch tarzda yig'iladigan, yomon harbiy ta'lim ko'rgan va sodda qurollar bilan ta'minlangan dehqonlardan iborat bo'lgan. Bunday lashkarning bosh maqsadi zarur bo'lganda Ark qarshisida safga yig'ilish edi. Lashkar tartiboti amalda XIX asr boshlaridan beri isloh qilinmagan, harbiy ish sifatsiz va qo'shin qurol-yarog'lari o'ta qoloq darajada edi.

Mamlakat daromadlarining katta qismini shaxsiy manfaatlariga sarf qiluvchi amaldor va xizmatchilar davlat ravnaqi va taraqqiyoti uchun kamdan kam qayg'uradilar. Shu bois amirlikning zaruriy sarf-xarajatlari bir-biriga qon-qarindosh amaldorlar zimmasiga emas, balki oddiy xalq gardaniga tushardi.

Soliq va maiburiyatlar. Xalq qo'za'olonlari. Amirlikdagi dehqonlarning aksariyati nochorlikda kun kechirardi. Chunki yer va yerga ishlov berish vositalari amir va uning amaldorlari qo'lida edi. Davlat amaldorlari moddiy ta'minoti uchun zarur moliyaviy mablag'larni bekorga sarf qilardilar. **Amir Abdulahad** Peterburgga, imperator huzuriga katta sovg'a-salom bilan har yili qatnardi. Shuningdek, u **Qrim** va **Kavkaz**ga borganida qimmatbaho sovg'alarni va saroylarni xarid qilardi. Bu odat ulkan sarf-xarajatlarni talab qilardi va ushbu xarajatlar oddiy aholi yelkasiga og'ir yuk bo'lib tushardi.

Buxoro amirligida asosiy soliqlarni aholining **90 foizga** yaqinini tashkil etuvchi dehqonlar to'lardi. Bu soliqlarni to'lash uchun ular savdogarlar, sudxo'rlar va yirik zamindorlarga tegishli yerlarida arzimagan haq evaziga mehnat qilishga majbur edilar. Natijada og'ir jabr-zulm bilan murosà qilolmagan xalq oshkora noroziliklarga jazm qilardi. Garchi bu norozilik chiqishlarining aksariyati stixiyali, uyushmagan bo'lsa-da, ular amirlikning eski boshqaruv uslubi o'z ahamiyatini yo'qotib borayotganligini ko'rsatardi. Qolaversa, dehqonlarning aksariyati soliqlarning ko'pligidan kasodga uchrab, qishloqlardan shaharlarga kelib, yollanib ishlashga majbur bo'lganlar.

Amir Muzaffar hukmronligi davrida nohaqlik haddan tashqari oshib ketdi. Bu davrda soliqqa tortishning natura shakli (mahsulot ko'rinishida) o'rniga naqd pul ko'rinishidagi yig'imlar asosiy o'rinni egallagandi.

Amirlikda azaldan **xiroj** va **zakot** asosiy soliqlar bo'lsa-da, yerdan olinadigan xiroj solig'i miqdori ayrim viloyatlarda hosilning **40 – 50 foiziga** yetardi. Bu miqdor amirlikning yillik daromadlarining **yarmidan ko'pini** tashkil etardi. Bundan tashqari, xiroj bilan bir qatorda **kafsan, dorug'ayi muzd**, ya'ni xirmonlarni xatga olgani uchun amaldorga qo'shimcha maosh ham undirilardi. Bog'lar va polizlardan olingan daromadlar uchun alohida yig'im – **tanobona** to'langan.

Dehqonlar ma'muriyat vakillari ularning yerlarni egallab olishidan, mahalliy hokimiyat va sud hokimiyati xodimlarining poraxo'rliigi hamda tovlamachiligidan aziyat chekishardi. Odatda, dehqonning soliq to'lashga puli bo'lmasa, uning mol-mulki tortib olinardi. Kasodga uchrash, qashshoqlashish, amaldorlarning o'z vakolatlarini suiiste'mol qilishlari dehqonlarni qo'zg'olon ko'tarishga majbur qilardi. Natijada amirlikdagi eng yirik qo'zg'olonlardan biri **1885-yili Baljuvon bekiigida** shijoatli va xalqparvar **Vose** ismli kishi rahnamoligida ko'tarildi. Ketma-ket ocharchilik yillaridan keyin baljuvonlik dehqonlar ilk bora 1885-yili mo'l hosil yig'ib olishgan di. Soliq yig'uvchilar esa nafaqat o'sha yil uchun, balki o'tgan kamhosil yillar uchun ham xiroj to'lashni talab qilishdi. Bunday soliq undirishni adolatsizlik deb bilgan dehqonlar uni to'lashdan bosh tortadilar. Amaldorlar zo'ravonligi va ijtimoiy zulm qurolli qo'zg'olonga undagan minglab dehqonlar Vose atrofida uyushdilar.

1885-yil iyul oyi oxirgi kunlarida qo'zg'olon ko'targan dehqonlar va Amir Muzaffar Iashkari o'rtasida jang bo'ladi. Tayyorgarlik ko'rmagan va mehnat qurollari bilan ko'chaga chiqqan dehqonlar mag'lubiyatga uchradi. Qo'zg'olon yo'lboshchilari, jumladan, Vose ham qo'lga olinib qatl etildi. **1888-yili Ko'lob bekiigida** boshlangan yirik dehqonlar qo'zg'olonlari **Pomir chegara qo'shinlari** yordami bilan bostirildi. **1889-yil may oyida Kalif bekiigida** ham qo'zg'olon bo'lib o'tdi.

Hunarmandchilik. Bu paytda hunarmandchilik ishlab chiqarishining asosiy tarmoqlaridan biri gilam va namat tayyorlash bo'lgan. Buxoro gilamlariga chet ellarda ham talab katta bo'lib, amirlik savdogarlari ularni ko'p miqdorda xorijga, jumladan, Rossiyaga olib borib sotardilar. Bundan tashqari, O'rta Sharq mamlakatlari, Turkiston bozorlarida ham Buxoro gilamlari xaridorgir edi. Ichki va tashqi bozorlarda Buxoro ip gazlama matolari, ko'nchilik, zardo'zlik, kumush va oltin kandakorlik buyumlari, bo'yoq va sovun mahsulotlari ham mashhur bo'lgan. Buxoro ustalarining oltin va kumushdan yasagan buyumlari, ayniqsa, dong taratgandi.

Amirlikning deyarli barcha shaharlarida mohir zargarlar mehnat qiladigan ustaxonalar mavjud edi. Ular yasagan mahsulotning barchasi

o'ziga xos nozik naqshlar bilan bezatilardi. Buxoro kulolchilik buyumlari bozori ham chaqqon bo'lib, kulollar butun amirlik shaharlarida keng tarqalgandi.

Buxoro amirligida azaldan rivojlanib kelgan o'ziga xos ko'rinishdagi hunarmandchilik mavjud bo'lgan. Hunarmandlarning asosiy daromadlari behisob solliqlarni to'lashga ketardi. Shu bois ular o'z ustaxona va korxonalarini yanada rivojlantirish va takomillashtirish uchun qo'shimcha mablag'larga ega emasdi.

Savdo-sotiq munosabatlari. **XIX asr oxirida** Buxoro amirligi **Rossiya, Afg'oniston, Hindiston, Eron va Kavkaz** bilan savdo aloqalariga ega bo'lgan. **Buxoro, Chorjo'y, Karki, Termiz va Kogon (Yangi Buxoro)**da Rossiya firmalarining idora va omborxonalari mavjud edi. Rossiya va Buxoro amirligi o'rtasida tovar aylanishi yil sayin o'sib bordi.

Buxoro amirligi hududi katta foyda keltiruvchi tranzit savdo uchun ham qulay edi. Rossiya va Afg'oniston o'rtasidagi barcha savdo yo'llari Buxoro amirligi orqali o'tardi. Rossiya Buxoro orqali Afg'onistonga katta miqdorda **movut, chinni buyumlar, baxmal, chit, gugurt va kerosin** chiqarardi.

1887-yili amirlik hududi orqali dastlabki temir yo'l o'tkazildi. Buxorodan **15 kilometr** masofada **Yangi Buxoro** stansiyasi qurilishi boshlab yuborildi. Bu yerda amir saroyi va Rossiya siyosiy agentining qarorgohi ham barpo etildi. Endilikda Buxoro amirligi temir yo'l orqali **Toshkent, Orenburg va Moskva** bilan bog'langandi. **1888-yilga** kelib Buxoro amirligi hududida rus qishloqlari vujudga kela boshladi. Buxoroda **Rossiya davlat banki bo'limi** ochildi. Bundan tashqari, **ikkita paxta tozalash zavodi**, Yevropa namunasida **ikkita mehmonxona** barpo etildi. *Eski Buxorodagi qo'shbegi uyi va Rossiya imperatorining siyosiy agentligi qarorgohi ilk paydo bo'lgan telefon aloqasi bilan bog'langandi.*

25.2. YOSH BUXOROLIKLAR FAOLIYATI VA BUXORO AMIRLIGINING TUGATILISHI

Yosh buxoroliklar. **XX asr boshlarida** Buxoro ijtimoiy hayotida bir-biriga qarama-qarshi ikki kuch paydo bo'ldi. *Birinchisi Buxoroning siyosiy hayotini demokratik asosda qayta qurish, uning iqtisodini rivojlantirish, ilg'or mamlakatlar qatoriga ko'tarilishi uchun astoydil kurashuvchilar yosh buxoroliklar nomini oldi. Ikkinchisi diniy mutaassiblar, har qanday yangilik va islohotlarning dushmani bo'lgan toifa vakillari edi.*

Yosh buxoroliklar siyosiy harakat sifatida 1910-yildan faoliyat ko'rsatdilar. Ular Buxoro taraqqiyparvarlarining yetuk namoyandalari (**Abdolvohid Burhonov, Abdurauf Fitrat, Sadridin Ayniy, Fayzulla Xo'jayev, Usmon Xo'ja, Abduqodir Muhitdinov, Musojon Sayidjonov** va boshqalar) bo'lib, Buxoroni mustabid amir hukmronligidan qutqarib, respublika tuzumi o'rnatishga harakat qildilar. Yosh buxoroliklar Buxoroda yangi usul maktablarini tashkil qildilar. Bu maktablar uchun turli darsliklar va o'quv qo'llanmalari yozildi. «**Buxoroyi sharif**» va «**Turon**» gazetalari nashr qilindi. Ushbu nashrlar xalqni jaholatdan uyg'otish va ma'rifatga da'vat etish bilan birgalikda milliy-ozodlik va mustaqillik g'oyalari ham ko'tarib chiqdi.

Amir Olimxon islohotlari. Amir Abdulahaddan so'ng Buxoro taxtini uning o'g'li **Sayid Olimxon (1910 – 1920)** egalladi. Sayid Olimxon uzoq yillar davomida Buxoro madrasasida islom ilohiyotshunosligini o'rgandi. So'ngra **1893-yili** otasi uni **Peterburgga** o'qishga jo'natdi, u yerda **3 yil** davomida harbiy ishlar va davlat boshqarish asoslarini o'rgandi. Amirlik taxtiga o'tirgan Sayid Olimxon Buxoroda davlat asoslari va diniy tizimni o'zgartirish taraddudida bo'lmadi. Ammo Rossiyadagi voqealar va amirlikning o'zidagi muxolifatchi harakatlar uni chora-tadbirlar ko'rishga va yosh buxoroliklar (jadidlar)ning mamlakatni demokratlashtirish va islohotlar o'tkazish to'g'risidagi talablariga yon berishga majbur qildi.

1917-yil Rossiyadagi **fevral** voqealari va u tufayli Buxoro siyosiy hayotidagi jonlanish, siyosiy o'zgarishlarning Buxoro amirligida ham takrorlanishidan saqlanish amirni ayrim islohotlarni amalga oshirishga undadi. **1917-yil martda bosh qozi** amir qabulxonasida mamlakatda islohotlar o'tkazish haqida va'da berdi. U amirning mavjud tuzum asoslariga daxl qilmaydigan va xalqning ahvolini ko'p ham o'nglamaydigan farmoninl o'qib eshittirdi.

Farmonda odil sudlov, xiroj, zakot va boshqa soliqlarni undirishning barqaror asoslarini yaratish haqida so'z borardi. Sanoat va savdoni rivojlantirishga ham e'tibor qaratilgandi. Amaldorlarga xizmat yuzasidan vazifalarni ijro etish chog'ida qo'shimcha ustama haq olish taqiqlandi. Buning o'rniga davlat tomonidan qat'iy belgilab qo'yilgan maosh ta'sis etildi. «*So'ngra biz tomonimizdan, – deyiladi farmonda, – xususan, shariat amri bilan mamlakatda foydali bilimlarni rivojlantirish va rag'batlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar ko'riladi.*»

Shuningdek, amir o'z xazinasidan tashqari alohida **davlat xazinasi**ni ta'sis etishga, davlat ehtiyojlaridagi kirimlar va chiqimlarni aniq hisoblab boruvchi **byudjet** belgilashga ham va'da bergandi. Farmonda

bosmaxona ochish, mahbuslarni zindonlardan ozod qilish haqida ham va'dalar berildi. Ana shu maqsadda poytaxtda istiqomat qiluvchi «tiniq fikrli va oqil» odamlardan «**assambleya**» (majlis) tuzuvchi «**millat**»ni saylash ham mo'ljallangandi.

Farmon katta va'dalar asosidagi jumlar bilan tuzilgan bo'lsa-da, u jadidlarda shubha uyg'otdi. Yosh buxoroliklar rahnamolari (farmonni amalga oshirish maqsadida tuzilgan qo'mita **yosh buxoroliklar qo'mitasi** deb atalgan) o'zlarining islohotlar borasidagi fikr-mulohazalarda yakdillikka erisholmadilar. **Mahmudxo'ja Behbudiy, Mullaxon o'g'li, Mirzo G'ulom** vazmin, bosiq harakatlar bilan farmonni qo'llab-quvvatlagan bo'lsa, radikal harakat tarafdorlari **Fayzulla Xo'jayev, Abdurauf Fitrat va Usmon Xo'ja** kabilar yanada chuqur islohotlar o'tkazishni talab qilib, o'z tarafdorlarini zudlik bilan namoyish o'tkazishga da'vat etdilar.

1917-yil 8-aprelda jadidlar **Karki** va **Buxoroda** namoyishlar o'tkazishdi. Buxoroda namoyishga to'plangan **150 kishiga Fayzulla Xo'jayev** va **Abdurauf Fitrat** rahnamolik qilishgan. Shiorlarda «**Yashasin Amir!**» qatori da «**Hurriyat, Adolat, Musavvat!**» kabi boshqa mazmundagi da'vatlar ham bor edi. Namoyishga chiqqanlar Arkkacha yetib kelishganida, amir sarbozlari ularni to'xtatishga buyruq oldi. **200 piyoda** va **300 otliq** sarbozdan iborat amir qo'shini namoyishga chiqqanlarni tarqatib, hibsga ola boshladi. Bundan tashqari, Ark ostonasini islohotlarga qarshi chiqqan **7 mingdan ziyod** ancha uyushgan mullalar guruhi egallab oldi. Mullalar Arkka yaqin kelishga botingan har qanday kishini o'ldirish bilan tahdid qildilar. Namoyishchilarga toshlar yog'dirilib, ularni do'pposlay va haqoratlay boshlashdi. **30 dan ziyod** namoyishchi hibsga olindi, ko'plariga tan jarohati yetkazildi. Qutulib qolgan namoyishchilar boshqa shaharlarga qochib jon saqlashdi.

Buxorodagi voqealar jadidlarni sergaklantirdi. Ma'rifatli hukmdor tariqasida namoyon bo'lgan Sayid Olimxonning xalq orasida hurmati qolmadi.

Buxoro amirliгинing qulashi. Omon qolgan jadidlar **1917-yili** bolsheviklar tomonidan egallangan **Turkistonga** qochishdi. **1920-yil yanvarda Toshkentda** o'rnashib olgan yosh buxoroliklarning so'li qismi **Fayzulla Xo'jayev** rahbarligida «**Inqilobchi yosh buxoroliklarning Turkistondagi markaziy byurosi**»ni tuzishdi. Ammo bu tashkilot nufuzli siyosiy kuchlarni o'zida mujassam etmagan. Bu tashkilot O'rta Osiyoni butunlay zabt etib, uni bolsheviklar qo'l ostida bo'lgan yangi davlat tarkibiga qo'shib olishga harakat qilgan mustamlakachilarning kurash vositasiga aylandi.

Fayzulla Xo'jayev rahbarlik qilgan yosh buxoroliklar va bolsheviklar-ning birgalikdagi harakatlari bilan Buxoroda davlat to'ntarishi tayyorlandi. Amir qo'shinini parokanda qilish bo'yicha ishlar olib borildi. Mahalliy aholi orasida kuchli tashviqot yuritila boshlandi. Shu maqsadda «**Tong**» **jurnali** va «**Uchqun**» **gazetasi** nashr etildi.

Yosh buxoroliklar amirni taxtdan ag'darishning siyosiy va tashviqiy asoslarini hozirlashga kirishdi. Ularning tashabbusi bilan **1920-yil 29-avgustda Chorjo'ya**da qo'zg'olon uyushtirildi. Bu yerda **Muvaqqat inqilobiy qo'mita** tuzilib, u Rossiya hukumatidan yordam so'rab iltimosnoma bilan murojaat qildi. Sovet davlati esa yaxshi qurollangan qo'shin va mahalliy aholini dahshatga soluvchi harbiy aviatsiya bilan ta'minlangan yirik harbiy qismlarni Buxoroga tashladi. Amir va uning qo'shinlari deyarli hech qanday qarshilik ko'rsatolmadi. Bunday vaziyatdan chiqolmagan Amir Sayid Olimxon o'z oilasi va devonidagi amaldor-u a'yonlar bilan **Afg'oniston** tomonga qochib o'tdi.

1920-yil 2-sentyabrda bolsheviklar armiyasi qo'shinlari Buxoroga kirdi. **6-oktyabr**da **Buxoro Xalq Sovet Respublikasi** va Fayzulla Xo'jayev boshchiligidagi birinchi hukumat – **Xalq Nozirlar Kengashi** tuzilganligi e'lon qilindi.

25.3. XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA XIVA XONLIGINING DAVLAT TUZUMI VA IJTIMOY-IQTISODIY AHVOLI

Xonlikning ijtimoiv-siyosiy tuzumi. Xiva xonligi ustidan podsho hukumati o'zining protektorat hududi sifatida qattiq nazorat o'rnatdi. Ichki va tashqi siyosatdagi arzimasi o'zgarishlarni ham Xiva xoni Turkiston general-gubernatori bilan kelishib olishi lozim edi. Xon ustidan nazorat qilish maqsadida **7 kishidan iborat Kengash** (devon) ta'sis etilib, ularning **4 nafari** podsho hukumati vakillari edi.

Amudaryoning avval Xiva xonligi tasarrufida bo'lgan va Gandimiyon shartnomasiga ko'ra Rossiya imperiyasi ixtiyoriga o'tgan o'ng qirg'og'i hududida Turkiston general-gubernatorligining **Amudaryo bo'limi** tashkil qilindi. Uning boshlig'i ayni mahalda Rossiya imperiyasining Xiva xonligidagi vakili sifatida mamlakatni boshqarishda xonning barcha harakatlari ustidan nazoratni amalga oshirardi. Xonlik ming yillik tarixga ega va o'zbek xalqining madaniy rivojlanishida muhim rol o'ynagan turkiy urug' – **qo'ng'irotlarga** mansub sulola vakillari tomonidan boshqarilayotgan monarxiya edi. Qo'ng'irotlar urug'i siyosiy va ijtimoiy hayotda hamda harbiy sohada xonning tayanchi edi.

Xon cheklanmagan ma'muriy-sudlov va harbiy hokimiyatga ega edi. U mamlakatni qo'ng'iroq urug'i zodagonlari, saroy a'yonlari va oliy ruhoniylar guruhi madadiga tayanib boshqarardi. Xon hokimiyati o'z xalqi manfaatlaridan ko'ra ko'proq tor doiradagi amaldorlar manfaatidan kelib chiqib ish olib borardi.

Xiva xonligida qo'shin xalq qarshilik harakatini bostirish va davlat yaxlitligini saqlash uchun kurash vositasi edi. Bu qo'shin yaxshi uyushmagan, harbiy tartib-intizom bo'sh, nihoyatda sodda qurollangandi. Xonning muntazam qo'shini **yasovulboshi** boshqaradigan **1,5 ming kishidan** iborat edi. Harbiy harakatlar davrida shahar, qishloq va ovul-lardan **xalq lashkari** hamda harbiy harakatlarda **turkman otliq sipo-hiyarlari** jamlanardi.

Xonlik ma'muriy jihatdan **20 ta beklik** yoki **viloyatlarga** bo'lingandi. Ulardan eng yiriklari **Hazorasp, Urganch, Qiyot, Ko'hna Urganch, Xo'jayli, Qo'ng'iroq** hisoblangan. Ularning har biriga xon tomonidan tayinlangan **bek** yoki **hokim** rahbarlik qilardi. Xonlikda **2 ta kichik viloyatlar** ham bo'lib, ularni **xon noiblari** boshqarardi. Xiva shahri va uning tevaragi bevosita xonning tasarrufida bo'lgan. Mavjud boshqaruv apparatidagi mansabdor shaxslar dehqon va hunarmandlardan yig'iladigan soliqlar hisobidan kun kechirardi.

Mehtar (bosh vazir) va **devonbegi** (devonxona mutasaddisi) xonning oliy amaldorlari va yaqin maslahatchisi bo'lishgan. Xonlikdagi sudlov tizimida hokimiyatga qarshi arzimagan qilmish uchun ham o'lim jazosi qo'llanilardi.

Islom dini ruhoniylari mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy hayotda katta ta'sirga ega edi. **Xiva** Buxorodan keyingi islom dini markazlaridan biri sanalardi. *Shaharda 160 dan ortiq masjid va dindorlarning qadamjosiga aylangan 60 dan ziyod avliyoning dahmasi mavjud bo'lgan.* Mamlakatda **1,5 mingga yaqin maktablar** faoiyat yuritdi. Bu maktabni bitirgan talabalarning ayrimlari oliy (madrasa) o'quv yurtida o'qishni davom ettirib, **10 yilgacha** ta'lim olishardi. Bunda asosiy fanlar sifatida **arab grammatikasi, islom huquqi va falsafasi**, shuningdek, qo'shimcha ravishda **elementar arifmetika va geometriya** o'qitilardi. Madrasa talabalari imtihon sinovlari topshirganlaridan so'ng bo'shab qolgan **qozilik, imomlik** yoki boshqa nufuzli lavozimlarni egallaslari mumkin edi.

Yer egaligi. Yer davlat boyligining birlamchi omilidir. Bu boyluk dehqonlar mehnati evaziga qo'lga kiritiladi. Dehqonlar mehnati yer unumdorligini oshirish va ishlab chiqarishni rivojlantirishga qaratilgan. Bu borada Xiva xonligi dehqonlari ham mirishkor edilar. Xonlikda **g'alla**

yetishtirish qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'i bo'lib, asosan, sholi, jo'xori hamda suli ko'plab yetishtirilardi. **XIX asrning 90-yillaridan** boshlab Rossiya bilan savdo-sotiqning rivojlanishi natijasida paxta yetishtirishga ixtisoslashuv ham jadal kechdi.

Xonlikdagi yerlarning asosiy qismi xon va uning amaldorlariga tegishli edi. Amaldor va a'yonlarga haq sifatida Xiva xonlari ularga davlat yerlari hisobidan ehsonlar qilishardi. Bundan tashqari, xon va uning amaldorlari, qarindoshlari soliqlardan ozod etilgandi.

Yer maydonlarining katta qismi diniy muassasalar tasarrufida bo'lib, xonlikdagi jami sug'oriladigan yerlarning **40 foizi** masjidlar mulki hisoblangan. Xususan, **64 ta masjid** va **madrasa** XIX asrning oxirgi choragida **205 ming tanobdan ziyod** yerga egalik qilgan. Bu xonlarning dindorlarga nisbatan hurmat va izzati ifodasi ham edi. Xususan, vaqf yerlari va XIX asrning oxirida qariyb **4 ming ruhoniylar oilasi** barcha soliqlardan ozod etilgandi.

Soliq va majburiyatlar. **1873-yildan** so'ng hosildor yerlarning katta qismi Rossiya tasarrufiga o'tishi oqibatida xonlik ma'muriyati sarf-xarajatlariga bo'lgan ehtiyojni yangi soliqlarni joriy etish yoki ilgari mavjud bo'lganlarini oshirish yo'li bilan qoplay boshladi. Xiva xonligida turli majburiyatlar, doimiy yoki favqulodda soliqlarning qariyb **25 turi** mavjud bo'lgan. Dehqonlar **solg'ut** – yer solig'i, **zakot**, **cho'ppuli** – o'tloqlardan foydalanganlik uchun soliq, turarjoylardan **o'tov solig'i** kabilarni to'lashgan.

Bunday soliqlardan tashqari dehqonlar turli-tuman majburiyatlarni ham bajarishgan. Majburiyatlar orasida sug'orish tizimini ta'minlash, yangilarini barpo etish eng og'iri edi. Xiva dehqonlari har yili kanallarni tozalashga, ko'tarmalarni qurish va qayta tiklashga, to'g'onlar va ko'priklarni ta'mirlashga chiqardi. Bu ishlarga dehqonlar o'z ish qurollari va oziq-ovqati bilan kelardi. Majburiy ishga chiqmaganlar esa muayyan miqdordagi mablag'ni xazinaga to'lashlari shart bo'lgan. Xon farmonlarini e'lon qiluvchi jarchi o'z foydasiga «**afanakpuli**» yig'gan bo'lsa, ishlar nazoratchisi va mutasaddisi ham o'z ulushini olishga harakat qilgan.

Dehqonlar aholining **90 foizga yaqinini** tashkil etsalar-da, sug'oriladigan yerlarning atigi **5 foiziga** egalik qilishardi. Yersiz va kam yerli dehqonlar esa yirik zamindorlarning va vaqf yerlarida ijarachi sifatida ishlab berishardi. Dehqonlar ulushbay yoki hosilning **teng yarmi** hisobiga mehnat qilishgan. Ishlar yakunlanganidan keyin, odatda, yer egasiga hosilning **40 – 50 foizi** berilgan. Teng yarmiga ishlovchilar esa **yarimchilar** deb atalgan. Yeri ham, asbob-uskunalari ham, ish hayvoni ham

bo'lmagan dehqonlar esa zamindorlar qo'lida turli shartlarga ko'nib ishlashga majbur edilar. Qarzdor dehqonlar o'z qarzlarini uzish uchun ma'lum vaqt davomida tekin ishlab berishlari lozim edi.

Shu zaylda xonlikda yersiz dehqonlar soni yildan yilga o'sib borardi. Ular xonlar, beklar va ularning amaldorlariga tobora qaram bo'lib bori-shardi. Bu jarayonlarning barchasi Xiva xonligining umumiy iqtisodiy va ijtimoiy ahvoriga o'z salbiy ta'sirini o'tkazdi.

25.4. TOVAR-PUL MUNOSABATLARINING RIVOJLANISHI

Sanoatning rivojlanishi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida uy hunarmandchilik ishlab chiqarishi hanuz saqlanib kelayotgandi. Unda ip yigirish va to'quvchilik, oyoq kiyimlari, gilamlar, kigizlar va hokazolar tayyorlanardi. Har bir dehqon xo'jaligi yordamchi daromad manbayi bo'lgan uy hunarmandchiligi bilan shug'ullanardi. Deyarli har bir qishloqda ko'nchi, etikchi, bo'zchi, bo'yoqchi, juvozchi va boshqalar faoliyat ko'rsatgan. Hunarmandlar o'z hamqishloqlaridan buyurtmalar olib ishlashar va tayyorlangan buyumlari uchun natura tarzida, mahsulot yoki pul bilan haq olishardi. Ulardan ba'zilari bevosita mahalliy bozorlardagi ustaxonalarda mehnat qilishardi.

O'rta Osiyoning **Rossiya, qozoq jazlari, Kavkaz, Eron** bilan savdo munosabatlari rivojlanishi ichki savdo-sotiqni jonlantirdi. Bozor munosabatlarining rivojlanishi tovar-pul munosabatlarining shitob bilan o'sishiga imkoniyat yaratdi. Shaharlarning qishloqlarga nisbatan jadal rivojlanishi yangi shaharlarni vujudga keltirdi va eskilarining rivojlanish jarayonini tezlashtirdi. Bu mamlakat iqtisodiy hayotida shaharlarning ahamiyati ortishiga olib keldi. **XX asr boshlariga kelib Xiva, Yangi Urganch, Qo'ng'iro't, Toshhovuz, Gurlan, Buxoro, Termiz, Chorjo'y, Kogon** singari shaharlar ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy markazlarga aylandi. **Bog'ot, Mo'ynoq, Taxta** singari yangi shaharlar vujudga keldi.

Ushbu shaharlarda mahalliy va Rossiya qo'shma korxonalarining idoralari, omborlari, sanoat korxonalari joylashgandi. Masalan, *Yangi Urganch shahrida o'n bitta paxta tozalash zavodi (ulardan oltitasi mahalliy tadbirkorlarga tegishli edi), ikkita yog' zavodi, sovun va ko'n zavodi, bitta tegirmon bo'lgan.* Bundan tashqari, Yangi Urganchda Rossiya-Osiyo va Sibir savdo bankining bo'limlari, pochta-telegraf idorasi, komission va sug'urta jamiyatlarining vakolatxonalari ochilgandi. **Gurlanda** ham rossiyaliklarga, ham mahalliy sarmoyadorlarga tegishli kapital jamlangandi. Bu shaharda, asosan, paxtani tashib ketish bilan

shug'ullangan Rossiya savdogarlarining **10 ta** idorasi va mahalliy tadbirkorlar **aka-uka Rizayevlar, P.A.Manuilov, S.Maksum, S.Tojiniyozov, T.Solijonov** va boshqalarning jami **9 ta** paxta tozalash zavodlari joylashgandi. **1909-yilga** kelib Xiva xonligida **81 ta** sanoat korxonasi ishlayotgandi. Sanoat shakllanishi **1910 – 1915-yillarda** yanada jadalashib, kerosin va neft bilan ishlaydigan **40 ta** sanoat korxonasi barpo etildi. **1917-yili** Buxoro amirligida **92 ta** sanoat korxonasi bo'lgan.

Rossiya bilan savdo aloqalari. Turkiston o'lkasining mustamlakaga aylanishi jarayonida Rossiya imperiyasi va mahalliy kapital hamkorligi vujudga keldi. Mahalliy tadbirkorlar faoliyati, milliy kapital namoyandalarning sarmoyalari daromadi Rossiya bozori mahsulotlariga bevosita bog'langandi. Ular ikki davlat o'rtasida bozor munosabatlarini rivojlantirish uchun qo'shma bank uyushmalari tuzishga harakat qilishdi. **1909-yili** Rossiya-Osiyo banki va Madiyorov-Baqqolov kapitalini birlashtirgan «**A-Meta**» sindikati tashkil qilindi. *Sindikats har yili Rossiyaga qariyb 3 ming tonna paxta xomashyosini eksport qiladi va beda urug'i sotib olish bo'yicha yakkahukmronlikni o'rnatgandi.* Rossiya kapitali o'z protektorati bo'lgan Xiva xonligida o'zi uchun zaruriy xomashyo bazasini yaratdi. Bu yerdagi ishchi kuchining arzonligi va 1873-yildagi Gandimiyon shartnomasi bandlariga ko'ra mahalliy bozorda monopoli mavqeyi hisobidan ulkan daromad olish faollashdi.

Rossiya kapitali amaliyotlari tufayli O'rta Osiyoda ichki bozor imkoniyatlari ancha kengaydi. Tovar-pul munosabatlari rivojlanib, uning asosida yangi savdo-sanoat markazlari shakllandi. Mayda savdogarlar choy, manufaktura mahsulotlari, shakar, samovar kabi taqchil tovarlarni hatto eng olib qishloqlarga ham olib borib sotardilar. Sanoatning bir yoqlama va sust rivojlanishi mamlakat iqtisodiyotida yetakchi hunarmand-kasanachilik ishlab chiqarishining salmog'i nisbatining saqlanib qolishiga olib keldi. Mahalliy hunarmandlarning mahsulotlari mamlakat hududidan tashqarida yuqori baholangan. Chunki bu mahsulotlar qadimiy boy hunarmandchilik ishlab chiqarishi an'analari asosida tayyorlanardi.

Hunarmandchilik va ichki savdo. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ayrim tumanlar hunarmandchilik ishlab chiqarishining u yoki bu sohasiga **ixtisoslashuv** jarayoni kuzatildi. *Metallni qayta ishlovchi asosiy ustaxonalar Buxoro, Xiva, Yangi Urganch, Chimboy, Hazorasp shaharlarida joylashgandi. Bu yerda ketmonlar, omoch tishi, belkuraklar, boltalar, taqalar, idish-tovoqlar va hokozalar yasalardi. Ko'nchilik ishlab chiqarishi esa Buxoro, Xiva, Xonqa, Yangi Urganch, Xo'jayli va bosh-*

qa markazlarda rivojlangandi. Qoplar va arqonlar, asosan, Yangi Urganchda tayyorlangan. Gilam va kigizlar Porsu, Alieli, Ko'hna Urganch, G'azovot kabi hunarmandchilik maskanlarida ishlab chiqarilardi. Ayni mahalda, O'rta Osiyoning deyarli barcha shaharlarida to'qimachilik, sopol idishlar va zargarlik buyumlari yasash rivojlangandi.

1885-yili Kaspiyortli temir yo'lining qurilishi va 1887-yil oxirlari-da Amudaryo fiotiliyasining ta'sis etilishi Rossiyaga qaramlikni yanada kuchaytirdi. Avval savdo-sotiq, asosan, quruqlikdagi karvon yo'llari orqali olib borilgan bo'lsa, endilikda yuklarning katta qismi temir yo'l orqali va paroxodlar bilan Amudaryoning yuqori oqimi bo'ylab tashiladigan bo'ldi. Bu kabi yangiliklar Rossiya imperiyasi foydasiga xizmat qilib, unga mustamlaka bo'lgan davlatning qoloqligiga, qolaversa, hunarmandchilik ishlab chiqarishi bir qator tarmoqlarining inqiroziga olib kelardi.

Iqtisodiyot sohasidagi davlat siyosati ham hunarmandchilik ishlab chiqarishi rivojiga salbiy ta'sir yetkazdi. Xonlik va mahalliy hokimiyat hunarmandlarni har xil soliqlarga ko'mib tashladi. Hunarmandchilik ustaxonalari egalari amaldorlarga sovg'alar taqdim etishi, daromadlariga mos kelmaydigan soliqlarni to'lashi lozim edi. Natijada hunarmandlar o'z ishlab chiqarishini ko'paytirishga va yangi texnologiyalarni joriy qilishga qodir bo'lmay qolardi.

Kasanachilikda **sex birlashmalari** o'rta asrlardagi ko'rinishda saqlanib qoldi. Sex birlashmalariga hunarmandlar kasblariga ko'ra uyushgandilar. Unga **usta, xalfa** va **shogird** kirardi. Kredit berib turgan **boy** sexga rahbarlik qilardi. Hunarmandlar ishlab topgan pullarining anchagina qismini avliyolar va ma'naviy ustozlar sharafiga xayr-ehsonga berishar, xazinaga ko'pdan ko'p soliqlar to'lashardi. Xalfa va shogirdlar ahvoli og'ir bo'lib, ularning ish kuni cheklanmagandi. Xalfa olgan **bo'nagi** (avans) evaziga ishlab berishga majbur edi. Oigan avansning hammasini to'lamaguncha ustaxonadan ketolmasdi.

Rossiya imperiyasidan arzon narxlardagi sanoat tovarlari kirib kelishining ko'payishi mahalliy korxonalarining buyumlariga talabni pasaytirdi. Mahalliy matolar, iplar, kulolchilik, cho'yan va misdan yasalgan buyumlar ba'zi turlarining ishlab chiqarilishi keskin kamayishiga olib keldi.

25.5. XIVA XONLIGINING TUGATILISHI

Xala harakatlarining yetilib borishi. Turli xildagi jabr-zulmlar natijasida dehqonlarning kuchayib borayotgan noroziligi soliqlarni to'lashdan, majburiyatlarni bajarishdan ommaviy bosh tortishga, yirik zamindorlar yerlarini egallab olishga, soliq yig'uvchilarga va xonlik ma'muriyati-ning boshqa namoyandalariga hujum qilish holatlarini ko'paytirdi. Dehqonlarning chiqishlari yer egalari amaldorlarining uylarini vayron qilish, qarz tilxatlarini yirtib tashlash va soliq yig'uvchilarni quvib yuborish bilan birga kechgan stixiyali isyonlar tarzida yuz berardi. Vaqt o'tgan sayin, xon hokimiyati va mahalliy ma'murlar suiste'mollari zo'rayishi barobarida, dehqonlar chiqishlarining uyushganligi va ommaviyligi ham o'sib bordi. **XIX asrning 80-yillarida Pitnak, Hazorasp, Yangi Urganch, Ko'hna Urganch** tumanlarida dehqon uyushmalari vujudga kelib, kurash keskin tus ola boshladi. Xon ixtiyorida ularga qarshi kurash uchun kuchlar yetarli emasdi. Shu bois u Rossiya podshosi qo'shinlarini yordamga chaqirdi. Isyonlar bostirilib, dehqonlar harakati rahbarlari qatl etildi.

Shunday bo'lsa-da, dehqonlarning g'alayonlari to'xtamadi. **1902-yili Matyoqub pishiq** rahnamoligida **Xonqa, Hazorasp, Bog'ot tumanlari** dehqonlari qo'zg'olon ko'tarishdi. Xon yana Rossiya podshosi hukumati qo'shinlariga murojaat qildi. Qattiq jazo choralari ko'rib, qo'zg'olon tormor etildi. Uning rahbarlari qatl qilindi.

Mustamlakachi hokimiyat va mahalliy amaldorlarning jabr-zulmi, turmush sharoitlarining yomonligi ko'plab xalq g'alayonlarini keltirib chiqardi. Xalq noroziligi ommaviy tus oldi va chuqur tomir otdi. **XX asr boshlarida** arzimasa sabablar bilan qo'zg'olonlar yuz berib turardi. Ba'zi tumanlarda sabr kosasi to'lgan dehqonlar o'z oilalari bilan xonlikdan ommaviy tarzda yoppasiga qochsa boshladilar. **1906-yili Yangi Urganch, Xonqa, Hazorasp**da muhtoj dehqonlar yirik zamindorlar yerlarini egallab ola boshlashdi.

Xiva xonligida **1910 – 1911-yillar** qurg'oqchilik va hosilsizlik yili bo'ldi. Xonlik aholisi ocharchilik g'irdobida qolgandi. Yetkazilgan zararlarni qoplash uchun xon ma'murlari aholidan imkoni bo'lgan hamma narsani tortib ola boshlashdi. Soliqlar esa oshib bordi. Aholining ommaviy qashshoqlashuvi dehqonlarda norozilik tug'dirdi. **1910 – 1917-yillar**da dehqonlar g'alayonlari keng tus oldi: insofsiz katta yer egalari va boylarni kaltaklash, ularning imoratlari, xo'jalik inshootlari, omborlarini buzib tashlash kabilar avjga chiqdi. **1912-yildagi Hazorasp, Xonqa-**

dagi qo'zg'olonlar keskin tus oldi. *Doimiy qo'zg'olonlar natijasida xalq o'qotar aslahalar bilan qurollanib, urush olib borish taktikasini o'rganib olgan edi.* Dehqonlar yirik zamindorlar va xonlik amaldorlarining yerlarini egallab ola boshladilar. Asfandiyorxon o'zining **1000 kishilik** eng sara qo'shinini qo'zg'olonchilarni bostirishga tashladi. Ammo kutilmaganda **Alieli va Toshhovuz** o'rtasida ular qo'zg'olonchilar tomonidan tor-mor etildi. Xonga madadga yetib kelgan podsho hukumati qo'shinlari qo'zg'olonni qiyinchilik bilan bostirdi.

Islohotlar uchun kurash. Xalq qo'zg'olonlari xonlikda ijtimoiy-siyosiy harakatlar rivojlanishiga kuchli ta'sir o'tkazdi. Mamlakatdagi yalpi noroziliklar ta'siri ostida jadidchilikning Xlva xonligidagi ko'rinishi, **yosh xivaliklar** harakati vujudga keldi. *Uning yosh buxoroliklardan farqli jihati harakatda aholining turli qatlamlari – dehqonlar, hunarmandlar, savdogarlar, ziyolilar va mayda mulkdorlarning ishtirok etishi edi.*

Yosh xivaliklar harakati rahbarlari **Polvonniyoz hoji Yusupov, Bo-booxun Salimov, Bekjon Rahmonov, Nazir Sholikorov, Jumaniyoz Sultonmurodov** kabi taraqqiyparvarlar bo'lib, ular Xorazmda katta nufuzga ega bo'lishgan. Yosh xivaliklar o'z davrining bilimdon va fozil kishilari bo'lib, Xiva xonligida ma'rifat tarqatish va islohotlar o'tkazish uchun jiddiy harakat qildilar. **1910-yili** xon «**Islohotlar loyihasi**»ni qabul qildi. Loyiha boshqaruv tizimini tartibga solishni nazarda tutardi. Xon devoni saqlab qo'inib, faqat amaldorlar davlat ta'minotiga o'tkazilishi mo'ljallangandi. Loyihada, shuningdek, yangicha milliy maktablarni tashkil qilish g'oyasi ham ilgari surilgandi. Takliflar umumiy jihatlar bilan cheklanganligiga qaramasdan, ular chuqur islohotlar orqali Xiva davlatchiligi mustaqilligini tiklashga qaratilgandi. Yangicha milliy maktablar ta'lim va madaniyat saviyasini ko'tarish hamda xivalik ziyolilarning yangi avlodini shakllantirish uchun kerak edi. Bu ularda xon hokimiyatining mustabidligiga nisbatan murosasizlik hissini tarbiyalashga xizmat qilardi.

Xiva xonligining tuqatilishi. **Muhammad Rahimxon II** vafot etgach, podsho hukumati yordamida taxtni uning o'g'li **Asfandiyorxon (1910 – 1918)** egallaydi. Petro-Aleksandrovskda turgan Rossiya harbiy kuchlari madadiga ishonib yangi xon islohotlar o'tkazdi, ishni zulmni kuchaytirish va muxolifatni to'liq mahv etishdan boshladi. **1913-yili** u islohotchilar rahnamalaridan biri, mamlakat **bosh vaziri Islomxo'jani** davlat mablag'larini o'zlashtirishda ayblab o'ldirtiradi. Xon buyrug'iga ko'ra yerlarni yangidan o'lchash boshlandi. Aslida, bu tadbir yangi soliqlarni joriy qilishdan iborat edi. Dehqonlar esa bunga **Mang'it** va **Xo'jaylida**

qo'zg'olonlar ko'tarish bilan javob berishdi. Xonning tayanchi bo'lgan podsho hukumati uni uzoq qo'llay olmadi. Rossiyadagi **1917-yilgi fevral** voqealaridan keyin Asfandiyorxon asosiy tayanchi podsho hukumatidan mahrum bo'lib, bir necha muddat yakkalanib qoldi. Yosh xivaliklar qulay vaziyatdan foydalanib qolishga qaror qilishdi va islohotlar uchun ochiqdan ochiq harakatni boshlab yubordilar. **1917-yil 5-aprelda** ular Asfandiyorxondan islohotlar o'tkazish to'g'risidagi manifestni imzolashni talab qilishdi. Islohotlar xon hokimiyati saqlangan, ammo **Majlis** (Deputatlar palatasi) va **Nozirlar kengashi** (Vazirlar kengashi) bilan cheklangan **konstitutsiyaviy monarxiyani** tashkil etishni o'z ichiga olgandi. Yosh xivaliklar, shuningdek, *davlat mablag'lari sarflanishi ustidan nazorat qilish uchun moliya vazirligi, suv taqsimotini isloh qilish, xonlikning butun hududida yangi usul maktablarini tashkil qilish uchun qo'mita tuzishni, temir yo'llar va pochta-telegraf tizimi qurilishini* ham talab qilishgandi. Podsho hukumati qo'shinlari madadidan mahrum bo'lgan Asfandiyorxon har qanday yo'l bilan hokimiyatni saqlab qolish va vaqtdan yutish maqsadida islohotlarni amalga oshirish to'g'risidagi manifestga imzo chekdi.

1917-yil 26-apreldagi Majlisning birinchi sessiyasida **30 nafar** xivalik deputat va turkmanlardan **7 nafar** vakil ishtirok etdi. Majlis Vazirlar kengashini sayladi. Ammo **ikki oy** o'tmasdan xon boshchiligidagi konservativ kuchlar harbiy to'ntarishni amalga oshirishdi va Majlis tarqatib yuborildi. Yosh xivaliklar rahnamolari hibsga olinib, ulardan bir qismi otib tashlandi.

Lekin bu voqealarga yangi bir kuch – turkman urug'laridan birining sardori Junayidxon aralashdi. **1918-yil yanvarda 1,5 ming kishilik** otliq otryad bilan u **Xivani**, keyin esa xonlikning boshqa tumanlarini egallab oldi. Asfandiyorxonni nomigagina taxtda qoldirgan Junayidxon xonlikda o'zining yakkahokimligini o'rnatdi. Keyinchalik uning buyrug'iga ko'ra Asfandiyorxon o'ldirilib, o'rniga **Said Abdulla** taxtga o'tqazildi.

Rossiya hukumati Xivada «inqilob» tayyorlay boshladi. Bolsheviklar tomonidan egallab olingan Petro-Aleksandrovskda Kommunistik partiya tuzilib, to'ntarishga tayyorgarlik ko'rilgan. To'ntarish **1920-yil 2-fevralda** ro'y berdi va tarixda u «**xalq inqilobi**» nomini oldi. **27-aprelda** Sovetlarning birinchi Butunxiva qurultoyi roppa-rosa **410 yil** mavjud bo'lgan Xiva xonligi o'rnida **Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (XXSR)** tashkil topganini e'lon qildi.

26-BOB. MUSTAMLAKA SHAROITIDA TURKISTONDA MADANIY HAYOT

26.1. TA'LIM TIZIMI. MATBUOT

An'anaviy ta'lim muassasalari. XIX asrning 2-yarmi – XX asrning boshlarida Turkiston o'lkasida uzoq tarixiy davr mobaynida shakllanib rivojlangan ta'lim tizimi davom etdi. XIX asr o'rtalaridan boshlangan istilochilik yurishlari natijasida mustamlakaga aylangan Turkistonda mahalliy aholining an'anaviy ta'lim tizimida o'zgarishlar yuz bera boshladi. O'lkaning boshqa sohalari singari ta'lim tizimida ham mustamlakachi hukumatning manfaatlarini aks ettiruvchi siyosat yurgizildi. Buni, eng avvalo, mahalliy aholini ruslashtirish maqsadida tashkil qilingan rus-tuzem maktablarining ochilishi va ularning soni jadal sur'atlarda ko'paytirib borilganida ko'rishimiz mumkin.

Mustamlaka davrigacha Turkistonda an'anaviy ta'lim tizimi islom dini qoidalari asosida tashkil qilingan bo'lib, maktab va madrasalarda diniy ta'lim bilan birga dunyoviy fanlar ham o'qitilgan. Boshlang'ich ta'lim maktablarda 5 – 6 yil davomida o'qitilib, arab alifbosi, harflarning o'qilishi, talaffuzi o'rgatilgan. Keyingi bosqichda Qur'on suralari va oyatlaridan iborat bo'lgan «Haftiyak» (ya'ni Qur'oni Karimning yettidan biri) kitobi o'qitilgan. So'ng musulmonchilik an'analari aks etgan «Chor kitob» (to'rt kitob), undan keyin So'fi Olloyorning «Risolayi aziza», «Sabot ul-ojizin» kitoblari o'qitilgan. Bu kitoblar, asosan, o'quvchilar tomonidan yod olingan. So'fi Olloyor asari she'riy tarzda yozilgan bo'lib, unda avliyolar, payg'ambarlar hayoti haqidagi ma'lumotlar aks etgan. O'quvchilar nafaqat o'zbek tilidagi, balki fors shoirl Hofizning «Xo'ja Hofiz» devonini ham o'rganishgan.

Madrasalarda oliy ta'lim berilib, unda diniy-huquqiy bilimga ega bo'lgan mutaxassis tayyorlangan. Madrasalar bitiruvchilaridan islom qoidalari, shariat ahkomlari, Qur'oni Karim oyatlari va suralarning sharhlarini to'liq o'zlashtirish talab qilingan. Qorixonalarda Qur'oni Karim yod olingan. Ayollar alohida o'qitilib, ularga Qur'oni Karim, oila masalalari, odob-axloq va tarbiyadan saboq beruvchi otinlar ta'lim berganlar. Mustamlaka davrida eski maktablar saqlanib qolgan, ammo bu maktablar hukumat e'tiboridan chetda qolib, ularga hech qanday mablag' ajratilmagan.

Rus-tuzem maktablari. Rossiya imperiyasining turli guberniyalaridan Turkistonga ko'chirib keltirilganlarning bolalariga ta'lim berish orqali ma'muriyat vakillari bilan mahalliy aholi o'rtasida vositachilik qiladigan

tarjimonlarni tayyorlash ko'zda tutilgan. Shu bilan birga, bu maktablar orqali tub joy aholisi o'rtasida rus madaniyatini keng yoyishga xizmat qiladigan ta'lim tizimini yaratishga harakat qilindi. Bu vazifani bajarishga Turkiston general-gubernatori **G.Rozenbax (1884 – 1889)** astoydil kirishdi. *U boshlang'ich maktablar, rus-tuzem maktablari tarmog'ini yaratish loyihasini ishlab chiqdi.* Birinchi rus-tuzem maktabi **1884-yili Toshkentda Saidg'ani Saidazimboy** uyida ochiladi. Undan o'nak olib boshqa davlatmand kishilar ham o'z uylarida shunday maktablarni ocha boshladilar. Dastlab bu maktablarga mahalliy savdogar va ishbi-larmonlar o'z farzandlarini o'qishga berishgan.

1911-yilga kelib bunday maktablarning soni **89 taga** yetadi. Ammo bu maktablardagi o'qitish usullari va darajasi Rossiyaning o'zidagi maktablar bilan taqqoslanganda ancha sayoz bo'lgan. Rus-tuzem maktablarida o'quv kuni **ikki qismdan** iborat bo'lib, dastlabki mashg'ulotlarni **rus o'qituvchisi** (*o'quv, yozuv, hisob*), ikkinchi qismidagi mashg'ulotlarni **mahalliy o'qituvchi** olib borardi. **1896-yili Toshkentda** birinchi **gimnaziya** ochilib, unda zamonaviy fanlar, boshqa tillar va kundalik turmushda zarur bo'ladigan bilimlar o'qitilgan.

Yangi usul maktablari. Bu davrda o'lkadagi mahalliy ziyolilar, jadidchilik harakatining namoyandalari tomonidan milliy madaniyat, diniy e'tiqod, mahalliy an'analar va odatlar asosidagi yangi maktablar ochilgandi. Bunday yangi usuldagi jadid maktablarida **tarix, matematika, geografiya, ona tili** kabi fanlar ham o'qitilgan. Yangi usul maktablarining diniy maktab va madrasalardan yana bir farqi shunda bo'lganki, unda nafaqat islom dini va tarixi, balki mahalliy turkiy xalqlar tarixi, Turon tarixi bo'yicha ham ta'lim berilgan. Turkistonda dastlab jadid maktablari **Buxoro, Toshkent, Qo'qon, Andijon, Xiva** kabi shaharlarda ochilgandi.

Yangi usul maktablari jadidchilik harakati, uning namoyandalari faoliyatlari bilan birga mahalliy aholining umummilliy g'oyalari, o'zbek xalqining milliy ma'naviy birligini mustahkamlashga xizmat qildi.

Jadid maktablarining ta'lim tizimida o'quvchilarga vatanga muhabbat, milliy davlatchilik, milliy madaniyat, xalq birligi oldida mas'uliyatini his qilish, yurt ravnaqi uchun mehnat qilishga va kurashishga chorlovchi g'oyalar singdirildi.

Jadidlarning yangi usul maktablaridan zamonasining yetuk olimlari, adabiyotshunoslari, rassomlari, shoirlari, san'atkorlari, maorif sohasi mutaxassislari yetishib chiqdi. Jumladan, shoir akademik **G'afur Gulom**, shoir va dramaturg **Uyg'un, Oybek** kabi davlat va madaniyat arboblarni ko'rsatish mumkin.

Mustamlakachi hukumatning yangi usul maktablariga qarshi kurashi. Jadidlarning yangi usul maktablaridagi milliy g'oyalarga asoslangan ta'lim berishi o'lkada hukmron bo'lgan mustamlakachi hukumat tomonidan kuzatuv va nazoratda bo'lgan. Mamuriyat jadidlarning ta'lim tizimida olib borayotgan faoliyati o'lkada mustamlakachilik siyosatiga jiddiy qarshilik ko'rsata oladigan harakatlantiruvchi kuch ekanligini ang'ladi va ularning faoliyatiga ochiqdan ochiq qarshilik ko'rsata boshladi.

Jadidlar faoliyati qattiq ta'qibga olindi. Har qanday yo'l bilan bo'lsa ham yangi usul maktablari faoliyatiga zarba berishga harakat qilindi. O'lkada mamuriyat tomonidan chiqariladigan matbuot sahifalarida yangi usul maktablari tanqid qilinib, ularning faoliyatiga noto'g'ri baho berilgan maqolalar e'lon qilindi. Dastlab jadid maktablarida turk va fors adabiyotlaridan foydalanish taqiqlab qo'yildi. O'quv adabiyotlari nashrlariga senzura joriy qilindi. Mustamlakachi hukumatning jadidlarga qarshi kurashiga mahalliy mutaassib dindor-ruhoniylar ko'maklashdilar. Ayniqsa, yangi usul maktablariga ma'muriyat vakillari va ayrim din peshvolari qarshi turgan.

Yangi usul maktablariga qarshi podsho hukumatining tazyiqi natijasida **1911-yili 50 ga yaqin** jadid maktablari yopib qo'yildi. Jadid maktablarini ochish tashabbuskorlari qattiq nazorat ostiga olindi. **1913-yilga** kelib Buxoro amirligida barcha jadid maktablari yopildi.

Matbuot va jumalistika. **1870-yildan** boshlab Turkiston general-gubernatorligining rasmiy nashri «**Turkestanskiye vedomosti**» va uning o'zbek tilidagi ilovasi «**Turkiston viloyatining gazetasi**» muntazam chiqib turdi. Uning muharriri mustamlakachilik tuzumining targ'ibotchisi **N.Ostroumov** edi.

1906-yili Ismoil Obidov muharrirligida ilk bor o'zbek milliy gazetasi – «**Taraqqiy**» nashr etildi. Gazetaning birinchi soni chiqqan sana, ya'ni **27-iyun** hozirda *O'zbekistonda Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlari kuni* sifatida nishonlanadi.

Jadidchilik harakati namoyandalari ta'lim tizimi bilan birga matbuotchilik sohasida ham katta ishlarni amalga oshirdilar. Podsho hukumatining mahalliy ta'lim va matbuotga qarshi kurashi natijasida **1905–1907-yillarda** Ismoil Obidov muharrirligida chiqarilgan «**Taraqqiy**», «**Shuhrat**», «**Xurshid**» gazetalari yopib qo'yildi. Shunga qaramasdan, **1913-yili** «**Oyna**», **1915-yili** «**Al-izoh**» jurnali nashr etildi.

Bu davrdagi nashrlar orasida «**Sadoyi Turkiston**», «**Sadoyi Farg'ona**» gazetalarining milliy o'zlikni anglashdagi xizmatlari katta bo'ldi. Uning **ikki yillik (1914 – 1915)** faoliyati davomida milliy ziyo-

lilarning vatanparvar qatlamlari tomonidan millat ozodligi va ravnaqini tarannum etuvchi, xurofot kabi eski aqidaparastlikni qoralovchi ko'plab maqolalar e'lon qilindi.

26.2. TURKISTONDA ILM-FAN TARAQQIYOTI

Tarix fanidagi vutuqlar. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ilm-fan sohasida katta muvaffaqiyatlarga erishildi. Bu muvaffaqiyatlarga erishishda jadidlarning o'rni katta bo'ldi. Ular tarbiyaviy maqsadlarda tarix sohasidagi tadqiqotlarni rivojlantira boshladilar. *Jadidlar tarixni xonlar, sultonlar va amirlar almashinuv sifatida tasvirlash o'rniga xalq tarixning haqiqiy bunyodkori ekanligini o'quvchilarga tanishtira boshlashdi.*

Tarixchi va jurnalist **Mulla Olim Maxdum Hoji** Turkiston tarixining to'liq sharhi – «**Tarixi Turkiston**» (Turkiston tarixi) asarini yozdi. Bu asar o'zbek tilida bosmadan chiqdi. Unda qadimgi davrdan to Turkistonning XX asr boshlarigacha bo'lgan voqealar yilnomasi bayon etilgandi. Bu kitob o'zbek tilidagi ilk tarixiy asar sifatida shuhrat qozondi.

Jadidlar Turkistonda savodxon va bilimdon kishilarni tarbiyalashda tarix fanining ahamiyatini yuqori baholardilar. **Mahmudxo'ja Behbudiy** Turkistonning barcha aholisiga «*hozirgi dunyoda yashash, ziyoli, komil va odil*» bo'lish uchun o'z vatani tarixini o'rganish da'vati bilan murojaat qildi. Bu davrning yana bir yirik tarixchi olimi **Muhammad Solih** edi. U **25 yillik** izlanishlaridan keyin «**Tarixi jadidayi Toshkent**» (Toshkentning yangi tarixi) asarini yozgan. Asar Toshkent shahrining XIX asrdagi qiyofasi batafsil yoritilganligi bilan qimmatlidir.

Xorazmlik mashhur olim **Muhammad Yusuf Bayoniy** ham avlodlarga ikki yirik tarixiy asarini meros qoldirgan. Bular «**Xorazm tarixi**» va «**Shajarayi Xorazmshohiy**» asarlaridir.

Rus tadqiqotchilari ham o'lkadagi tarix fani rivojiga sezilarli hissa qo'shgan. Ulardan biri sharqshunos va arxeolog **V.Vyatkin (1869–1932)** bo'lib, u **Samarqandda** faoliyat yuritdi. V.Vyatkin mahalliy tarixchilar bilan birgalikda ancha vaqt **Ulug'bek rasadxonasi** o'rnini izladi. **1908-yili** rasadxona binosi qoldiqlarini va rasadxonaga tegishli asbob-uskunalarning bir qismini topishga muvaffaq bo'ldi. U «**Shohizinda**», «**Cho'ponota**», «**Afrosiyob qo'rg'oni**» asarlarini yozdi. Rus va o'zbek tillarini o'rganish bo'yicha qator darsliklar muallifi bo'ldi.

1895-yili tashkil etilgan **Arxeologiya havaskorlari to'garagining** qatnashchilari o'lkadagi tarixiy yodgorliklarni o'rganishga kirishdi. Garchi qidiruv va qazish ishlari kamdan kam o'tkazilgan bo'lsa-da,

ular ayrim arxeologik obyektlarni izlab topish va yodgorliklarni tavsiflash bilan shug'ullanib sohaga muayyan hissa qo'shdilar.

Tabiiy fanlarning rivoilanishi. O'rta Osiyoni umrbod imperiyaning bir qismiga aylandi deb hisoblagan mustamlakachi hukumat o'lkani faol o'zlashtirish maqsadida ilm-fanni rivojlantirishga ham harakat qildi. Eng avvalo, **1867-yili mintaqaning bosh xaritasi** tuzib chiqildi. Hududni xaritalashtirish va iqlimini o'rganish uchun Toshkentda **meteorioigiya stansiyasi** tashkil etildi. Mutaxassislar yetishmasligi sababli uzoq vaqt davomida keng ko'lamli ilmiy tadqiqotlarni shakllantirish deyarli amalga oshirilmadi. Faqat **XIX asrning 90-yillarida va XX asr boshlarida** O'rta Osiyoning tabiiy boyliklarini o'zlashtirish bilan bog'liq tadqiqot ishlari avj oldi. Mashhur rus zoologi va sayyohi **N.A. Seversev Pomir** tog' tizimini o'rganib chiqdi. U sayohati davomida botanika, minerallarga oid namunalar to'pladi. **P.P. Semyonov-Tyanshanskiy Tyanshan** tog' tizimini o'rganib, muzlik, vulqonlar haqida qiziqarli ma'lumotlar to'pladi. **A.P. Fedchenko Farg'ona vodiysi** va **Oloyni**, shuningdek, **Zarafshon vodiysi** bilan **Qizilqumni** ham tekshirib chiqdi.

O'lkadagi ilmiy tadqiqotlar imperiya uchun foydali bo'lsa ham, bari-bir, podsho hukumati bu davrda noharbiy maqsadlarga yetarli darajada mablag' sarflashni istamadi. Ular uchun o'lkaning harbiy-siyosiy nuqtayi nazardagi ahamiyati birinchi o'rinda turardi. **1871-yili** tashkil etilgan **O'rta Osiyo olimlar jamiyati** mablag' yo'qligi tufayli **1893-yili** o'z faoliyatini to'xtatishga majbur bo'lgandi.

Turkiston qishloq xo'jaligi jamiyati ancha faol ish boshladi. Jamiyat nashr ettirgan «**Turkistonning qishloq xo'jaligi**» jurnali sohadagi ishlab chiqarish, yerlarni sug'orish, dehqonchilik va yerdan foydalanish borasidagi ilg'or usullarni targ'ib qildi. Qishloq xo'jaligi jamiyati mustamlakachllar manfaatidan kelib chiqib paxtachilikni rivojlantirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar bilan shug'ullandi. Mahalliy iqqim sharoitiga moslashgan o'ziga xos O'rta Osiyo paxta navidagi dastlabki hosil yetishtirildi.

1876-yil Toshkentda **Turkiston muzeyi** (hozirgi O'zbekiston tarixi davlat muzeyi) tashkil etildi. **1870-yili** Toshkentda **Turkiston xalq kutubxonasi** tashkil etilishi ham O'rta Osiyoda fan va madaniyatning rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Undagi kitoblarning aksariyat qismi Turkiston tarixi va tabiatiga oid nodir asarlar bo'lgan.

Adabiyot. Bu davrda bir qator adabiyot namoyandalari yetishib chiqdi. Ulardan biri o'zbek demokratik shoiri **Ubaydulla Solih o'g'li Zavqiy (1853 – 1921)** bo'lib, u bitgan satirik she'rlarida mustamlakachi ma'mur-

lar, hukmdorlar va ruhoniylar xatti-harakatlari tanqid qilinadi. Zavqiy erk va ozodlikni tarannum etgan she'rlari uchun zindonga tashlandi.

Sharq adabiyoti uchun an'anaviy bo'lgan janr she'riyat edi. Turkistonda she'riyatning shakl va mazmuni bir-biridan farqlanuvchi va ba'zan bir-biriga zid bo'lgan so'fiylik va tanqidiy-realistik oqim mavjud edi.

Shoirlar va yozuvchilar o'z ijodlarida xalq dardini, davrning dolzarb muammolarini aks ettirishga harakat qilganlar. Ular orasida **Muqimiy, Furqat, Zavqiy, shoira Anbar Otin, Avaz O'tar o'g'li, Ahmad Donish** va boshqalarning ijodini alohida ajratib ko'rsatish mumkin. She'rlaridagi haqqoniylik va samimiylik ularni mashhur xalq shoirlariga aylantirdi.

Muhammad Aminxo'ja Muqimiy Qo'qon shahrida tug'ilgan. U «**Saylov**», «**Tanobchilar**», «**Hapalak qishlog'i ahlining xonga arzi**» va boshqa satirik asarlar, «**Qo'qondan Farg'onagacha**», «**Qo'qondan Isfaragacha**» kabi ilk sayohatnomalar muallifidir.

Anbar Otin ham Zavqiy kabi erksevar va hurfikr she'rlari bilan shuhrat topdi. Shoira **Qo'qon** shahrida yashab, ayollarning jamiyat va oiladagi haq-huquqsiz ahvoli to'g'risida achchiq haqiqatlarni qalamga oldi. Ayollarning erkinligi va teng huquqli bo'lishi uchun kurashga da'vat etgani bois shahardagi mutaassib kayfiyatdagi kuchlar tomonidan kaltaklandi va ko'p o'tmay hayotdan ko'z yumdi. O'zbek shoirlarining she'rlari keng xalq ommasi yuragiga yo'l topdi. Ularning she'rlari asosida ko'plab qo'shiqlar yaratildi.

XX asr boshlarida o'zbek adabiyotida yangi janrlar paydo bo'ldi. Nasrda yaratilgan asarlar ham dunyo yuzini ko'rdi. Ayniqsa, jadid adabiyoti rivojlandi. Bu adabiyot mazmunida mamlakatdagi og'ir sharoit va mustamlakachilik tizimi illatlari qoralandi.

Jadid adabiyotida **1910-yili Abdulla Qodiriy** ilk nasriy asarlarini e'lon qildi. Adib o'zining hikoyalari, felyetonlari va pyesalari bilan Turkiston ziyolilari hamda xalq ommasi orasida keng tanildi. Uning «**Ju-vonboz**» hikoyasi, «**Baxtsiz kuyov**» pyesasi va qator romanlarini xalq sevib o'qiy boshladi.

Nasrda ijod qilish xalq uchun eng ommabop va tushunarli adabiyot shakli edi. Shuning uchun jadidlar o'z g'oyalari keng xalq ommasiga singdirish maqsadida nasr janridan keng foydalanganliklari bejiz emas. Jadidlar xalqqa yaqinlashishning eng samarali yo'li sifatida **xalq milliy teatrlari** yaratishdi. **1911 – 1913-yillarda** Turkistonning turli shaharlarida teatrlar tashkil etildi. Adiblilar ular uchun pyesalar yozishdi. Sahnada yangragan ona tilidagi **nutq** va teatr aktyorining harakatlari xalq ommasiga nisbatan qudratli ta'sir vositasiga aylandi.

Jadid teatrlarida 1911 – 1917-yillarda 25 ta pyesa namoyish etildi, ular xalq ommasi orasida eng mashhur asarlarga aylandi. Bu paytda spektakllarning aksariyati ochiq sahnalarda qo'yilib, ularga ko'plab tomoshabinlar tushgan. Ilk o'zbek tomoshabinlari uchun jadidlar qo'ygan pyesalar axloqiy tarbiya maktablariga aylandi.

Jadidlar rahnamosi Mahmudxo'ja Behbudiy tomonidan yozilgan mashhur pyesa «**Padarkush**»da otalar va bolalarni bir-biriga nisbatan shafqatsiz mavjudotlarga aylantirgan ma'naviy qashshoqlik, mol-mulka ruju qo'yish qattiq qoralangandi. Unda yot odatlarning kirib kelishi jamiyat uchun muqaddas bo'lgan oilani yemirishi ko'rsatib berildi. **Nusratilla Qudratilla** qalamiga mansub «**To'y**» asarida oilaviy va shaxsiy fojialar sababchisiga aylangan serchiqim ba'zi urf-odatlar va an'analar tanqid ostiga olindi. Pyesada oila boshlig'ining serhasham sunnat to'yi uchun puli yetmay qolganida qarz olishga majbur bo'lganligi va ko'p o'tmay to'lovga layoqatsizligi oqlbatida qarzdorning qamoqqa olinishi ko'rsatilgan.

Shu kabi tarbiyaviy ahamiyatga ega, ma'naviy boy adabiyot xalq ongini uyg'otuvchi eng muhim vosita bo'ldi. Uning atoqli namoyandalari esa soha rivojiga ulkan hissa qo'shdilar.

26.3. TEATR VA MUSIQA SAN'ATI

Turkistonda xalq teatri. Qadimiy san'at turlaridan eng sevimlisi hisoblangan xalq teatrining Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklarida o'ziga xos ko'rinishlari mavjud edi. Jumladan, *Buxoro amirligida masxaraboz, qo'g'irchoqboz, raqqos kabi san'at yo'nalishlarining uyushmalari vujudga kelgandi. Xorazm an'anaviy teatrida esa ikki turkum tomoshalar – kulgili va xatari o'yin turlari yaxshi shakllandi.*

Xalq teatri shakl jihatidan rang-barang va boy bo'lib, ular xalq orasidan chiqqan komik aktyorlar – qiziqchilar, qo'g'irchoqbozlar, masxarabozlar va boshqalar o'z mahoratlarini namoyish qilishgan. Ana shu teatrlar va masxarabozlarning tomoshalarida, asosan, xasis va ochko'z boylar, chalasavod mullalar, amalparast beklarning kirdikorlari fosh etilgan. Bu tomoshalar ko'proq dolzarb voqealar tasvirlangan satirik ko'rinishlardan iborat bo'lgan. Garchi ularda yozma pyesalar bo'lmasa-da, xalq og'zaki ijodi mahsuli sifatida yod olingan mavzular sahnalashtirilgan. Sahna asarlarini, odatda, san'atkorlarning ozlari ijod etishgan.

XIX asrning 2-yarmida bir necha shaharlarda an'anaviy teatr uyushmalari vujudga keldi. Eng mashhurlari **Qo'qonda Zokir eshon, Bu-**

xoroda **To'la masxara** uyushmalari edi. Ayniqsa, qo'g'irchoq teatrlari ommabop bo'lib, ular mavzusi markazida **Kachai Polvon** obrazi turgan.

Turkistonqa Yevropa va rus teatrlarining kirib kelishi. O'rta Osiyo Rossiya imperiyasi tomonidan zabt etilgach, mustamlaka hukumati siyosiy maqsadlarni nazarda tutib rus madaniyatini jadal yoyishga kirisha boshladi. Bunda nafaqat ta'lim tizimi, balki teatr sohasi ham muhim o'rin tutgan.

1870-yili Turkiston general-gubernatori tomonidan taklif qilingan **Samara teatri** o'lkada bir necha kunlik dasturlarini namoyish etgandi. **1910-yili Samarqand va Toshkentga** rus aktrisasi **V.F.Komissarjevskaya** truppasining gastrollari uyushtirildi.

Turkistonda namoyish etilgan bunday tomoshalar o'lka mahalliy san'atkorlari ijodiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Ilg'or ma'rifatparvarlar va jaddidlar yangicha g'oyalarni targ'ib etish uchun dramatik teatrning ulkan imkoniyatlarini tushunib yetdilar.

Tatar va ozarbayjon truppalarning **1910 – 1912-yillarda** Turkistonda bo'lib o'tgan gastrollari ham katta madaniy voqeaga aylandi. **U.Gajibekovning «Go'ro'g'li», «Layli va Majnun»** va **«Arshin mololon»** musiqali pyesalari o'zbek jamoatchiligi orasida iliq kutib olindi. Bu, o'z navbatida, mahalliy teatr rivojlanishiga ham katta ta'sir ko'rsatdi.

Jadid teatrlarining vujudga kelishi. O'zbek milliy teatrlarining shakllanishida jaddidlarining o'rni katta edi. Prezident Islom Karimov **«Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch»** asarida: *«Qachonki milliy madaniyatimizning uzviy qismi bo'lgan teatr san'ati xususida so'z borar ekan, buyuk ma'rifatparvar Mahmudxo'ja Behbudiyning «Teatr – bu ibratxonadir» deb aytgan fikrini eslash o'rinlidir»,* – deb yozadi.

Turkistonda **1911-yili** dastlabki yozma milliy sahna asarlari yaratildi. *Mahmudxo'ja Behbudiyning «Padarkush», A.Samadovning «Mahramlar», Fitratning «Bir farangi bilan buxorolik bir mudarrisning qilgan munozaralari»* nomli asarlari shular jumlasidandir. Ular ichida, ayniqsa, o'zbek milliy teatri durdonasiga aylangan Behbudiyning **«Padarkush»** dramasi g'oyatda muhim voqelik bo'ldi.

Turkistonda birinchi o'zbek milliy teatri **Samarqand** shahrida **Mahmudxo'ja Behbudi** rahbarligida tashkil etildi. Bu truppada namoyish etilgan ilk asar ham uning **«Padarkush»** pyesasi edi. O'zbek milliy teatri shakllanishi va rivojlanishida ulug' ma'rifatparvar **Abdulla Avloniy** va jaddidlar harakatining atoqli namoyandasi **Hamza Hakimzoda Niyozly** katta xizmat qildilar. **1914-yil boshlarida** Abdulla Avloniy **Toshkent** shahrida **«Turon»** nomidagi teatr truppasini tashkil etdi va u

sahnalashtirgan birinchi asar ham «**Padarkush**» pyesasi bo'ldi. **1915-yili** teatrning Turkiston shaharlari bo'ylab gastrollari zo'r muvaffaqiyat bilan o'tdi.

1916-yili Qo'qon shahrida Hamza rahbarligida havaskorlar teatri tashkil etildi. Unda namoyish etilgan birinchi spektakl Hamzaning «**Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari**» pyesasi bo'ldi. Mazkur pyesa o'zbek teatri shakllanishida ham, o'zbek dramaturgiyasi vujudga kelishida ham muhim ahamiyat kasb etdi. Teatr chuqur mazmunli, ijtimoiy ahamiyatga molik hodisaga aylandi. **1916-yildan** hozirgi Milliy teatr asoschisi **Mannon Uyg'ur** va o'zbek teatrining birinchi aktrisasi **Ma'suma Qoriyeva** san'atga ilk qadamini tashladi. Shu tariqa asta-sekin milliy teatrlarning soni ortib bordi. *Andijonda (1919)*, *Xivada, Buxoroda (1922)* ham dastlabki teatrlar tashkil topdi. Buxoro shahridagi teatrning tashkil etilishida Mannon Uyg'urning xizmatlari beqiyos edi.

Teatrlarda katta ijtimoiy va axloqiy muammolarga daxldor mavzular sahnalashtirildi. Ularda adolatsizlik, yovuzlik, zulmni qoralovchi g'oyalar, tomoshabinlarda e'tiroz va norozilik hissini qo'zg'atuvchi spektakllar namoyish etildi. O'zbek teatri o'zbek milliy madaniyatining ajralmas qismiga aylandi. Teatr spektakllari, o'ziga xos va iste'dodli aktyorlar ijrosi o'zbek xalqining bitmas-tuganmas ijodiy imkoniyatlarini namoyish etdi.

Musiq san'ati. An'anaviy xalq og'zaki musiqali asarlari asrlar davomida saqlanib keldi. Xalq musiqasi san'atida **terma, qo'shiq, lapar, yalla, ashula** keng tarqalgandi. Qo'shiq, yalla va laparlar hazilomuz raqslar va o'yin jo'rligida ijro etilardi. Termalar ko'pincha xalq qissago'ylari bo'lmish baxshilar va shoirlar tomonidan ijro etiluvchi ohangdor kuylarni o'zida mujassam etgandi. Ashula esa keng qamrovli turli kuy-ohangga ega lirik qo'shiq hisoblanardi.

Xalq mumtoz shoirlarining g'azallari va she'rlari ashulalar uchun matn bo'lib xizmat qilgan. **XIX asr oxiri – XX asr boshlarida** o'zbek xalqi musiqiy ijodiyoti o'zida lirik qahramonlik mazmunidagi epik rivoyatlarni mujassamlashtirgan dostonlar («**Go'ro'g'li**», «**Alpomish**», «**Kuntug'mish**», «**G'arib va Shohsanam**», «**Hasan va Dalli**», «**Rustam va Avaz**») alohida o'rin tutgan. Mazkur dostonlar **to'rtlik** she'r tuzilishiga ega bo'lib, musiqasi nisbatan sodda ohangli va bu musiqada nota yozuvi qo'llanilmagan.

Xalq sozandalari mashhur usta-bastakorlar qo'lida ta'lim olishgan. Ko'p asrlar davomida butun Sharqda keng tarqalgan mumtoz maqomlar professional musiqaning og'zaki an'alaridagi bebaho xazinasini tashkil etgan. Maqomlar yirik turkumli og'zaki-cholg'uli (yakkaxon va cholg'uli) asarlardir.

Musiqa asboblari ham nihoyatda rang-barangligi bilan ajralib turardi. Bu borada torli-kamonchali cholg'u asboblari (**g'ijjak, qo'buz, uchtor**), torli-noxunli (**do'mbira, dutor, tanbur, ud, rubob**), torli-zarbli (**chang**), puflama nayli (**nay, surnay**), mushtuk-puflamali (**karnay**), zarbli-membranali (**doira, nog'ora, chindovul**) kabi cholg'u asboblari keng tarqalgandi.

Turkistonning o'sha kezlardagi musiqa madaniyatida yakkaxon ijrochilar ham, ansambl ijrosi ham rivojlandi. Karnay, surnay, nog'ora yoki doira, ya'ni qattiq jaranglovchi cholg'u asboblari an'anaviy bayramlarda, kelin to'yi tantanalarida, ommaviy tomoshalarda jo'rovoz bo'lgan; birmuncha past jaranglovchi cholg'u asboblari: surnay, dutor, g'ijjak esa kamer (xonada) yoki konsert (davrada) ijrosiga mo'ljallangandi.

Xorazm maqom va musiqa maktabi Xiva xoni **Muhammad Rahim II** (Feruz) davrida yanada rivojlandi. O'z davrining ma'rifatli hukmdori bo'lgan Feruz san'at namoyandalariga katta imkoniyatlar yaratib berib, ular faoliyatiga homiylik qilgan. Bundan tashqari, bevosita musiqa san'atini rivojlantirishga oid farmonlar ham chiqargan. **1882-yilgi** farmonida quyidagi jumlar bitilgan:

«Biz kim, Xorazm mamlakatining oliy xoqoni Muhammad Rahimxon Soniy quyidagi farmoni oliyga imzo chekdik.

Xorazm maqomlari xalqning daxlsiz mulki deb e'lon qilinsin. Ushbu farmoni oliyga shak keltirgan va maqomlarni kamsitgan yoki uni buzib ijro etgan kimsalar qattiq jazolansin!»

26.4. ME'MORCHILIK VA TASVIRIY SAN'AT

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistondagi yalpi iqtisodiy tanazzul, o'zaro urushlar, Xiva xonligi va Buxoro amirligining isyonchi guruhlariga qarshi kurashi, shuningdek, Rossiya imperiyasining harbiy yurishlari nafaqat siyosiy va iqtisodiy, balki madaniy taraqqiyotga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Uning oqibatlari kelgusidagi o'lka taraqqiyotida og'ir asoratlar qoldirdi. Bu asorat izlari o'zbek me'morchiligini ham chetlab o'tmadi. Shunday bo'lsa-da, bu davr milliy me'morchiligida betakrorlik va rang-baranglik hamda an'anaviy arxitektura saqlanib qoldi.

Me'morchilik maktablari. **XIX asr oxirlarida** Buxoro va Xorazm me'morchiligi qadimiy an'analarni saqlagan holda zamon ruhi bilan boyib bordi. Saroy majmualari, madrasa, jome masjidlari, kasalxona kabi davlat va jamoat binolari, shuningdek, ulkan minoralar barpo etildi. Ularni bunyod etganlar o'z davrining yetuk me'morlari bo'lib, qadimiy

Buxoro va Xivaning tarixiy binolarini vujudga keltirishdek og'ir, lekin sharaflı ishga bosh-qosh bo'lgan ajdodlarning binokor avlodlari edilar.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida nomlari nafaqat Buxoro amirligi, balki Xiva xonligi, Turkiston va Xurosonda ham mashhur bo'lgan **Obloqul** va **ibrohim Hofizovlar, Mo'minjon Solihov, Shirin Murodov** kabi ko'plab ustalar yetishib chiqdi. XX asr boshlarida barpo etilgan **Sitorayi Mohi Xosa** qurilishida yuqorida nomlari zikr etilgan me'morlar, ustalar faol qatnashgandi. Majmuaning maxsus **Oqsaroy zaliga** pardozi berish ishini **Usta Shirin Murodov** boshchiligida bir guruh usta ganchkorlar amalga oshirdilar.

Xorazm me'morchilik maktabining sarkori **Odina Muhammad Murod** bo'lsa pardozi hamda naqshinkor parchinlarni joylashtirishning sir-sinoatlarini mukammal egallagan. Usta kulollar **Nurmuhammad, Abdujabbor**, uning o'g'li **So'fimuhammad Niyoz** va **Abdullalar** edilar. Ular oddiy loydan go'zal san'at asarlari yaratish va tabiatdagi turli giyoh va o'simliklardan betakror ranglar kashf etish mumkinligini amalda isbotlab berdilar.

XX asr boshlarida tiklangan **Islomxo'ja minorasini (1908 – 1910)** yaratish tashabbuskori va homiysi Asfandiyorxonning bosh vaziri, ma'rifatli inson **Islomxo'ja** edi. U bunyod ettirgan minora Xivaning faxriga aylandi. Qolaversa, Islomxo'ja o'z davrining yirik madaniyat va davlat arbobi edi. U Xorazmni dunyoning eng rivojlangan davlatlari qatorida ko'rishni istagan, vatanini tashqi dunyo bilan bog'lashga intilgan. ilg'or g'oyalar bilan to'lib-toshgan inson edi.

Xorazm me'morchiligi maktabining e'tiborli tomoni shunda ediki, *pesh-toqlar, shiplar, burjlar o'ta nozik did va nafosat timsoli – arabiy yozuvlar bilan bezatilardi*. Mohir xattotlar bu yozuvlarni o'ta mohirlik bilan bino bezagiga uyg'unlashtirib yubora olardilar. Yog'och o'ymakorligi esa eshik, darvoza va ustunlarni o'ymakor naqshlar bilan bezab, o'sha binolarning umumiy ko'rinishiga o'ziga xoslik va jilo baxsh etardi.

Farg'ona vodiysida ham o'zbek xalq me'morchiligining o'ziga xos tarmog'i mavjud edi. XIX asrning 2-yarmida vodiy milliy me'morchiligiga Yevropa me'moriy uslubidagi binolarni qurish an'analari kirib keldi. Shunday bo'lsa-da, **XIX asr oxirlarida** qurilgan **Andijon jome masjidi** o'z qurilishi bilan yuksak milliy me'morchilik namunasi bo'lib qoldi.

Yevropa uslubidagi binolar qurilishi. Bu davrda o'lkaga Yevropa uslubidagi me'morchilik an'analari ham kirib keldi. Qurilish ishlarida milliy an'anaviy uslublar bilan birga Yevropa me'morchiligiga xos uslublar qo'llanila boshlandi. Jumladan, xalq me'morchiligida an'anaviy paxsa, guvala va xom g'isht qo'llash bilan birga zamonaviy **to'rtburchak yuzli g'isht, faner, tunuka, oyna** kabi qurilish ashyolaridan keng foydalanildi.

Yevropa me'morchiligiga xos bo'lgan ayrim uslublar o'sha davrda qurilgan Buxoro amirining yozgi saroyi – **Sitorayi Mohi Xosa**, Xiva xoni Muhammad Rahimxon II tomonidan qurilgan **Nurullaboy** nomi bilan ataluvchi saroyda (1904 – 1912) ham ko'zga tashlanadi. Bino qurilishida ham G'arb, ham Sharq me'morchiligi an'alaridan foydalanilgan. Turkistonning bosib olingan yirik shaharlari va viloyatlarida harbiy qo'shinlari uchun qal'alar, kazarmalar, harbiy-siyosiy amaldorlar, generallar uchun yevropacha ko'rinishdagi qarorgohlar qurila boshlandi. Toshkentning Yangi shahar qismida general-gubernatorlikning ma'muriy va boshqa binolari qad ko'tardi. Ular me'moriy jihatdan g'arb muhiti va uslubida qurilgan binolar edi.

Tasviriy san'at. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda tasviriy san'at **Samarqand, Qo'qon, Buxoro** miniatyurachilari ijodida namoyon bo'ldi (**Ahmad Donish, Abdulxoliq maxdum, S.Siddiqov**). Ular tasviriy san'atning an'anaviy rivojlangan turlarini saqlab qolishdi.

XX asr boshlarida an'anaviy devoriy naqshlarda ilgari ishlatilgan manzaralar – **suzib borayotgan kema, temir yo'llar va hayvonlar** tasvirlana boshlandi. O'zbek xalqi san'atida ramziylikka xos asriy an'analarga boy diniy-falsafiy mazmundagi naqqoshlikdan bevosita real tasviriy san'atga o'tish holati kuzatildi.

O'zbek rassomlari ning iqtidori kulolchilik buyumlarini, kiyimlarni bezashda, materiallar uchun uyg'un bo'yoqlar jilosini yaratishda, kundalik turmush buyumlariga jilo berishda va boshqa amaliy san'atda namoyon bo'ldi. Buyumlardagi yuksak did, nazokat, nafislik rasmlarda yaqqol ko'zga tashlanardi.

Naqsh amaliy san'ati markazi **Buxoro** edi. Bu shahar ustalari nafaqat asriy san'atini saqlab qolishga, balki rivojlantirishga erishdilar. Buxorolik ustalarning har qanday asari o'z xususiyatlariga ega bo'lib, boshqa shaharlarda yaratilgan buyumlardan ajralib turardi. Bu asarlarga xos boy tasavvur va mukammal mahorat, asosan, ranglar va naqshlar uyg'unligida o'z aksini topgan. *Oq rang baxt-saodat va omad ramzi, qizil rang quvonch va salomatlikni anglatardi.* Ranglar va naqshlar ramzi zargarlikda, liboslarda, nodir toshlardan ishlangan zeb-ziynat shodalarida ustuvorlik qilgan.

Xullas, mustamlakachilik sharoitida ham ota-bobolarimizning erkinlikka, taraqqiyot va istiqbolga bo'lgan azaliy intiqlik kayfiyati so'nmadi. Xalqimizning yurak-bag'riga teran o'rnashgan mustaqillik va ozodlik tuyg'usi tobora qudratli kuchga aylana bordi va pirovard natijada O'zbekiston istiqloli tantanasi uchun mustahkam zamin hozirladi.

27-BOB. XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDAGI SIYOSIY VAZIYAT. SOVET HOKIMIYATINING O'RNATILISHI

27.1. TURKISTONDA 1917-YILGI IJTIMOIIY-SIYOSIY O'ZGARISHLAR

1917-yilgi Fevral inqilobining Turkistonga ta'siri. Inqilob natijasida uch asr davom etgan romanovlar sulolasi hukmronligi ag'darildi. Mutlaq monarxiya tizimi quladi. **Mart oyi boshlarida** rus burjuaziyasi doiralari vakillari dan tashkil topgan Muvaqqat hukumat faoliyat ko'rsata boshladi. Ayni chog'da, **Petrograd**da va boshqa joylarda ishchi, askar va dehqon deputatlari soveti tuzilib, hokimiyat organlari sifatida ish yurita boshladi. Shu tariqa Rossiyada ikki hokimiyatchilik boshqaruvi vujudga keldi.

Rossiyada Fevral inqilobining amalga oshishi Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy voqealarning borishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. O'lka hayotida yuz bergan muhim siyosiy o'zgarishlardan biri Turkiston general-gubernatorligi mahkamasining tugatilgani bo'ldi. Uning o'miga Muvaqqat hukumatga bo'ysunuvchi **Turkiston qo'mitasi** tashkil etildi. Viloyatlardagi harbiy gubernatorlik lavozimlari ham tugatildi. Ularning o'rniga **viloyat komissarlari** lavozimi ta'sis etildi. Eng muhimi, fevral o'zgarishi Turkiston o'lkasi xalqlari hayotiga muayyan demokratik jarayonlarni baxsh eta bordi. Endilikda keng xalq ommasi, uning turli ijtimoiy qatlamlari faol harakatga kela boshladi. O'lkaning yirik shaharlarida tashkil topgan va asosiy tarkibi mahalliy millat vakillaridan iborat kasaba uyushmalari, chunonchi, binokorlar, quruvchilar, ko'nchilar, duradgorlar va boshqa kasb kishilarini birlashtirgan uyushmalar ham aholining tub manfaatlari, uning iqtisodiy va siyosiy talablarini himoya qilib faoliyat yuritdilar. **1917-yil may**ga kelib Turkiston o'lkasidan mardikorlikka zo'rlik bilan olinib, Rossiyaning G'arbiy hududlariga safarbar qilingan ko'plab yurtdoshlarimizning o'z ona zaminlariga qaytib kelishi ham, shubhasiz, inqilobiy kuchlar safini to'ldira bordi. Bu o'rinda fevral o'zgarishidan keyin o'lka xalqlari hayotida muhim rol o'ynagan, ularning siyosiy faolligini oshirishga xizmat qilgan ko'plab inqilobiy-demokratik tashkilotlar, siyosiy firqalar, kasaba uyushmalari faoliyatiga alohida urg'u bermoq kerak. Gap shundaki, bu davrda Rossiyada faoliyat yuritayotgan ko'plab siyosiy partiyalar, jumladan, **eserlar, sotsial-demokratlar** va boshqa partiyalarning mahalliy tashkilotlari Turkistonda ham o'z faoliyatini aktivlashtirib, aholining turli ijtimoiy tabaqalarini o'zlariga jalb qilish, o'z dasturiy g'oyalari ni ularning ongi, shuuriga singdirishga intildilar.

Toshkentda 1917-yil mart oyida ishchi va soldat deputatlari soveti tashkil etildi. **Mart oyi oxirlarida o'lkada ishchi va soldat deputatlarining 75 soveti** faoliyat yuritdi. Biroq ulardagi deputatlarning asosiy ko'pchiligi yevropalik millatlar vakillari edi. Bu davrda Turkistonda kechayotgan barcha alg'ov-dalg'ovli voqealar, jiddiy o'zgarishlarning chinakam yalovbardorlari istiqloq uchun kurashning tolmas darg'alari bo'lgan jadid rahnamolari edilar. Turkiston jadiclari mahalliy aholining siyosiy ongini o'stirish, uni katta tarixiy o'zgarishlarga tayyorlash, hal qiluvchi kurashlarga o'z ortidan ergashtirib borishda bosh-qosh bo'ldilar. Ayniqsa, Rossiya Muvaqqat hukumatining ikkiyuzlamachilik siyosati, uning inqilobning tub masalalarini, chunki, urush va tinchlik, 8 soatlik ish kuni, agrar va milliy masalalarni hal etishni turli bahonalar bilan chetga surishi ilg'or jadid arboblarni inqilobiy-demokratik yo'nalishda izchillik bilan kurash olib borishga da'vat etdi.

Jadidlar faoliyatida vaqtli matbuot nashrlarini yo'lga qo'yish, ularda inqilobiy-demokratik ruhdagi maqola, materiallarni muntazam chop etish, ularni ommaga yetkazish muhim o'rin tutgan. Vatandarparvarlarning sa'y-harakati bilan Turkistonning bir qator yirik shaharlarida gazeta va jurnallar nashr etila boshlandi. Jumladan, Toshkentda «**Turk eli**», «**Najot**», «**Ken gash**», «**Ulug' Turkiston**», «**Turon**», Samarqandda «**Hurriyat**» vaqtli nashrlari chiqa boshladi.

Abdulla Avloniy tomonidan **Toshkentda 1917-yil apreldan** chiqarila boshlagan «**Turon**» gazetasining ilk sonida «**Yashasin xalq jumhuriyati**» shiori birinchi bor yangragandi. Unda aniq maslak-maqсад – «*Musulmonlar orasida ko'p yillardan beri davom etgan umumga zo'rlik, bid'at odatlarni bitirmak, kelajakda bo'lading'on jumhuriy idoraga xalqni tayyorlamog'*» g'oyasi ilgari surilgandi.

Xuddi shuningdek, **Munavvar Qorining** o'sha yili «**Najot**» gazetasining **26-mart** sonida bosilgan: «*Hurriyat berilmas, olinur. Hech narsa ila olib bo'lmas, faqat qon va qurbon ilagina olib bo'lur*», – degan xitobi ham jadidlarning xalq ozodligi va istiqloq yo'lida jiddiy kurashga bel bog'laganliklari dan dalolat beradi.

«**Sho'royi Islomiy**» va «**Sho'royi Ulamo**». **1917-yil boshlarida** Turkistonda yerli tub aholining asosiy ko'pchiligi yevropalik siyosatchilar, firqalar arboblari ortidanmas, balki musulmon ulamolari, jadid yo'l boshchilari yo'lidan uyushib bordilar. Buning uchun esa obro'li siyosiy tashkilot tuzish zarurati tug'ilgandi. **1917-yil 14-martda** Toshkentda jadid arboblari tashabbusi bilan tuzilgan «**Sho'royi Islomiy**» shunday tashkilotlardan bo'ldi. **15 kishidan iborat** rayosat tarkibidan **Munavvar Qori Abdurashidxonov**

(yetakchi), **Abduvohid qori, Mirkomilboy Mo'minboyev, Ahmadbek hoji Temirbekov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Salimxon Tilla-xonov** singari sinalgan yurt rahnamolari o'rin olgandi. «Sho'royi Islomiya» musulmon aholining vakolatli organi (musulmonlar kengashi) sifatida uning irodasi ni ifoda etdi, manfaatlarini himoya qildi.

O'lkaning turli joylarida «Sho'royi Islomiya»ning quyi sho'balari tuzilib, ular mahalliy aholi orasida qizg'in faoliyat yuritdilar. Shuningdek, «Sho'royi Islomiya» ta'sirida joylarda turli nomlarda tashkilotlar vujudga keldi. **Toshkentda «Turon», «Itihodi taraqqiy», Andijonda «Ozod xalq», «Hurriyat», «Ma'rifat», Samarqandda «Mirvajul Islom», «Klub Islomiya», «Musulmon mehnatkashlari ittifoqi», Kattaqo'rg'onda «Ravnaqul Islom», «Guliston»** va boshqalar shular jumlasidandir.

Turkiston milliy istiqloli uchun kurashga bel bog'lagan va avvalboshdan «Sho'royi Islomiya» ta'sirida bo'lgan ulamolarning bir qismi **qadimchilar** nomi bilan atalardi. Ular islom ta'limoti va aqidalarining muhosasiz tarafdorlari sifatida siyosiy vaziyatni o'zlaricha tushunar, muxtoriyat talabiga qarshi chiqqanlar. Bu hol **1917-yil iyuniga** kelib qadimchilarning «Sho'royi Islomiya» tarafdorlari bilan uzil-kesil aloqani uzib bo'linishining asosiy sababi, eng avvalo, Turkistonning milliy mustaqilligiga erishish yo'lidagi ikki xil qarama-qarshi taktik yondashuvning kelib chiqqanidir. Konservativ, mutaassib qarashlar nuqtayi nazaridan yondashgan ulamochilar Turkiston mustaqilligini faqat hukmron mustamlakachilarga qarshi g'azovot boshlash, ya'ni qurolli qarshilik ko'rsatish yo'li bilan qo'lga kiritishni yoqlardilar. Ilg'or ziyolilar – jadidlar esa Rossiyada yuzaga kelgan qulay shart-sharoitlardan, siyosiy vositalardan foydalanib, behuda qon to'kmasdan bosqichma bosqich yurt mustaqilligiga erishishni yoqlardi. Ularning Rossiya Federatsiyasi tarkibidagi **Turkiston Muxtoriyati** talabi ham shu maqsadni ko'zda tutardi. O'lkaning milliy kuchlari o'rtasida yuz bergan bu ajralish va g'oyaviy ixtiloflar, shubhasiz, ularning harakat birligiga raxna solar, uning istiqboliga jiddiy putur yetkazardi. Ayniqsa, «Sho'royi Ulamo»ning nashri – «**Al-izoh**» jurnali sahifalarida millatning ilg'or kuchlariga, vatanparvar milliy ziyolilarga nisbatan adovat va xusumat urug'i sepildi. Bu dushman tegirmoniga suv quyish bilan barobar edi.

I va II Umurturkiston qurultovlari. Turkistonda inqilobiy demokratik harakatlarning o'sib borishi, undagi turli ijtimoiy qatlamlar va tabaqalarni yanada istiqlol kurashi bayrog'i ostida birlashtirishda **1917-yil** davomida bo'lib o'tgan **Umurturkiston musulmonlari I va II qurultoylari** va ular tomonidan ishlab chiqilgan hamda qabul qilingan dasturiy hujjatlarning roli katta bo'lgan. «Sho'royi Islomiya» tashkiloti tashabbusi bilan **1917-**

yil **16-aprelda** Umumturkiston musulmonlarining I qurultoyi chaqiriladi. Qurultoy ancha vakolatli anjuman bo'lib, uning ishida Turkistonning ko'plab atoqli kishilari, taniqli siyosiy arboblardan qatnashgandi. Ular orasida **Mustafo Cho'qay, Munavvar Qori, Behbudiy, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Sherali Lapin, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Validiy, Sobir Yusupov, Islom Shoahmedov** va boshqalar bor edi. Qurultoy kun tartibiga **16 ta masala** qo'yilishining o'zi ham uning katta ahamiyatidan darak berardi. Qurultoyda o'lkaning bo'lajak davlat qurilishiga alohida to'xtalinib, Turkistonga keng muxtoriyat huquqini beradigan demokratik Rossiya Federatsiyasi tuzilishi g'oyasi ilgari surildi. Qurultoyda markaziy rahbar organ – **Turkiston o'lka musulmonlar sho'rosini** tuzish to'g'risida qaror qabul qilindi. Uning birinchi yig'ilishida **Mustafo Cho'qay markaz raisi, Munavvar Qori rais muovini, Ahmad Zakiy Validiy kotib, Behbudiy, U.Asadullaxo'jaev** va boshqalar a'zolar etib saylandilar. Markaziy sho'ro zimmasiga o'lkadagi barcha tarqoq, o'z holicha ish yuritayotgan, nizom va dasturlariga ega bo'lmagan uyushma va tashkilotlarni birlashtirish, ularning faoliyatini muvofiqlashtirish vazifasi yuklandi. Bu vazifani uddalashda Markaziy sho'roning joylarda tashkil etilgan sho'ba (bo'lim)lari muhim rol o'ynadi. Jumladan, **Toshkent sho'basini Munavvar Qori, Samarqand sho'basini Behbudiy, Farg'ona sho'basini esa Nosirxon to'ra Kamolxon to'ra** o'g'li boshqardi. Shu tariqa Turkistonda qo'shhokimiyatchilik – Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi, ishchi va soldat deputatlari soveti va Turkiston o'lka musulmonlar sho'rosi vujudga keldi.

Jadidlar, ruhoniylar va harakatlarida faqat mahalliy, hududiy manfaatlar, qiziqishlar bilan cheklanib qolmay, boshqa mintaqalardagi musulmonlar ommasi, ularning ilg'or vakillari bilan ham yaqindan hamjihat bo'lishga intildilar. Shu maqsadda ular **1917-yil 1 – 2-mayda Moskvada** bo'lib o'tgan **Butunrossiya musulmonlari I qurultoyida** ishtirok etdilar. Unda musulmonlar manfaatini himoya qiluvchi davlat qurilishi shakli milliy-hududiy, federatsiya asosidagi demokratik respublika bo'lishi hamda **Butunrossiya musulmonlar sho'ro ijroiya qo'mitasi** ta'sis etilishi to'g'risida qaror qabul qilindi. Bu sho'ro ijroiya qo'mitasiga Turkistondan **U.Asadullaxo'jayev** va **I.Shoahmedov** saylandi.

Xuddi shuningdek, Turkiston vakillari ishtirok etgan va **1917-yil 21 – 31-iyulda Qozon shahrida** bo'lib o'tgan **Butunrossiya musulmonlarining II qurultoyi** ham Rossiya musulmon aholisining ozodlik va mustaqillik sari harakatlanish yo'lini muvofiqlashtirish borasida muhim qadam bo'ldi. Unda **Turkiston, Kavkaz** va **Qrimda** davlat boshqaruvini

mehnatkashlarning o'zlari hal etishi, musulmonlar kurashini tashkii qilish uchun **Butunrossiya harbiy sho'rosini** ta'sis etish to'g'risida qarorlar qabul qilindi.

1917-yil 17 – 20-sentyabrda Toshkentda bo'lib o'tgan Umumturkiston musulmonlari vakillarining II qurultoyi o'lka xalqlari hayotida muhim rol o'ynadi. Unda **500 nafar** vakillar ishtirok etdi. Qurultoyning maxsus qarorida tarkibi **12 kishilik Turkiston o'lka qo'mitasi, 24 kishilik Mahkamayi Shar'iya** (parlament) tashkii etilishi va ularning Rossiya davlati Konstitutsiyasiga muvofiq keladigan shariat qonunlari asosida faoliyat yuritishi ta'kidlangandi. Qurultoyda «**Sho'royi Islomiya**», «**Sho'royi Ulamo**», «**Turon**» va shu kabi boshqa mahalliy milliy tashkilotlarni birlashtirib, ular negizida yagona «**Ittifoqi Muslimin**» (Musulmonlar Ittifoqi) siyosiy partiyasini tuzish g'oyasi ilgari surildi. Qurultoyda **Behbudiy** nutq so'zlab, hammani birlikka, jipslashishga da'vat etgandi. «**Ulug' Turkiston**» gazetasi mazkur qurultoy ruhini aks ettirib, Turkistonning o'z ichki ishlarini mustaqil hal qilishga qodir bo'lgan o'lkaning mahalliy va milliy muxtoriyatini tuzish g'oyasini asosiy o'ringa qo'ygan.

27.2. TURKISTONDA SOVET HOKIMIYATINING O'RNATILISHI. XALQ HOKIMIYATCHILIGI UCHUN KURASH. TURKISTON MUXTORIYATI

1917-yilgi oktyabr voqealari va uning Turkiston xalqlari havotiga ta'siri.

1917-yilgi Fevral inqilobi Rossiyada tub o'zgarishlarning yuz berishiga olib kelmadi. Buning boisi shundaki, burjua Muvaqqat hukumati o'zining tor, xudbin manfaatlari doirasidan chetga chiqolmay, yetilgan tub masalalarni hal etishga ojizlik qildi. Natijada siyosiy tuzumda o'zgarish bo'lgani holda, muhim ijtimoiy-iqtisodiy, agrar, milliy, sulh masalalari amalda yechilmay qolaverdi. Bu esa mamlakat hayotining boshi berk ko'chaga kirib, tanglik, tanazzul holatlarining kuchayib borishiga sabab bo'ldi. Ayniqsa, Rossiyaning Birinchi jahon urushida ishtiroki davom etishi, rus armiyasining frontda ketma-ket mag'lubiyatga uchrayotgani umumxalq noroziligi va qahr-g'azabini tobora kuchaytirmoqda edi. Negaki urushning butun og'irligi xalq ommasi zimmasiga tushayotgandi. Rossiyaning iqtisodiy halokat tomon borishi, ijtimoiy tanglik va inqiroziy jarayonlarning zo'rayishi Muvaqqat hukumatning tobora obro'sizlanishiga, xalqdan yakkalanib qolishiga, oqibatda esa vaziyatning keskinlashuviga olib kelayotgandi. **Lenin** boshliq **bolsheviklar** xuddi mana shu qaltis vaziyatdan ustomonlik bilan foydalanib, ommani o'z tomoniga ag'darishni

ko'zlovchi shiorlarni maydonga tashlab, siyosiy hokimiyatni egallash sari yo'l tutdi. Bolshheviklar o'z maqsadlariga erishishda xalqning qo'ynini puch yong'oqqa to'ldiruvchi va'dalar berdilar. Ular ommabop chaqiriqlarni ilgari surib, barcha tub masalalarni hal etishga qasamyod qildilar. Mana shunday ustakorlik va hiylakorlik yo'li bilan bolsheviklar **1917-yil 24 – 25-oktyabrda Petrograd**da davlat to'ntarishini amalga oshirdilar. Ular Muvaqqat hukumatni ag'darib, hokimiyatni egallashga muvaffaq bo'ldilar. Tez orada mamlakatning boshqa hududlarida ham ularning hukmronligi o'rnatila boshlandi. **Proletariat diktaturasi** nomi bilan atalgan zo'ravon tuzum mana shu zaylda vujudga keldi.

Garchand sovetlar davrida yaratilgan ko'plab tarixiy adabiyotlarda mazkur davr tarixi butunlay soxtalashtirilib, go'yo Turkiston aholisi oktyabr g'oyalarga qo'shilib, birinchilardan bo'lib o'lkada sovetlar hokimiyatini o'rnatdi deb og'iz ko'pirtirib kelingan esa-da, biroq bu xil fikrlar va qarashlar tarixiy haqiqatga mutlaqo zid edi. **Hatto Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi qarorgohi joylashgan Tuproqqal'a qo'rg'onining qizil askarlar tomonidan 1917-yil 31-oktyabrdan 1-noyabrga o'tar kechasi ishg'ol qilingani ham Turkistonda oktyabr tub o'zgarishi yasalganidan darak bermasdi.**

Turkistonda sovet hokimiyatining o'rnatilishi. Turkistonda sovet hokimiyatini o'rnatish g'oyatda murakkab jarayonda kechdi. Buning boisi, avvalo, oktyabr g'oyalarining mahalliy tub joy aholining dili va shuuriga botmaganidir. Negaki bu zamin aholisi sotsialistik o'zgarishlar orqali hamma narsani umumlashtirish va milliylashtirishni, asrlar davomida shakllangan o'ziga xos turmush tarzini, yashash sharoitini, xo'jalik yuritish, idora qilish tartib-qoidalarini bir lahzada tubdan o'zgartirishni xohlamasdi.

Binobarin, bu begona maslak va g'oyalar bolsheviklar partiyasi va uning Turkistondagi yalovbardorlari tomonidan kuch va zo'rlik bilan o'lka xalqlariga singdirildi. Bu esa joylarda xalq qonining daryodek oqishiga, mislsiz qurbonlar berilishiga sabab bo'ldi. Chunki bolsheviklar tuzumi tomoniga o'tishni xohlamagan, uning maqsad-mohiyatini yoqtirmagan ko'pchilik aholiga nisbatan o'lkaning ko'plab hududlarida ochiq-oshkor tarzda talon-torojlik, bosqin va xunrezliklar uyushtirdilar.

Aholini ma'naviy-ruhiy kamsitish, diniy e'tiqodini, islomiy qadriyatlarini tahqirlash, muqaddas qadamlarni haqoratlash, diniy kitoblarni gulxanda yondirish – bular sovet tuzumi zo'ravonlari uchun o'sha kezlarda odatiy bo'lib qolgandi. Aniq rasmiy ma'tumotlarga ko'ra, Farg'ona vodiysida sovet hokimiyatini o'rnatish chog'ida *Marg'ilonda 7 ming, Andijonda 6 ming, Namanganda 2 ming, Bozorqo'rg'on va Qo'qonqishloq (hozirgi Paxtaobod tumani) atroflarida 4,5 mingdan ziyod* begunoh

kishilar qirg'in qilingan. Bunday qirg'inlar Turkistonning boshqa shahar va qishloqlarida ham sovet hokimiyatini o'rnatish chog'ida sodir etildi.

Sovet hokimiyati dohiylari o'zlarining qator rasmiy dasturiy hujjatlari va shiorlarida bor ovoz bilan olamga jar solib barcha mazlum xalqlar, elatlarga huquqiy tenglik, o'z taqdirini o'zi belgilash, milliy davlatchiligini tuzish va mustaqil davlat sifatida ajralib chiqishga qadar ularning haqli, huquqli ekanligini e'lon qilgandilar. Masalan, oktyabrning muhim hujjatlari hisoblangan «**Rossiya xalqlari huquqlari deklaratsiyasi**», «**Ezilgan va ekspluatatsiya qilinuvchi xalq huquqlari Deklaratsiyasi**», «**Rossiya va Sharqning hamma mehnatkash musulmonlariga**» da'vatnomasi va boshqa hujjatlarda mazlum xalqlarning ozodlik va mustaqillikka erishuvini rasman qo'llab-quvvatlagan holda amalda zimdan boshqacha siyosat tutib, bu jarayonning yuzaga chiqishiga butun choralar bilan to'sqinlik qildilar.

Buning yorqin ifodasi Turkistonda sovet hukumatini tuzish chog'ida to'la ayon bo'ldi. Gap shundaki, o'lka hududlarida sovetlar hokimiyatini zo'rlik bilan o'rnatish jarayoni davom etayotgan bir kezda, Turkiston bolsheviklari o'zlariga o'xshagan boshqa siyosiy partiyalar namoyandalari bilan til birlashtirib, mahalliy millat namoyandalari bu ishdan mustasno tutib, o'z hukumatini tuzishga kirishadilar. Bu hiyla-nayrangning hidini oldindan sezgan turkistonlik mahalliy taniqli arboblar, mabodo yevropalik ozchilikning manfaatini ko'zlaydigan hukumat tuzilsa, bu turgan-bitgan adolatsizlik bo'ladi va ko'pchilik aholining keskin noroziligiga olib keladi deb o'z nuqtayi nazarlarini oshkora bayon qildilar.

1917-yil 12 – 15-noyabrda Toshkentda bo'lib o'tgan Turkiston musulmonlarining III qurultoyi qabul qilgan qarorlarda: «*Hokimiyatning mahalliy aholi manfaatini uchun deyarli zid bo'lgan begona va o'tkinchi, tasodifiy kishilar guruhi – harbiylar, ishchilar va dehqonlar tashkilotlari qo'lida bo'lishi demokratik qoidalar talabiga javob bermaydi va mahalliy aholiga xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilashi asosida to'g'ri hayot qurishiga kafolat berolmaydi*», – deb qayd etilgandi.

Biroq bu haqqoniy talab va ogohlantirishlar Turkistonda sovet hokimiyati mutasaddilari sifatida ish yuritayotgan, joylarda esa bu hokimiyatni zo'rlik yo'li bilan qaror toptirayotgan bolsheviklar va ularning muvaqqat ittifoqchilariga zarracha ham ta'sir etmadi. Ular o'z muddaolariga erishish maqsadida **Turkiston ishchi, askar va dehqon deputatlari sovetlarining III o'lka qurultoyini** chaqirdilar. Mazkur qurultoy **1917-yil 15 – 22-noyabrda Toshkentda** bo'lib o'tadi. Biroq uning ishida Turkiston musulmonlari vakillari teng huquqli asosda ishtirok etolmadilar. Bu hol

qurultoyning butun faoliyatida, xususan, uni tashkil qilgan hukumat tarkibida aniq-ravshan namoyon bo'ladi. Bolshevik (kommunist) **F.I.Kolesov** raisligida tuzilgan **7 bolshevik** va **8 so'l eser komissarlardan** iborat **Turkiston xalq komissarlari soveti** tarkibiga butun o'lka aholisining qariyb **95 foizini** tashkil etgan yerli mahalliy xalqlarning birorta ham va-kili kiritilmadi. **O'lka sovetlarining IV qurultoyida** so'zga chiqqan xalq komissari, shovininist **Uspenskiy**: «*O'rtoq musulmonlar, shuni bilingki, biz sizlarning katta og'alaringmiz. Siz kichiksiz va tushunarliki, bizga bo'ysunishingiz kerak!*» – deb dag'dag'a qilgandi. Yana bir sovet kazolaridan **A.Kazakov** bu xususda o'z qarashlarini shunday bayon etgan: «*Turkiston jumhuriyatida 95 foiz musulmonlar va faqat 5 foiz ruslar yashaydi va shu 5 foiz butun hokimiyatni deyarli o'z qo'lida ushlab turibdi. Shunday qilib, ozchilik hukmronligi davom etmoqda. Lekin bu vaqtinchalik hol. Musulmonlar dunyosi tayyor bo'lgach, biz jumhuriyatni boshqarish ishini unga topshiramiz. Biz ularga yordam beramiz*».

Turkiston yerli aholisining mutlaq ko'pchiligi bunday shovinistik va ulug' millatchilik siyosatini yuritishga mukkasidan ketgan yangi sovet hokimiyatidan hafsalasi pir bo'lib, unga nisbatan g'azab-nafrati oshib bordi.

Turkiston Muxtoriyati. 1917-yil 26-noyabrda **Qo'qonda o'lka musulmonlarining IV favqulodda qurultoyi** chaqirildi. Unda o'lkaning **5 viloyatidan 200 nafardan ziyodroq** vakillar ishtirok etdi. Qurultoy ishida «*Sho'royi Islomiy*», «*Sho'royi Ulam*», Musulmon harbiylari sho'rosi, o'lka yahudiylar jamiyati namoyandalari qatnashdilar. Qurultoy hay'atiga o'lka xalqlarining taniqli kishilari: **Mustafo Cho'qay, U.Asadullaxo'jayev, Yurali Agayev, S.Akayev, Obidjon Mahmudov, Abdurahmon O'razayev, Islom Shoahmedov, Kamol qozi Karimboyev**, jami **13 kishi** saylandi. Mazkur qurultoyning **3 kun** to'xtovsiz davom etgan faoliyatining yakuni o'laroq o'lka hududining qonuniy egasi – Turkiston Muxtoriyatini tuzishga erishildi.

Yangidan tarkib topayotgan davlat **Turkiston Muxtoriyati** deb ataladigan bo'ldi.

Ta'sis majlisi chaqirilgunga qadar hokimiyat to'lig'icha **Turkiston Muvaqqat Kengashi** (12 kishidan iborat) va **Turkiston Xalq (Milliy) Majlisi** (54 kishidan iborat) qo'lida bo'lishligi ta'kidlandi.

Turkiston Muxtoriyatini qabul qilish haqidagi qarorda shunday deyiladi: «*Turkistonda yashab turgan turli millatga mansub aholi Rossiya inqilobi da'vat etgan xalqlarning o'z huquqlarini o'zleri belgilash xususidagi irodasini namoyon etib Turkistonni Federativ Rossiya respublikasi tarkibida hududiy jihatdan muxtor deb e'lon qiladi, shu bilan birga,*

muxtoriyatning qaror topish shakllarini Ta'sis majlisiga havola etadi». Qurultoy «*Turkistonda yashab turgan milliy ozchilik aholi huquqlarining muttasil himoya qilinishini tantanali ravishda e'lon qiladi».*

Qurultoyda **Turkiston Muxtoriyati Muvaqqat Kengashi** – hukumati tuzildi. Uning tarkibiga **12** kishidan iborat a'zolar saylandi:

1. **Muhammadjon Tanishboyev** – Bosh vazir, ichki ishlar vaziri.
2. **Islom Shoahmedov** – Bosh vazir o'rinbosari.
3. **Mustafo Cho'qayev** – tashqi ishlar vaziri (keyinroq Bosh vazir).
4. **Ubaydulla Xo'jayev** – harbiy vazir.
5. **Yurali Agayev** – yer va suv boyliklari vaziri.
6. **Obidjon Mahmudov** – oziq-ovqat vaziri.
7. **Abdurahmon O'razayev** – ichki ishlar vaziri o'rinbosari.
8. **Solomon Gersfeld** – moliya vaziri.

Hukumat tarkibiga yana **to'rt kishi** – yevropalik aholi vakillari orasidan nomzodlar ko'rsatilgach, keyinchalik kiritilishi belgilandi. Shuningdek, bu hukumatda **Saidnosir Mirjalol o'g'li xazinachi** lavozimini egalladi.

Qurultoyning yana bir katta xizmati u tomonidan **Turkiston Xalq Majlisi** (parlamenti) tarkibining tuzilgani bo'ldi.

Milliy Majlis tarkibiga saylanganlar orasida muvaqqat hukumat a'zolaridan tashqari o'sha davrning atoqli arboblari: **T.Norbo'tabekov, S.Sharifxo'jayev, Nosirxonto'ra Kamolxonto'ra o'g'li, M.Behbudiy, T.Musaboyev, Sobirjon Yusupov, Odiljon Umarov** va boshqa yurt peshvolari bor edi.

1917-yil dekabr oyi boshlarida Toshkent, Namangan, Jalolobod, Qo'qon, Samarqand shaharlarida va boshqa hududlarda ming-minglab yurt odamlari mitinglar, namoyishlar uyushtirib, muxtoriyatni qizg'in qo'llab-quvvatlab chiqdilar, bu to'g'rida maxsus qarorlar qabul qilindi. Masalan, **6-dekabr Toshkentning** eski shahar qismida Turkiston Muxtoriyati tuzilganiga bag'ishlab ko'p ming kishilik katta miting o'tkazildi. Unda tanikli yurt arboblari: **Munavvar Qori, Mullo Odil mufti, Said G'anixon, Pirmuhammad A'lam** va boshqalar so'zga chiqib, yig'ilganlarni chinakam xalq hokimiyati – Turkiston Muxtoriyati tashkil etilgani bilan qutladilar. Miting ishtirokchilari o'lka muvaqqat hukumatini to'la qo'llab-quvvatlashlarini izhor etib, qaror qabul qildilar. O'sha davr milliy matbuoti sahifalarida Turkiston ulug'lari tomonidan muxtor hokimiyatni qo'llab-quvvatlash, uni asrab-avaylash, istiqboli uchun fidoyilik bilan kurash olib borish kerakligi xususida ko'plab maqolalar bitildi. Jumladan, Fitratning «**Muxtoriyat**» maqolasida: «...Qurultoy o'z ishini qildi. Qolganlari butun millatning vazifasidir. Muxtoriyatni saqlamoq uchun kuch lozim. Muxtoriyatni bajarmoq

uchun aqcha kerakdir. Bularni millat hozir qilsun», – deb xitob qilingandi («Hurriyat» gazetasi, 1917-yil 5-dekabr).

Turkiston sovet hukumati va uning joylardagi hokimiyat mahkamalari voqealarning bu tarzda rivojlanishiga izn bermay, muxtoriyat va uning tarafdorlarini yo'q qilish yo'lini qidirishga kirishdi. **1917-yil 13-dekabrda Toshkentda** muxtoriyatni yoqlab o'tkazilgan katta mitingning zo'rlik bilan tarqatib yuborilishi, unda sovet kuchlari otgan miltiq va pulemyotlardan ko'plab qurbonlar berilishi Turkiston Muxtoriyatiga uyushtirilgan dastlabki suiqasd edi.

Turkiston Muxtoriyati og'ir, mashaqqatli sinovlar jarayonini boshdan o'tkazayotgan bir kezda, ya'ni **1917-yil 25-dekabr kuni Qo'qonda o'lka musulmon ishchi, askar va dehqonlarining I favqulodda qurultoyi** ish boshladi. Unda **200 ga yaqin** vakillar ishtirok etdi. Qurultoy muxtoriyatni har tomonlama quvvatlash, unga moddiy va ma'naviy madad ko'rsatish shiori ostida o'tdi. Unda o'lkaning qonuniy hukumati tarkibini musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlari qurultoyi vakillari hisobiga to'ldirish to'g'risida qaror qilindi. Qurultoy o'zining so'nggi ish kuni – **27-dekabrda Petrogradga, Xalq Komissarlari Soveti Raisiga** telegramma yo'lladi. Unda Turkiston Muxtoriyatini e'tirof etish, uning to'laqonli faoliyat ko'rsatishiga izn berish so'ralgandi. Xususan, telegrammada shunday deyilgan: «...Bugun Turkiston xalqi ikkala qurultoyda Turkiston Muxtoriyatini bir ovozdan e'lon qildi va Turkiston Ta'sis majlisiga o'lkani boshqarishning so'nggi shaklini ishlab chiqish taklif etildi... Saylangan Xalq Kengashida ruslar va yevropaliklar shahar va qishloqlar aholisining 2 foizini tashkil etsa-da, biz tomonimizdan 33 foiz o'rin ajratilgan... Turkiston musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlarining birinchi favqulodda qurultoyida qabul etilgan qaror haqida ma'lumot berib, sizlardan... Toshkent xalq komissarlari sovetiga hokimiyatni Turkiston muvaqqat hukumatiga topshirish to'g'risida farmoyish berishingizni so'raymiz. Bu bilan siz Turkistonda juda katta falokatga olib keluvchi anarxiya va qo'shhokimiyatchilikdan qutqargan bo'lardingiz».

Muxtoriyatning halokati, uning saboqlari. Hukumron markaz va uning Turkistondagi vakolatli organlari o'lka xalqlarining xohish-intilishi samarasi sifatida tashkil topgan qonuniy muxtoriyat hokimiyatini zo'ravonlik bilan ag'darib tashlashga qasd qildilar. Bu razil, manfur maqsadni amalga oshirish uchun sovetlar hokimiyati tasarrufida bo'lgan hamma zarur vositalar ishga solindi. Kerakli jangovar harbiy qismlar, qurol-anjomlar shunga yo'naltirildi.

Turkiston Muxtoriyati ko'plab obyektiv va subyektiv sabablar orqasida o'zini o'zi yetarli darajada himoya qilish imkoniyatiga ega bo'lolmadi.

Buning boisi, avvalo, uning tarixan g'oyatda qisqa umr ko'rgani (u atigi **72 kun** yashadi, xolos), shu sababdan ko'p narsalarni bajarishga ulgurilmagani bo'ldi. Qolaversa, muxtoriyatchilar orasida ko'pgina muhim hayotiy masalalarda birlik, hamjihatlik, jipslik mayjud emasdi. **1918-yil 18-fevralda** «Sho'royi Ulamo» jamiyati tashabbusi bilan muxtoriyatda to'ntarish qilinib, **Mustafo Cho'qay** boshchiligidagi hukumatning ag'darilishi va hukumat boshqaruvi Qo'qon mirshablari boshlig'i **Kichik Ergashga** berilishi buning isbotidir. Moddiy, harbiy, moliyaviy madad ko'rsata oladigan yetarli real kuchlar va imkoniyatlarning yo'qligi ham bunga sabab bo'ldi. Muxtoriyat tashqi vaziyat nuqtayi nazaridan ham o'z qobig'iga o'ralib, tashqi olamdan ajralib qoldi. Uni har tomonlama quvvatlab, harbiy, moddiy va ma'naviy jihatdan amaliy yordam ko'rsatuvchi biror-bir xorijiy davlat bilan bevosita aloqa o'rnatishga ulgurilmadi. Bu omillar Turkiston Muxtoriyati ahvolini tanglashtirib, uni pirovard oqibatda faoliyatsizlikka mahkum etdi.

Vaziyat sovet amaldorlariga qo'l kelib, ular bundan muxtoriyat hukumatini har jihatdan iskanjaga olish, uni mahv etish uchun ustomonlik bilan foydalandilar. Turkiston sovet hukumati **1918-yil 14-fevralda Farg'ona viloyatida** favqulodda harbiy holat joriy etdi. Uning Qo'qondagi mahalliy hokimiyati – ishchi va askar deputatlari soveti **17-fevralda** muxtoriyat vakillarini taslim bo'lishga da'vat qildi. Ayni vaqtda, Toshkentdan **Perfilev** boshchiligidagi qurollangan qizil qo'shin olib kelindi va u darhol ishga solindi. Qo'qondagi millatchi arman dashnoqlari ham bu g'ayriqonuniy bosqinga jalb etildi. Ayniqsa, **19 – 21-fevral** kunlari Qo'qon xalqi ustiga balo-qazo yog'ildi. Shahar o't ichida qolib, kunpayakun bo'ldi. Sovet hokimiyati Turkiston Muxtoriyati hukumatini shafqatsizlarcha tor-mor etdi.

Qo'qonda sovetlar sodir etgan qonli fojiani sovet davlati arboblardan biri **D. Manjara** ham keyinroq rostmanasiga e'tirof etgandi: «*Milliy siyosatda yo'l qo'yilgan xatolarimiz tufayli Qo'qon Muxtoriyati vujudga keldi. Uni yo'qotish paytida yana bir xatoga yo'l qo'ydik. Qurol-yarog'i deyarli bo'lmagan muxtoriyatchilar joylashgan eski shaharni qamal qilish o'rninga biz to'plardan o'qqa tutdik, keyin dashnoqlarning qurolli to'dalarini ishga soldik. Natijada talon-toroj, nomusga tegish, qirg'in boshlandi. Bundan muxtoriyatchilarga aloqasi bo'lmagan tinch aholi katta zarar ko'rdi.*

Xuddi shuningdek, sovet Turkistoni organi – «**Znanya svobodi**» (Ozodlik bayrog'i) gazetasi o'zining **1918-yil yanvar** sonlaridan birida: «*Rus bolsheviklar hech qanday muxtoriyatni tan olmadi va, mazlum xalqlar o'z huquqlari va taqdirlarini haqiqatdan o'zлари belgilamoqchi bo'lganlarida, bunga yo'l qo'ymadi*», – deb yozgandi.

27.3. TURKISTONDA SOVETLAR BOSHQARUV TIZIMINING MUSTAHKAMLANISHI

Turkiston Sovet Avtonom Respublikasining tuzilishi. Sovet hokimiyati Turkiston Sovet Avtonom Respublikasini tuzish tashabbusi, uni bevosita tashkil qilish ishlari bilan shug'ullandi. Jumladan, sovet hukumatining favqulodda komissari **P.A.Kobozev**, RSFSR millatlar ishi komissarligi xodimlari **X.Ibragimov**, **A.Sh.Klevlegev** singarilar bu ishga bosh-qosh bo'ldilar. Ular markaz elchilari sifatida mahalliy sovet rahbarlari bilan yaqin hamkorlikda yerli aholi o'rtasida zo'r berib sovet hokimiyatini qo'llab-quvvatlash, uning milliy siyosatini izchil amalga oshirishga da'vat etib faol tushuntirishlar olib bordilar.

Turkistonda sovet avtonomiyasi (muxtoriyati)ni rasmiy tashkil qilish masalasi **1918-yil 20-apreldan 1-maygacha Toshkentda** bo'lib o'tgan o'lka sovetlarining **V syezdida** ko'rib chiqildi. Bolsheviklar fraksiyasi taklifi asosida syezd qabul qilgan «**Turkiston Sovet Respublikasi to'g'risida qoidalar**»da Turkistonning RSFSR tarkibiga kiruvchi avtonom sovet Respublikasi ekani e'lon qilindi. Turkiston Avtonom Respublikasining hududiy chegaralari belgilandi. Uning oliy qonun chiqaruvchi organi sifatida **Ishchi, askar, dehqon va musulmon dehqonlar sovetlari syezdi**, doimiy faoliyat yurituvchi oliy qonun chiqaruvchi organi qilib esa **Markaziy Ijroiya Qo'mita** belgilandi. O'lkaning boshqaruvi, uning ijroiya funksiyalari **Xalq Komissarlari Kengashi** tasarrufiga berildi. Joylarda esa mahalliy sovetlar va ularning ijroiya qo'mitalari hokimiyat funksiyalarini bajarishi kerakligi ta'kidlandi. O'lka syezdi Turkiston aholisining ko'p millatli tarkibini hisobga olib hukumat qoshida **Milliy ishlar xalq komissarligini** tashkil qildi. Joylarda uning bo'limlari tuzilib, ularning zimmasiga turli millat kishilari o'rtasida qizg'in tashkilotchilik va siyosiy ish olib borish, milliy manfaatlarni himoya qilish vazifasi yuklatildi.

Shunday qilib, Turkiston Avtonom Sovet Respublikasi tuzilib, uning maqsad, vazifalari rasmiy hujjatlarda belgilangan bo'lsa-da, biroq amalda u mahalliy xalqlarning haqiqiy manfaatlarigamas, asosan, hukmron tuzum va uning o'lkadagi ta'sirini kuchaytirishga xizmat qilardi. Negaki bu muxtoriyat hukumati yerli aholining milliy qiziqishlari, haq-huquqlarini himoya qilishdan ko'ra sovet hokimiyatining ildizini mustahkamlashni, Turkistonda sovetlar hukmronligi ta'sirini kuchaytirishni ko'zda tutardi. Shuning uchun ham chuqur sinfiylik tamoyillariga asoslangan o'ziga xos davlat boshqaruvida hokimiyat funksiyalari butunlay sovetlar va ularning organlari ixtiyoriga berib qo'yilgandi. Aslida, bular tarkibi, asosan,

yevropalik millatlar vakillaridan tashkil topgan ishchi, askar va dehqon deputatlari sovetlari bo'lib, musulmon dehqon deputatlari sovetlari ularga bo'ysunuvchi maqomda e'tirof etilgandi. Shuningdek, Turkiston Avtonom Sovet Respublikasi tuzilishida bir tomonlama – faqat hududiy tamoyillar hisobga olinib, o'lka xalqlarining milliy tamoyillari e'tirofi o'z ifodasini topmagandi. Nihoyat, yana shu narsa taajjublanarliki, Turkistonning sovet respublikasi deb e'lon qilinishi na yuridik va na siyosiy jihatdan hech bir demokratik mazmunga ega bo'lmay, u xalq xohish-irodasiga, uning qonuniy talablariga asoslanmagandi. Loqaqal buning uchun xalq roziligini sinashning ishonchli demokratik shakli – **referendum** singari tadbirlar ham o'tkazilmagandi. O'lka syezdida respublikaning hokimiyat organlari tuzildi. Turkiston Respublikasi qonun chiqaruvchi organi – Markaziy Ijroiya Qo'mitasining jami **36 a'zosi**dan atigi **9 nafari** mahalliy millat kishilari edi. Uning raisi etib favqulodda vakolat egasi, bolshevik **P.A.Kobozev** saylandi. Shuningdek, bolshevik **F.I.Kolesov** boshchiligida **16 kishidan** iborat tuzilgan hukumat – XKS tarkibiga ham **3 nafar** mahalliy millat vakillari kiritilgandi, xolos.

Markaziy hokimiyat Turkiston Avtonom Respublikasi jilovini to'lig'icha qo'lga olish uchun o'lkadagi mavjud bolshevistik tashkilotlarni birlashtirib, ular negizida yagona kommunistik partiya tuzishga kirishdi. Markaz ko'rsatmasi bilan bu borada ham **1918-yilning 1-yarmi** davomida qizg'in ishlar olib borildi. Safida **2 ming nafar** a'zosi bo'lgan o'lka bolsheviklari (kommunistlari)ning **1918-yil iyunda** bo'lib o'tgan **1 syezdida** (unda ishtirok etgan **46 delegat** ichida atigi **6 nafari** mahalliy millatlar vakillari edi) Turkiston kompartiyasi tuzilgani e'lon qilinadi.

TKPning tuzilishi bilan Turkistondagi sovet davlatchiligi yangi xususiyat kasb etib, uning bolshevistik partiya rahbarligiga qaramligi kuchayadi. Negaki MIQ va XKS tarkibini tashkil etuvchilarning ko'pchiligi bolsheviklar partiyasi a'zolari bo'lib, uning ko'rsatma va intizom talabi bo'yicha ish yuritishga majbur edi. Qabul qiladigan qonunlarni va qarorlarni oldindan partiya MQga taqdim etish va uning roziligini olishga majbur bo'lib qoladilar. Bu hol davlat qurilishining demokratik tamoyillariga mutlaqo zid kelardi.

Turkiston avtonom sovet davlatchiligini huquqiy jihatdan shakllantirish masalasida asosiy rol Moskva va uning bolshevik yo'l boshchilari qo'lida bo'ldi. Xususan, ularning ko'rsatmalari asosida o'lkaning davlatchilik maqomi va konstitutsiyaviy negizlari belgilandi. Jumladan, Turkiston ASSRning konstitutsiyaviy tuzilishi va huquqiy maqomini shakllantirish uchun RSFSRning **1918-yili** qabul qilingan birinchi Konstitutsiyasi to'la asos qilib oindi. O'lka xalqlari hayotiga oid bu «muhim masalalar»ni hal

etish uchun **1918-yil oktyabrda** Turkiston o'lka sovetlarining **V syezdi** chaqirildi. Mazkur syezd Rossiya Federatsiyasining muhim hujjatlariga, xususan, uning Konstitutsiyasiga asoslanib Turkiston Avtonom Respublikasining Konstitutsiyasini qabul qildi. U Turkistonni Rossiya Sovet Federativ Sotsialistik Respublikasining ajralmas, tarkibiy qismi bo'lib qolishini, o'lka xalqlarining barcha hayotiy masalalari uning mas'ulligida ekanini qonunlashtirdi. Binobarin, o'lkaning moliyaviy, mudofaa, tashqi siyosat aloqalari, temir yo'llar, savdo, moliya va shu singari muhim hayotiy sohalar RSFSR hukumati tasarrufida bo'lishi syezd hujjatlarida o'z ifodasini topdi. Syezd tasdiqlagan Turkiston Avtonom Respublikasi oliy hokimiyati – **Turkiston MIQ** tarkibiga mahalliy millat nomzodlari ham (jami **75 kishidan 20 nafari**) kiritildi.

Qabul qilingan Turkiston Konstitutsiyasi ham aniq ifodalangan sinfii mazmunga ega bo'lib, unda o'lka xalqlari ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotining milliy o'ziga xosligi, huquqiy himoyasi o'z aksini mutlaqo topmagandi. Mazkur Konstitutsiya talabi bo'yicha, «mehnatsiz daromad» hisobiga yashaydigan shaxslar, din peshvolari, rohiblar, xususiy savdogarlar, tijoratchilar, tadbirkorlar va hokazolar saylash va saylanish huquqidan butunlay mahrum etildi. Shu tarzda qonun yo'li bilan Turkiston jamiyatining ko'pgina ijtimoiy tabaqalari va guruhleri davlatni boshqarishda qatnashish huquqidan chetlatilgandi.

O'lkada bolsheviklar hukmronligining kuchayishi. Turkiston kompartiyasi va uning markaziy qo'mitasi tuzilganidan keyin, uning o'lka hayoti jabhalarida yuz berayotgan voqealar, o'zgarishlarga ta'siri yanada kuchaydi. Boz ustiga, bu partiyaning RKP(b)ning ajralmas, tarkibiy qismi sifatida tuzilishi, uning barcha rahbariy ko'rsatmalari, farmoyishlariga bo'ysungan holda faoliyat yuritishi markaz yo'l boshchilariga Turkistondagi butun vaziyatni o'z nazoratiga olish imkonini tug'dirdi. Turkistonda faoliyat ko'rsatayotgan mahalliy sovet hukumati garchand ikki partiya vakillari – **bolsheviklar** va **so'l eserlardan** tashkil topgan bo'lsa-da, biroq mazkur tartib ham uzoq davom etmadi. **1919-yil mart** oyi boshlariga kelib o'lka bolsheviklari siquvi ostida eserlar vakillarining mahalliy sovet hukumati tarkibidan mahrum etilgani buning aniq-ravshan isboti bo'ldi. Qolaversa, sovet hokimiyatiga xavf solayotgan turli xil «aksilinqilobiy» dushman kuchlar, oqimlar, yot unsurlarga qarshi kurash olib borish maqsadida **Favqulodda organlar** (ChK) yoxud **Kambag'allar qo'mitasi** singari tashkilotlarning tuzilishi ham bu jarayonga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatmasdan qolmasdi. Chunki katta, cheklanmagan vakolatlariga ega bunday organlar o'z tezkor faoliyatini yuritish, keskin jazo choralari

qo'llashda sovet hokimiyati nomidan ish ko'rar, kerak bo'lsa, hokimiyat organlari – sovetlarning ko'plab funksiyalari, vazifalarini ham birga qo'shib bajarardilar. Bu esa, tabiiyki, joylarda mahalliy ishchi, dehqon va askar deputatlari sovetlarining noroziligiga sabab bo'lardi. **1919-yil bahoriga** kelib o'lkaning **Andijon, Namangan, Marg'ilon** singari hududlarida ko'p sonli musulmon mehnatkashlari sovetlari o'miga joylarda davlat hokimiyatining favqulodda organlari sifatida muvaqqat inqilobiy qo'mitalar tashkil etilib faoliyat yuritdilar. **1919-yil o'rtalariga** kelganda bunday favqulodda ish yurituvchi organlar Turkistonning ko'plab shahar va qishloq joylarida ham tashkil topib bordi.

Bolsheviklarning o'lkaning mahalliy shart-sharoitlari, o'ziga xos xususiyatlarini, tub joy aholining hayotiy manfaatlarini hisobga olmasdan yuritgan o'zboshimchalik va yakka hukmdorlik siyosati ularni oxir-oqibatda mushkul ahvolga duchor etishi tayin edi. O'lkaning ko'p sonli musulmon mehnatkashlariginamas, balki bu yerdagi ko'plab muxolifatchi siyosiy doiralar ham kuchayib borayotgan bolsheviklar yakka hokimligiga qarshi bosh ko'tara boshladi. Buning yorqin ifodasi **1919-yil 19-yanvarda** harbiy komissar **K.Osipov** tomonidan uyushtirilgan isyonda o'z aksini topdi. Bu harbiy isyon natijasida **14 nafar** Turkiston komissarlari otib tashlandi. Ular boshchilik qilgan o'lka sovet hukumati ag'darildi. Biroq sovetlarga sadoqatli kuchlar, mahalliy ishchi va askar deputatlari sovetlari, xususan, Toshkent temir yo'l korxonalari ishchilarining qurollangan otryadlari Osipov isyonini darhol bostirib, sovet hokimiyatini saqlab qoldilar. Ko'p o'tmay Turkistonning yuqori hokimiyat organlari qaytadan tashkil etilib, ular yangi rahbar kadrlar bilan to'ldirildi.

Turkiston Muxtor Respublikasining yangi rahbarlari **1919-yil yanvar** isyoni saboqlaridan zarur xulosa chiqarib, mahalliy millat ziyolilari va kommunistlari vakillarini ham birin–ketin sovet organlari faoliyatiga tortish hamda ularning o'z mahalliy tashkilotlarini tashkil qilishlariga yo'l berishga majbur bo'ldilar. **1919-yil martida Turor Risqulov (1894 – 1938)** raisligida O'lka musulmon kommunistlari byurosi (**O'lka musbyurosi**) tashkil etildi, uning organi – «**Ishtirokiyun**» gazetasi tez orada nashr etila boshlandi. O'zbek tilida chiqadigan boshqa vaqtli matbuot nashrlari soni ham ortib bordi. Mahalliy xalq orasida katta obro' va nufuz qozongan, ko'p yillik inqilobiy kurash tajribasiga ega bo'lgan **T.Risqulov, N.To'raqulov, N.Xo'jayev, A.Rahimboyev, Q.Otaboyev, S.Tursunxo'jayev, S.Segizboyev, O.Bobojonov, A.Ikromov** singari mahalliy kommunistlar, yurt rahnamolari partiya va sovet boshqaruvi ishlariga asta-sekin jalb qilib borildi. Ularning ko'plari qanday rahbariy lavozimlarda va murakkab

sharoitlarda ish yuritmasinlar, imkon qadar o'z xalqi, millati manfaatlarini ko'zlab, uning orzu-armonlarini ro'yobga chiqarish uchun doimiy kurashdilar. Masalan, Turor Risqulov **1920-yil yanvaridan iyulgacha Turkiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi** lavozimida ishlagan davrida Turkiston xalqlarining chinakam milliy manfaatlari, ularning tub qiziqishlari, o'ziga xos jihatlari to'la-to'kis javob berolmaydigan, faqat umumiy hududiy, sinfiy manfaatlardan nari o'tmaydigan avtonom respublika o'rniga «**Turk Respublikasi**» tuzumi g'oyasini amalga oshirish uchun sobitqadamlik bilan kurashdi.

Mazkur masalada bu fidoiy inson Moskvaga qadar borib, u yerdagi markaz rahbarlari bilan uchrashib, o'z maqsad yo'lini adolatli hal etishga intildi. Bunga erisholmagach oxiri o'z vazifasidan iste'fo berishga majbur bo'lgan. Uning o'rniga Turk MIQ raisi lavozimini egallagan taniqli mahalliy rahbarlardan yana biri **Abdulla Rahimboyev**ning faoliyati ham keyinroq shunday natijasiz yakun topgan. Bunda, ayniqsa, sovet hukumati va RKP(b) MQ nomidan cheklanmagan favqulodda vakolatlar bilan **1919-yil oktyabrda** Turkistonga yuborilgan «nufuzli» **Turkkomissiya**ning o'rnini va roli alohidadir. Turkkomissiya ning butun faoliyati o'lkada sovet va partiya qurilishi ishlarini jadal sur'atlar bilan olib borish, barcha kuch, vositalar, imkoniyatlarni shu asosiy maqsadga qaratish, yangi tuzum asoslarini chuqur ildiz otirish sari yo'naltirildi. Shuningdek, Turkkomissiya mutasaddilari o'z faoliyatlarida Turkiston o'lkasining ichki hayotiy masalalari va muammolari bilangina cheklanib qolmasdan, balki qo'shni davlatlar bilan ham turli sohalarda tashqi aloqalar bog'lash, muhim davlat shartnomalari va kelishuvlari tuzish huquqiga ham ega edilar. Eng ajablanarlisi shuki, o'lkadagi partiya va hokimiyat funksiyalarini o'z tasarrufiga to'liq kiritib olgan Turkkomissiya a'zolari (**V.Bokiy, F.Goloshchekin, V.Kuybishev, Y.Rudzutak, M.Frunze, Sh. Eliava**)ning butun qahri-zahri mintaqada sovet tuzumiga qarshi yo'nalgan harakatlarni barham toptirish edi. Ular «Turk Respublikasi», «Turk kompartiyasi» g'oyasini amalga oshirishga intilgan **T.Risqulov, A.To'raqulov, Q.Otaboyev** singari mahalliy aholi vakillariga zulm o'tkazish, jazolash, ularni yo'q qilish yo'lini tutdilar.

Sovet hokimiyatining iqtisodiy siyosati, uning oqibatlari. Bolsheviklar, butun Rossiyada bo'lgani singari, Turkistonda ham hamma narsani, jumladan, mulk turlarini, ishlab chiqarish tarmoqlarini umumlashtirish va milliyalashtirish vazifalarini hal etishni bosh maqsad qilib qo'yidilar. Turkistonda o'atilgan sovet hokimiyati va uning barcha vakolatli organlari zimmasiga qanday qilib bo'lmasin bu «tarixiy missiya»ni hayotga izchil tatbiq etish vazifasi yuklangandi. Turkistonda bunga yetarli shart-sharoit

bormi yoki yo'qmi, yerli xalqlarning xohish-irodasi, istak-intilishi qanday – bular aslo hisobga olinmagandi. Boz ustiga, **1917 – 1918-yillarga** kelib o'lkadagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvol shu qadar og'irlashib, murakkab tus olib borayotgandiki, bundan, ayniqsa, mahalliy aholi benihoya aziyat chekayotgandi. Xususan, Birinchi jahon urushining mislsiz og'ir asoratlari, sovet hokimiyatini o'rnatish chog'ida xalqqa qilingan zulm va bedodliklar o'lka hayotini chuqur tanglik va tanazzulga duchor etgandi. O'lka sanoat ishlab chiqarishining izdan chiqishi, transport taqchilligi, ekin maydonlarining payhon bo'lishi, paxta yetishtirishning qisqarishi iqtisodiy sohani rosmanasga halokat yoqasiga olib borib qo'yayozgandi. Mana shunday qaltis vaziyatda sovet hokimiyatining iqtisodiy sohada ko'rgan shoshilinch chora-tadbirlari o'lka hayotini sog'lomlashtirish, oyoqqa turg'izishgamas, balki uning yanada keskinlashib borishiga ta'sir ko'rsatdi. Gap shundaki, bolsheviklar rejimi avvalboshdan xususiy mulkni yo'qotishga, xo'jalik hayotining barcha sohalarida ijtimoiy davlat mulkchiligini avj oldirishga, xo'jalik tarmoqlarini qat'iy markazlashtirishga yo'l tutdi. Iqtisodiy sohani boshqarishni esa iqtisodiy usullar, uslublar bilanmas, balki ma'muriy-buyruqbozlik usullari bilan olib borishga e'tibor berildi. Markaz tomonidan ishlab chiqilgan va barcha hududlar uchun bir xil universal tarzda qo'llanishga qaratilgan iqtisodiy sohadagi tadbirlar Turkistonda ham to'la hajmda amalga oshirib borildi. Bunda ularning o'lka xalqlari hayoti uchun qanday oqibatlar olib kelishi mumkinligi mutlaqo hisobga olinmadi. **1917-yil kuzidan** o'lkadagi mavjud ishlab chiqarish ustidan qat'iy ishchi nazorati o'rnatila boshlandi. Ayni chog'da, Turkiston sanoatining butun-butun tarmoqlarini milliyalashtirish boshlandi. **1918-yilning dastlabki oylarida** bu yerdagi sanoatning yetakchi tarmoqlari – paxta tozalash, yog'-moy zavodlari, bosmaxonalar, banklar, temir yo'llar, ko'mir va neft konlari va shu singarilar milliyalashtirilib, davlat tasarrufiga olindi. Ularning soni **330 ga** yetardi.

Shuningdek, yer to'g'risidagi dekret asosida yer mulklarini musodara qilish, so'ngra milliyalashtirish jarayonining o'tkazilishi ham joylarda keskin noroziliklarning kelib chiqishiga turtki bo'ldi. Ayniqsa, sovet hokimiyatiga qarshi Turkistonda boshlanib ketgan qurolli harakatning kuchayishi o'lka bolsheviklari hokimiyatini tang ahvolga solib qo'ydi.

Markaz hukumati ishlab chiqqan hamda tarixga **«harbiy kommunistizm»** nomi bilan kirgan siyosatni Turkistonda keng ko'lamda qo'llashga kirishildi. Bu siyosatning asosiy yo'nalishi hamma narsani, har qanday katta-yu kichik mulklar va korxonalarni, ishlab chiqarish tarmoqlarini umumiyalashtirish, xalq xo'jaligini boshqarishni qattiq markazlashtirgan holda tashkil etishdan iborat edi. Aslida, mazkur siyosat ocharchilik

azobidan qiynalayotgan aholinimas, balki «sotsialistik inqilob» va yangi tuzumni frontlarda himoya qilayotgan qizil askarlarni, sovet hokimiyatining asosiy ijtimoiy tayanchi bo'lib qolgan ishchilar sinfini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashni maqsad qilib qo'ygandi.

1920-yil oxirlariga kelib Turkistonda **1075 ta sanoat korxonasi** (ularning ko'plari mayda korxonalar edi) zo'rlik yo'li bilan milliylashtirildi. Natijada davlat korxonalari barcha ishchilarning **90 foizini** va o'lka sanoatida band bo'lgan mexanik dvigatellarning **80 foizini** qamrab oldi. Yalpi sanoat mahsulotining deyarli **3/4 qismi** davlat sektori ulushiga to'g'ri kelardi. O'lka ishlab chiqarishining o'ziga xos muhim an'anaviy tarmog'i bo'lgan hunarmandchilik va uning turlari ham ma'muriy usullar bilan birlashtirilib, hunarmandchilik artellariga aylantirildi. **1920-yil oxirlariga** kelganda Turkistonda **800 ga yaqin** shunday hunarmandchilik artellari faoliyat yuritdi. Ular, asosan, turli davlat va harbiy tashkilotlarning buyurtmalarini bajarardi.

Umumiy mehnat majburiyatining joriy etilishi ham o'lka xalqlari uchun kutilmagan favqulodda hodisa bo'ldi. Shu asosda **16 yoshdan 55 yoshgacha** bo'lgan erkak va ayollarning majburiy mehnat jarayoniga jalb qilinishi shu davrga qadar ijtimoiy soha yuzini ko'rmagan mahalliy millat xotin-qizlari uchun ham to'la taalluqli edi. Shu boisdan mazkur tadbir keng aholi ijtimoiy qatlamlarining keskin noroziligi va nafrati kuchayishiga sabab bo'ldi. Mahalliy taniqli rahbarlardan **Nazir To'raqulov** o'zining **1921-yili** so'zlagan ma'ruzalaridan birida bu siyosatning asl mohiyatini shunday ta'riflab bergandi: *«Mehnat safarbarligini shunday o'tkazishdiki, mehnatga yaroqli shahar aholisining yarmi... qishloqlarga qochib ketdi... Ahvol shu darajaga yetdiki, mehnat safarbarligi uchun zarur miqdorda odam to'plash uchun masjidlarda va boshqa joylarda odamlar qurshab, tutib olindi».*

Bolsheviklarning o'lkada yuritgan «harbiy kommunizm» siyosati, ayniqsa, mahalliy aholining tinchlikni quritdi, ochlik va qahatchilikning kuchayishiga olib keldi. **1918-yil oxiriga** kelib **1 mln dan ziyod** aholi kucharchilik balosiga duchor bo'ldi. **1919-yil boshlaridan** joriy etila boshlagan oziq-ovqat razvyorstkasi va u bilan bog'liq tadbirlar majmuasi Turkiston aholisini, ayniqsa, uning qishloq mehnatkashlarini benihoya og'ir ahvolga solib qo'ydi. Negaki razvyorstka sovet hokimiyati organlariga aholi qo'lidagi jami ortiqcha oziq-ovqat mahsulotlarini zo'rlik bilan tortib olish, g'alla bilan oldi-sotdi qilishni taqiqlash, bozor savdosini yopib qo'yishga qadar keskin choralar ko'rishga imkon berardi. **Turor Risqulov, Nizomiddin Xo'jayev, Munavvar Qori** singari mahalliy rahbarlarning o'sha kezlarda bu siyosatni keskin qoralab, xalq manfaatlarini himoya

qilib chiqqani sababi ham shundandir. Jumladan, **N.Xo'jayev 1920-yil oxirida** TurkMIQ majlisida qilgan ma'ruzasida yozadi: «*Qishloq aholisi turli-tuman o't-o'lanlar bilan ovqatlanadi, shu tufayli o'lish hollari yuz bermoqda, o'lim, ayniqsa, bolalar orasida ko'p*». Ma'ruzada keltirilishicha, **Farg'ona viloyatida** aholining **35 – 40%**, shu jumladan, **Marg'ilon uyezdida 60%, Qo'qon uyezdida 50%** ochlikka duchor bo'lgan va hokazo.

Madaniy havot. Ayniqsa, yangi tuzum xalq ta'limi tizimini o'z sotsialistik maqsad va g'oyalari ruhida shakllantirishga alohida urg'u berdi. **1918-yil noyabrda** Turkiston sovet hukumatining cherkovni davlatdan va maktabni cherkovdan ajratish to'g'risidagi dekreti chiqdi. Unga ko'ra, o'lkadagi mavjud xususiy, eski diniy maktablar faoliyati taqiqlanmagan bo'lsa-da, biroq yangi sovet maktablarini tashkil qilish, ularni ko'paytirish va kengaytirish, ta'limning sinfiy mohiyatiga e'tibor tobora ustuvor ahamiyat kasb etib bordi. Maktab ikki pog'onaga bo'lindi: 1-pog'ona bilim yurtlari dastlabki uch sinfni o'z ichiga olardi va 2-pog'ona yana to'rt sinfdan iborat edi. O'rta maktab ham mavjud bo'lib, keyingi uch sinfni o'z ichiga olardi. Biroq bunday maktablar juda oz edi. Ko'proq 1-pog'ona maktablari tashkil etilgandi.

Maktablarning moddiy bazasi nochor ahvolda bo'lgan. Ularda o'quv qurollari, dasturlar, qo'llanmalar va darsliklar, yetuk bilimli o'qituvchi kadrlar yetishmasdi. Turkiston xalq ta'limi bo'limi mudirlarining **1920-yil mayda** bo'lib o'tgan 1-qurultoyida ham bular aniq e'tirof etilgandi. Hokimiyat mutasaddilarning o'qituvchilarni turli yumushlarga, jumladan, harbiy harakatlarga tez-tez safarbar etishi ham ular sonining kamayib borishiga sabab bo'layotgandi. Oqibatda ko'plab maktablarda o'qituvchilar tarkibi **75%** va undan ham ko'proqqa qisqarib ketdi. Boz ustiga, jiddiy moddiy ta'minotning yo'qligidan xo'jako'rsinga tashkil etilgan maktablar mahalliy bolalarni o'z bag'riga jalb qilolmadi. Masalan, o'lka bo'yicha maktab yoshidagi bolalarning **70% dan ko'pi** maktabga tortilmay qoldi. Hatto poytaxt **Toshkentda**, uning eski shahar qismida maktab yoshidagi **40 ming boladan faqat 10 ming nafari**, ya'ni **25%** o'qirdi, xolos.

Shunga qaramay, millatimiz fidoyilari xalq ta'limi tizimini yaxshilash, mahalliy aholi farzandlarini yangi sovet maktablariga ko'proq jalb qilish, ularga puxta bilim va tarbiya berish borasida astoydil faoliyat ko'rsatdilar. Bu o'rin da **O.Sharafiddinov, J.Odilov, T.Shermuhammedov, S.Sodiqov, K.Dadamuhammedov, Qori Niyoziy** singari taniqli xalq ta'limi namoyandalari nomlarini tilga olib o'tish joiz.

1918-yil 21-aprelda ochilgan Turkiston xalq universiteti tarkibida tabiiy-matematika, tarix-filologiya, qishloq xo'jaligi va texnika fakultetlari

mavjud edi. **1920-yilga** kelib unda ta'lim oluvchilarning **60%** ni mahalliy yoshlar tashkil etardi. Universitetning ta'lim-tarbiya jarayonida **Munavvar Qori, Ahmad Fayziy, Burhon Habib, Ibrohim Tohiriy, Usmon Xo'jayev, Hodi Fayziy** singari yurt allomalari fidoyilik ko'rsatdilar.

1918-yil noyabrdan Toshkentda yana bir oliygo'ha – **Sharq instituti** faoliyat boshladi. Institutga dastlab **234 nafar** talaba, shu jumladan, an-chagina mahalliy millatlar yoshlari qabul qilinib, ular Sharq dunyosi tarixi, falsafasi, geografiyasi, madaniyati, adabiyoti, san'ati sohalari bo'yicha yetuk mutaxassis kadrlar bo'lib yetishishlari ko'zda tutilgandi.

1918 – 1920-yillarda o'lkada bolshevikcha ruhdagi ko'plab gazeta va jumallar nashr etildi. Ular jumlasiga o'zbek tilida chiqa boshlagan «**Ishtirokiyun**», «**Xalq dorilfununi**» (Toshkent), «**Ishchilar qalqoni**» (Namangan), «**Xalq gazetasi**» (Qo'qon), «**Mehnatkashlar tovushi**» (Samarqand) singari matbuot nashrlarini kiritish mumkin.

Milliy vatanparvar ziyolilar, bolshevistik g'oya va mafkuraning har qanday tazyiqi va to'sqinligiga qaramay, o'z asarlarida xalq dili, ruhiyati, kayfiyati va uning intilishlarini ifoda etdilar. **Cho'lpon, Fitrat, Tavallo, Karimbek Kamiy, M.Siddiqiy** ijodiyotida buni yaqqol kuzatish mumkin. Shuningdek, **1919-yili Fitrat** tomonidan tuzilgan «**Chig'atoy gurungi**» tashkiloti va uning tevaragiga uyushgan ilg'or ziyolilar ham milliy birlik va mustaqillik g'oyasiga sodiq holda qizg'in faoliyat yuritdilar. O'zbek ziyolilari va ijodkorlari qiyin va murakkab sharoitlarda ham o'z ijodlariga yo'l topib, xalqchil asarlar yaratib, yorqin iste'dodlarini namoyon etib bordilar. Mashhur shoir va dramaturg **Hamza Hakimzodaning 1918-yili Farg'onada** tuzgan **O'lkamuslimon siyosiy drama truppasi**, atoqli aktyor va rejissyor **Mannon Uyg'urning Toshkentda** tashkil qilgan «**Turon**» truppasi kurtak yozib borayotgan o'zbek milliy san'atining ilk namunalari bo'ldi. Xususan, mazkur truppalarga uyushgan **Muhiddin Qori Yoqubov, Hoji Siddiq Islomov, Tamaraxonim, Abror Hidoyatoy, Obid Jalilov, Sayfi Olimov** va boshqalar keyinchalik milliy teatr san'atimizning yetuk darg'alari bo'lib yetishdilar.

27.4. TURKISTONDA SOVET HOKIMIYATIGA QARSHI HARAKAT

Sovet hokimiyatiga qarshi harakatning yuzaga kelishi. Birinchidan, xalqimiz **1917-yili** sodir etilgan fevral va oktyabr o'zgarishlariga katta umidvorlik bilan ko'z tikkandi. Ular ilg'or jadidchilik harakati rahnamoligida Rossiyada rivojlanib borayotgan demokratik harakatlardan foydalanib erk,

ozodlikni qo'lga kiritmoqchi, o'lka xalqlarini mustaqillikka olib chiqmoqchi bo'lgandilar. Biroq sovet hokimiyati o'rnatilgach, zo'ravonlik avjga mindi. Ikkinchidan, mahalliy xalqqa butunlay yot kommunistik mafkurani bayroq qilib olgan sovet zulmkorlari aholining milliy qadriyatlarini, udumlari, diniy e'tiqodini tahqirlash, kamsitish, masjid, madrasalar, ziyoratgoh joylarni oyoqosti qilish, noyob ma'naviy bisotlarni talash, dindorlarni ta'qib-u quvg'in ostiga olish kabi nomaqbul ishlar bilan shug'ullandilar. Uchinchidan, o'lka xalqlarining xohish-irodasi ifodasi sifatida vujudga kelib, ularning milliy manfaatlarini yo'lida ilk qadamlar qo'yib borayotgan Turkiston Muxtoriyatining qonga belanishi, yurt farzandlarining qirg'in qilinishi, Qo'qon shahri ya uning atrofidagi qishloqlar begunoh aholisining ayovsiz talon-toroj aylanishi va fojiga giriftor etilishi mahalliy xalq sabr-kosasini limmo-lim to'ldirgandi.

Otameros zaminida o'z milliy davlatchiligini barpo etib, boshqa millatlardek emin-erkin yashashga bel bog'lagan, yurt jilovini qo'lga olishga intilgan xalqqa, uning vatanparvar rahnamolariga nisbatan sovet tuzumi uyushtirgan bunday g'ayriqonuniy qirg'inbarotlar butun Turkistonni oyoqqa turg'izdi. Dilda toptalgan Vatan, xalq dardi, armoni jo'sh urgan yuz minglab kishilarning qo'lida qurol bilan sovetlar zo'ravonligiga qarshi kurashi mana shu zaylda boshlanib ketdi.

Farg'ona vodiysida qarshilik ko'rsatish harakati. O'lkada boshlangan qarshilik ko'rsatish harakatining eng dastlabki qaynoq markazlaridan biri **Farg'ona vodiysi** bo'ldi. Bu harakatga xalq g'am-alamiga hamdard va sherik bo'lgan **Kichik va Katta Ergashlar, Madaminbek, Shermuhammadbek, Xolxo'ja eshon, Omon Polvon, Rahmonqul, To'ychi, Aliyor qo'rboshilar** yetakchilik qildi. **1918-yil bahoridan** vodiyning turli joylarida **40 dan ziyod** qo'rboshi dastalari faoliyat ko'rsata boshladi. Jumladan, *Madaminbek Skobelev (Farg'ona) uyezdida, Shermuhammadbek Marg'ilon atroflarida, Omon Polvon, Rahmonqul Namangan uyezdida, Parpi qo'rboshi Andijon atrofida, Kichik va Katta Ergashlar Qo'qon atrofida, Jonibek qozi O'zgan tomonda, Muhiddinbek Novqatda* harakat qilmoqda edilar. Kichik Ergash qizillar qo'shini bilan kechgan jang-u jadalda halok bo'lganidan so'ng (**1918-yil fevral**), Qo'qon uyezdi tevaragidagi harakatga Katta (mulla) Ergash boshchilik qila boshladi. **1918-yil kuziga** kelib uning qo'l ostida har birida **20 tadan 1800 nafargacha** yigiti bo'lgan **70 ta** qo'rboshi dastalari harakat qilayotgandi. Ulardagi jangchilarning umumiy soni **15 mingga**, ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, **20 – 24 mingga** yetardi. Xuddi shu davrda *Madaminbekning 5 ming, Shermuhammadbekning 6 ming, Xolxo'janing 3 mingdan ziyod,*

Parpi qo'rboshining 3,6 ming, Jonibekning 5,7 ming, Muhiddinbekning 4,5 ming jangovar yigitlari ozodlik kurashiga otlangandilar. Bu raqamlar sovet hokimiyatiga qarshi kurashning ommaviy tus olib borayotganidan dalolat beradi. Mazkur harakatlarni birlashtirish, muvofiqlashtirish zarur edi. Shu bois qo'rboshilarning bir necha bor qurultoylari chaqirilib, ularda muhim hayotiy masalalar hal etilgani bejizmas. Dastlabki shunday qurultoy **1918-yil martida** Qo'qon uyezdining **Bachqir qishlog'**ida o'tkazildi. Unda Katta Ergash butun Farg'ona vodiysidagi harakatning rahbari etib saylandi. Unga musulmon qo'shinlarining bosh qo'mondoni – **«amir al-muslimin»** unvoni beriladi. Madaminbek va Shermuhammadbek esa uning o'rinbosarlari etib saylanadilar. Biroq bu harakat ko'laming o'sib, kengayib borishi, uning saflariga yangi ijtimoiy qatlamlar, tabaqalar vakillarining qo'shilishi, tabiiyki, ulkan mas'ul vazifalarni, yangi muammolarni keltirib chiqara bordi. Ularni hal etish esa kurash rahnamolaridan katta matonat, kuchli iroda, yuksak harbiy mahorat, tashkilotchilik qobiliyati va uzoqni ko'ra bilish salohiyatini taqozo etardi.

Farg'ona qo'rboshilari ichida **Madaminbek Ahmadbek o'g'ligina** mana shunday noyob fazilatlar sohibi ekani bilan ajralib turardi. Navqiron yoshda bo'lishiga qaramay, katta hayot va kurash tajribasi, yurt kezman, yuksak harbiy sarkardalik iste'dodiga ega **Madaminbek (1892 – 1920)** tez orada vodiy kurashchilari sardoriga aylanadi. Sovetlarning rasmiy hujjatlaridan birida: «O'z oldiga sovet hokimiyatini ag'darish va Farg'ona Muxtoriyatini tiklash vazifasini qo'ygan Madaminbek tadbirkor siyosatchi va uddaburon tashkilotchi fazilatlariga ega edi. U bizning rahbarlik faoliyatimizda yo'l qo'ygan xato va kamchiliklarimizdan ustalik bilan foydalanardi. Uning o'z «boshqaruv apparati, o'zining «tribunali», o'zining «genshtabi» bo'lgan. U qonunlar chiqargan», – deb e'tirof etadi Madaminbekka qarshi kurashgan **Gramatovich**. Buni boshqa qizil qo'shin boshliqlari ham tan olganlar. **1919-yil o'rtalariga** kelib uning yigitlari soni **25 ming nafardan** oshardi. **Skobelev, Marg'ilon, Andijon, Namangan, O'sh** kabi hududlarda harakat qilayotgan taniqli qo'rboshilar, ularning jangchilari Madaminbekning yashil bayrog'i ostiga birlashayotgandi. Madaminbekning xalq lashkarlari, ayniqsa, **1919-yil 1-yarmida** sovet qo'shinlariga qarshi bir qator sezilarli zarbalar berdilar. Chunonchi, **yanvarda Marg'ilon, fevralda Skobelev va Chust** shaharlarining Madaminbek tomonidan egallanishi, ularda mahalliy xalq manfaatiga javob beradigan bir qator muhim amaliy tadbirlarning o'tkazilishi uning obro'sini yanada ko'tarib yubordi. **1919-yil aprel** oyida Madaminbek yigitlari **Namangan va Qo'qon** shahri atroflaridagi janglarda g'olib keldilar. *«Madaminbek turi*

siyosiy oqimdagi kishilarni birlashtira oldi. Shuning uchun ham hech qaysi qo'rboshi uningchalik kuch-qudratga ega bo'lmagan edi», – deb yozgandi muxoliflaridan biri o'sha kezlarda.

Darhaqiqat, qarshilik ko'rsatish harakatining ijtimoiy tarkibini kuzatar-kanmiz, bunda aholining sovet tuzumidan norozi bo'lgan turli-tuman ijti-moiy qatlamlari, chunonchi, dehqonlar, hunarmandlar, kosiblar, batraklar, mardikorlar, ziyolilar, dindorlar, ruhoniylar, mahalliy boylar, amaldorlar u yoki bu darajada faol ishtirok etgani ayon bo'ladi.

Xususan, sovet hokimiyati organlarining mahalliy aholiga nisbatan yuritgan o'ta millatchilik, shovinistik va bosqinchilik siyosati yurt odamlari-ni oqibatda bu tuzum dushmaniga aylantirdi va o'z erki, huquqi, ozod-ligini himoya qilish uchun kurashga chorladi. Farg'ona fronti qo'mondo-ni **M.Frunze** ham: «...*Bu yerdagi sovet hokimiyati ilk tuzulish davrida rus va yerli ishchi, dehqon ommalarini o'ziga tortish o'rniga mehnatkash xalqni o'zidan uzoqlashtirish uchun qo'lidan kelgancha harakat qildi. Ishlab chiqarishning natsionalizatsiya qilinishida faqat burjuaziyaning mulki emas, balki o'rtahol dehqonlarniki ham tortib olindi... Bu yerda harakat qilgan qizil askar qismlari, inqilobni himoya qilgan ba'zi rah-barlar yerli mehnatkash xalqning tub manfaatlari bilan hisoblashmadi, uning arz-u dodiga quloq solmadi. Bosmachilik harakati shu asosda vujudga keldi. Bosmachilar – oddiy qaroqchilar emas. Shunda ularni tez yo'q qilish mumkin bo'lardi*», – deb e'tirof etgandi.

TASSR XKS raisi **Q.Otaboyev 1922-yil iyulida** Turkiston MIQ 4-plenu-mida so'zlagan nutqida bu harakatni xalq qo'zg'oloni sifatida baholagandi: «*Biz 4 yil davomida bu harakatga hatto to'g'ri baho berishni ham bilmadik, u xalq qo'zg'oloni bo'lgani holda, bosmachilik deb atadik. Bosmachilik mohiyatan talonchilik degan ma'noni anglatadi, bizning ushbu harakatga bergan noto'g'ri ta'rifimiz masalani hal etishda noto'g'ri yondashuvlarga olib keldi. Va alaloqibat 4 yil davomida biz bu harakatning biron-bir jihatini tugata olmadik*».

Madaminbek lashkarlarining jangovarlik harakatlari keng hududlarga yoyildi. Bu davrga kelib **Monstroving** rus krestyanlari (dehqonlari)dan tashkil topgan ancha ta'sirli harbiy qismlari Madaminbek kuchlari bilan birlashdi. Bu hoi xalq kurashining nafaqat ijtimoiy tarkibiga, ayni chog'da, milliy tarkibiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatar, uning maqsad-vazifalariga yangicha yondashishni taqozo etardi. Gap shundaki, bunga qadar sovetlarga qarshi harakat saflarida yerli millat kishilari qo'lni qo'lga berib kurashib kelayotgan bo'lsalar, endilikda unga sovetlar siyosatidan keskin norozi rus dehqonlari ham qo'shilgandi. Bu o'zgarish **1919-yil**

oktyabrda Pomirning Ergashtom ovulida Madaminbek tarafdorlari tashabbusi bilan **Farg'ona muvaqqat muxtoriyat hukumati** tuzilishida ham o'z ifodasini topgandi. Hukumat tarkibi **24 kishidan** iborat bo'lib, uning **16 vakilini** musulmonlar va **8 nafarini** ruslar tashkil etardi. Farg'ona hukumati boshlig'i va musulmon qo'shinlari bosh qo'mondoni etib Madaminbek saylangandi.

1919-yil oktyabr oyi oxirlarida Andijonga yaqin **Oyimqishloqda** to'plangan vodiy qo'rboshilarining qurultoyida vodiyda harakat qilayotgan **150 ga yaqin** jangovar qismlarni o'z ta'sirida ushlab turgan **4 yirik** lashkarboshi: **Madaminbek, Katta Ergash, Shermuhammadbek, Xolxo'ja eshon** qo'mondonliklarini birlashtirishga kelishildi. Qurultoyda islom qo'shinlari bosh qo'mondoni – «amir al-muslimin» etib Madaminbek saylandi. Biroq bu birlashuv ham mustahkam bo'lib chiqmadi. Masalan, Xolxo'ja eshon tez orada o'z kuchlarini ajratib, mustaqil faoliyat ko'rsata boshladi. Bu davrda Madaminbek qo'l ostida **30 mingga yaqin, Shermuhammadbekda 20 ming, Katta Ergash qo'rboshida esa 8 ming** jangovar qo'shin bo'lib, uchta lashkarboshi vodiydagi kurash harakatlarini boshqarib turardi. Biroq vodiydagi jangovar harakatlarning keyingi bori-shi tashabbusning ko'proq tajovuzkor sovet qo'shinlari qo'lga o'tishiga, qarshilik ko'rsatish harakatining pasayib borishiga olib keldi.

1920-yil boshlarida sovet qo'shinlari Katta Ergash, Madaminbek, Shermuhammadbek va Xolxo'ja kuchlariga sezilarli zarbalar berdi. Jumladan, **1920-yil yanvarida** qizillar Katta Ergash kuchlariga zarba berib, uning tayanch markazi **Bachqirni** egalladi. Xuddi shu vaqtda sovet qo'shini Monstrovning dehqonlar armiyasini tor-mor keltirib, **Gulcha qal'asini** ishg'ol etdi. Monstrovning o'zi asir olindi. **Fevralda Garbuva – Qoratepa – Shahrixon** yo'nalishida qizil qo'shinlar Shermuhammadbek lashkariga kuchli zarba berdi. Buning natijasida Shermuhammadbek yengilib, **Oloy vodiysi** tomon chekindi. Ayni paytda, qizillar Norin va Qoradaryoning qo'shilish joyida Madaminbek askarlariga qarshi muvaffaqiyatli jang qilib, unga katta talafot yetkazdilar.

Ayyor sovet hukumati taklifiga ko'ra Madaminbek **1920-yil martida** sovet qo'mondonligi bilan muzokara olib bordi va sulh tuzildi. Bu sulh shartlariga asosan Madaminbek o'z harakatlarini to'xtatdi, uning **1200 nafardan ziyod** askar yig'itlari daxlsizligi, o'z qurol-yarog'lariga ega bo'lishi, zarurat tug'ilsa, ularning vodiyda tinchlik, barqarorlik o'rnatishda o'z rahnamosi yetakchiligida faol ishtirok etishi ta'kidlangandi. Madaminbek o'zining boshqa safdoshlariga ham sovetlar bilan muzokaralar olib borib, shunday yo'l tutishni maslahat beradi. Biroq Farg'ona qo'rboshilari

yo'lboshchilari Shermuhammadbek va Xolxo'ja eshon o'z huzurlariga muzokara uchun kelgan yurtning bu mard o'g'lonini sotqinlik va xoinlikda ayblab qatl ettiradilar. **1920 – 1923-yillar** davomida vodiy hududlari bo'ylab olib borilgan kurashlarga aka-uka **Shermuhammadbek va Nurmuhammadbek**, ulardan so'ng **Islom Polvon** va **Rahmonqul** yetakchilik qildilar. Mazkur qahramonlarning jasorati, haq va ozodlik yo'lidagi fidoyiligi xalq xotirasida muhrlanib qoldi.

Vodiyda yoqilgan sovetlarga qarshi harakat mash'alasi keyinchalik Turkistonning boshqa hududlariga ham yoyildi. Sovet hokimiyatining zulmi va zo'ravonligiga qarshi kurash **Buxoro** va **Xorazmda**, **Samarqand viloyatida** ham aks sado berdi.

Sovet hokimiyatiga qarshi harakatning maq'lubiyati sabablari. Yurt farzandlari uzoq yillar davomida tengsiz jang-u jadallarga dosh berib, so'nggi nafaslariga qadar Vatan oldidagi burchini ado etdilar. Bu ularning ona zaminga mehri, sadoqati nechog'liq beadam bo'lganini, undan ruh, madad olib erkinlik uchun jasorat ko'rsatib kurashganini to'la isbot etadi. Bejiz Madaminbek: «*Mening millatim – mening jon-u dilim!*» – deb xitob qilib, uni o'z hayoti va kurashining bosh mazmuni deb bilmagandi. Shermuhammadbek tilidan aytilgan: «*Turkiston turkistonliklar vatanidir, undan boshqa hech kim uning ustidan hukmronlik qilishga haqli emas!*» – degan jangovar shior ming-minglab quroldosh yigitlari uchun harakat dasturi rolini o'tagani shubhasiz.

Lekin mazkur kurash nechog'liq shiddatli kechmasin, o'z nihoyasiga yetolmadi. Bunga esa ko'plab jiddiy salbiy holatlar va omillar ta'sir etgani aniq. Eng asosiy sabablardan biri harakatning aholi barcha tabaqalarini ulug'vor maqsadlar yo'lida jipslashtirishga qodir yagona milliy g'oyaga ega emasligidir. Qo'rboshilar siyosiy kurashda toblangan ilg'or jadid namoyandalarini ham o'zlaridan chetlashtirgandilar. Zero, qanchalik oliyjanob maqsadlar, jangovar shiorlar o'stida jon fido etmasinlar, ularning harakati yagona kurash dasturi asosida tashkil etilmagandi. Harakat yetakchilari saflarida chinakam uyushqoqlikning yetishmasligi, joylarda harakat qilgan kuchlar o'zlarining tor hududiy chegaralari bilan o'ralashib qolgani, ayrim qo'rboshilarning o'z nafsoniyatlariga berilishi, dunyoqarashi torligi, cheklangani, manmanlik kasaliga chalingani, bir-birlari bilan kelisholmasligi, o'zboshimcha xatti-harakatlarga intilishi kabi hollar oxir-oqibatda mazkur kurashning borishiga jiddiy monelik qildi. Buni butun vodiy bo'ylab harakat qilgan uchta yirik yetakchi: Madaminbek, Shermuhammadbek va Katta Ergash boshchiligidagi xalq lashkarlarining to'liq birlasholmagani ham isbotlaydi.

Qarshilik ko'rsatish harakati yetarli moddiy-ta'minot va zaxirasiga

ham ega emasdi. Ular chetdan keladigan harbiy madad va yordamga ham umid qilolmasdilar. O'lka zo'ravoni bo'lib olgan sovetlar esa o'z qo'shinini zamonaviy qurol-yarog'lar va harbiy kuch bilan ta'minlay olgandi. Masalan, **1919-yil avgust oyi oxirlarida** uning tasarrufida **115 376 nafar** jangchi, shuningdek, **11 112 ta pulemyot, yuzlab to'plar, bronepoyezdlar, o'nlab samolyotlar** va boshqa zamonaviy qurollar mavjud edi. Sovetlar tashkil qilgan Turkiston fronti o'zlariga qarshi tuzilgan kuchlarni qonga belashda mana shu qirg'in qurollarini to'liq ishga solgandi. Ayyorlikda pixini yorgan sovet mutasaddilari va ularning ko'p sonli gumashalari har bir vaziyatdan ustomonlik bilan foydalandilar. Kerak bo'lsa, yo'l qo'ygan qo'pol xatolarini tuzatib, yon berib, mahalliy aholi noroziligini yumshatib, ularni o'z tomoniga ag'darib olishga urindilar. Jumladan, **20-yillar boshlarida** vodiy aholisi o'rtasida bir qator amaliy tadbirlar o'tkazib (chunonchi, dehqonlarga yer berish, ularni afv etish, soliqlar miqdorini bir qadar kamaytirish, Madaminbek singari taniqli qo'rboshilar bilan muzokaralar olib borish, ular bilan kelishish, o'zaro yon berish va hokazo), bu hududdagi ahvolni asta-sekin o'z foydalariga o'zgartirib bordilar. Sovet mafkurasi ning butun o'tkir tig'i, ta'sir vositalari mana shu maqsadga yo'naltirilgandi. Bu esa qarshilik ko'rsatish harakatining istiqboliga salbiy ta'sir o'tkazmasdan qolmadi.

27.5. XORAZM VA BUXORODA DEMOKRATIK HARAKATLARNING O'SIB BORISHI. XONLIK VA AMIRLIKNING QULASHI

Xiva xonligida ijtimoiy-sivosiy vaziyat. Yosh xivaliklar faoliyati. 1917-yilgi inqilobiy o'zgarishlardan keyin Xivada ilg'or demokratik harakatlar avj oldi. Endilikda **Xiva xoniigi** fevral o'zgarishidan foydalanib o'zini Rossiya ta'siridan xalos etib, mustaqillik maqomini qo'lga kiritishga intildi. Ayni chog'da, xonlikning jafokash xalqlari hukmron sinflar, tabaqalar zulmidan qutulib, keng demokratik erkinliklar va huquqlarga ega bo'lishga umid bog'ladilar.

Xiva xonligi hududida demokratik yo'nalishdagi harakat o'sib bordi. Ularning sa'y-harakatlariga **Yosh xivaliklar** tashkiloti rahnamolari yetakchilik qildi. 1917-yil boshlarida Rossiyada bo'lgan o'zgarishlar ta'sirida yosh xivaliklarning faoliyati yanada kuchaydi. Ular o'z dasturiy vazifalarini belgilab, xonlikdagi siyosiy vaziyatni o'zgartirish va qator muhim demokratik islohotlarni amalga oshirishga urindilar. Shu maqsadda yosh xivaliklar rahbarlari xonlikning o'ziga xos maxsus xususiyatlaridan kelib chiqib tinchlik yo'li bilan asta-sekin mutlaq monarxiya tuzumidan konstitutsion

monarxiya boshqaruviga o'tishga qaratilgan manifest ishlab chiqdilar. Manifestda xonning vakolatlari doirasini cheklash, uning xalqqa nohaq zulm o'tkazgan, haddidan oshgan amaldorlarini jazolash, vazifalaridan mahrum etish, ijtimoiy hayotning muhim sohalari – iqtisodiyot, ta'lim va madaniyat jabhalarini isloh qilish talablari aks ettirilgandi. Xivadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat keskin tus olayotgani, keng aholi qatlamlari faol harakatga kelayotganini, ommaviy ko'cha namoyishlari to'xtamayotganini ko'rgan Xiva xoni **Asfandiyorxon** murosaya-yu madoraga borib o'z arkoni davlati ishtirokida **1917-yil 5-aprelda** manifestni imzolashga majbur bo'ladi.

Manifest talablariga ko'ra, xonlikda konstitutsion monarxiya tuzumi o'rnatildi. Ayni paytda, tarkibi **30 – 50 kishidan** iborat ruhoniylar va savdo-sanoat ahli vakillaridan saylangan **Majlis va Nozirlar Kengashi** tuziladi. Ular xalq vakilligi boshqaruvi organlari sifatida xon hokimiyati vakolatlarini ma'lum darajada chekladi.

Yosh xivalikli ar tashkilotining taniqli rahnamolaridan **Boboaxon Salimov Majlis raisligiga, Husaynbek Matmurodov esa Nozirlar Kengashi raisligiga** saylandi. Xon xazinasi va uni tasarruf qilish ustidan nazorat o'rnatildi. Xon temir yo'llar qurish, pochta-telegraf aloqalari o'rnatish, yangi jadid maktablari ochish to'g'risida va'dalar berdi. Yosh xivaliklarning bu g'alabasi mamlakatdagi barcha demokratik kuchlarga, erk va ozodlikka tashna xalq ommasiga quvonch bag'ishladi. Biroq yuqoridan amalga oshirilgan mazkur o'zgarishlarning vaqtinchalik xarakteri tez orada ma'lum bo'ldi. Xon va uning atrofidagi mutaassib kuchlar qo'ldan ketgan nufuz va imtiyozlarini qaytarib olish niyatidan voz kechmagandilar. Ular fursat kutib demokratiya tarafdorlaridan qonli o'ch olish, mustabid tuzumni to'la qayta tiklash payida bo'ldilar. Darhaqiqat, **1917-yil iyuniga** kelib Asfandiyorxon o'zini o'nglab olgach Rossiya muvaqqat hukumatining Xivadagi vakili general **Mirbadalov** yordamiga tayanib Matmurodov boshchiligidagi yosh xivaliklar rahbar guruhini qamoqqa oladi. Yosh xivaliklar partiyasi va uning faoliyati qonundan tashqari deb e'lon qilindi. Ularning ko'plari qo'lga olinib qamaldi, qattiq jazoland. Qolganlari esa xonlik hududini tark etishga majbur bo'ldi. **Iyul** oyida Xivada Rossiya Muvaqqat hukumatining komissari lavozimi ta'sis etildi va xonlikka qo'shimcha harbiy qismlar, kazak qo'shinlari yuborildi.

Xorazm Xalq Sovet Respublikasining yuzaga kelishi. **1917-yil kuzida** Rossiyada oktyabr o'zgarishi uning tasarrufidagi Xiva xonligidagi voqealarning rivojlanish jarayoniga ham sezilarli ta'sirini o'tkazdi. Avvalo, xonlikka tutash bo'lgan Turkistonda bolsheviklarning sovetlar hokimiyati

zo'rvonlik bilan o'rnatildi. Bunday tuzum Xiva bilan yaqin chegaradosh Amudaryoning o'ng sohili – **Petroaleksandrovsk** (To'rtko'l) va uning atroflarida ham qaror toptirildi. Turkistonda voqe bo'layotgan bunday o'zgarishlar xonlikka bevosita daxl etmasdan, muxolifatchi kuchlarni junbishga keltirmasdan qolmasdi, albatta. Sovet Rossiyasi Xivaning davlat mustaqilligini rasman tan olgan bo'lsa-da, biroq turli yo'llar bilan, yashirin va oshkora tarzda uning ichki ishlariga aralashishni davom ettirdi. Ayniqsa, bunda xonlikdagi mavjud hukmron tuzumga qarshi turgan kuchlarni qo'llab-quvvatlash, ularga harbiy, moddiy-moliyaviy va ma'naviy yordam ko'rsatish va gijgijlashga alohida urg'u berildi. Shu bilan birga, xonlikning siyosiy ahvoli ham **1917-yil kuzidan** keskinlashib bordi. Asfandiyorxon har qanday yo'l bilan o'z saltanatini saqlab qolishga intildi. Uning yuritgan kaltabin siyosati, ilg'or kuchlarni quvg'in va ta'qibga uchratishi, Yosh xivaliklar tashkilotini tor-mor etib, ularning rahbarlaridan o'ch olishi xonlikni tang ahvoldagi soldi. Xonlikning **Qo'ng'iroq, Ko'hna Urganch, Xo'jayli, Taxta, Porsu bekliliklarida** mahalliy aholining tuzumga qarshi bosh ko'tarishi, haddidan oshgan amaldorlardan o'ch olish hollari yuz berdi. Masalan, **Toshhovuz bekligi** kambag'allari **1918-yil boshida** beklilik mahkamasi-ga hujum uyushtirdi. Ular ko'plab boylar va savdogarlarning mol-mulki, don-dunini tortib oldilar. Bunday voqealar boshqa hududlarda ham qayd etildi. Boz ustiga, mamlakatdagi vaziyatni boshqarolmay qolgan xon o'z raqibi, ancha ta'sirli kuch egasi, turkmanlar sardori **Junayidxonni 1918-yil yanvarida** Xivaga chaqirib, uni o'z qo'shiniga bosh qo'mondon (**sardori karim**) etib tayinlaydi. Junayidxon esa tez orada Asfandiyorxonni qatl ettirib, uning o'rniga akasi, irodasiz **Said Abdullani** xon qilib ko'taradi. Amalda Junayidxon yakka hukmron bo'lib oladi. Bolsheviklar va sovet hokimiyatining ashaddiy dushmani Junayidxon hokimiyatni egallab olgach sovetlarga qarshi ochiq kurashga kirishdi. U o'z harbiy kuchlarini **10 ming jangchiga** yetkazadi. Shuningdek, Buxoro amirligi bilan aloqalar bog'laydi. Angliya hukumati tomonidan harbiy madad olishga intiladi. Biroq Junayidxon harbiy qismlarining Amudaryo bo'limi va Nukus atrofida sovet kuchlari bilan olib borgan hujum harakatlari mag'lubiya-ga uchradi. Junayidxon o'rnatgan harbiy diktatura aholi o'rtasida norozilik harakatlarining o'sib, kuchayib borishiga sabab bo'ldi. Buning natijasida xonlikni tark etib, qo'shni Turkiston ASSR hududiga boruvchi qochoqlar soni ortib bordi. Xivadagi voqealar rivojini kuzatib turgan sovet tomoni qulay fursatni boy bermay xonlik aholisi norozilik harakatiga tobora inqilobiy tus berib bordi. Shu maqsadda sovet mutasaddilari qochoqlardan jangovar qismlar tuzib, qurollantirib, ularni xonlik tuzumini

ag'darishga safarbar eta boshladi. Sovet Turkistoni rahbarlari bu bilan ham kifoyalanmasdan, Amudaryo bo'limi (To'rtko'l)da **N.A.Shaydakov** va **N.M.Sherbakov** boshchiligida shimoliy va janubiy harbiy dastalar tuzib, ularni xonlik tuzumiga qarshi harakatga yo'lladi. Bu endi xonlik hokimiyatini ag'darib tashlashga qaratilgan sovetlar ming ochiqdan ochiq zo'ra vonligi edi. Xonlikda kechayotgan zulmdan norozi aholidan tashkil topgan dastalar ham harakatga keladi. Ularning umumiy soni **3 mingdan** oshardi. **1919-yil dekabrning** so'nggi dekadasi da boshlangan sovet qo'shinlari va ularga qo'shilgan mahalliy qo'zg'olonchi kuchlarning harbiy yurishi **yanvar** oyida Junayidxonga ketma-ket zarbalar berib, Xiva tomon siljib bordi. **1920-yil 2-fevralda** Xiva egallandi. Junayidxon qolgan-qutgan qo'shini bilan Qoraqum sahrosiga chekindi. Qo'g'irchoq xon Said Abdulla taxtdan voz kechdi. Shu tariqa qizil armiya kuchi va madadi bilan Xiva xonligi ag'darildi. Hokimiyat yangidan tuzilgan 5 kishidan iborat **Muvaqqat inqilobiy qo'mita** qo'lga o'tdi. Uning tarkibiga yosh xivaliklar va turkman urug'-qabilalaridan ikkitadan vakil kiritildi. Inqilobiy qo'mita raisi etib yosh xivaliklar rahbarlaridan biri **Jumaniyoz Sultonmurodov** saylandi.

Tez orada yosh xivaliklar ishlab chiqqan manifest e'lon qilindi. Unda mamlakatning demokratik rivojlanish yo'lini aks ettirgan keng sotsial-iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy tadbirlar: *«Xon va uning hukumati tomonidan mamlakatni mutlaq boshqarishni butkul barham toptirish; Xiva xoniga, to'ralar va vazirlarga tegishli bo'lgan mablag'lar va mulklarni xalq mulki deb e'lon qilish; kambag'allar hayotini yaxshilash yo'lida yirik zamindorlar yerlaridan foydalanish; bolalarni bepul o'qitish uchun Xivaning hamma joyida maktablar ochish; Xivaning shaharlari va aholi manzilgohlarida bepul shifoxonalar va sog'lomlashtirish muassasalari ochish; Xiva xoni va beklari tomonidan kambag'al aholidan tortib olingan yerlar, mulk va boshqa narsalarni qaytarib berish; majburiy mehnatga jalb qilish (begor) ni butunlay yo'q qilish»* nazarda tutilgandi.

1920-yil 27 – 30-aprel kunlari Xivada bo'lib o'tgan **xalq vakillari I Butunxorazm qurultoyi** Xiva xonligi tugatilgani va **Xorazm Xalq Sovet Respublikasi** tuzilganini e'lon qildi. Qurultoy XXSRning muvaqqat Konstitutsiyasini qabul qildi. Unda *«Xorazm davlatining davlat tuzumi sovetlar negiziga asoslangan respublika ekani, Xorazmning butun xalqi o'z vakillari yordamida mamlakatni boshqarishi»* ta'kidlanadi. Respublikaning oliy hokimiyati yilda bir marta chaqiriladigan **Qurultoy** bo'lib, u respublika hayotiga daxldor eng yirik vazifalarni hal etardi. Qurultoy mamlakatni boshqarish uchun **15 kishidan** iborat hukumat – **Xalq Nozirlar Kengashini** sayladi.

Xalq hokimiyatiga saylovlar umumiy bo'lib, respublikaning **18 yoshga** yetgan fuqarolari, millati, jinsidan qat'i nazar, qurultoy yoxud mahalliy sovetlarga saylash va saylanish huquqiga ega bo'ldilar. Faqat xon va uning oila a'zolari, ruhoniyat vakillari, sudxo'rlargina saylov huquqlaridan mahrum etildi. Konstitutsiya respublikaning o'ziga xos xususiyatidan kelib chiqib shariat sudi tizimini saqlab qoldi.

Qurultoyda Xorazm Respublikasining birinchi hukumati raisligiga yosh xivaliklar rahbari **Polvoniyoz Yusupov** saylandi. Hukumat tarkibi ham yosh xivaliklar va turkman urug'-qabilalari boshliqlaridan tashkil topgan bo'lib, bu o'sha davrdagi kuchlar nisbatini aks ettirardi. **1920-yil iyunida** Xivada Xorazm kompartiyasining ta'sis konferensiyasi bo'ladi. Unda XKPning tashkiliy rasmiylashuvi amalga oshadi. Bu davrda Xorazm kommunistlari soni **1000 kishi** atrofida bo'lib, ular **22 ta** partiya yacheykalariga birlashgandi. **1920 – 1921-yil boshlariga** kelib Xorazmda kasaba uyushmalari, «Qo'shchi» uyushmalari, inqilobiy yoshlar ittifoqi tashkilotlari yuzaga keldi. Ularning saflari ham tez kengayib bordi. Masalan, **1921-yil bahorida** «Qo'shchi» tashkilotlari **6 mingdan ziyod** dehqonni o'z safiga birlashtirgandi.

Xorazmda sovetlarning faol ko'magi, qo'llab-quvvatlashi bilan xalq sovet respublikasining vujudga kelishi Rossiya Federatsiyasi, qolaversa, Turkiston Avtonom Sovet Respublikasi uchun ayni muddao bo'ldi. Ular yosh respublikaga asta-sekin ta'sir o'tkazib, uni o'z domiga ilintirishga intildilar. Asosiy maqsad esa Xorazmga «beg'araz yordam» ko'rsatish, sovet tartib-qoidalarini tashkil etish orqali uni pirovardida bolsheviklar hokimiyati qo'l ostiga kiritib olish edi. Jumladan, **1920-yil 13-sentyabrda** Rossiya hukumati bilan XXSR o'rtasida imzolangan ittifoq shartnomasi ham asl mazmun-mohiyati bilan mana shu maqsadga xizmat qilardi. Ittifoq shartnomasi bilan birga ikkala respublika o'rtasida imzolangan harbiy-siyosiy va iqtisodiy keli shuvlar asosida Xorazm Xalq Sovet Respublikasiga sovet Rossiyasi tomonidan tegishli harbiy, iqtisodiy va madaniy yordam ko'rsatish ko'zda tutilgandi.

XXSR va RSFSR o'rtasida tuzilgan ittifoq shartnomasi hamda harbiy-siyosiy va iqtisodiy ahdlashuvlar, bir tomondan, Xorazm Respublikasi pozitsiyasining mustahkamlanishiga, ikkinchi tomondan, uning qudratli Sovet davlatiga siyosiy qaramligi yanada kuchayib borishiga xizmat qilardi. Faqatgina **1921-yil** davomida **uch marta (mart, sentyabr, noyabr)** hukumat o'zgarishi yasalib, Moskvaga ma'qul kelmagan uning tarkibi yangilandi. O'z xalqi milliy manfaatlarini yoqlab siyosat yuritgan **Polvoniyoz Yusupov, M.Ibniyamino v, O.Muhammadrahimov** bosh bolgan

hukumat tarkibi bekor qilindi, ularning rahbarlari asossiz qoralanib, og'ir jazolarga mahkum etildi. Sovet Rossiyasi Turkiston hududidagi milliy respublikalar mustaqilligini butkul barham toptirish, ularni o'z tasarrufiga bo'ysundirish sari qat'iy yo'l tutdi. **1923-yil martida Toshkentda** Turkiston, Buxoro, Xorazm Respublikalari vakillari ishtirokida konferensiya chaqirilib, unda mazkur respublikalarni iqtisodiy jihatdan birlashtirish maqsadida **O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi** tuzildi. Bu esa ularni har tomonlama boshqarish tizimi murvatlari Rossiya nazorati ostiga o'tayotganidan dalolat berardi.

1923-yil oktyabrda bo'lib o'tgan **IV Butunxorazm qurultoyi** respublikaning yangi Konstitutsiyasini qabul qildi. Unda amalga oshirilgan iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy sohalaridagi o'zgarishlar tahlil etilib, uning o'z rivojlanishida sotsialistik bosqichga kirgani ta'kidlanib, XXSRni **Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikasi** deb e'lon qildi. Konstitutsiya yerga bo'lgan xususly mulkchilikni tugatdi, barcha yerlar umumxalq mulki deb e'lon qilindi. Vaqf mulklari **Maorif nozirligi** ixtiyoriga o'tdi. Konstitutsiya o'zining chuqur sinfiylik mohiyati bilan ajralib turardi. Vohada yuz berayotgan majburiy yo'sindagi sotsialistik o'zgarishlar, mulkiy tabaqalarga nisbatan qilinayotgan zo'ravonlik va bedodliklar mahalliy xalq noroziligining alanganib borishiga sabab bo'ldi. **1924-yil yanvarida** yuz bergan xalq qo'zg'oloni ham buning yorqin ifodasidir. Garchand qo'zg'olon qizil askarlar kuchi bilan bostirilgan bo'lsa-da, biroq keng xalq ommasining sovet tuzumiga qarshi kurashi **30-yillar o'rtalarigacha** davom etdi.

Buxoro amirliqidagi vaziyat. Yosh buxoroliklar harakati. O'z saflarida **Abduvohid Burhonov, Usmon Xo'jayev (Usmonxo'ja Po'latxo'jayev), Fayzulla Xo'jayev, Abdurauf Fitrat, Sadridin Ayniy, Mirza Muhiddin Mansurov, Abdulqodir Muhitdinov** va boshqa o'nlab yurt fidoyilarini birlashtirgan Buxoro jadidlari 1917-yil inqilobiy voqealaridan foydalanib keng xalq manfaatlarini foydasiga muhim siyosiy o'zgarishlarni ro'yobga chiqarishga urindilar. Ayniqsa, bunda amirga tazyiq o'tkazib, uni xalqqa ko'p masalalarda yon berishga, siyosiy tuzumni o'zgartirishga, xususan, konstitutsion monarxiya joriy etishga urg'u berildi.

Yosh buxoroliklar rahbarlari ishlab chiqqan islohot loyihasida, jumladan, amir huzurida va joylarda xalq vakillari bo'lishi, ma'muriyat yaxshilanishi, u xalq vakillari nazoratida bo'lishi, matbuot erkinligi, amirning eng mutaassib va reaksiyon amaldorlaridan ba'zilarini almashtirish talablari ilgari surilgandi.

7-aprelda Amir **Said Olimxon** keng omma tazyiqi va yosh buxoroliklarning islohiy talablari asosida manifest chiqarishga majbur bo'ladi. Unda amirlik tuzumining tub negizlariga daxl qilmagan holda mamlakatda

bir qator demokratik o'zgarishlar o'tkazish ko'zda tutilgandi. Soliqlarni tartibga solish, turli ijtimoiy tabaqalar vakillaridan iborat **Majlis** tashkil qilish, maorif, tibbiyot, sud tizimi faoliyatini yaxshilash, ma'muriy boshqarish ishlarini takomillashtirish va boshqalar shular jumlasiga kirardi. Garchand amir manifesti yosh buxoroliklar tomonidan ma'qullanib kutib olingan bo'lsa-da, biroq hukmron, reaksion kuchlar unga tish-tirnog'i bilan qarshi turdilar. Ular namoyishga chiqqan islohot tarafdorlariga yopirilib, hujum qilib, poytaxtda qonli qirg'inlar uyushtirdilar. Yosh buxoroliklarni ta'qib qilish, ulardan o'ch olish avjga mindi. Ularning ko'plab namoyandalari qo'shni Turkiston ASSRga bosh olib ketishga majbur bo'ldi. Shu tariqa amirlikda konservativ ruhdagi kuchlarning qo'li baland keldi. Islomiy harakatlarning birinchi bosqichi muvaffaqiyatsiz yakun topdi.

1917-yil kuzida Rossiyada yuz bergan oktyabr davlat to'ntarishi Buxoroda ham aks sado berdi. Ayni vaqtda, Buxoroga bevosita tutash rus aholi manzilgohlarida sovet tuzumi o'rnatildi. Bu esa amirlikdagi voqealar rivojiga ta'sir ko'rsatmasdan qolmadi. Negaki sotsialistik inqilob g'oyasini boshqalarga yoyishga intilgan bolsheviklar chegaradosh Buxoroni o'z mo'ljaliga olgandilar. Shu bois Rossiya Federatsiyasi, qolaversa, sovet Turkistonining mutasaddilari har bir vaziyatdan foydalanib Buxoro ichki ishlariga aralashib, muxolifatchi kuchlarni qo'llab-quvvatlab, amirlik tuzumini qulatish harakatida bo'ldilar. Xususan, **1918-yil martida** «**Kolesov voqeasi**» nomi bilan tarixga kirgan qonli voqea bunga yorqin misol bo'la oladi.

Turkiston Avtonom Sovet Respublikasi hukumati raisi F.I.Kolesov suveren Buxoro davlatiga ochiq tazyiq o'tkazib, yosh buxoroliklar talabini quvvatlagan bo'lib, **1918-yil 2-martda Kogon** temir yo'li yoqalab qizil qo'shinlar kuchi bilan ochiq harbiy intervensiya uyushtirdi. G'azabga kelgan Buxoroning ko'pchilik aholisi o'z yurtini jon-jahdi bilan himoya qilib, bolsheviklar hamlasiga qarshi yalpi kurashga otlandi. Buning natijasida Kolesov intervensiyasi tezlikda sharmandalarcha barbod bo'ldi. Bu esa amir va uning arkoni davlatiga barcha inqilobiy demokratik kuchlardan qonli o'ch olish uchun bahona edi. Ayniqsa, yosh buxoroliklar ayovsiz qirg'in qilindi. Ularning ancha qismi yashirinishga yoxud muhojirlikka ketishga majbur bo'ldi. F.Xo'jayevning guvohlik berishicha, inqilobchi kuchlar ustidan uyush tirilgan ommaviy qirg'inbarot davomida **1,5 ming nafarga** yaqin kishi o'ldi.

Buxoro Xalq Sovet Respublikasining tashkil topishi. 1918-yilgi mart voqealari va amirlik hamda uning tevaragidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar Buxoro davlatini chuqur tanazzulga duchor etdi. Rossiya shaharlariga

yuborilgan ko'plab miqdordagi qimmatbaho mollar, mahsulotlar sotilmay omborxonalarda taxlanib qoldi. Buning evaziga Rossiyadan keltiriladigan mahsulotlar kelishi to'xtab qoldi. Buxoroning Rossiya bilan savdo-sotiq aloqalaridagi o'zgarishlar uning iqtisodiy hayotiga, aholi turmush darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bu esa xalq norozilik harakatlaring kuchayishiga olib keldi. Amirning Rossiya Federatsiyasi va sovet Turkistoni tomonidan o'z davlatiga nisbatan tahdid va hujumi xavfi kuchayib borishiga javoban harbiy qo'shinini tinmay ko'paytirishga urinishi ham aholi yelkasiga og'ir yuk bo'lib tushayotgandi. Amirlikning muxolifatchi va inqilobchi kuchlarga nisbatan shafqatsiz xatti-harakatlari ham siyosiy tanglikni kuchaytirayotgandi. Bundan esa qo'shni Turkistonning sovet mutasaddilari ustomonlik bilan foydalanishga intildilar. Ular Buxorodan son-sanoqsiz oqibkelgan inqilobiy va demokratik kayfiyatdagi kuchlarni ishga solib, ularning tashkilotlari tuzilishiga yordam berib, moddiy va ma'naviy quvvatlab, «Buxoro inqilobi»ni tayyorlab bordilar.

Buxoroning ko'zga ko'ringan rahbarlari: **Fayzulla Xo'jayev, Usmon Xo'jayev, Ota Xo'jayev, Qori Yo'ldosh Po'latov, M.Qulmuhammedov, A.Yoqubov, A.Muhiddinov, N.Husainov** va boshqalarning inqilobiy faoliyati Moskva va Toshkentda ma'qullanib, ularning harakat dasturlari ishlab chiqilgani boisi ham shundandir. Masalan, **1918-yil sentyabrda Toshkentda** Buxoroning muhojirin inqilobchilari tomonidan Buxoro kompartiyasi va uning markaziy qo'mitasi tuzilishi (uning raisi **A.Yoqubov**, o'rinbosari **M.Qulmuhammedov**) yoxud **1920-yil yanvarida Toshkentda** Fayzulla Xo'jayev boshchiligida «Yosh buxorolik inqilobchilar partiyasi Turkiston markaziy byurosi»ning tashkil etilishi, uning Turkkomissiya, RSFSR hukumati va RKP(b) MQ tomonidan e'tirof etilishi ham buning yorqin ifodasidir.

Yosh buxoroliklar partiyasi ishlab chiqqan dasturda tez vaqt ichida feodal-despotik tuzumni tugatish, mamlakatda demokratik respublika tuzish va keng xalq ommasining tub manfaatlarini ko'zlab ko'plab ijtimoiy-demokratik o'zgarishlarni amalga oshirish vazifalari bayon etilgandi.

Yosh buxoroliklar tashabbusi bilan **1920-yil iyunda** Toshkentda chiqqa boshlagan «**Uchqun**» gazetasida ham ilg'or demokratik g'oyalar ilgari surildi. Buxoro xalqi amirning mutlaq tuzumini ag'darib tashlash uchun faol kurashga da'vat etib borildi.

Amirlik tuzumini harbiy kuch qo'llash orqali ag'darib tashlash uchun tayyorgarlik ishlari sovet Turkistoni hukumati va uning **Frunze** boshliq Turkiston fronti qo'mondonligi tomonidan boshlab yuborilgandi. Chunonchi, **1920-yil iyun ortairid**ayoq zamonaviy qurol-aslahalar bilan qurolangan qizil qo'shinlar Buxoro chegaralariga keltirib qo'yilgandi. Ayni

paytda, Buxoroda qurolli qo'zg'olonni o'tkazish yuzasidan harbiy-inqilobiy byuro tashkil etildi. Uning tarkibiga Turkkomissiya vakillari **M.Frunze**, **V.Kuybishev**, TKP vakili **N.To'raqulov**, BKP Markaziy Qo'mitasi raisi **N.Husainov**, Yosh buxoroliklar partiyasi rahbari **F.Xo'jayev** kirgandilar. Hatto bo'lajak Buxoro inqilobiy qo'mitasi va hukumati tarkiblari ham avvaldan tayyorlab qo'yilgandi. Shuning uchun Buxoro amirligining ag'darilishi, aslida, bolsheviklar zo'ravonligi va makkorona siyosatining real ifodasi bo'lgan.

1920-yil 29-avgustda Chorjo'yda amir tuzumiga qarshi «xalq qo'zg'oloni» boshlanishi bilanoq, **Beshim Sardor** boshchiligidagi inqilobiy qo'mita avvaldan tuzilgan kelishuvga binoan darhol sovet hukumatiga murojaat etadi. Bu sovet qo'shinining qo'zg'olonchi kuchlarni himoya qilib Buxoroga qarshi urush harakatlarini boshlashiga bahona bo'ldi.

Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, sovet qo'shini ixtiyorida shu davrda **10 ming qizil askar, 40 ta to'p, 230 ga yaqin pulemyot, 10 ta zirhli avtomobil, 5 ta zirhli poyezd va 12 ta samolyot** bor edi. Turkiston fronti qo'shini bilan birga hujum harakatlarida **5 mingga yaqin** buxorolik «inqilobiy tuzilmalar» ham ishtirok etdilar.

Amir lashkari son jihatidan ko'p bo'lgani bilan (**20 mingga yaqin**), uning qurollanish darajasi qizillar qo'shiniga nisbatan ancha zaif holda edi. Hujumga tashlangan sovet qo'shinlari amirlikning **Chorjo'y, Qarshi, Kitob, Shahr isabz** va boshqa hududlarini egallab, Buxoro tomon siljib bordilar. Ayniqsa, bu bosqin natijasida Buxoro va uning ko'p sonli aholisi mislsiz zarar ko'rdi. Shahar bir necha kun davomida zamonaviy qurollardan o'qqa tutildi, bombardimon qilindi. Uning ko'plab noyob osori-atiqalari, tarixiy obidalari vayron etildi. Nihoyat, **1920-yil 2-sentyabrda** amir va uning lashkari yengilib, Buxoroni tark etadi. Shundan so'ng shahar sovet bosqinchilari tomonidan egallandi.

Buxoro qizil qo'shinlar tomonidan egallangach, hokimiyat **Muvaqqat Butunbuxoro Inqilobiy Qo'mitasi** qo'lga o'tdi.

1920-yil 14-sentyabrda BKP MQ va Muvaqqat Butunbuxoro Inqilobiy Qo'mitasining birlashgan majlisida **Abduqodir Muhiddinov** boshchiligidagi oliy qonun chiqaruvchi organ – **Butunbuxoro Inqilobiy Qo'mitasi** va **Fayzulla Xo'jayev** raisligida respublika hukumati – **Xalq Nozirlar Kengashi** tashkil qilindi. O'sha yilning **6 – 8-oktyabr** kunlari xalq vakillarining **I Butunbuxoro qurultoyi** bo'lib o'tdi. Unda **Buxoro Xalq Sovet Respublikasi** tuzilgani to'g'risida qaror qabul qilindi.

1921-yil 4-martda Moskva da BXSР bilan RSFSR o'rtasida ittifoq shartnomasi va iqtisodiy bitim imzolandi. Mazkur rasmiy hujjatlar asosida

Buxoro davlatining sovet Rossiyasiga harbiy-siyosiy va iqtisodiy jihatdan har tomonlama bog'liq bo'lib qolgani qonuniy belgilab qo'yildi. Bu esa Rossiya Federatsiyasi va uning Turkistondagi vakolatli namoyandalariga Buxoro Respublikasining ichki ishlariga bevosita aralashish, bu yerdagi o'zgarishlarni nazoratga olish va uni aniq sotsialistik maqsadlar sari qaratish uchun keng imkoniyat ochib berdi.

Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tuzilishiga erishgan sovet hokimiyati endilikda unga o'zining sotsialistik g'oyaiari-yu tartib-qoidalarini bemaol tiqishtira olardi. Bu hol Buxoroning mustaqil, suveren davlat sifatida taraqqiy topishiga, xalqning asriy orzulari ro'yobga chiqishiga, uning o'ziga xoslik, milliylik xususiyatlari bardavomligiga jiddiy to'sqinlik tug'dirardi, albatta. Shu bois Buxoro hukumatining mustaqil siyosat yuritishi, qo'shni mamlakatlar yoxud Turkiya, Germaniya singari uzoq xorijiy davlatlar bilan diplomatik va savdo-sotiq aloqalarini o'rnatish borasidagi sa'y-harakatlariga izn berilmadi. Markazning **S.Orjonikidze, Sh.Eliava, Y.Peters** singari nufuzli emissarlari Buxoroga tez-tez yuborilib, Buxoro hukumati faoliyatini taftish qilish, uning yo'l qo'ygan xato, nuqsonlarini fosh etish bilan shug'ullandilar. Hatto RKP(b) MQ **1922-yil mayida «Turkiston-Buxoro ishlari haqida»** qaror qabul qildi. Unda O'rta Osiyoda, jumladan, Buxoroda jadallik bilan sotsialistik tuzumni mustahkamlash qat'iy uqtirilgandi. RKP(b) MQning **1923-yil 12-iyunda** qabul qilgan Buxoro masalasi ga doir maxsus qarori ham BXRning ichki ishlariga qo'pollik bilan aralashish edi. Negaki bu qarorda Buxoroning rivojlanish jarayonini «sotsialistik iz»ga burib yuborish maqsadi ko'zda tutilgandi. Buxoro xalqining tub milliy manfaatlari yo'lida fidoyilik bilan faoliyat yuritgan **Abdurauf Fitrat, Mo'injon Aminov, Ota Xo'jayev, Sattor Xo'jaev, Rahimjon Yusufzoda**ning respublika hukumati tarkibidan chetlatilishi ham Moskva vakillarining talabi bilan amalga oshirilgandi. Buxoro Xalq Sovet Respublikasining asosiy rahbar tashkiloti – Buxoro kompartiyasi RKP(b) MQning viloyat tashkiloti maqomida faoliyat yuritishga majbur edi. Respublika hududida sovetlarga qarshi kuchlarni bostirish bahonasi bilan to'plangan son-sanoqsiz qizil askarlarning mutlaq ko'pchiligi chetdan keltirilgandi. Masalan, **1922-yili** mavjud **40 ming kishilik** qizil armiya tarkibida buxoroliklar atigi **500 kishini** tashkil etardi, xolos. Buxoro Respublikasining **1921-yil sentyabr**ida qabul qilingan Konstitutsiyasi ham RSFSR Konstitutsiyasi andazasida tuzilgandi.

Markaz tashabbusi bilan **1923-yil mart**ida O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashining tuzilishi va uning tarkibiga Buxoroning ham jalb qilinishi mamlakatning iqtisodiy mustaqilligini asta-sekin qo'ldan boy berishiga

sabab bo'ldi. Hukmron markaz tazyiqi asosida bu hududda qat'iy tarzda sotsialistik o'zgarishlar amalga oshirib borildi. **1923-yili** qabul qilingan BXSR Konstitutsiyasiga binoan, mulkdorlar, savdogarlar, ruhoniylar saylov huquqidan mahrum etildi.

1924-yil sentyabrida bo'lib o'tgan **5-Butunbuxoro qurultoyi** BXSRni **Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasi** deb e'lon qildi. Nihoyat, **1924-yili** o'tkazilgan milliy-hududiy chegaralanish natijasida uning hududlari O'zbekiston va Turkmaniston SSR tarkibiga qo'shib yuborildi. Ayni chog'da, Buxoro mehnatkashlarining sovetlar tuzumi zo'ravonligiga qarshi harakati **XX asrning 30-yillari o'rtalariga** qadar davom etdi.

28-BOB. SOVET HOKIMIYATINING O'ZBEKISTONDA YURITGAN SIYOSIY, IQTISODIY, MA'NAVIY SIYOSATI VA AMALIYOTI

28.1. MILLIY SIYOSAT VA DAVLAT QURILISHI MASALALARI

Milliy siyosat. Turkiston xalqlari o'z milliy davlatchiligini tiklash va rivojlantirishga intildi. **1920-yil yanvarida** bo'lib o'tgan Turkiston kompartiyasining V o'lka konferensiyasida Turkiston ASSR MIQ raisi **T.Risqulov** so'zga chiqib mushtarak Turkiston g'oyasini ilgari suradi, asosan, turkiy xalqlardan iborat **Turkiston Avtonom Respublikasini Turk Sovet Respublikasi, Turkiston kompartiyasini Turkiy xalqlar kompartiyasi** deb o'zgartirishni taklif qildi. Bu takliflar o'lka ijtimoiy-siyosiy hayotida, RKP(b) Markazqo'mi, uning siyosiy byurosi, sovet hokimiyati doiralarida turli bahslarga sabab bo'ladi. Shu bois «Turkiston masalasi» bir necha bor markazda, RKP(b) Markaziy Qo'mitasi siyosiy byurosining **1920-yil mart – iyun** oylaridagi majlislarida muhokama qilindi. Garchand markaz «Turkiston masalalari»ga yuzadan turib qiziqish bildirgan bo'lsa-da, biroq Turkistonga mustaqillik berishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymagandi. Shu zaylda masalaning yechimi hozila boradi.

1920-yil 13-iyunda T.Risqulov, N.Xo'jayevdan iborat Turkiston xalqlari delegatsiyasi o'z amaliy takliflari bilan bevosita sovet hukumati rahbari **V.I.Lenin** qabulida bo'ladi. Bu ular uchun so'nggi umid va najot ilinji edi. Natija shunday bo'ldiki, na sovet hukumati rahbariyati, na bu masalani **1920-yil 29-iyulda** ko'rgan RKP(b) Markazqo'mi siyosiy byurosi turkistonlik delegatsiya iltimosnomasiga ijobiy baho beroldi. Aksincha, sovet hukumati va partiya rahbariyati o'lkadagi vaziyatni tezlikda bartaraf etish uchun shoshilinch tarzda **«RKP(b)ning Turkistondagi asosiy vazifalari to'g'risida»** degan nom ostida bir necha qarorlar qabul qildi. Jumladan, **«Turkistonda hokimiyatni tashkil etish to'g'risida»**gi maxsus qarorda Turkistonda Butunrossiya Markaziy Ijroiya Qo'mitasi, RSFSR Xalq Komissarlari Soveti va RKP(b) Markaziy Qo'mitasining doimiy vakolatxonasi bo'lishi kerakligi zarur deb ko'rsatildi. Mazkur qaror o'lka hayoti ustidan nazoratni kuchaytirish, sovet hokimiyati negizlarini mustahkamlashga xizmat qildi.

Shu tariqa o'lka xalqlarinlng o'z taqdirini o'zi belgilash, milliy davlatchiligini o'z xohishicha huquqiy asosda tashkil qilish borasidagi yana bir urinish barham topdi. O'lka xalqlarining orzu-umidlarini ro'yobga chiqa-

rishga erisholmagan Turkiston ASSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi, taniqli arbob **T.Risqulov** tez orada o'z lavozimidan iste'foga chiqishga majbur bo'ladi. Gap shundaki, sovet Rossiyasi hukumati Turkistonning emin-erkin rivojlanish yo'lidan borishi nimas, balki uning doimiy o'z nazorati ostida bolishini xohlardi. O'lkaning mehnatsevar, jafokash xalqi, uning boyliklari, tabiiy va mineral resurslari markaz foydasiga ishlashi, xizmat qilishi ularning birdan bir muddaosi edi. Hukmron markaz tashabbusi bilan tashkil etilgan Turkkomissiya, O'rta Osiyo byurosi, O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi singari nufuzli organlarning o'lka hayotining barcha jabhalarini o'z nazoratiga olishi, o'z iznlariga bo'ysundirish borasida harakat qilib kelgani boisi ham mana shundadir.

Garchi bo'lajak ittifoq sovet respublikalarining do'stlik va tenglikka asoslangan ixtiyoriy ittifoqi bo'ladi deyilsa-da, biroq uzoqni ko'ra biladigan respublikalarning bir qator rahbarlari bunga qarshi edilar. Masalan, Ukraina kompartiyasi Markaziy Qo'mitasi kotiblari **X.G.Rakovskiy** va **D.L.Pyatakov** yagona ittifoq davlati g'oyasiga qarshi chiqib, umumittifoq hokimiyat organlari bo'lmagan «konfederatsiya» tuzishni yoqlab chiqdilar. Gruzin milliy ziyolilari ham yangi ittifoq tuzish g'oyasini qo'llamadilar. Bir necha bor RKP(b) Markaziy Qo'mitasi siyosiy byurosida, partiyaning syezdlari va plenumlarida, sovet tashkilotlarida mazkur masala keng muhokama qilindi. Muhokamalarda, jumladan, sovet hukumati arboblari-dan biri **I.Stalin** «avtonomlashtirish» g'oyasini ilgari surdi. Unga ko'ra, sovet respublikalari muxtor (avtonom) respublika maqomi bilan RSFSR tarkibiga kirishlari kerak degan g'oya ilgari surilgandi. Tabiiyki, bunday taklifga milliy respublikalar xohish bildirmasliklari ham mumkin edi. Xavfni anglagan Lenin yangi ittifoq RSFSR dan yuqori bo'ladi va unga RSFSR ham boshqa milliy respublikalar kabi teng maqom va huquqlar bilan kiradi degan fikrni bildirdi. Bu sovetlarning yana bir o'ziga xos hiylasi edi.

Nihoyat, RKP(b) rahbarligida joylarda uzoq vaqt olib borilgan tashviqot-targ'ibot ishlari va ko'rsatilgan tazyiqlar o'z natijasini berdi. **Ukraina, Belorussiya, Zakavkazye Federatsiyasi** kompartiyalari, bu respublikalarning sovetlar syezdlari RKP(b) Markazqo'mining «**SSSRni tuzish to'g'risida**»gi takliflarini qo'llab-quvvatlashlarini bayon qildilar.

1922-yil 26-dekabrda sovetlarning Butunrossiya **X syezdi** sovet respublikalarini yagona Sovet davlatiga birlashtirishni zarur deb topdi. Syezd o'zi saylagan delegatsiyasiga US SR, BSSR va ZSFSR delegatsiyalari bilan birgalikda **Sovet Sotsialistik Respublikalari Ittifoqini** tashkil etish to'g'risidagi deklaratsiya loyihasini ishlab chiqish va Ittifoq shartnomasini tayyorlashni topshirdi.

1922-yil 29-dekabrda Moskvada to'rt respublika vakolatli delegatsiyalarining konferensiyasi bo'lib o'tadi. Konferensiya SSSRni tuzish to'g'risida RKP(b) Markaziy Qo'mitasi plenumi tasdiqlagan deklaratsiya va shartnoma loyihagini muhokama qilib, uni ma'qulaydi. **30-dekabrda** uni to'rt respublikaning vakolatli delegatsiyalari imzolaydilar.

1922-yil 30-dekabrda Moskvada Butunittifoq sovetlarining I syezdi SSSRni tuzish to'g'risidagi deklaratsiya loyihagini ko'rib chiqib, deklaratsiya va Ittifoq shartnomasini tasdiqlaydi.

Syezd yangi ittifoq – SSSRning yuqori hokimiyat organlari – **Markaziy Ijroiya Qo'mitasini** va hukumatini tuzdi. SSSR MIQ raislari etib RSFSRdan **M.I.Kalinin**, Ukrainadan **G.I.Petrovskiy**, Belorussiyadan **A.G.Chervyakov**, ZSFSRdan **N.N.Narimanov** saylandi. **V.I.Lenin SSSR Xalq Komissarlari Soveti Raisi** etib tasdiqlandi.

Shunday qilib, oktyabr to'ntarishidan **5 yil** o'tgandan keyin, **1922-yil 30-dekabrda SSSR** tuzildi. Uning ta'sisчилari RSFSR, BSSR, USSR, ZSFSR hukumatlari bo'ldilar. Keyinchalik uning tarkibi kengayib bordi. **XX asrning 30 – 40-yillari boshlariga** kelib bu ittifoq davlati tarkibi yangi respublikalar hisobiga kengayib, u son jihatidan **15 taga** yetkazildi. Shunday qilib, yer yuzi hududining **1/6 qismini** egallagan qudratli Sovetlar saltanati vujudga keldi.

Milliy-hududiy chegaralanish va uning oqibatlarī. Markazning hukmronlik irodasini bajarishga da'vat etilgan Turkiston ishlari bo'yicha maxsus komissiya – Turkkomissiya zimmasiga o'lkada milliy-hududiy chegaralanishni o'tkazish va shu asosda bu hududda bir qator sovet respublikalarini tashkil qilish vazifasi yuklangandi. RKP(b) Markazqo'mi kotibi **Y.E.Rudzutak** bu sohaga bosh mutasaddi etib belgilangandi. Markaz mo'ljallayotgan milliy siyosat mazmuni, mohiyatidan xabardor bo'lgan Turkistonning ilg'or ziyolilari, uzoqni ko'ra bilgan donishmand arboblari o'lka birligi, yaxlitligini, uning qardosh xalqlari jipsligini zo'r berib himoya qilishga urindilar. Biroq o'lka jilovini qo'lda mahkam tutgan bolshevik mutasaddilar ularning haqqoniy fikrlarini hisobga olmadi. Bugina emas, yagona va mustaqil Turkiston g'oyasi uchun kurashgan vatanparvar kuchlar, milliy ziyolilar millatchilikda, turkparastlikda, islomparastlikda va sovet hokimiyatiga qarshilikda ayblandi.

Shunday qilib, O'rta Osiyoni milliy-hududiy jihatdan alohida respublikalarga bo'lib tashlash masalasi bir necha bor markazda, Turkiston, Buxoro, Xorazm Respublikalarida, ularning kompartiyalari plenumlarida, ularning faoliyatini muvofiqlashtirib turuvchi organ – **RKP(b) MQ O'rt**

Osiyo byurosi plenularida muhokama etilib, mahalliy xalqqa ta'sir va tazyiqlar o'tkazib borildi.

Milliy-hududiy chegaralanish masalasi **1924-yil 5-aprelda** RKP(b) MQ siyosiy byurosida, **11-mayda** RKP(b) MQ O'rta Osiyo byurosi komissiyasida ko'rib chiqildi. Unda O'rta Osiyo respublikalarida milliy chegaralanish loyahasini tayyorlovchi maxsus komissiya tuzildi. Loyiha RKP(b) MQ O'rta Osiyo byurosining **1924-yil 2-iyundagi** yig'ilishida muhokama etilib, asosan, ma'qullandi.

Bundan norozii mahalliy aholi vakillari, xususan, Xorazm Respublikasining bir guruh mas'ul xodimlari, chunonchi, XKP MQ kotibi **Odinayev**, ichki ishlar noziri **Abdusalomov**, **Yoqubov**, Turkiston va Buxoro vakillari **Sultonbek Xo'janov**, **Sanjar Asfandiyorov** va boshqalar yagona Turkistonda bo'lib tashlash maqsadga muvofiqmas deb e'tiroz bildirdilar. Ular Turkiston xalqlari birligini saqlab qolishga qaratilgan «**O'rta Osiyo federatsiyasini tuzish to'g'risida**» taklif kiritdilar. **1924-yil 8-mayda** RKP(b) Markaziy Qo'mitasiga «Xorazmda milliy masalani hal etish to'g'risida xat» ke lib tushadi. Bu xatda ham Xorazm Respublikasini bo'lib yuborish maqsadga muvofiqmas deyilgandi. Biroq mahalliy xalqlarning talab va takliflari inobatga olinmadi. Aksincha, **1924-yil 12-iyunda** RKP(b) MQ siyosiy byurosi «**O'rta Osiyo respublikalarini milliy chegaralash to'g'risida**»gi masalaga yana qaytib, uni o'tkazish to'g'risida qaror qabul qiladi. Munozaralar tobora qizib borgani sababli, vaqtincha Xorazm Respublikasida milliy-hududiy chegaralanishni to'xtatib turishga qaror qilindi. Bu borada Xorazm kompartiyasi va hukumati rahbarlariga har tomonlama ta'sir o'tkazib borildi. Ularning ko'pchiligi vazifasidan olindi, qolganlari partiya qaroriga qo'shilishga majbur bo'ldi. Oqibatda **1924-yil 26-iyunda** Xorazm Respublikasi rahbarlari Xorazm uchun ham milliy chegaralanishning zarurligini «e'tirof» etadilar. Shundan so'ng **1924-yil 15-iyulda** O'rta Osiyo byurosi milliy chegaralanish loyahasini tayyorlash va **1924-yil oktyabr** oyida uni o'tkazish zarur degan qat'iy xulosaga keldi. Shu maqsadda maxsus markaziy hududiy komissiya tuzilib, joylarda tashviqot-targ'ibot ishlari kuchaytirib yuboriladi. Komissiya **1924-yil sentyabr** oyi boshlarida o'z ishini, asosan, tugallaydi.

1924-yil 25-sentyabrda RKP(b) MQ siyosiy byurosi, **9- va 11-oktyabrda** RKP(b) Markaziy Qo'mitasi bu masalani ko'rib chiqib, milliy chegaralanishni rasmiylashtirishni maqsadga muvofiq deb topadi. Bu qaror **14-oktyabrda** SSSR BMIQ tomonidan ham ma'qullanadi. Shu tariqa sovet hukumati, RKP(b) MQ va uning joylardagi mahalliy tashkilotlarining **1920 – 1924-yillar** davomida O'rta Osiyoda olib borgan,

xalqqa yolgʻon va dalar berishni koʻzda tutgan «ienincha milliy siyosat»ni hayotga tatbiq etish bobidagi amaliy ishlari yakun topdi. Buning orqasida oʻlkaning tarixan tarkib topgan oʻziga xos milliy xususiyatlari, hududiy yaxlitligi zavolga yuz tutdi. Uning hududlarini kichik-kichik milliy boʻlaklarga boʻlish ishlari yakuniga **1924-yil 24-oktyabr**da RKP(b) MQ plenumi soʻnggi nuqta qoʻydi. Nihoyat, **1924-yil 27-oktyabr**da boʻlib oʻtgan SSSR BMIQ II ses siyasi Oʻrta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish oʻtkazish tadbirlarini toʻla maʼqulladi.

Shunday qilib, uch davlat: Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm Respublikalari oʻrnida endilikda **Oʻzbekiston SSR, Turkmaniston SSR**, Oʻzbekiston SSR tarkibida **Tojikiston ASSR** tuzildi. Qirgʻizlar yashagan hududlar **Qoraqirgʻiz (Qirgʻiziston) muxtor viloyatiga** birlashtirilib RSFSR tarkibiga, Turkistonning qozoqlar yashaydigan tumanlari **Qozogʻiston ASSR** ixtiyoriga berildi. Qoraqalpoqlar yashaydigan hududlar **Qoraqalpoq muxtor viloyatida** birlashtirilib, **Qozogʻiston ASSR** tarkibiga kiritildi. Oʻlkada beshta milliy davlat birlashmalari tashkil etildi.

Oʻzbekiston SSRning tashkil etilishi. Milliy chegaralanish natijasida Oʻzbekiston SSR tashkil etildi. Uning tarkibiga quyidagi hududlar kiritildi:

- Turkiston ASSRdan **9 ta uyezd, 133 tuman va 7 qishloq okrugi**;
- Buxoro Respublikasining **9 ta viloyati**;
- Xorazm Respublikasining **23 ta tumani**.

Oʻzbekiston SSR tashkil etilgan paytda uning hududi **312 394 km²**, aholisi **4 mln 447 ming 55 kishi** edi. **1926-yil** maʼlumotlari boʻyicha, milliy tarkibiga koʻra aholining **74,2 foizini oʻzbeklar**, qolganlarini esa boshqa millatlar tashkil etardi.

Oʻzbekiston SSRning dastlabki poytaxti **Buxoro** boʻlgan. Biroq koʻp oʻtmay – **1925-yil aprelda** poytaxt **Samarqand** qilib belgilandi. **1930-yil oxirida** poytaxt **Toshkentga** koʻchirildi. Oʻzbekiston SSR hududida butun hokimiyat Oʻzbekiston SSR sovetlarining taʼsis qurultoyiga qadar Muvaqqat inqilobiy qoʻmita ixtiyoriga berildi. Buxoro Respublikasi hukumati raisi, taniqli davlat arbobi **Fayzulla Xoʻjayev** Oʻzbekiston SSR Inqilobiy qoʻmitasi raisi etib tasdiqlandi.

1924-yil 5-dekabrda Inqilobiy qoʻmita butun Oʻzbekiston xalqiga murojaat qilib, Oʻzbekiston SSR tuzilganini, uning tarkibiga Tojikiston ASSR kirganini maʼlum qildi.

Milliy chegaralanish bilan bir vaqtda iqtisodiy boʻlinish ham oʻtkazildi. Turkiston, Buxoro, Xorazm Respublikalariga tegishli barcha boyliklar yangi milliy respublikalar oʻrtasida qayta taqsimlandi. Bu ishlar sovet

hukumati tomonidan maxsus tuzilgan O'rta Osiyo tugatish komissiyasi boshchiligida amalga oshirildi.

1925-yil 13-fevralda Buxorodagi Xalq uyida umumo'zbek sovetlarining I qurultoyi ochildi. Qurultoy «**O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzilgani to'g'risidagi deklaratsiya**»ni qabul qildi. Qurultoyda davlat hokimiyati oliy organlari tuzilgani rasmiylashtirildi, O'zbekiston SSR Sovetlari Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi lavozimiga farg'onalik dehqon, «Qo'shchi» uyushmasi rahbarlaridan biri **Yo'ldosh Oxunboboyev** saylandi. O'zbekiston SSR hukumati – Xalq Komissarlari Kengashi raisi lavozimiga **Fayzulla Xo'jayev** tasdiqlandi. Milliy chegaralanish davrida O'rta Osiyoda faoliyat ko'rsatib kelgan partiya, komsomol va xo'jalik tashkilotlarida ham bir qator tashkiliy o'zgarishlar amalga oshdi. Turkiston, Buxoro va Xorazm kommunistik partiyalari, komsomol va xo'jalik tashkilotlari, kasaba uyushmalari qayta tashkil etildi.

O'zbekiston kompartiyasining **1 1925-yil 6 – 12-fevral** kunlari **Buxoroda** bo'lib o'tgan **1-ta'sis syezdida** O'zbekiston kommunistik (bolsheviklar) partiyasi tashkiliy jihatdan rasmiylashtirildi. Uning Markaziy Qo'mitasi saylandi. **V.I.Ivanov** va **Akmal Ikromov** (1927-yildan birinchi kotib) Markaziy Qo'mitaning mas'ul kotiblari etib saylandilar. Shu yili O'zbekiston komsomoli (O'zLKSM), respublika kasaba uyushmalari, uning rahbar organlari ham tuzildi. Ular respublikada markaz va sovet hokimiyatining tayanch organlari bo'lib qoldilar.

Sovet hukumati O'zbekistonda o'zining rasmiy partiya, sovet, komsomol va xo'jalik tashkilotlarini tuzib, asta-sekin siyosiy va iqtisodiy tayanchini mustahkamlab bordi. Bu esa unga O'zbekistonda keng miqyosdabolshevistik siyosat yuritish imkonini berdi. Shu tariqa sovetlar butun choralar bilan O'zbekistonda o'z hokimiyatini mustahkamlashda davom etdi.

1925-yil may oyida O'zbekiston SSSR tarkibiga kiritildi. SSSR Konstitutsiyasi, uning asosiy qonun-qoidalari O'zbekiston SSR hududida bevosita ishlaydigan bo'ldi. **1927-yili** qabul qilingan O'zbekiston SSRning birinchi va **1937-yili** qabul qilingan ikkinchi Konstitutsiyasi ham amalda SSSR Konstitutsiyasining ko'chirma nusxasi edi. Chunki O'zbekiston qog'ozdagi «suveren» respublika bo'lib, amalda markazga tobe va qaram bir o'lka edi, xolos. U o'z xalqining milliy manfaatlariga oid biror-bir dolzarb, hayotiy ahamiyatga molik masalani ittifoq hukumatidan xoli ravishda mustaqil hal etolmasdi. Bunga uning haddi sig'masdi. Binobarin, respublikaning ichki va tashqi siyosatiga daxldor barcha masalalar faqat hukmron markaz xohish-irodasi bilangina hal etilardi. Hatto O'zbekiston-

ning ma'muriy-hududiy tuzilishiga oid masalalar ham Ittifoq hukumati tasarrufida edi. Masalan, O'zbekiston xalqi, uning hukumati roziligini so'ramasdan **1929-yili** Tojikiston ASSR O'zbekiston SSR tarkibidan chiqarilib, **Tojikiston Sovet Sotsialistik Respublikasiga** aylantirildi hamda SSSRga qabul qilindi.

28.2. IQTISODIY SIYOSAT, UNING MUSTAMLAKACHILIK MOHIYATI

Turkistonda yangi iqtisodiy siyosat. 1921-yil mart oyida bo'lib o'tgan RKP(b) X syezdi belgilab bergan **yangi iqtisodiy siyosatning** (YIS) muhim bo'g'inlari *oziq-ovqat razvyorstkasini oziq-ovqat solig'i bilan almashtirish, savdo-sotiqni erkinlashtirish, sanoatda, xizmat ko'rsatish va mayda hunarmandchilik sohalarida xususiy tadbirkorlikka ruxsat etish, bozorni tartibga solish mexanizmlaridan foydalanish, ijaraga olish va yollanma mehnatning cheklanishini bekor qilishdan* iborat edi.

Eng muhimi, mazkur siyosat shahar bilan qishloq o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni izga solishga, yangi hokimiyatning tayanch negizi hisoblangan ishchilar bilan dehqonlar sinfi o'rtasidagi ittifoqni, iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilardi. Yangi iqtisodiy siyosatning bosh maqsadlaridan biri dehqon xo'jaligini oyoqqa turg'izish, uni rivojlantirish edi. Negaki busiz sanoatni ham, xalq xo'jaligining boshqa sohalarini ham yuksaltirib, yetarli xomashyo bazasini yaratib bo'lmadi. Oziq-ovqat solig'i talabiga ko'ra, ekish mavsumi oldidan yakka dehqon xo'jaligi bilan davlat o'rtasida mahsulot yetkazib berish majburiyati to'g'risida alohida-alohida shartnoma tuziladigan bo'ldi. Bu shartnoma yil oxirigacha, ya'ni hosil olingunga qadar o'zgarmasdi. Bu esa dehqonlarni yerdan ko'proq hosil olish uchun astoydil mehnat qilishga undardi. Xullas, yangi iqtisodiy siyosat dehqonning o'z mehnatidan manfaatdor bo'lishini tayin qildi. Endilikda dehqonning ortiqcha g'allasi tortib olinmaydigan, buginamas, dehqonga o'zi yetishtirgan oshiqcha mahsulotni bozorda erkin sotish huquqi berildi. Oshiqcha mahsulot deganda dehqonning davlat buyurtma topshiriq-rejasida belgilangan hajmdagi mahsulotni topshirgandan keyin ortib qolgan qismi tushuniladi. Narx-navo tartibga solindi. Ayrim sanoat korxonalari ham ma'lum cheklashlar asosida o'zlarining avvalgi sobiq egalarga qaytarib berildi.

Yangi iqtisodiy siyosat Turkiston uchun bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega edi. Birinchidan, Turkiston chekka, asosan, qishloq xo'jaligi o'lkasi edi. Demak, bu yerda zamonaviy qishloq xo'jaligi va sanoatni

yangidan barpo etish kerak edi. Ikkinchidan, o'lkada milliy ishchilar sinfini shakllantirish zarur edi. Uchinchidan, Turkiston ko'p millatli o'lka bo'lib, yangi iqtisodiy siyosatga o'tishda yerli xalqlarning qadriyatleri, an'analari, urf-odatleri xususiyatlarini hisobga olish kerak bo'lardi. Ammo RKP(b) va sovet hukumati Turkistonda yangi iqtisodiy siyosatni joriy etishda o'z manfaatlaridan kelib chiqib ish yuritdilar.

1921-yil 20-aprelda Turkiston ASSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi oziq-ovqat, yem-xashak va xomashyo razvyorstkasini mahsulot solig'i bilan almashtirish to'g'risida qaror qabul qildi. Unda **1921 – 1922-yillar** uchun soliq miqdori belgilandi. Achinarlisi shundaki, Turkiston mehnatkashlaridan olinadigan soliq, markaziy rayonlardan farqli o'laroq, yil oxirida yig'ib olingan hosil miqdoriga qarab emas, balki ekilgan yerning har desyatnasi, qoramol va mayda mollar hisobidan olinadigan bo'ldi. Bu esa Turkiston dehqonining kamsitilishini bildirardi.

Qolaversa, sovet hukumati o'lkada, birinchi navbatda, o'zi uchun zarur bo'lgan tarmoqlarni, chunonchi, paxta, qand lavlagi, tamaki va boshqa texnik ekinlarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratdi. Yordam ko'rsatish bahonasida **300 000 dan ortiq** ishchi va dehqon oilalari Rossiya markaziy rayonlaridan Turkistonga joylashtirildi. Boz ustiga, o'lkada ahvol og'ir bo'lishiga qaramay, **1921-yil kuzida** bu yerdan Moskva va boshqa shaharlarga **300 ming puddan ko'proq** g'alla mahsulotlari olib ketildi. Shunga qaramay, o'lka mehnatkashlari fidokorona mehnat qildilar. Ularning biroz hayotga ishonchi uyg'ona boshladi. Chunki sovet hokimiyati cheklangan holda bo'lsa-da o'lkada xususiy mulkchilik va xususiy tadbirkorlikka erkinlik bergandi.

Yangi iqtisodiy siyosat asosida sanoatni xo'jalik hisobiga o'tkazish jarayoni amalga oshirib borildi. Bu esa sanoat korxonalari ishlab chiqarishining sal jonlanishiga olib keldi. Mayda va o'rta sanoat korxonalari, yirik kooperativ tashkilotlar va ularning birlashmalari tadbirkorlarga ijaraga berildi, o'lkada yangi sanoat korxonalari, temir yo'llar qurildi. **Xilkovo** sement zavodi, **Farg'ona** pillakashlik fabrikasi, **Qizilqiya**, **Xilkovo** temir yo'l shaxobchalari shular jumlasidandir.

O'lkada, ayniqsa, paxtachilik va u bilan bevosita bog'liq paxta tozalash korxonalari tez sur'atda o'sdi. Bu markaz to'qimachilik sanoatining o'zbek paxtasiga talab-ehtiyoji ortib borayotganiga ko'p jihatdan bog'liq edi.

Natijada paxta ekiladigan maydonlar **1924-yili 1921-yilga** nisbatan **3 barobar** ko'paydi. Ishlab turgan sanoat korxonalari soni **144 taga** yetdi. Birgina paxta tozalash sanoatida yalpi mahsulot ishlab chiqarish **1923-yildagi 23,9 mln so'mlikdan 1924-yili 57,8 mln so'mga** yetdi.

Bundan ko'rinadiki, yangi iqtisodiy siyosat asosida Turkiston sanoati tiklanib, sezilarli darajada rivojlana boshladi. Biroq partiya va sovet hukumati yangi iqtisodiy siyosat Turkistonda sinfiy kurashning keskinlashuviga olib kelmoqda, mahalliy boylar, milliy burjuaziya qoldiqlari, yirik savdogarlar, musulmon ruhoniylari va boshqa ekspluatator unsurlar jonlanmoqda deb uargalga qarshi mafkuraviy tashviqot va targ'ibot ishlarini kuchaytirib yubordi.

Bu hol asta-sekinlik bilan o'lkada yangi iqtisodiy siyosat yo'ldan chekinishga olib keldi. Dehqonga berilgan imtiyozlar qaytarib olindi. Ular qishloq xo'jalik artellariga birlashtirila boshlandi. Sanoatni milliyalashtirish jarayoni avj oldirildi. Ayniqsa, **20-yillar oxirlariga** kelib Ittifoqning, jumladan, O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy-madaniy hayotida ma'muriy-buyruqbozlik boshqaruvi tizimining kuchayishi natijasida yangi iqtisodiy siyosat o'z mazmuni va mohiyatini tobora yo'qota bordi.

Yer-suv islohoti. Turkiston xalqlari uchun yer-suv, undan foydalanish masalasi favqulodda ahamiyat kasb etardi. Negaki o'lka aholisining anchagina qismi yersiz edi. Bir parcha yerga muhtoj bo'lganlar boylar, yirik zamindorlarning mulkida chorakorlik bilan nochor hayot kechirib, oila tebratib kelardi. Boz ustiga, chor Rossiyasi bosqinidan so'ng ko'plab serhosil, unumdor yerlar Rossiyadan ko'chirib kelingan kelgindi rus oilalari foydasiga majburan olib berilgandi. Chorizmning Turkistondagi bu zo'ravonlik, mustamlakachilik siyosati yersiz, batrak dehqonlarning ahvolini tanglashtirib yuborgandi. Shu bois mahalliy yerli aholi yangi sovet hokimiyatining «**Yer – dehqonlarga**» degan balandparvoz va'dalari, da'vatlariga umid bog'lab, uning yer tog'risidagi dekreti amalga oshuviga ko'z tikib kelayotgandi. Darhaqiqat, sovet hokimiyatining **1917-yil 25-oktyabrda** qabul qilgan «**Yer to'g'risida**»gi dekretida butun mamlakatda kambag'al, batrak, yersiz dehqonlarni yer bilan ta'minlash, yirik yer-mulklarni musodara qilish va undan so'ng milliyalashtirish vazifalari e'lon qilindigi.

Sovet hukumati ko'p sonli dehqon aholisini o'z tomoniga qarab olishni ko'zlab yerto'g'risidagi dekretini qabul qilgan bo'lsa-da, ammo uni amalga oshirishdan kuzatilgan va uzoqqa mo'ljallangan maqsadlari boshqa edi. Sovetlarning yer-suv islohoti masalasida tutgan siyosatining pirovard maqsadi yirik xususiy yer mulklarni musodara qilish, milliyalashtirish orqali ularni tugatib, jamoalar ixtiyoriga bera borib, asta-sekinlik bilan yirik jamoalashgan sotsialistik xo'jaliklarni qaror toptirish edi. Turkistonda ham mana shu prinsipial maqsadlarni ko'zlab yer-suv islohotini o'tkazishga kirishildi.

Turkiston sovetlarining **XI syezdida (1920-yil sentyabr)** o'lkada yer-suv islohoti masalasi ko'rib chiqildi, bu sohadagi asosiy vazifalar belgilandi. Unga ko'ra, aholining boy qismi qo'lidagi katta yerlarni musodara qilish, yevropalik kelgindi aholi bilan yerli xalqlar o'rtasida yer-suv masalasida vujudga kelgan tengsizlik munosabatlariga barham berish, mehnatkash aholini sovetlar tevaragiga jipslashtirish zarur deb topildi. Yer ishlari xalq komissarligi rejasiga ko'ra, tortib olingan yerlar kam yerli va yersiz mahalliy batrak va dehqonlarga bo'lib berilishi aytilgandi. Mazkur jarayon kelgindi va mahalliy boy xo'jaliklarga ma'murly choralar va tazyiq o'tkazish yo'li bilan olib borildi. Bu xil tadbirlarga batrak-dehqonlar ommasi ham keng jalb etildi. Shu maqsadda joylarda qishloq va ovullar mahalliy aholisining yersiz, kambag'al qismini birlashtiruvchi «**Qo'shchi**» uyushmalari tuzila boshladi. «Qo'shchi» uyushmalari kommunistlarning dehqonlar orasidagi tayanchiga aylanib, yer-suv islohotini o'tkazishda partiyaga katta yordam ko'rsatib bordi. Turkiston ASSR hududida **1921-yil** davomida tuzilgan «Qo'shchi» uyushmalari **160 ming** a'zoni birlashtirgandi. **1921-yil dekabrda Toshkentda** «Qo'shchi» uyushmalarining **I respublika qurultoyi** bo'lib o'tdi. Qurultoy qarorida: «...*bu uyushmalar mehnatkashlar ommasini sovetlar yordamida xo'jalik qurilishiga tortish vositasidir*», – deb uqtirildi.

Shunday qilib, Turkistonda **1921 – 1922-yillar** davomida yer-suv islohotining birinchi bosqichi yirik yer-suv egalari qarshi keskin kurash shiori ostida o'tkazildi. Masalan, **Samarqand viloyatida 350 ta** katta yer egalari **13 ming desyatina** yer tortib otindi. Respublika bo'yicha boy va o'ziga to'q aholidan **1,7 mln desyatina** yer tortib olindi, **117 ming desyatina** yersizlarga va kambag'allarga berildi, qolgan katta qismi asosida «Qo'shchi» uyushmalari tuzildi. Bu sovet hokimiyatining kambag'allarni o'z tomoniga og'dirib olishga qaratilgan harakati edi. O'rtahol dehqon xo'jaliklari saqlab qolindi. Garchi yerga xususiy mulkchilik tugatilgan esa-da, u jamoa (amalda davlat) mulki bo'lib qoldi.

Yer-suv islohotlarining ikkinchi bosqichi. O'zbekiston SSR tuzilgan paytda ham respublikada sovetchasiga agrar siyosatni amalga oshirish to'la hal etilmagandi. **1925-yil boshida Farg'ona viloyatida** umuman yersiz dehqonlar **3,4 foizni**, **3 desyatina** gacha yeri bor xo'jaliklar **83,1 foizni** tashkil etardi. **Samarqand viloyatida** bu ko'rsatkich mos ravishda **2,1 va 51,5 foizga** teng edi. **Toshkent viloyatida** esa yersiz dehqonlar **12,5 foizni** tashkil etardi.

O'zbekistonning asosiy paxtakor viloyat va tumanlarida yerning katta qismi yangi iqtisodiy siyosat asosida xo'jalik yuritayotgan o'rtahol

dehqonlar qo'lida to'plangandi. Ular respublikada yetishtirilayotgan paxta, g'alla va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlarining asosiy qismini yetkazib berardi. Kambag'al dehqonlar esa yerni ulardan ijaraga olib ishlashardi. O'zbekiston kompartiyasining II syezdida (1925-yil noyabr) bu hol feodal munosabatlarning qoldig'i deb baholandi. Shundan so'ng O'zKP(b) Markaziy Qo'mitasi Ijroiya byurosida, viloyat, shahar, tuman partiya va sovet tashkilotlarida yer-suv islohotining ikkinchi bosqichini o'tkazish masalasi bir necha bor muhokama qilindi va uning nihoyatda dolzarbligiga e'tibor qaratildi. Joylarda yer-mulkarni qaytadan ro'yxatdan o'tkazish boshlab yuborildi. Bu ish, birinchi navbatda, asosiy dehqonchilik muzofotlari hisoblangan **Toshkent, Farg'ona, Samarqand viloyatlarida** boshlandi. Yer-suv islohotining mazmuni dastavval quyidagi muammolarni hal etishga qaratildi:

1. *Qishloqda ishlab chiqaruvchi kuchlarni yanada rivojlantirishga bo'lgan barcha to'siqlarni olib tashlash.*

2. *Yer va suv manbalarini tezroq milliyLashtirish.*

3. *Mehnat qilmay boshqalar hisobiga yashaydiganlarning yerlarini tartib olish.*

4. *Yangi tashkil etilayotgan xo'jaliklarga yordam berish va hokazo.*

Bu qishloqda yangi iqtisodiy siyosidan chekinish edi. Shuning uchun mahalliy rahbarlar yer-suv islohoti jarayoniga o'ziga xos tarzda baho berdilar. Masalan, O'zbekiston SSR yer ishlari xalq komissari **Inomjon Xidiraliev** va boshqa mas'ul xodimlar O'zKP(b) Markaziy Qo'mitasi va O'rta O'siyo byurosiga ariza bilan murojaat etib, yer-suv islohoti mahalliy xalqning xohish-irodasiga, turmush tarziga zid deb islohotga oshkora e'tiroz bildirdilar. Biroq ular markaz vakillari qudrati oldida yakkalanib qoldilar.

1925-yil dekabrda bo'lgan O'zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasining favqulodda sessiyasi «**Yer va suvni milliyLashtirish to'g'risida**» dekret qabul qildi.

Dekretga binoan, quyidagi tarzda yerlar batamom musodara qilinishi kerak edi:

1. *Qayerda turishidan qat'i nazar, Farg'ona vohasida 40 desyatinadan, Toshkent va Samarqand vohalarida 50 desyatinadan ortiq sug'oriladigan yeri bo'lgan mulk egalari jami jonli va jonsiz mulki bilan.*

2. *Qishloq va ovullarda yashamagan, o'zlari va oila a'zolaridan birortasi ham yerda ishlamaydigan shaxslarga qarashli yerlar, boshqa mol-mulki bilan.*

3. *Vaqf yerlari, xo'jayinlari noma'lum yerlar.*

Yer-suv islohoti qishloqda asosiy kuch bo'lgan o'rtahol dehqon bilan aloqani mustahkamlash shiori ostida o'tdi. Farg'ona vodiysida **7 desyatina**, Toshkent va Samarqand vohalarida **10 desyatina**gacha yeri bor o'rtahol dehqonlar mulki saqlanib qoladigan bo'ldi. Natijada o'rtahol dehqonlar boy va quloqlardan ajratib olinib, kambag'al dehqonlarga yaqinlashtirildi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad ularni sovet hokimiyati tayanchiga aylantirish edi. Yer-suv islohotini o'tkazishga hatto xotin-qizlar ham jalb etildiki, bu hol masalaning chuqur ijtimoiy mohiyat kasb etishidan dalolat edi. O'sha yillarga oid bir hujjatda: «*Ko'maklashuvchi komissiyada xotin-qizlar faol qatnashmoqdalar. Yashirilgan yerlarni aniqlamoqdalar, umumiy yig'ilishlarda boylar va tekinxo'rlarni fosh etmoqdalar*», – deyilgandi.

1926-yil dekabrida yuqoridagi uch viloyatda o'tkazilgan yer-suv islohoti tajribasi respublika miqyosida umumlashtirilib, uni qolgan viloyatlarda ham o'tkazishga qaror qilindi. Islohot **Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo** va **Xorazm** vohalarida ham o'tkazildi.

Qashqadaryo, Surxondaryo va **Xorazm**da **20 gektar** sug'oriladigan va **45 gektar** lalmikor va bahorikor yerga ega katta yer egalari ning oshiqcha yerlari musodara qilindi. **1929-yili** yer-suv islohoti **Qoraqalpog'istonda** ham o'tkazildi.

Shunday qilib, yer-suv islohoti natijasida O'zbekistonda jami **1492 ta** o'ziga to'q xo'jalik tugatildi. **27 992 ta** badavlat mulkdorlarning ortiqcha yerlari tortib olindi. Respublikaning yer fondiga tortib olingan **474 393 desyatina** yer qo'shildi, ularning **10 foizi** kam yerlilarga berildi. Qishloq aholisini qishloq xo'jaligi kooperativlariga birlashtirish kuchayib bordi. **1929-yili** jamoa xo'jaligi hisoblangan kooperatsiyalarga birlashtirilgan dehqon xo'jaliklarining respublikadagi salmog'i **81 foizga** yetdi. Bu jarayon, afsuski, oddiy mehnatkashlar manfaatiga zid holda olib borildi. Jumladan, shunday hollar ham sodir bo'ldiki, unda o'rtahol dehqonlar, kustarlar, hunarmandlar, hatto qishloq kambag'allari ham quloq dehqonlar qatoriga qo'shib quvg'in yoxud surgun qilindi, mol-mulki musodara etildi.

O'zbekistonda sanoatlashtirish va uning oqibatlari. Ittifoq hukumati ning sanoatlashtirish rejasida O'zbekistonda zamonaviy yirik industrial tarmoqlarnimas, balki ko'proq xomashyoni (ayniqsa, paxta xomashyosini) qayta ishlaydigan sanoat korxonalarini, tog'-kon sanoatini rivojlantirishga asosiy urg'u berilgandi. Negaki bu hudud markaz uchun ko'proq xomashyo mahsulotlari yetkazib berishga ixtisoslashtirilishi kerak edi. Shu bois ham muhim e'tibor paxtachilik va u bilan bevosita bog'liq tarmoqlarni

rivojlantirishga qaratilgandi. O'zbekistonda **1925-yili** atigi **21 sanoat tarmog'iga** taalluqli **149 ta korxonalar** mavjud edi, xolos. Ular ham, asosan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga moslashgan, uncha katta bo'lmagan korxonalar edi. Industrilashtirish yillarida O'zbekiston energetik resurslarga nihoyatda boy bo'lishiga qaramay, kuchii gidroenergetik inshootlar qurilishi sust olib borildi. Agar O'zbekistonda **20-yillar oxirida** bunyod etilgan to'ng'ich **Bo'zsuv GES** bilan Ukrainada qurilgan **DneproGES** quvvatini bir-biriga solishtirsak, bunda katta farqli manzara namoyon bo'ladi. Negaki DneproGESning **50 ming kv/s** quvvati bilan Bo'zsuv GESning **2 ming kv/s** quvvatini bir-biriga qiyoslab bo'lmazligi o'z-o'zidan ravshan. Bu ham O'zbekistonning Ittifoq davlati nazdida ko'proq iqtisodiy qoloq o'lka sifatida gavdalanishi kerakligiga yaqqol bir ishoradir. Sanoatlashtirish davrida respublikada **17 ta** paxta tozalash zavodi barpo etildi. Toshkent, Samarqand, Buxoro, Marg'ilon va Shahrisabzda pillakashlik fabrikalari, Farg'ona (**1930**) va Toshkent (**1936 – 1939**) to'qimachilik, Chirchiq elektrokimyo (**1937**) kombinatlari, Toshkent mashinasozlik zavodi, bir necha konserva, g'isht pishirish va urug' yetishtirish korxonalari qurildi. Umuman, statistik ma'lumotlarga qaraganda, O'zbekistonda **birinchi besh yillik (1928 – 1932)**da **289 ta** va **ikkinchi besh yillik (1933 – 1937)** davrida **189 ta** katta va kichik sanoat korxonalari qurilgan hamda ishga tushirilgan. Ularning mahsulot ishlab chiqarish hajmi va salmog'i ham yil sayin ortib bordi. **Chirchiq, Yangiyo'l** kabi sanoat shaharlari vujudga keldi. **1925 – 1940-yillar** davomida respublikada qurilgan GESlar soni **49** taga yetdi. **Toshkent – Angren** temir yo'li, **Toshkent – Termiz** katta o'zbek trakti avtomobil yo'li qurildi.

Ikkinchi jahon urushiga qadar bo'lgan davrda O'zbekistonning sanoat salohiyati **1445 ta** yirik va o'rtacha sanoat korxonalarini va **19 mingga yaqin** mayda korxonalarni o'z ichiga olardi. Garchand sanoat qurilishi urushgacha bo'lgan yillarda ancha ko'zga ko'rinarli tarzda rivojlanib, muayyan yutuqlarga erishib borgan bo'lsa-da, biroq bu sohada ko'plab jiddiy muammolar va nuqsonlar ham mavjud edi. Avvalo, Ittifoq davlati bilan respublika o'rtasida imperiyachilik munosabatlari tizimi, yuqoridan tazyiq qilish amaliyoti, rahbarlikning ma'muriy-buyruqbozlik usullari O'zbekiston sanoati tarmoqlarida chuqur salbiy asorat qoldirdi. Mus-tabid tuzum tomonidan O'zbekiston sanoatini rivojlantirish siyosatining amalga oshirilishi orqasida respublika metropoliyaning rangli va nodir metallar, oltingugurt, ozokrit, volfram, molibden, paxta tolasi, xom ipak bilan ta'minlovchi mintaqasiga aylantirildi.

O'zbekistonda bunyod etilgan sanoat korxonalarining ko'pchiligi xomashyo yoki yarim mahsulot turlarini tayyorlashga ixtisoslashtirilgandi. Ularni boshqa hududlardagi korxonalar tayyor mahsulotga aylantirardi. Bu esa Ittifoq hukumati xazinasiga mo'may valyuta daromadlarining kelib tushishini ta'minlardi. Markaz a'mri bilan respublikaning xomashyo, tabiiy resurslari ayovsiz ekspluatatsiya qilingani holda, uning o'ziga xos iqtisodiy manfaatdorligi hech qanday nazar-pisand etilmasdi. Yana shunisi ajablanarliki, O'zbekistonda qurilgan sanoat korxonalarining asosiy qismi uning bevosita tasarrufida bo'lmay, to'lig'icha Ittifoq ixtiyoriga bo'ysunardi. Masalan, **1928-yili** O'zbekistondagi mavjud korxonalarning **81,7%** Ittifoqqa tegishli, **14,5%** respublika va **3,8%** mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan esa, **30-yillar o'rtalariga** kelib Ittifoq tasarrufidagi korxonalar **90%** ni tashkil qilgan. Boz ustiga, industrilashtirishning butun og'irligi mehnatkash xalq zimmasiga tushgan. Ular qiyin sharoitlarda mehnat qilishga, bu murakkab jarayonlarning barcha mashaqqatlariga bardosh berishga majbur edilar.

Respublikada industrilashtirishning yana bir xarakterli tomoni shundaki, bu jarayon davomida malakali ishchi kuchi yetishmaganidan RSFSR hududidan juda ko'plab odamlar oqimi kirib keldi. Ular hisobiga respublikaning ishchilar sinfi saflari to'ldirib borildi. Jumladan, **1926-yildan 1940-yilgacha** O'zbekiston aholisi yangi kelganlar hisobiga **750 ming kishiga** yoki **10% dan ortiqroqqa** ko'paydi. SSSRning markaziy tumanlaridan aholining sun'iy tarzda ommaviy oqib kelishi ko'p jihatdan xalq xo'jalik mulohazalari bilanmas, balki ko'proq siyosiy mulohazalar taqozosi bilan amalga oshirilgandi. Agar joylarda o'zining malakali ishchi kadrlarini keng miqyosda tayyorlash tashkil etilganda edi, bu hol ancha oqilona va ijobiy bo'lishi, eng muhimi, ko'plab mahalliy navqiron yoshlarni foydali ishga jalb etish hamda ularni yaxshi ishchi kadrlar qilib tarbiyalashga sezilarli ta'sir ko'rsatishi shubhasiz edi. Biroq sovet tuzumi davrida siyosat va mafkuraning iqtisodiyotdan ustun qo'yib kelinishi bu masala bobida ham o'z salbiy ta'sirini ko'rsatmasdan qolmagandi. Negaki totalitar tuzum sharoitida, barcha aholi tabaqalarida bo'lgani singari, respublikaning ishchi va xizmatchilariga nisbatan ham g'oyaviy va ma'muriy tazyiq ko'rsatib borishga alohida urg'u berilgandi. Bu tuzum mutasaddilari aholining moddiy, ma'naviy manfaati, shaxsiy qiziqishi, tashabbuskorligi masalalariga imkon qadar panja ortidan qarar, bularni ikkinchi darajali ish deb hisoblard.

28.3. RESPUBLIKA QISHLOQ XO'JALIGINI JAMOALASHTIRISH VA UNING OQIBATLARI

Qishloqda jamoalashtirish sari vo'l tutish. VKP(b) XV syezdida (1927-yil dekabr) qishloqda yoppasiga jamoalashtirishni amalga oshirish siyosati belgilandi. Butun SSSR hududida bo'lgani singari, O'zbekistonda ham bu ishga faol, yeng shimarib kirishildi. Negaki yuqoridan belgilangan har qanday amr-u farmon va direktiv ko'rsatmalar bu yerda ham so'zsiz bajarilishi, hayotga joriy etilishi majburiy hisoblanardi. Buning uchun tegishli shart-sharoit va imkoniyatlar bormi-yo'qligi yoxud mahalliy aholining bu tadbirlarni bajarishga tayyorgarligi qay darajada ekani e'tiborga olinmasdi.

20-yillarda o'tkazilgan yer-suv islohoti davrida badavlat dehqonlarning yerlari, vaqf yerlari, ruhoniylarga tegishli yerlar davlat tomonidan tortib olingandi. Yer bilan birga hamma ot-ulov va asbob-uskunalar ham musodara qilindi. Umuman, **1925 – 1929-yillar** ichida boylar, yirik savdogarlar va ruhoniylarning **45 mingga yaqin** individual xo'jaliklari batamom tugatildi. Ko'pgina xo'jaliklar tasarrufidagi ortiqcha yerlar ham tortib olingandi. Bu yerlar qayta taqsimlanib, ularning bir qismi yersiz yoki kam yerli dehqon xo'jaliklariga mulk qilib berildi. Buning natijasida batrak-kambag'alar toifasi islohotdan oldin barcha dehqonlarning **76 foizini** tashkil etgan bo'lsa, islohotdan so'ng ularning soni **39 foizgacha** qisqardi. Ularning xo'jalik turmushi yaxshilanib, o'sib borgani bois, o'rtahol dehqonlar salmog'i **17 foizdan 52 foizga** ko'tarildi. Shu tariqa qishloqda tovar-g'alla yetishtiruvchi mayda ishlab chiqaruvchilarning salmog'i ko'payib bordi. Bu islohot davomida respublikada jamoa xo'jaliklari, ya'ni **kolxozlar** tashkil etildi. Biroq ularning hali xo'jalik va moliyaviy zaifligi, ishlab chiqarish ko'rsatkichlarining pastligi ko'zga tashlanib turardi.

Ommaviy jamoalashtirish siyosati va uning oqibatlari. Qishloqda yalpisiga jamoalashtirish siyosatini amalga oshirish uchun O'zbekistondagi partiya, sovet, xo'jalik, yoshlar, xotin-qizlar va boshqa jamoat tashkilotlari to'la safarbar qilindi. Markaz buyrug'i va dasturilamal ko'rsatmasini quloq qoqmay bajarishni o'zlari uchun katta ishonch yorlig'i deb bilgan, unga ko'r-ko'rona asoslangan mahalliy rahbarlar dehqonlarni zudlik bilan kolxozlarga majburan kiritishni **1929-yilning 2-yarmi – 1930-yil boshlarida** avj oldirib yubordilar. Masalan, O'zbekiston partiya va hukumatining **1930-yil 17-fevraldagi «Jamoalashtirish va quloq xo'jaliklarini tugatish to'g'risida»**gi qarorida respublikaning **17 ta** tumanida yoppasiga jamoalashtirishni amalga oshirish vazifasi belgilangandi. Ko'p joylarda quloqlarni tugatish shiori ostida o'rtahol, hattoki kambag'al

dehqon xo'jaliklariga nisbatan ham zulm o'tkazildi. **1929-yil oktyabriga** qadar respublikadagi dehqon xo'jaliklarining **3,4 foizi** kolxozlarga kirgani holda, **1930-yil martiga** kelganda dehqon xo'jaliklarining **47 foizi** kolxozlashtirilgandi.

Ko'pgina joylarda aholi jamoalashtirish xavfidan qo'rqib o'z chorva mollarini keragidan ziyod so'yib yubordi. Bu esa chorvachilik uchun koni zarar bo'ldi. Masalan, birgina qoramollar tuyog'ining soni **1930-yili** respublika bo'yicha **60 mingdan ziyodroqqa** kamayib ketdi. Jamoalashtirish ishidagi shoshmashosharlik, joylardagi real shart-sharoitlar bilan hisoblashmaslik, milliy hududlarning o'ziga xos xususiyatlari, aholisining milliy an'analari, udumlarini e'tiborga olmaslik, ularni pisand qilmaslik oxir-oqibatda bundan ham ko'ngilsizroq va noxushroq holatlarning yuz berishiga sabab bo'ldi.

Ko'p qishloq tumanlarida hokimiyat organlarining zo'ravonligi, ozboshimchaligiga qarshi aholi keskin norozilik bildirib, turli harakatlar uyushtirishga majbur bo'ldi. **1929 – 1930-yillarda** dehqonlarning sovet tuzumiga nisbatan ommaviy norozilik harakatlarida faqat **Qashqadaryo okrugidan 14 ming nafar** kishi qatnashgan. Ma'lumotlarda qayd etilishicha, bunday ommaviy norozilik harakatlari shu davrda respublika bo'yicha **240 marta** sodir bo'lgan. Eng achinarlisi shuki, ko'plab oddiy dehqon xo'jaliklari arzimagan sabablar bilan yoxud birgina jamoa xo'jaligiga kirishga rag'bat bildirmagani vajidan bor-budidan mahrum etilib, uy-joyi, mol-mulki tortib olinib, quloq qilinuvchilar ro'yxatiga tirkab yuborilavergan.

Statistik ma'lumotlarga qaraganda, jamoalashtirish boshlarida O'zbekistonda shartli ravishda quloq xo'jaligiga kiritish mumkin bo'lgan xo'jaliklarning salmog'i umumiy dehqon xo'jaliklarining **5 foizidan kamrog'ini** tashkil etardi, xolos. Biroq ommaviy jamoalashtirish boshlanishi bilan **15 foizdan ortiq** xo'jaliklar quloqlashtirishga duchor bo'ldi, faqat **1930-yilning** o'zida respublikada boy va quloq xo'jaliklar toifasiga kiritilgan **2648 ta** o'rtahol dehqon xo'jaliklari tugatilgandi.

Respublikaning o'ziga to'q, bozorga tovar-g'alla yetishtirib berishga qodir son-sanoqsiz dehqon xo'jaliklari bor narsasidan mahrum bo'lib, haqsiz-huquqsiz holda o'z oila a'zolari, qarindosh-urug'lari bilan uzoq hududlar (**Sibir, Ukraina, Qozog'iston**)ga yoki yangi o'zlashtirilayotgan cho'lli, to'qayzor, qamishzor yerlarga badarg'a qilindilar. Ularning ko'plari bu kimsasiz, huvllagan joylarning og'ir shart-sharoitlariga dosh berolmay, turli kasalliklarga chalilib, ochlik, muhtojlik azobidan bevaqt ko'z yumib ketdilar. Endi quloq qilingan va o'z joylaridan ko'chirilgan xo'jaliklarning

tortgan azob-uqubatlari haqida bir kichik lavha: Samarqand viloyatining **Miyonko'li** oroliga bir necha ming quloq qilinganlar oilasi joylashtirilgandi. Botqoqli va ko'llardan iborat to'qayzor, qamishzor yerlar ularning kuchi bilan quritilib o'zlashtirilgach, paxta, sholi ekiladi. Qamishdan to'qilgan lagerlarda yashovchi «quloq» oilalari hayvonchilik qadrlanmasdi. Ichki ishlar xodimlari ularni xo'rlar, ovoz chiqarsa, otib tashlar, beayov ishlatardi. Miyonko'llik keksalarning eslashicha, ularning ko'plari mashaqqatli mehnat, ochlik, kasallik azobidan, soqchilar zulmidan o'lib ketdilar. Bu yerda yuzlab, minglab o'lim topgan kishilar bir joyga kafansiz, diniy rasm-rusumlarsiz ko'mib yuborilgan.

Sovet hokimiyati, uning tegishli mas'ul organlari, mahalliy partiya, sovet va xo'jalik tashkilotlari butun choralar bilan qishloqda jamoalashtirish siyosatini qat'iyat bilan o'tkazishda davom etdi. Garchi partiya Markazqo'lining **1930-yil 5-yanvardagi** qaroriga binoan, O'zbekistonda dehqon xo'jaliklarini yoppasiga jamoalashtirish ishlarini **1933-yil boshlariga** qadar tugallash muddati belgilangan bo'lsa-da, mahalliy rahbarlar uni muddatidan avval bajarish uchun shiddat ko'rsatdilar. Buni quyidagi raqamlar ko'rsatkichida ham yaqqol ko'rish mumkin. Agar **1930-yil iyuni**da respublikada **6124 ta kolxoz** tuzilgan, ularga jalb qilinganlar dehqon xo'jaliklari ning **27,1 foizini** tashkil etgan bo'lsa, shu yilning oxiriga borib **37 foizga**, **1931-yil dekabr**ida esa **68,2 foizga** yetdi.

Ayni paytda, dehqon xo'jaliklarini majburiy quloq qilish, boshqa joylarga surgun etish ishlari ayj oldirildi. Quloqlashtirish oqibatida **60 mingdan ortiq** kishi O'zbekistondan **Ukraina, Sibir va Shimoliy Kavkazga** surgun qilindi.

Ma'muriy tazyiq, oshkora zo'ravonlik, iqtisodiy terror usullari va shu kabi ta'sir choralarining uzluksiz qo'llanilishi orqasida kolxoz qurilishi sezilarli sur'atlarda rivojlanirib borildi. **1932-yil oxiriga** kelib O'zbekistonda jamoalashtirilgan xo'jaliklar barcha dehqon xo'jaliklarining **81,7 foizini** birlashtirgandi. **800 ming** dehqon xo'jaliklari negizida **9734 ta kolxoz** va **94 ta sovxoz** tashkil etilgandi.

Bu davrga kelib paxtachilik tumanlarida jamoalashtirish, asosan, tugallangan, ularning ekin maydonlari **1929-yildagi 530 ming gektardan 1932-yilga** kelib **928 ming gektarga** ko'paygandi. Shu tariqa «SSSRning paxta mustaqilligini ta'minlash»da O'zbekiston o'z salmoqli ulushini qo'shib bormoqda edi. Masalan, **1935-yili** O'zbekistonda **1 mln tonna** paxta tayyorlangan bo'lsa, bu ko'rsatkich **1939-yili 1,5 mln tonnani**, **1941-yili** esa **1 656 200 tonnani** tashkil etdi. Bu SSSR bo'yicha tayyorlangan paxtaning **60 foizidan ziyodrog'ini** tashkil qilardi. **30-yillar** davomida respublika qish-

loq xo'jaligi tizimida paxta yakkahokimligi mustahkam o'rin egallab bordi. Jumladan, agar **1933-yili** paxta mahsuloti respublika yetishtirib tayyorlab beradigan qishloq xo'jalik mahsulotlari umumiy hajmining **81,5 foizini** tashkil etgan bo'lsa, **1937-yilga** kelib bu ko'rsatkich **93,4 foizga** yetdi. Qishloqni ijamolash tirish jaravoni ham o'zining vakunlovchi pallasiga kirib